

ISSN 0321-0340

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅՈՒՍՏԱՆԻ
ԱՐԽԻՎԱՆԵՐԻ

N 2 (102)
2003

ԲԱՆԲԵՐ
ՀԱՅՈՒՍՏԱՆԻ
ԱՐԽԻՎԱՆԵՐԻ

Գիտահանրամատչելի հանգրվու

**Вестник архивов
Армении**

Научно-популярный журнал

**Bulletin of Armenian
Archives**

Scientific practical journal

2 (106)
2005

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ

YEREVAN

Էջեր Սեդրակ ՄԱՆԴԻՆՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հայ մանկավարժ, Հասարակական, գրական և թատերական գործիչ Սեդրակ Մանգինյանը ծնվել է 1844թ. Թիֆլիսում: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, 1857-1863թթ. սովորել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, 1868-1909թթ. Սանկտ-Պետերբուրգի Համալսարանում: Հետագայում մեկնել է Գերմանիա, սովորել Գոթթալի ուսուցչական սեմինարիայում, ապա Լայպցիգի, Հայդելբերգի և Վիեննայի Համալսարաններում խորացրել է իր գիտելիքները մանկավարժության և Հոգեբանության մեջ: 1864-1868թթ. աշխատել է Թիֆլիսի Հայկական թատրոնում, 1879-1880թթ.՝ Իբրեև ռեժիսոր, ղեկավարել է Թիֆլիսի Հայոց դերասանական խումբը:

1874թ. նշանակվել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ, 1880-1881թթ. պաշտոնավարել է Շուշու թեմական դպրոցում, այնուհետև՝ Երեւանի թեմական դպրոցում: 1881-1900թթ. Սեդրակ Մանգինյանը, որոշ ընդմիջումներով, եղել է Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանի մանկավարժության և Հոգեբանության ուսուցիչ և այս ընթացքում գրել է կրթությանն ու դաստիարակությանը նվիրված մի շարք դասագրքեր ու ձեռնարկներ:

Ընթերցողին նեկայացվող նամակներն ու Հեռագրերը Սեդրակ Մանգինյանը ուղղել է Վահրամ Մանկունուն՝, որոնցում արժարժել է Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում պաշտոնավարելու իր ցանկությունը, Շուշու թեմական դպրոցին, Արցախի թեմին առնչվող որոշ Հարցեր:

Նամակների բնագրերը պահվում են Փարիզի Նուբարյան գրադարանում, Վահրամ Մանկունու անձնական ֆոնդում և, կարծում ենք, կհնարաբերեն ընթերցողին:

Նամակները Հրատարակելիս պահպանել ենք Հեղինակի գրելաճը, կատարել մասնակի կետադրական շակումներ:

Էմմա Հովսեփյան
բանասիրական գիտությունների
թեկնածու

N 1

20 ապրիլի 1880թ.
Տփլիս

Գերազատիվ Տեր,
Արթուրյան Հայր,

Անցյալ աշունքին Ս. Էջմիածին եղած ժամանակներս Վեհափառ Հայրը Հրամայեց ինձ, որ եթե վճովի իմ Տաճկաստանի Հայաստան չգնալը, արթուրյանից Հայտնեմ իմ ցանկությունը՝ ճեմարանին ծառայել:

Մինչև այսօր նամակագրություն չարունակվեցավ Պոյտ Հետ և Հայտնի չէ, թե ե՞րբ և ինչո՞վ պիտի վերջանա: Ես ևս էլ չկարողանալով իմ ապագան անհայտության մեջ թողնել՝ այժմ իսկ դիմում եմ Ձեզ, Արթուրյան, և առաջարկում եմ իմ ծառայությունը ճեմարանին: Իհարկե իմ առաջին ցանկությունն է մանկավարժության ուսուցիչ լինել թե՛ տեսականի և թե՛ գործնականի, Հարկավոր դեպքում կարող եմ ևս փիլիսոփայություն հանձն առնել, և եթե ավելի մասնագետին չէք կարող գտնել՝ նաև պատմական աստվածաբանություն, ինչ աստիճանի որ նա այժմյան գիտնականների շնորհիվ հասել է:

Իմ ցանկությունն էր այստեղ նշանակել ևս այն պայմանները, որով որ ինձ ձեռնառնեք էր գալ այդտեղ: Բայց որովհետև ինձ Հայտնի չէ, թե ինչ մասի Համար ևս որքան դասով ես Ձեզ կարող եմ պիտանի լինել, ուստի ևս կմնամ, որ Ձեզանից

* Այժմ՝ Թբլիսի:

իմանամ ամենայն մանրամասնությունը թե՛ առարկան (արդյոք տեսակա՞նը, թե՞ ևս գործնականը), թե՛ դասերի թիվը, թե՛ վարձատրությունը, մինչև ևս անգամ այն ևս, թե ամառվա արձակուրդ կունենա՞մ, ուսուցչական ժողովի Հետ ինչ հարաբերություն պիտի հաստատեմ. լսում եմ, որ բոլոր ուսուցիչները միատեսակ չեն այս հարաբերությունը, և թե որքա՞ն ժամանակով պայման կկապվի ևս որքա՞ն կլինի ճանապարհի ծախսը:

Խնդրեմ միայն երկու կետ աչքի առաջ ունենաք. նախ ամենայն վեհանախությունը ուղղակի գրեցեք, ինչ որ գրելիք ունեք, որովհետև ես երկար վաճառականություն չեմ անի, այլ Ձեր պատասխանին, եթե կարժանանամ, ամենավճռապես կպատասխանեմ, կարծելով, որ Դուք ևս ինձանից միայն այդ եք սպասում:

Երկրորդ՝ եթե ինձ Հարկավոր Համարեք ճեմարանի Համար, ինձ Հետ պայման պետք է կապեք ոչ թե սեպտեմբերից, այլ այժմեն իսկ, որովհետև ես ստիպված եմ այժմեն իսկ կապվել, ու՞մ Հետ որ կապվելու եմ:

Արթուրյան Հայր, աղաչում եմ Ձեզ շուտով արժանացրեք ինձ պատասխանի: Բրիտանոս Հարյավի մեռելոց:

Ապավինելով Ձեր սուրբ աղոթքներին՝
մնամ խոնարհ ծառայող Սեդրակ Մանգինյան

Մակագրություն. «Ի 29 ապրիլի պատասխանեցի. Երեք առարկայեն (մանկավարժություն, փիլիսոփայություն, պատմություն և մի ուրիշը, ինչ որ կրնա) շարաթական մինչև 24 դաս տայ:

Միայն ուճիկ պիտի ստանա ևս ուրիշ ոչինչ: Խոճիկը 10 ամիսներուն պիտի բաժնվի՝ սեպտեմբերին ի վերջ Հունիսի:

Հուլիս ևս օգոստոս ամիսներում ուճիկ չկա, ևս եթե մնա Հրամանով արձակուրդ երթա, յուր Հաշվով պիտի լինի:

Մի անգամ ևս միայն գալու Համար ճանապարհածախս 70 ռուբլի:

Ուսուցչական ժողովին պիտի մասնակցի սովորական կարգով: Պայմանը այժմեն կարելի է կապել, բայց ուճիկը կստանա դասատվությունն սխաժ օրից: Պայմանը երկամյա չէ»:

N 2

10 մայիսի 1880թ.
Տփլիս

Գերազատիվ Տեր,

Ձեր արթուրյանության պատվական նամակը ստացա, որով պատասխանելով իմ նամակին ինչ-ինչ պայմաններ ևս նշանակում եք Գեորգյան ճեմարանի մեջ ուսուցչի պաշտոն ընդունելու Համար:

Նախ ընդունեցեք իմ շնորհակալությունը, որ չհապաղեցիք ևս պատվեցիք ինձ պատասխանով. ցավում եմ միայն, որ անուշադիր եք թողել իմ այն նկատողությունը, թե ավելորդ պիտի Համարեմ երկար նամակագրությունը, այլ բացարձակ պետք է Հայտնեք միմյանց փոխադարձ պայմանները:

Ուշադրությամբ կարդալով Ձեր նամակը՝ ես տեսնում եմ, որ իմ ծառայությունը այնքան կարևոր չէ ճեմարանից Համար, եթե ևս ուղեկցեմ միայն իմ մասնագիտությունը ծառայել այդտեղ, որ ևս իմ միակ փափագն էր: Ես իմ գիտությունն ևս ընդունակություններս լիովին պետք է նվիրեմ այն Հաստատության, ուր որ ավելի օգտավետ կարող եմ լինել իմ պաշտոնով ևս այնպիսի փոխադարձ Հարաբերություն պետք է հաստատեմ նրա Հետ, որ նա լինի սուրբ ևս նվիրական ևս ոչ թե վարձկանի սոսկ առուսուրը: Իսկ պայմանների մասին երկար խոսելով՝ արդեն կանխապես թույլանում է այդ Հարաբերությունը:

Եթե ևս ներողություն պետք է խնդրեմ, որ ձանձրացրի Ձեզ մի նամակագրության պատճառով, այսօր այժմ առանց Հետևանքի պետք է թողնեք, միևնույն ժամանակ պարտք եմ Համարում Հայտնել, թե ինչու Համար պետք է դադարի մեր գրագրությունը իմ առաջարկության մասին: Ես այնպես գիտեի, թե արդեն ճեմարանական մասը բացվում է, ուր ևս օգտակար կարող էի լինել, ուստի

և առաջարկութիւն արեցի, այժմ Ձեր նամակից իմանում եմ, որ առ Հարկի միայն դպրոցական մասում մի քանի դաս մտադիր եք մտցնել իմ մասնագիտութիւնից, իսկ որովհետեւ այդ մի քանի դասերը չեն կարող ինձ ապահովեցնել, ուստի եւ առաջարկում եք, որ ես այլ դպրատնոցական դասեր եւս տալու հանձն առնեմ, որոնց համար միշտ կարող եք ուսուցիչ գտնել:

Եվ եթե եկող տարին էլ չի հաջողվում ինձ ծառայել Գեւորգյան ճեմարանին, ես դեռ Հուլիս չեմ կորցնում, թե ապագայում կծառայեմ²:

Ձեր սուրբ ազդեցիկ ապավինելով՝ մնամ Սեդրակ Մանդիկյան

N 3

8 Հունիսի 1880թ.
Շուշի

Գերազատիվ Տեր,

Ձեր մայիսի 28-ի նամակը ստացա, ինչպես տեսնում եք, Շուշի քաղաքում, ուր որ ես արգեն բոլորովին եւ բնտանյոք տեղափոխվել եմ: Իմ մայիսի 10-ի նամակը վերջնական պատասխան պիտի համարեի, ուստի ես այնուհետեւ ազատ էի որեւիցե մի այլ առաջարկութիւն ընդունել: Եվ այդպես էլ պատահեց. այստեղի հոգեւոր դպրոցը առաջարկութիւն արեց ինձ, պայմաններն էլ ինձ հայտնի էին, եւ ես, թողնելով Տփլիսը, եկա իսկույն, որովհետեւ այդպես պահանջել էին:

Ես, իհարկեւ, ավստուս եմ, որ ավելի ընդարձակ ասպարեզից զրկվում եմ, բայց եւ այնպես եթե մի անգամ վճռել եմ գործել մի գալստական քաղաքում, իմ մեջ փափագ կա բոլոր իմ գործութիւնը նվիրել նոր առաջադիմութիւն, հուսալով, որ եւ Դուք ինձ կօրհնեք այս իմ ճանապարհին:

Այստեղի ուսուցչական խումբը բավական լավ խումբ է, եւ Հուլիս կա, թե քալլ առ քալլ նա պիտի գործն եւ ցանկալի պտուղներ առաջացնե, բայց եւ այնպես դպրոցը շատ կատարելագործութիւն է կարոտ: Ավելի մեծ երկրուղ կա արտաքին ճնշումից. ես կարծում եմ, որ այս տեղի արքունական ուսումնարանի վարչութիւնը, մի տեսակ սխալ դիրք առնելով, ոչ թե մրցում է մեր դպրոցի հետ, որի դեմ ոչինչ գանգատվելու տեղիք չէինք ունենա, այլ կամենում է գանազան հնարներով խտուկել մեր գործի մեջ եւ ազդեցութիւն ունենալ յուր սահմաններից դուրս: Դուք արդեն ճանաչում կլինեք Բաղայրովին եւ նոր քողարկյալ քաղաքավարական հնարները: Ես մտադիր եմ հեռու պահել նորան եւ ճանաչել տալ յուր սահմանները. արդյո՞ք կարող եմ հուսալ Ձեր քաջալերութիւն: 1881 թվի պայմանաժամով նա ուզում է սարսափ ձգել հայ ուսուցիչներին մեջ (եւ որքան ինձ հայտնի է՝ ուրիշ տեղերում նա կարողացել է շատերին գրավել յուր թակարդի մեջ). արդյոք իրավունք ունենք առ ոչինչ համարել այդ թողը: Իհարկեւ, Դուք Ձեր անելիքը ավելի լավ կիմանաք, բայց վատ չէր լինի, որ «Արարատը»³ հանգստացնեք մեր երիտասարդ ուսուցիչներին ճիշտ եղելութեամբ եւ ոչ թե մի ակնարկ տար 81-ի չեղած պայմանի մասին, ինչպես որ Հայր Սորենն արել էր յուր հաշվի մեջ, որ առանց վատ հետեւանքի չի մնա, թեեւ գուցե ինքը՝ Հայր Սուրենը, այդ չի սպասում յուր միամիտ եւ անմեղ խոսքերից:

Ձեր ազդեցիկ ապավինելով՝ մնամ խոնարհ ծառա Սեդրակ Մանդիկյան

N 4

13 ноября 1880г.
Шуши

Его преосвященство Епископу Манкуни

Дело попечительства расстроено. Анатия полная без Епархиального.

Кому и когда думаете отпривить? Ответ уплачен.

Мандинян

5

N 5

18 декабря 1880г.
Шуши

Его преосвященство Епископу Манкуни

Мне невозможно привлечь попечителей на деятельности. Ожиданиями нет конца, отстраняются. Епархия в запущении. Общество волнуется. Прошу обратить внимание. Ответ уплачен.

Мандинян

N 6

2 Հունվարի 1881թ.
Շուշի

Գերազատիվ Հայր,

Շնորհավոր լինի նոր տարին Ձեզ՝ Սրբազան, եւ մեզ՝ ժողովրդյան, որ միշտ ակնկալութեամբ Ա. Էջմիածնից միթիարութիւն եւ նոր տարի եւք սպասում: Ես շատ դժվարանում եմ Ձեզ այս նամակը գրելու, որովհետեւ չլինի թե իմ որեւիցե խոսքը ծանր թվա Ձեզ, որ ամենեւին միտք չունեմ այդպես գործածելու, բայց միանգամայն փափագում եմ անուտ կերպով նկարագրել մեր գործերը, ինչպես որ ես ըմբռնում եմ: Դուք ինձնից ճշմարտութիւնը լսեցեք եւ ամենեւին շողորթութիւն մի սպասեք:

Անցյալ ամիս 18-ին ես Ձեզ հեռագիր ուղարկեցի, պատասխանի համար էլ վճարեցի (որովհետեւ այստեղ այնպես յուր է տարածված, թե եթե ազգը քանդվում լինի, մինչեւ պատասխանի համար չվճարվի, ոչ ոք Ձեզանից պատասխան չպետք է հուսա), բայց 11 օր իդուր սպասեցի, ոչինչ պատասխան չտուա: Ես բնավ չեմ երկարում, թե Դուք Ձեր քաղաքական խորհուրդները կունենաք եւ ուրեմն պարտավոր չեք ամենուն բացատրութիւններ տալու: Բայց ես Ձեզանից մի՞թե բացատրութիւններ պահանջեցի. ես Ձեզ մի շատ տխուր եւ ցավալի իրողութիւն հայտնեցի իբրեւ հայ, իբրեւ տեսուչ գործնոցի, եւ մի եպիսկոպոսին, որը որ պետք է տիրի, ցավի եւ տնօրինութիւն անե, որքան յուր ձեռքից կախված է: Ես իրավունք ունեի ուրեմն սպասելու Ձեզանից գոնե այսքան պատասխանի. «ստացա, հարկ եղածը կկարգադրեմք»: Ե՛վ այսբանով գոհ կլինեի, թե ես իմս արեցի: Բայց Դուք ինձ մտատանջութիւն մեջ թողնում եք, եւ ես չեմ իմանում արդյոք ճանճարանում եք իմ հեռագիրներից (եթե այս իմանամ, հավատացե՛ք, որ երբեք էլ Ձեր ճանճարանողը չեմ լինի), թե մի այլ պատճառով պատասխան չեք տալիս: Ձեզ հարգելով՝ ավելի վերջինն եմ կարծում, ուստի եւ մյուս անգամ հեռագրեցի Ձեզ: Բայց որքան դարձացա Ձեր պատասխանին: Դուք նոր եք պահանջում գրավոր բացատրութիւն իմ առջին հեռագրի. ուրեմն եթե ես կրկին անգամ չհեռագրեի, Դուք չպիտի՞ հետաքրքրվեիք մեր ուսումնարանի վիճակով: Ե՛վ, ի՞նչ բացատրութիւն եք խնդրում. մի՞թե՞ Ձեզ հայտնի չէ մեր վիճակը: Հոգաբարձութիւնը եւ հոգաբարձուները մի՞թե քիչ գրեցին Ձեզ: Եթե ես Ձեզ հեռագրեցի, իմ միտքս այն էր, թե ինչ որ Ձեզ քաջ հայտնի է, այն բոլորը ստույգ է եւ օրեցօր ավելի տագնապի մեջ է դպրանոցը:

Մեզ փութիով մի վճռական կարգադրում է Հարկավոր, ապա թե ոչ երկար ու բարակ նամակագրութիւնների ժամանակ... մի օր մեծ պատասխանատվութիւն կհանդիպենք: Հոգաբարձուները հեռոցհետե հեռացան, ատենապետը կաթվածահար է, նախագահի փոխանորդը, ճիւղը վերք ստացած, անկողնում պտուկած է, ուրեմն հոգաբարձական գործերը բոլորովին կանգնել են. վիճակային արքայուհիները չորացել են, գործակալները անհող են, ուսումնարանի կառավարչի վրա մեծ բողոքներ կան, եւ հայտնի չէ ուղիղ կամ սուտ լինելը: Ժողովուրդը տրտնջում է, որովհետեւ այս ամենը Էջմիածնի անհոգութիւնն է վերաբերում: Մի խոսքով, եթե մի օր ուսումնարանը փակված տեսնեք, ոչ ոք մեզանից չի գործնաւ: Այս բոլորը Ձեզ քաջ հայտնի է, եւ Դուք էլի նամակ եք պահանջում: Մենք ամեն օր

6

փրկութիւն ենք սպասում Ձեզանից, իսկ այժմ տեսնում ենք, որ դեռ նամակները պետք է գան եւ գնան:

Ես այժմ ոչ թե իբրեւ Շուշեցի Հայ կիսոսեմ, այլ ընդհանրապես իբրեւ Հայ: Ինչո՞ւ էջմիածինը այսպես խորթ է նայում յուր ժողովրդի վրա:

Ժողովրդի արտունջը, լրագրութիւնը եւ Ձեր գործքերը կարծես այս է սպառնացում: Գյուղերում մեր ուսումնարանները փակվում են, նահանգապետները բաց են անում, քաղաքներում գեկտեմբերի 25-ին Հայերը խանութները փակում են ասելով, թե ուսաց տոն է (ուրեմն Հայը Բրիտտոսի ծնունդը երկու անգամ է տոնում), եւ, առհասարակ, Հետզհետե ժողովուրդը օտարանում է եւ Հովիվ չուի: Մի՞ ասեք, թե ժողովուրդը խտտապարանոց է, ընդհակառակը, մենք ամեն քայլափոխին տեսնում ենք, թե եթե ասող, Հսկող, սրտացավ մարդիկ լինեն, ժողովուրդը շատ թյուր գործերից զգուշ կլինի:

Վերջապես Դուք ամենեւին խրախույս չեք տալիս, որ պետք եղած ժամանակ Ձեզ Հետ խորհուրդ տեսնենք, շատ բան տեղեկացնենք Ձեզ եւ վտանգների առաջն անենք: Դուք միայն լուռ եք: Հոգաբարձութիւնը վաղուց Ձեզանից լուծում խնդրեց, թե ի՞նչ Հարաբերութիւն պետք է ունենա մեր օրինորդական ուսումնարանը արքունական վերատեսչի Հետ, Դուք լուռ եք:

Ներես նահանգապետը 2 անգամ թեմական դպրոցից տեղեկութիւններ պահանջեց, եւ մենք չտվինք, արդյոք այդպե՞ս պետք է, թե՞ չէ, Դուք լուռ եք: Լեւիցիին եկավ եւ շատ ծանր տպավորութիւն թողեց, ուզեցի մի քանի տեղեկութիւններ Հաղորդել Ձեզ, բայց մտածեցի, թե Դուք չեք Հետաքրքրվում. ասացե՛ք, ո՞ւմ ուրեմն դիմենք, եթե մի ցավ ունենք Հայտնելու:

Արքազան, խնդրեմ մանրակրկիտ մի՛ եղեք եւ մեծահոգաբար դատեցեք իմ խոսքերը:

Մնամ խոնարհ ծառա Սեդրակ Մանդինյան

Մակագրութիւն. «Կարապետ վարդապետ Այվազյանցի՞ միջոցով եւ նրա Հիշատակարանում պատասխանեցի նամակագրիս. մի՛ իվեր քան զկոչիչն Հանել եւ Հոգաբարձութիւն ներկա վիճակի պատճառը յուր եւ Աղասարյանցի՞ ունեցած գծտութիւն մեջ փնտրել... 1881, Հունվար 14»:

Ծանոթութիւններ

1. Վահրամ Մանկունի (1846-1920) - Հոգեւորական, մշակութային գործիչ: Ծնվել է Թուրքիայի Բուրսա քաղաքում, կրթութիւն ստացել Կոստանդնուպոլսում: Երկար տարիներ աշխատել է էջմիածնի Հոգեւոր կենտրոնում՝ Գեւորդ Դ Կաթողիկոսի մոտ: Բազմաթիւ Հոգվածներ տպագրել «Արարատ» ամսագրում: 1893թ. ձեռնարկել է Գեւորդ Դ կաթողիկոսի կենսագրութիւն շարագրմանը, որն ավարտել է 1916թ.: Աշխատութիւնը լույս է տեսել Հետմահու, Փարիզում, 1933թ.՝ «Գեւորդ Դ եւ իր ժամանակը» խորագրով:

2. Ս. Մանգինյանը 1882-1900թ.թ. (ընդհատումներով) եղել է էջմիածնի Գեւորդյան ճեմարանի մանկավարժութիւն եւ Հոգեբանութիւն դասատու, այդ տարիներին գրել կրթութիւն ու դաստիարակութիւն Հարցերին նվիրված մի շարք ձեռնարկներ:

3. «Արարատ» - ամսագիր, էջմիածնի Մայր աթոռի պաշտոնական օրգանը: Հրատարակվել է 1868 թվականից սկսած: Հայագիտական առաջին օրգանն էր Կովկասում եւ մեծապես նպաստել է գիտութիւն այդ ճյուղի զարգացմանը:

4. Շուշու Հայոց թեմական դպրոցի եւ, ընդհանրապես, Արցախի Հայոց վիճակի, դպրոցների, Հոգաբարձութիւն եւ այլ Հարցերի մասին անհանգստացել է ոչ միայն Սեդրակ Մանդինյանը, այլեւ ե՛ւ Հոգաբարձուները, ե՛ւ թեմի Հոգեւոր Հայրերը, որոնք դիմել են էջմիածնի Սինոդին, Գեւորդ Դ կաթողիկոսին եւ Վահրամ Մանկունուն՝ խնդրելով կարգավորել տեսուչի, ուսուցիչների նշանակման, նրանց փոխհարաբերութիւնների Հարցերը: Այդ մասին զանազան գրութիւններ են պահվում Հայաստանի ազգային արխիվում (Ֆ. Պ-56, ց1, գ7174, թ. 5-16):

5. Կարապետ վարդապետ Այվազյանցը էջմիածնի Հոգեւոր խորհրդի կողմից 1880թ. նոյեմբերին նշանակվել է Արցախի թեմի վիճակավորի փոխանորդ եւ մեկնել Շուշի: Մինչ այդ նա վարել է Երեւանի եւ Կարսի նահանգների թեմական վերատեսչի պաշտոնը (ՀԱԱ, Ֆ. Պ-56, ց.1, գ. 7174, թ. 9, 12, գ. 7364, թ. 13):

6. 1879-1880թ.թ. Շուշիի թեմական դպրոցի տեսուչն է եղել բժիշկ Բաղիշ Բեկ Աղասարյանցը, որն ավարտել էր Սանկտ-Պետերբուրգի բժշկական ակադեմիան եւ թեմական դպրոցում դասավանդում էր անատոմիա (ՀԱԱ, Ֆ. Պ-56, ց.1, գ. 7280, թ. 2):

**ՄԻ ՔԱՆԻ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ ԿԻԼԻԿԻԱ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՍՈՑԻԱԼ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
/1900-1908թթ./**

19-րդ դարի վերջը եւ 20-րդ դարի սկիզբը Համիդյան բռնակալութեան ազդաշնամուր քաղաքականութեան եւ ազգային հողի վրա անդի ունեցող խժոճութունների ստալի ծանր ժամանակաշրջանն էր: Արդու՛ Համիդ 2-րդ սուլթանի կառավարման տարիները /1876-1909/, ինչպես Օսմանյան Թուրքիայի ողջ տարածքում բնակվող հայութեան, այնպես էլ Կիլիկիայի հայութեան համար ծանր, սպառնացող արհավիրքներով տարիներ էին: Օգտագործելով մեծ տերութունների միջև ստվա հակամարտութունները, սուլթանը ոչ միայն չիրագործեց 1895թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը, այլև ցանկանանալով արմատախիլ անել արեւմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները, սկսեց վարել առավել ընդգծված հակահայկական քաղաքականութուն՝ ուժեղացնելով քաղաքական ազգային, տնտեսական, մշակութային եւ կրոնական ճնշումները:

Սուլթան Համիդը եւ նրա վարչակարգը, Կիլիկիան Արեւմտյան Հայաստանից տնտեսապես, քաղաքականապես եւ դադարապես ամբողջովին կտրելու քաղաքականութուն էին վարում: Օսմանյան կառավարութունը ոչ միայն չէր ցանկանում հայութեան տարբեր հատվածների շփումը, որը կարող էր հիմք հանդիսանալ ազատագրական պայքարի հետագա ծավալմանը, այլև, օգտվելով Կիլիկիայի՝ Արեւմտյան Հայաստանից հեռու լինելուց, հետամուտ էր նրա՝ հայութեան տարբեր հատվածների հետ կապերի եւ փոխհարաբերութունների վերացմանը, որով եւ ավելի հեշտ կհասներ իր նպատակին՝ հայերի տնտեսական հզորութեան եւ առաջադիմութեան վերացում, ջարդերի իրականացում եւ ձուլում: Կիլիկիայի եւ այլ շրջանների հայութեան միջև առաջին սեպը խրելու համար սուլթանը հարվածեց հայ եկեղեցուն: Համիդը ցանկանում էր Կիլիկիայի /Ասի/ կաթողիկոսութունը դուրս բերել Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ենթակայութունից, որի նպատակն էր լիովին մեկուսացնել Կիլիկիան եւ իրականացնել հեռահար ծրագրեր: Այդ ամենն իր արտացոլումն է գտել արևիվային վավերագրերում:

Հայերի՝ Կիլիկիայում մեծ թիվ կազմելը /մոտ 400.000/, նրանց տնտեսական հզորութունը եւ փոքրիշատե բարգավաճ կյանքը չէր համապատասխանում Թուրքական կառավարութեան, թուրք բուրժուազիայի եւ ջարդարարական մոլուցքով տարված խուժանի շահերին, որոնք էլ կազմակերպեցին եւ իրականացրեցին Կիլիկիայի հայութեան 1909թ կոտորածները: Դրանց զոհ գնաց մոտ 30 000 հայ:

Ստորեւ հրատարակվող եւ առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մեջ դրվող փաստաթղթերը վերցվել են Ռուսաստանի կայսրութեան արտաքին քաղաքականութեան արխիվի /ՌԿԱՔԱ/ համապատասխան ֆոնդերից: Փաստաթղթերը հրատարակվում են մասնակի կրճատումներով:

Ռուսերն Գասպարյան
պատմական գիտությունների
թեկնածու

N 1

ՀԱԼԵՊՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀՑՈՒՊԱՏՈՍԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԱՆԻՍ ՓԱՇԱՅԻՆ ՀԱԼԵՊԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

26.09.1900թ.
Հալեպ

Из донесения N 96

Принимая во внимание, что назначенный в июле месяце с.г. на должность Алеппского валия¹ Анис паша, известен был своим крайне тяжёлым жестоким отношением к христианам в бытность его Диарбекирским генерал — губернатором во время армянских событий 1894—96гг.² Французский, Великобританский послы в Константинополе, в видах побуждения Порты³ к

его отозванию из Алеппо, предписали своим консулам воздержаться от сношений с новым валием. Тожественные инструкции были преподаны Д.Т.С. Зиновьевым также и нашему консулу в означенном городе.

Командующий войсками сообщил консулам, что Анис паша подал в отставку и подтвердил, что ему поручено султаном исполнять должность генерал-губернатора, впредь до прибытия нового вали.

Несмотря на это, 19 сентября в Алеппо получено было ираде⁴ султана, коим Анис паша вновь назначался местным валием, что произвело на христианское население края самое удручающее впечатл-ение. Во время представления должностных лиц новый генерал-губернатор крайне грубо обоиелся с чиновниками - христианами и пригрозил им скорым увольнением.

Казалось бы, что оставление Аниса-паша в Алеппо, где еще свежо воспоминание о Зейтунской и Урфийской резне,⁵ может представить серьезную опасность в смысле возбуждения фанатизма местных мусульман против беззащитного христианского населения и при первом удобном случае вызвать поголовное избиеие последних.

Ռուսաստանի կայսրութեան արտաքին քաղաքականութեան արխիվ (այսուհետեւ՝ ՌԿԱՔԱ) Ֆ.Քաղաքիթիվ, Ասիական դեպարտամենտ, 1900թ. դ.997, թ.231: Մեքենագիր: Բնագիր:

N 2

ՔԱՂԱՎԱԾԻ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂՂՎԱԾԻ ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԵՊԱՍՆ Ի.ՋԵՆՎԵՎԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԻՑ ՀՑՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ՄՈԼԵՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՉՊՊԵԼՈՒ ՆՊԱՏԱԿՈՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆ ՑՈՒՑԱԲԵՐԵԼՈՒ ԱՆՀՐԱԹԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

12.11.1900թ.
Բեյրութ

Выписка из донесений Д.С.С
Лишина N N 477 и 478

За последнее время в Бейруте получены были тревожные известия о положении дел Северной Сирии, вследствие заметного возбуждения мусульманского фанатизма против христиан⁶. Известия эти были сообщены Д.С.С Лишиным, посетившему Бейрут командующему отдельным отрядом судов наших в Средиземном море контр-адмиралу Гирлиеву и последний немедленно выразил готовность зайти эскадрой в некоторые порты Сирийского побережья, а именно в Триполи, Латакию и Аккару. Появление наших военных судов в первом из означенных городов заметным образом способствовало успокоению умов мусульманского населения, и можно надеяться, что и в других местах мера эта будет иметь такое же благотворное последствие.

ՌԿԱՔԱ, Ֆ.Քաղաքիթիվ, Ասիական դեպարտամենտ, 1900թ., դ.997, թ.304, Մեքենագիր: Բնագիր:

N 3

10

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԵՍԳԱՆ Ի.ՋԻՆՈՎԵՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ԿԵՆԿՐ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, ԿՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՐԻԱՐԲԱՐԱՆԻ ԵՎ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ,
Ա.Ռ.ԿԱ, ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

17(30).03.1900թ.
ԲԵՐԱ

Из депеши N 54

Константинопольский армяно-григорянский патриарх вновь объявил Порте о своем решении покинуть свою кафедру. Поводом к такому шагу Блаженнейшего Малахия Орманяна послужил возникший между ним и Портой спор относительно замещения вакантной кафедры патриарха-католика армян в Сисе (в Киликии).

Помимо Константинопольской, в Турции существуют три армяно-григорянские патриархии кафедры: В Сисе, Ахтамаре и Иерусалиме. Каждый из трех патриархов пользуется в пределах своей духовной области обычными правами, присвоенными иерархам этой категории, но все они находятся в известной зависимости от Константинопольского патриарха, который считается единственным главой всего армянского населения Турции и в этом качестве служит посредником в сношениях остальных патриархов с Портой.

Сисский престол претендует на глубокую древность, пользуется некоторыми церковными привилегиями, которых лишены другие армяно-григорянские патриархии в Турции, а занимающим его иерархам присвоен титул католика. В силу этого Сисские патриархи не только делали неоднократные попытки освободиться от опеки Константинопольского патриарха, но и не соглашались даже признавать главенство Эчмиадзинского патриарха, пользующегося титулом "Католика всех армян".

К этим притязаниям Сисских католиков турецкое правительство издавна относилось с неизменным сочувствием. В обеспечении самостоятельности Сисского престола, оно усматривало сначала средство противодействовать влиянию Эчмиадзинских патриархов, а одновременно русского правительства на турецких армян, а со времени возникновения смут среди мало-азиатских армян, оно полагало, что этим способом ему удастся разъединить своих подданных армянской национальности.

В 1894 году скончался Сисский католикос Микиртич Кефсизян, и с этого времени длится между Портой и Константинопольской армяно-григорянской патриархией спор из-за порядка замещения Сисской кафедры. Не утвердив двух непосредственных приемников Микиртича, Порта потребовала назначения новых выборов, но при этом она обнаружила намерения подчинить выборы условиям, нарушавшим соблюдавшиеся до этого древние обычаи.

В силу этих обычаев, изготовляемый заседавшим в Адане⁷, Сисским избирательным собранием список кандидатов поступал на рассмотрение Константинопольского патриарха, который, по исправлению списка этого с участием, как Синода, так и армянского национального совета, возвращал его означенному собранию и за тем доводил до сведения Порты об окончательном результате выборов. На сохранении этого порядка не переставал настаивать Константинопольский патриарх, тогда как Порта, ссылаясь, на правила, соблюдаемые при избрании патриархов других исповеданий, стала требовать, чтобы список кандидатов был предварительно представлен на ее рассмотрение.

Не успев склонить Константинопольского патриарха на свою сторону, Порта решилась для достижения своей цели прибегнуть к хитрости.

Выборы Сисского католика назначены были на 10-ое сего марта.

Изъявив согласие на то, чтобы Константинопольским армяно-григорянским патриархом был командирован в Адану епископ для председательствования в избирательном собрании, Порта отправила туда же и своего делегата Беха бей, для надзора за выборами, что прежде не делалось.

Прибыв на место, Беха бей не замедлил устранить патриаршего представителя, епископа Сагака, от всякого участия в выборах, и это обстоятельство вынудило Блаженнейшего Малахия Орманяна заявить Порте, что принятые ею меры видимо направлены к изъятию Сисского престола из юрисдикции Константинопольской патриархии и что, не считая возможным принять на себя в этом ответственность пред богом, султаном и армянскими церковью и народом, он, Малахия Орманян, видит вынужденным сложить с себя сан патриарха. Султан не согласился пока принять отставку патриарха и приказал приостановить выборы Сисского католика. Но Блаженнейший Орманян не считает себя удовлетворенным и намерен, как он и лично сообщил мне, покинуть патриарший престол, если Порта будет упорствовать к выборам Сисского католика, правила, не согласные с древними обычаями...

Ռ.ԿԱ, ֆ. Ա.ԳՆ Գրասենյակ, ց.470, 1900թ. Կ.27, ք.279-282: ՄԵՔԵՆԱԳԻՐ:
ԲՆԱԳԻՐ:

N 4

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԵՍԳԱՆԻԹՅԱՆ
ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ ՇԵՐԲԱԶԵՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ ԿՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԲ
Մ.ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

01(14).05.1900թ.
ԲԵՐԱ

Из депеши N 28

Доверительной депешей от 17/30 марта с.г. Д.Т.С. Зиновев сообщил Вашему Сиятельству об отставке, поданной Константинопольским патриархом Орманяном.

Шаг этот был вызван вмешательством турецкого правительства в дело избрания патриарха католика в Сисе⁸ — вмешательством, видимо, направленным к изъятию Сисского престола из подчинения Константинопольской армянской патриархии.

Желая удержать Блаженнейшего Орманяна, султан велел приостановить выборы в Сисе и поручил министру юстиции и исповедований Абдурахман-наше склонить патриарха к примирению путем взаимных уступок.

Старания Абдурахман-наше до сих пор не увенчались успехом. Орманяну обещано было устранить турецких чиновников от косвенного участия в Сисских выборах.

При этом Его Блаженству было указано, какое тяжелое впечатление производит его упрямство на султана. Со своей стороны, патриарх потребовал письменного подтверждения вышеупомянутых обещаний, а также отмены незаконно взимаемых с армян налогов и разных направленных против них стеснительных мер. Относительно же своего поведения Его

Блаженство заметил, что обусловлено оно отказом турецких властей признавать права патриархии, освященном султанским ираде, в виду чего оно и не может огорчать Его Блаженство. Блаженнейший Орманян доверительно сообщил императорскому посольству, что твердо решил не доволствоваться полумерами, а довести дело до конца, в уверенности, что решение это будет одобрено не только его паством, но и общественным мнением всего христианского Востока.

Шербачев

ՌԿԱՔԱ, ֆ.Քաղաքաբնակ, Ասիական դեպարտամենտ, 1900թ., գ.998, թ.211, Մեքենագիր: Պատճեն:

N 5

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՍԱԿԻՑ ՇԵՐԲԱԶԵՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԼԱՄԶԴՈՐՅԻՆ ԿԼԻԿՈՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, ԿՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԲԱՐԱՆԻ ԵՎ Բ.ԴԻՌԱՆ ՄԻՋԵՎ ԳՈՑՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

11(24).07.1902թ.
Բուլղոզիերի

Из депеши N 152

Два года тому назад армяно-григорянский Орманян подал в отставку вследствие неисполнения его требований касательно устранения турецкого вмешательства в дело избрания Сисского католика. Отставку свою Его Блаженство согласился вскоре же взять обратно в виду данных ему обещаний как по вопросу о Сисских выборах, так и относительно отмены разных стеснительных мер, направленных против армян.

С того времени спор по предмету Сисских выборов покончен соглашением между Портой и Блаженнейшим Орманяном, в силу которого соглашения патриарх обязался представлять турецкому правительству кандидатский список, а правительство дало обещание не вмешиваться в выборах. Что касается притиснений, чинимых армянам, то они до сих пор не только не отменены, но и не смягчены.

В виду этого последнего обстоятельства, Блаженнейший Орманян подал ныне во Дворец записку, требуя отмены стеснительных для армян мер и, в их числе, главным образом постановления, ограничивающего свободу передвижения армян и отражающегося крайне бедственно на экономическом положении армянского населения. В записке своей патриарх заявил, что в случае дальнейшего неисполнения его требований он не будет иметь возможность оставаться на своем месте.

После подачи записки, патриарха неоднократно вызывали во Дворец, обещали прекратить "злоупотребления", но никаких положительных заверений об отмене существующих "постановлений" не дали.

Правда, за последние две недели прибывающих в Константинополь армян, перестали водить прямо с пароходов и со станций железной дороги в полицию, но все же их допрашивают в таможене и на вокзале и требуют от них представления поручителей. Такая полумера не удовлетворила ни самого патриарха, ни состоящий при нем Смешанный совет, который в последнее время отказывается собираться на заседания.

По доверительному сообщению Блаженнейшего Орманяна, в общем, доходящие из армянских вилаетов сведения не имеют тревожного характера. Там совершаются, как всегда, отдельные убийства, нападения курдов на

13

армянские селения и проч., но ничего исключительного не происходит. К демонстративным проявлениям в Европе участия к армянам Его Блаженство относится отрицательно, опасаясь, как бы проявления эти не пробудили в армянских агитаторах новых надежд и не вызвал и новых беспорядков.

Французский поверенный в делах только что уведомил меня, что вследствие обращения нескольких депутатов, опасавшихся резни в Муше и Битлисе, к г-ну Делькассе, этим последний командировал в названные города французского вице-консула в Мосуле г-на Краевского, который в настоящее время находится еще в пути. По сведениям, получаемым во французском посольстве как от него, так и от других французских агентов в Анатолии, там ничего необычного и выдающегося в настоящее время не происходит.

Г.Бапсть сообщил мне также, что правительство его открывает новое консульство в Харпуте.

Недавно султан был встревожен вестью о готовящемся, будто бы, вторжении из Карсской области шайки вооруженных армян в несколько тысяч человек.

По этому поводу считаю не лишним почтительнее привлечь внимание Вашего Сиятельства на признаки действительного движения между армянами в Закавказье, указываемые вице-консулом нашим в Самсуне. Согласно донесению Кал.Асс.Каля, сообщенному в копии в Первый департамент, Амасийский епископ Аристакес Ванкян, по собственному его признанию, в путешествии своем по Эриванской губернии и Карсской области был поражен размерами агитаторской деятельности прибывших туда из Турции агентов армянских комитетов. По его словам то же ввечательное вынес при проезде своем через Карсскую область и Ванский архимандрит Сахак, который, по прибытии в Эчмиадзин, обратил на это обстоятельство внимание Его Святейшества католика.

Шербачев

ՌԿԱՔԱ, ֆ. Ա.ԳՆ Գրասենյակ, ց.470, 1902թ. գ.24, թ.320-324: Մեքենագիր: Պատճեն:

N 6

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի.ՋԻՆՈՎԵՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝ ՓՈՔՐ ԱՍՒԱՅԻ ՀԱՅ Ա.ՋԳԱՐԵՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՂ ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ, ՄԵՅՏ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԳՐԱՆՔ ԿԱՆԽԵԼՈՒ ՓՈՐՉԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

22.06(05.07).1905թ.
Բուլղոզիերի

Из депеши N 185

Как известно Вашему Сиятельству, английское правительство обращалось к нам в минувшем году с предложением относительно средств обеспечения армянских населений Малой Азии от притеснений и насилий, коим они подвергаются со стороны как турецких войск, так и курдов. Оно полагало, что наиболее благонадежным к тому средством было бы совместное воздействие русских, английских и французских консулов на турецкие власти.

На днях мне пришлось убедиться в том, что отношение к настоящему вопросу значительно изменилось. Получив от консула нашего в Битлисе ряд донесений, в коих сообщалось о притиснениях, терпимых Малоазийскими армянами, я спросил английского посла, расположен ли он принять участие в представлении, которое я намерен сделать Порте по этому делу.

14

Г-д О' Коннор ответил мне, что предварительно он считает необходимым удостовериться через английских консулов в том, что положение армянского населения действительно требует вмешательства Англии, а несколько дней спустя он сообщил мне, что отзывы означенных консулов не подтверждают полученных мною из Битлиса сведений.

И.Зинovieв

ՌԿԱՔԱ, ֆ. Ա.Գ.Ն. Գրասենյակ, ց.470, 1905թ. Գ.31, թ.302: Մեքենագիր: Բնագիր:

N 7

ՔԱՂՎԱԾՔ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի.ԶԻՆՈՎԵՎԻ ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՅԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿԻՑՑ ԹՈՒՐԿԻԱՅՈՒՄ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԾԱՆՐ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

20.12.1905թ.
Բնագիր

Патриарх^o считает, что "мирная жизнь для армян стала невозможным в Турции. На эти обстоятельства я еще год тому назад обратил внимание католикоса официальным посланием".

К вышеизложенному считаю долгом присовокупить, что со времени возникновения на Кавказе смут положение турецких армян стало действительно крайне тягостным. Не без основания подозревая руководителей армянского движения в намерении вызвать восстание в Малой Азии, оттоманское правительство принимает самые крутые меры по предупреждению революционных попыток. Как само собою разумеется, такое течение дел крайне невыгодно отражается на положении патриарха, как естественного и прямого заступника перед означенным правительством за права его единоверцев.

И.Зановьев

ՌԿԱՔԱ, ֆ. Ա.Գ.Ն. Գրասենյակ, ց.470, 1906թ. Գ.40, թ.251: Ձեռագիր: Պատճեն:

N 8

ՔԱՂՎԱԾՔ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ ՏՆՕՐԵՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՀԱԼԵՊՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ Ա.ԿՐՈՒԳԼՈՎԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԻՑՑ ԱՆՏԻՈՔՈՒՄ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵՏՈՒՄ, ԼԱԹԱՔԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅ ՔԱՐՈՁԻՉՆԵՐԻ ԿՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

21.12.1905թ.
(02.01.1906թ.)
Հարկ

Выписка из донесений N 212

По доверительным сведениям, получаемым российским генеральным консулом в Алеппо от местных властей за последнее время замечается некоторое усиление армянских агитаторов в различных пунктах Азиатской Турции. Так в ноябре минувшего года, близ Антиохии обнаружен тайный подвоз денег, отправляемых с острова Кипра для подкупа антиохских армян и люди, раздававшие деньги, были задержанны. В декабре месяце в Александретте¹⁰ задержано было 11 армян, совершающим рейсы в Кипр и Египет. Из них 5 человек были заключены в тюрьму, а другим, благодаря помощи турецкого stationера, удалось остаться на английском пароходе и английское вице-консульство отказало каймакаму в их выдаче.

По передаче этого дела на рассмотрение в Константинополь, из Илдыза¹¹ было предписано отступить от требования выдачи армян и

разрешить беспрепятственную нагрузку "Браво". Распоряжения это объясняется желанием избежать конфликта с Англией, ищущей предлогов и поводов для вмешательства во внутренние дела оттоманской империи.

В то же время, сознавая всю опасность всеусиливающейся французской и английской агитации, Порты предписала всеми мерами, стараться пресечь возникающее армянское движение и предотвращать проникновение в империю иностранных провокаторов.

Кроме того, дошли известия о существовании тайноорганизованной компании, занимающейся при содействии английских, французских и американских агентов, и даже чиновников турецкой службы, перевозкой рекомендованных лиц, бегущих от преследования властей, в различные города империи, главным образом в Бейруте, Латакию и Александретту.

А.Круглов

ՌԿԱՔԱ, ֆ. Ա.Գ.Ն. Գրասենյակ, ց.470, 1906թ. Գ.43, թ.3: Ձեռագիր: Բնագիր:

N 9

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի.ԶԻՆՈՎԵՎԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԻՑ ԸՆԴՈՒՄ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՅԻ ՀԱՅ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՂ ԲՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԶԻՆՎԱԾ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

21.02(06.03).1909թ.
Բերս

Из донесения N 37

...Турки, считающие себя привилегированной рассой, не могут примериться с провозглашенными конституцией принципом всеобщего равноправия.

Армяне ропщут на то, что обещанное конституцией равноправие не распространилось на них, так как в числе избранных от вилаета (Алеппо-Р.Г.) нет не одного христианина.

В городе Мараше Алеппского вилаета возникли в первой половине декабря минувшего года беспорядки, свидетельствующие о враждебном настроении мусульман против христиан. Имам главной мечети обратился к молящимся проповедей, в коей заявил, что ислам предписывает ненависть к христианам, что мусульманин, если он не хочет нарушить учений своей религии, не должен считать христиан братьями или равными себе и обязан, напротив того, преследовать их.

Жалобы армян на притеснения и на грозящую им со стороны последних опасность получены были за последнее время из многих местностей Малой Азии, а именно из вилаетов Кастамунийского, Ангорского, Сивасского и Мамурет эл-Азизского.

Наиболее серьезный характер приняли волнения в Кайсарие, Ангорского вилаета, где между мусульманами и христианами произошли вооруженные столкновения, повлекшие за собою жертвы. Порядок был восстановлен лишь по прибытии, поспешно высланного в Кайсарие, батальона.

И.Зинovieв

ՌԿԱՔԱ, ֆ. Ա.Գ.Ն. Գրասենյակ, ց.470, 1909թ. Գ.34, թ.216-217: Մեքենագիր: Բնագիր:

N 10

16

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԳՈՒՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի.ՋԻՆՈՎԵՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝
ՌՈՒՍԱԿԱՆ «ՌՈՒՐԱԼԵՑ» ՌԱԶՄԱՆԱՎԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ ԿՈՂՄԻՑ
ՄԵՐՍԻՆՈՒՄ ՄԻ ԽՈՒՄԲ ՀԱՅԵՐԻ ՓՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

22.04.(05.05).1909թ.
Բերս

Из депеши N 81

Телеграммой от 19 апреля /2 мая/, командир канонерской лодки "Уралец" капитан 2-ого ранга Кузнецов донес мне, что прибыв в Мерсину, он нашел там много женщин и детей, оставшихся после избияния их мужей и отцов, что для обеспечения их от насилия мусульман он, по соглашению с командиром французского броненосца, принял под свою защиту трех мужчин и 62 женщин и детей и перевез их в Александретту, и что он помогает населению пищей и медициной.

Согласно полученным турецким правительством сведениям, которые впрочем не внушают мне полного доверия, беспорядки прекратились за исключением города Дертиола¹⁴, где армян еще продолжает грозить опасность со стороны мусульман и куда решено отправить батальон пехоты...

И.Зиновьев

ՌԿԱՔԱ, Փ. ԱԳՆ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿ, Գ.470, 1909թ. Գ.35, Թ.23-24: ՄԵՔԵՆԱԳԻՐ: ԲՆԱԳԻՐ:

N 11

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԳՈՒՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի.ՋԻՆՈՎԵՎԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ՝
ԱԳԱՆԱՑԻ ՎԻԼԱՑԵԹԻ ԶԱՐԴԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱՆՑ ԿԱՆԽՄԱՆ ՀԱՄԱՐ
ՋԵՆՆԱՐԿԱԾ ՄԻ ԶՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

06(09.04).1909թ.
Բերս

Из телеграммы N 100

Сколько мне известно из телеграмм нашего вице-консула в Мерсине, следствие преступления, совершенного армянином, убившим двух турок и раневшим третьего, аданские мусульмане восстали против армян и начали их убивать¹⁵. Беспорядки распространились и на Тарсус. Не имея в распоряжении моем свободного военного судна, я выразил английскому и французскому послам надежду, что они позаботятся о защите преследуемых. Как сообщил мне только что английский посол, в Мерсину придут через два дня два английских военных судна...

И.Зиновьев

ՌԿԱՔԱ, Փ. ԱԳՆ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿ, Գ.470, 1909թ. Գ.154, Թ.60: ՄԵՔԵՆԱԳԻՐ: ԲՆԱԳԻՐ:

N 12

ԲԵՅՐՈՒԹՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ ԻՇԽԱՆ
ԳԱԳԱՐԻՆԻ ԳԱՂՏՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԳՈՒՍՈՒՄ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆ Ի.ՋԻՆՈՎԵՎԻՆ՝ ԱԴԱՆԱՑՈՒՄ, ԱՆՏՈՒՔՈՒՄ
ԵՎ ԼԱԹԱՔԻԱՑՈՒՄ ԱՀԱԳՆԱՑՈՂ ԶԱՐԴԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

12.04.1909թ.
Բեյրութ

Телеграф сообщает, что Порта отрезана, от посольства не получил ответа ни на одну телеграмму. Здесь вчера получено известие из Антиохии, что все христиане вырезаны. Сегодня получено известие из Аданы, что положение ухудшается ежедневно. В вилаете до тридцати тысяч убитых. Из Латакии сообщают, что окрестности горят, резня началась; просят помощи; опасаются волнений и в Триполи. Здесь пока спокойно, но многие жители бегут в горы. Беспорядки возможны. Присылка русского военного корабля желательна для охраны и поддержки телеграфных сношений.

ՌԿԱՔԱ, Փ. ԱԳՆ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿ, Գ.470, 1909թ. Գ.155, Հ.3, Թ.8: ՄԵՔԵՆԱԳԻՐ: ԲՆԱԳԻՐ:

N 13

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԳՈՒՍՈՒՄ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ ՍՎԵՇԻՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ Ի.ՋՎՈՒՍՎՈՒՆ՝ ՓՈՔՐ ԱՍԻԱՑՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ
ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՂ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԻ, ՈՐՊԵՍ ԱԴԱՆԱՑԻ
ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՀՐԱՀՐԻՋՆԵՐ ՀԻՆԳ ՀԱՑԻ
ՄԱՀԱՊԱՏԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

03(16).10.1909թ.
Բուլուկդերե

...Обстоятельством, приведем к открытому, хотя сдержанному в формах конфликту, был приговор аданским военным судом к смертной казни пяти армян, обвинявшихся в совершении убийств во время кровопролитных апрельских беспорядков в этом городе. Константинопольский армянский патриарх Турян... возвысил свой голос, перечисляя целый ряд притеснений, коим подвергаются армяне в Малой Азии и решительно заявляя, что он не сочтет возможным остаться на своем посту главного пастыря турецких армян, если приговор будет приведен в исполнение, тогда как известные всем в Адане зачинщики резни, от которой погибли тысячи армян, остаются безнаказанным.

Кроме всего изложенного, по сведениям из турецких секретных источников, некоторые администраторы Малоазийских провинций вернулись, по отношению армян в частности, к излюбленному их предшественниками приему, донося на "русских тайных агентов", поддерживающих среди населения революционное брожение именуемое ныне "реакционным".

Свечин

ՌԿԱՔԱ, Փ. ԱԳՆ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿ, Գ.470, 1909թ. Գ.35, Թ.472-473: ՄԵՔԵՆԱԳԻՐ: ԲՆԱԳԻՐ:

Ծանոթութիւններ

1. Վալի- նահանգապետ, կուսակալ:
2. Նկատի ունի 1894-1896թթ. Արդուլ Համիդ 2-րդ սուլթանի կազմակերպած կոտորածները, որոնց զոհ գնաց մոտ 300 000 հայ:
3. Բ.Դուս - ալիբեյն՝ օսմանյան կառավարութիւն:
4. Իրադե - սուլթանական Հրովարտակ, Հրաման:

5. 1895թ. զեյթունցիները նազարեթ նորաշխարհյանի, Աղասի թուրսարգսյանի եւ այլոց գլխավորութեամբ, դիմեցին ինքնապաշտպանութեան՝ ավելի քան 2 ամիս խիզախորեն մաքառելով 50.000-60.000-ի հասնող թուրքական կանոնավոր զորքանակի եւ խաժամուծի դեմ: Չկարողանալով գրավել գյուղաքաղաքը, թուրքական կառավարութիւնը զեյթունցիների հետ հաշտութիւն է կնքում, ըստ որի ներում էր շնորհվում ապստամբութեան բոլոր մասնակիցներին, լեռնականները 5 տարով ազատվում էին հարկերից եւ Ջեյթունում այդուհետ նշանակվելու էր քրիստոնյա կառավարիչ: 1895թ. նոյեմբերին թուրք ջարդարարները Ուրֆայում սրի քաշեցին 10.000 հայի:
6. Քրիստոնյաներ ասելով առաջին հերթին պետք է հասկանալ հայերին:
7. Արանա - նույնանուն նահանգի վարչական կենտրոնը, որտեղ գտնվում էր կաթողիկոսարանը:
8. Միս-Կիրիկիա հայութեան հոգեւոր կենտրոնը, որտեղ գտնվում էր կաթողիկոսարանը:
9. Խոսքը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանի մասին է:
10. Ալեքսանդրեթ-Կիրիկիայում, Միջերկրական ծովի ափին գտնվող նավահանգիստ:
11. Յըլզըզ - այսպես էր կոչվում սուլթանական պալատը:
12. Մարաշ - Հայեպի վիլայեթում գտնվող նույնանուն գավառի կենտրոնը, քաղաք Կիրիկիայում: 20-րդ դարի սկզբին Մարաշում եւ նրա շրջակայքում ապրում էր մոտ 30.000 հայ:
13. Մերսին-նավահանգիստ Կիրիկիայում:
14. 1909թ. Կիրիկիայի կոտորածների ժամանակ Դյորթ-Յոլի /Չորք-Մարզվան/ հայութիւնը 13-օրյա համառ եւ կազմակերպված ինքնապաշտպանութեան շնորհիվ փրկվեց սրի քաշվելուց:
15. Դա պետք է որակել ոչ թե որպէս «հանցագործութիւն» այլ, ինչպէս եղել է իրականում՝ ինքնապաշտպանութիւն, որը կոտորածների բռնկման սոսկ առիթն էր եւ բնավ ոչ պատճառը:

ДОКЛАДНЫЕ И ПИСЬМА ГЕНЕРАЛА СТЕПАНА КОРГАНОВА О КАРССКОЙ ОБЛАСТИ

Государственный, общественный деятель Степан Александрович Корганов /1865-1925/ происходит из известного армянского рода Коргановых.

Ст. Корганов был назначен губернатором Карсской области вскоре после воссоединения области к Республике Армения /1919г. май/. Он имел солидный опыт административной работы: исполнял должности замначальника, начальника Сурмалинского, Кутаисского, Нахичеванского и Ново-Баязетского уездов.

Будучем губернатором Карса он всесторонне изучал политико-экономическое положение и состояние межнациональных отношений, в частности отношение курдов и татар к новой армянской власти.

В документах губернатор анализируя деятельность национальных советов в области, наиболее опасней для армянской власти считает

деятельность Кавказского Юго-Западного правительства и Мусульманского Национального совета.

Ст. Корганов предлагает ряд мероприятий осуществление которых оказали бы благоприятное влияние на общее положение области /децентрализация власти и т.д./.

Соня Мирзоян
Гоар Авакян

N 1 ДОКЛАДНАЯ ГУБЕРНАТОРА КАРСА МИНИСТРУ- ПРЕДСЕДАТЕЛЮ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУСУЛЬМАН В КРАЕ

10 июня 1919г.
г. Карс

конфиденциально

Как известно Вашему превосходительству, Совет по управлению Карсской областью, организованный англичанами и настоятельно рекомендованный нам ими для сотрудничества, распался сам по себе. Но все эти лица, устраивающие свои личные дела под маской общности, преобразовались ныне в деятелей национальных, укравшись в „Национальных Советах,„. Обобщая свои задания, они пытаются вторгаться в общий ход управления областью, в качестве истолкователей народных нужд, имея большое расположение стать государством в государстве. Но из всех этих народностей-русских /молокан/, греков и мусульман, последние идут дальше, они раскидывают сети своих забот вглубь провинции, занявшись организацией уездных и даже сельских национальных советов. Мне не нужно говорить, что в своих этих „заботах,„ они далеко не отвечают, вопросам страны, края глухого и далекого во всяком случае от учений общественного толка.

Советы эти пытаются завязать с властью нашей сношения не только в смысле просьб и ходатайств за „народ,„ но и в смысле контроля над этой властью. Так, начали поступать запросы о положении дел уголовных, нравственных. Но если под флагом русского и греческого национальных советов укравается лишь кучка хищников, то в мусульманском совете наряду с людьми данного разбора, нельзя не видеть, написламистических тенденций, идущих, конечно, далеко из-за Карсской области.

Присмотревшись ближе к делу и сообразив все обстоятельства его, я на словах, при личных беседах с членами этих советов, делаю вид, конечно, что очень верю им и очень расчитываю на их сотрудничество, но вместе с тем, на деле, я с самого начала приняв за положение игнорировать существование этих советов, не отвечаю ни на одну бумагу. Такая же тактика действий, по отношению к этим советам, преподана мною и подведомственным мне установлениям. При таком отношении власти к этим общественным организациям, они сами по себе потеряют всякое значение в массе и может некоторое время будут существовать лишь академически.

Об изложенном, в порядке отчетности своих действий в губернии, я счел долгом представить Вашему превосходительству для сведения.

Губернатор Корганов
Правитель канцелярии Чалхушян

Резолюция: Конфиденциально. Читал. Сообщить, что сферу действий губернатора считаю правильной. Особенно зорким надо быть теперь в виду усиленной пантюристской агитации.

14 июня 1919 г. А. Хатисов

НАА, ф. 199, оп. 1, д. 150, л. 36 и об. Подлинник. Машинопись.

№ 2
ПИСЬМО ГУБЕРНАТОРА КАРСА ПРЕДСЕДАТЕЛЮ
ЭРИВАНСКОГО ОКРУЖНОГО СУДА ОБ ОТНОШЕНИИ К
СУДЕБНЫМ ОРГАНАМ В ОБЛАСТИ

19 сентября 1919г.
г. Карс

Посетив Карсский мировой отдел, я почувствовал себя очень неловко за суд и власть. Как и все дома в Карсе, помещение Суда нуждается в большом ремонте и в настоящем виде совершенно не соответствует своему назначению.

Такая обстановка Мирового отдела. Турки, а затем, мусульманская банда растаскали все, что было возможно, оставив нам исковерканные остовы зданий, выбитые окна, ободранные стены, всплошную загадив все.

На вопрос мой, мировой судья, очень толковый, за короткое время, снискавший всеобщее уважение, отозвался, что на ремонт здания нет средств, и на обзаведение отдела ему дано лишь 3000 руб...

На эти деньги можно купить лишь несколько шатающихся столов и стульев. Нужно не 3, а 30 тысяч руб. В такой обстановке люди не могут чувствовать своего достоинства и там нельзя творить суд, который должен быть почитаем.

Завтра, вероятно, приезжает сессия Округного суда и мне стыдно при мысли, где будет заседать этот Суд.

Правда-это та высшая ценность, которую люди идеализировали на пространстве веков и эту правду мы должны не только беречь, но и почитать. При всех политических невзгодах последних 50 лет, суд остался тем единственным установлением в стране, где убереглись все наши чаяния и грезы.

Мы не только привыкли верить этому суду, но мы склонны были с трепетом и надеждой переступать порог этой справедливости. И недаром люди торжественно обставляли суд и недаром тогда и мантии имели не только свое значение, но и свой глубокий, воспитательный смысл.

При всей демократизации современных понятий, правовое государство должно начать с почта к суду. Придя править Востоком, мы обязаны должно обставить наш скипетр. При возгласе-Суд идет, мы всегда преисполнялись торжественности и правды. И если этот суд так дорог стране и так почитаем народом, не ведите его в хвосте Ваших начинаний.

К сожалению, суду не уделяется должного внимания ни по существу, ни по форме. И результаты очевидны-общее шатание основ нового строительства.

И я пользуюсь случаем еще раз просить Вашего внимания к должному устройству суда в области и, вместе с тем, ходатайствую о немедленном отпуске необходимых к тому средств. Нельзя заставлять судебного деятеля пробираться в жизни и краснеть за невнимание к нему власть имущих.

Если Мировой Судья в Англии, в знак своей независимости, делает визит королю,то он исходит в том не только из своей нравственной, но и материальной независимости.

21

Независимость судебного деятеля в широком понимании этого слова, должна быть основной правопорядка.

Не будем щадить материальных средств на высокий суд и тем будем воспитывать в стране чувства законности.

Прошу о немедленном отпуске на обзаведение каждого Мирового отдела с камерой следователя не менее 30 тысяч руб.-это будет только скромная обстановка.

Губернатор *Корганов*

Скрепил: За правителя канцелярии *Дохилов*

НАА,ф.276,оп.1,д.138,л.32-33.Машинопись.Заверенная копия.

№ 3
ДОКЛАДНАЯ ГУБЕРНАТОРА КАРСА МИНИСТРУ-
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ О ВНУТРИ-ПОЛИТИЧЕСКОМ ПОЛОЖЕНИИ
ОБЛАСТИ

29 сентября 1919г.
г. Карс

совершенно секретно

Общая совокупность условий и обстановки дает мне основание доложить, что назревает момент для занятия нами Ольтинского округа. Из поступивших сведений усматривается, что там растет недовольство шайкой разбойников, именующей себя „Ольтинским Советом,, и все сильнее и сильнее раздаются голоса обираемой массы о желании страны войти в состав Республики Армении.

Это на этой окраине.

На Сарыкамыш-Хорасанской стороне полное успокоение, полное заморение. В Кагызманском районе ультиматумы курдов сменялись на мирные предложения.

Как я уже доносил Вам, я предложил нашему командованию совершить военную прогулку на Кагызман. Отряд уже сформирован и мы ждем только 3-х линейных патронов из Эрвани. Этот грозный кулак заморит и Кагызманский район.

Остается одно большое место, подход к которому я пока никак не могу разрешить. Это Азбаба, Шурагель и Зарушад, где сплошная, сытая и с ног до головы вооруженная мусульманская масса. В Зарушаде начался пожар уже, сунниты дерутся с шиитами. В это, смысле сделано все нужное.

Вновь имею честь просить Ваше внимание к вопросу об уводе грузинской войсковой части из Ардагана. Вопрос этот, конечно, должен быть разрешен дипломатическим путем. Но я обязан доложить, что щекотливые вопросы, общая неприязненная атмосфера там насыщенная грузинским нахальством, поверхностным отношением к делу и страстностью их темперамента, может неожиданно разразиться взрывом.

Губернатор *Корганов*

Правитель канцелярии *Цицикиан*

НАА,ф.276,оп.1,д.138, л.37 и об. Машинопись. Заверенная копия.

№ 4
ДОКЛАДНАЯ ГУБЕРНАТОРА КАРСА МИНИСТРУ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ О ВВЕДЕНИИ ЗЕМСКОГО УПРАВЛЕНИЯ
В КАРССКОЙ ОБЛАСТИ

22

30 сентября 1919г.
г. Карс

Земские думы были всегда областью наших задушевных грез и гражданское устройство нашей провинции признавалось всегда невозможным при современной формации наших внутренних, культурных, общественных дел.

Попытки русской власти привлечь общественные элементы на Кавказе к земской работе, сводились, как известно, к формальной обстановке.

Пестрый калейдоскоп языков, наречий, верований и вкусов создавал всегда те особенности края, где интересы народностей покоились на чутких весах политических соображений.

Модное в наши дни выражение об общем языке, это одно из тех академических положений, вокруг которого будет изломано еще много копий. Твердая власть, покоящаяся на правовых основаниях и черпающая директивы в области парламентарной обстановки и есть тот общий язык, который нужен в наших горах и о котором так много и безнадежно спорят и говорят.

Переходя в этом смысле к Карсской области, мне не нужно пояснять, что она лишь замыкает эту панораму наших разнородностей. Ардаганское плато, пересеченное пространство Кагызманского округа, Агбаба-Зарушад, это сплошная тьма, сплошное безлюдье. В эту непроницаемую дичь вкраплено узкой полосой армянское население от Арпачая до Карса и Сарыкамыша, но ведь это оазис, где может быть народ, но нет земской закваски. Такова наша действительность. От существа вопроса обращаясь к обстановке, я должен заметить, что в момент, когда заселение края в период брожения, когда народы еще не расселились, когда турецкие армяне, хотя и равноправные, /с нами, у нас на привале/ мне кажется, что введение земства в настоящее время представило-бы и чисто внешние, технические неудобства. Насаждать земство сейчас и при таких условиях, значит предавать высокую идею на посмешище и ставить палки в колеса нашей государственности. Я не могу не коснуться тут опыта с земским делом в Делижане. Я думаю, что эта карикатура достаточна с нас. По сим данным и соображениям я полагаю, что первейшей нашей заботой должна быть организация твердой, закономерной власти. Парламент и его правительство регулируя жизнь страны будут лучшим проводником тех же земских дум и эти распорядки общественности будут лучше проводиться в жизнь властью, если она будет сконцентрирована из нашей идейной интеллигенции.

Идеалы очень красивы и очень заманчивы сами по себе, но это еще не значит, что все эти идеи приложимы во всякой обстановке. Не будем трафаретны и не будем кроить страну нашу по общим узорам, видимо красивым и видимо заманчивым. Пусть Грузия тешилась рекламной формой земских установлений, пришитых к берегам Иверии так спешно и так смешно. А мы будем проводить наши думы путем некрикливым и показным, а способами серьезной, строгой и продуманной власти, вытекающей из той-же земской, собирательной среды. Эти наши соображения покоятся на 30-летнем изучении нашей провинции и той земской работы, которую я делал на этом пространстве в разных административных должностях.

Губернатор *Корганов*

НАА, ф.276, оп.1, д.138, л.34-36. Машинопись. Заверенная копия.

№ 5
ДОКЛАДНАЯ ГУБЕРНАТОРА КАРСА МИНИСТРУ-
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ О ПОЛОЖЕНИИ НА ТЕЛЕГРАФЕ

23

1 октября 1919г.
г. Карс

К числу новшеств революционного периода, расшитавших смысл власти и установивших полный беспорядок, нужно отнести и разговоры „по прямому проводу,..

Чрезвычайно интересно, что даже в разгар войны, в дни действительно важных событий, об этих разговорах не было и помин.

Самые срочные депеши, телеграммы важнейшего государственного значения, передавались обычным образом, на общих основаниях и доходили по назначению гораздо скорее, чем эти пресловутые разговоры по прямому проводу. Аппаратная телеграфа была тем святилищем, куда проникнуть было очень трудно, если не сказать невозможно. Да никто и не помышлял об этом, порог этот переступали только должностные лица телеграфа. И был полный порядок, полная гарантия сохранности тайны частной, не говоря уж о служебной корреспонденции.

Разговоры по прямому проводу, возникшие в дни свобод, покоились, бесспорно, на честолюбивых инстинктах людей. В начале этим правом пользовались только разные общественные деятели, затем многообразные комиссары и под конец-вся улица, кому только не лень.

И получилась такая каша, где теперь нам не разобраться.

Телеграфист обезличен, и тем самым в нем утрачена любовь к его привилегированным обязанностям. Он не торопится передачей важнейшей депеши, зная отлично, во-первых, что за эту медленность никто с него не взыщет, а, во-вторых, что все равно, если будет нужно, податель депеши явится к прямому проводу.

В разгар войны, когда телеграф кипел и бурлил, даже частная депеша из Карса, например, в Москву, доходила преисправно в несколько часов. Ныне депеша Председателя Совета Министров из Эривани в Карс, идет несколько дней.

Нужно положить конец этим разговорам по прямому проводу, воспретить это без всякого изъятия, для всех, и самого высшего сановника. Это введет законность, закроет для улицы и базара двери аппаратного телеграфа и введет дело в свои берега.

Я не виню тут несколько телеграфное ведомство. Несчастный телеграфист поставлен в неловкое положение.

С модными претензиями на прямой провод все: сановники и общественные деятели и всякого рода комиссары и всевозможные уполномоченные, словом все, все и все.

Мне могут заметить, что в аппаратную к этому прямому проводу, который до сего был святая святых, а теперь по времени так демократизировался, должны допускаться лишь по удостоверениям.

Но ведь этих то удостоверений целые сотни и таким образом в этой аппаратной больше говорящих, чем телеграфистов.

Этот полный беспорядок и вносит полное расстройство в дело.

Представляя изложенное вниманию Вашему, я думаю, что нужно изъять из обращения эти разговоры по прямому проводу без каких бы то ни было исключений и раз на всегда наглухо закрыть двери аппаратной для лиц принадлежащих к штату телеграфных чиновников.

Это одно из средств устранить базар на телеграфе и поднять смысл и значение телеграфа как в глазах обывателя, так и телеграфного чиновника.

24

И я позволяю еще раз повторить, что при строгих, законных порядках, депеша скорее дойдет по назначению, чем эти разговоры, занимающие часами провод, собирая вокруг него целую толпу любознательных.

Пора положить этому конец.

Губернатор *Корганов*
Правитель канцелярии *Цицикиан*

НАА, ф.276, оп.1, д.138, л.44-46. Машинопись. Заверенная копия.

№ 6

ДОКЛАДНАЯ ГУБЕРНАТОРА КАРСА МИНИСТРУ-
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ О ТАКТИКЕ ПО ОТНОШЕНИЮ К
ТАТАРАМ ОБЛАСТИ

1 октября 1919г.
г. Карс

весьма секретно

Самым сложным и деликатным в политическом смысле углом в области в настоящее время является Агбаба-Шорагял-Зарушад. Эти участки населены исключительно татарами и в виду большой сплоченности там массы, подчинение их представляется делом не столь легким. Тут и влияние грузин, влияние Азербейджана, влияние александропольских татар, расселившихся там со дня нашествия турков, кои, конечно, на целую голову выше всей местной темной массы. Тут проживает и один из влиятельных членов разбойничьей банды, бывшей Шуры, жит. сел. Ибиш, Мамед Гаджи Аббас-оглы. Состоятельный и раньше, в дни Шуры он занят был открытым грабежом и вертел судьбой народа. Ныне, имея все, кроме власти, он очертя голову кинулся к ней.

В начале я окольно предложил ему почетное звание, но аппетиты не вместились в этих рамках, он хотел быть сатрапом в этих горах.

Беспорядки в Эриванский губернии, волна бежавших в Карсскую область из Эчмиадзинского уезда татар, вскружила ему голову и он на этом начал строить свою силу. Он начал взывать о необходимости самозащиты и неподчинения правительству. Я терпел, выжидая момента, мне нужно было, чтобы вопрос назрел. В начале, как я донес Вам дней десять тому назад, я решил было показать здесь сильный воинский кулак и мы решили с нашими генералами совершить в сторону Арпачая большую военную прогулку остановиться на привал в центре этого непокорного района. А администрация, под сенью этой брони предъявила-бы непокорным свои требования. Но в последний момент я оставил эту затею по многим соображениям осторожности.

Во-первых-Грузия. Кербалай Мамед в переписке с грузинскими пограничными властями: говорят, что был у него один грузинский генерал-что и говорит, конечно, это льстит его честолюбию.

*Во-вторых татары тут вооружены очень сильно, упитаны, все на конях. В третьих-наши неводержанные заарпачайские турецкие армяне могут позволить себе своеволие в случае появления на этом пространстве нашей силы. И все это заставило меня отложить прогулку, пока я исчерпаю иныя средства к порядку. Я остановился на формуле *divide et impera** и хотел воспользоваться некоторым к тому материалом.*

* Разделяй и властвуй.

Должен доложить, что на этом пространстве живут шииты и сунниты. Во главе первых стоит названный Кербалай Мамед, руководит судьбами последних, имеет притязание жит. сел. Далавар Исрафан Гаджи Рустам оглы. Он тоже очень состоятельный человек, но умнее первого. В начале войны продажная русская администрация в поисках его золота, обвинила его в государственной измене и он, в числе 42 других именитых татар, был сослан административно в Сибирь. В виду особых обстоятельств дела граф Воронцов-Дашков распорядился производством нового расследования этого дела, что было поручено мне. Наместник Кавказа, рассмотрел акт произведенного мною расследования, по телеграфу приказал освободить всех и вернуть на родину.

Конечно Исрафан был обязан мне, и ныне, опираясь на это прошлое, я поручил ему оппозицию.

Вчера я получил сведение, что между этими двумя сильными людьми этого околodka произошло первое столкновение. Убито и ранено 14 человек. Это конечно начало конца. Я выжду еще, нужно предоставить течению свое русло и может тогда мы явимся сюда с кулаком, чтобы заставить всех преклониться перед нашей властью.

А пока на завтра назначена у нас большая военная прогулка всех родов оружия на Кагызман. Там тоже назрел вопрос. Кагызманские курды, сбитые с толка сурмалинскими начали ссориться и резаться: Ко мне присланы люди с заявлением карсских курдов о желаниии их отделиться от сурмалинских и вернуться на свои места. Может мне удастся поставить в ряды наших войск, завтра туда двигающихся, часть этих курдов и тогда мы замирим этот район, как Сарыкамьш-Каракурский.

Это умерит восторги сурмалинских курдов и Игдырскому отряду я думаю тогда нужно перейти в наступление и нажать на Кульпы. И все мне кажется, будет ликвидировано тогда. Успех нашей прогулки на Кагызман будет вторым после Сарыкамьша предостережением Агбаба-Зарушаду-Шорагялу и может тогда в связи с ожидаемыми последствиями с шиито-суннитской распрями мы направим свой марш и туда-к Арпачаю.

Губернатор *Корганов*
Правитель Канцелярии *Цицикиан*

НАА, ф.276, оп.1, д.138, л.38-39 об. Машинопись. Заверенная копия.

№ 7

ДОКЛАДНАЯ ГУБЕРНАТОРА КАРСА МИНИСТРУ-
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ О СТАТУСЕ ГРАЖДАНСКОГО
УПРАВЛЕНИЯ ОБЛАСТИ

1 октября 1919г.
г. Карс

Отсутствие земских, общественных учреждений на Кавказе, в связи с своеобразными условиями этой страны, создало местной администрации особое положение. Тут преломлялись все стороны многогранной жизни Кавказа и в этом пестром kaleidoscope многообразных языков, наречий, верований и вкусов, срослись и определились особые правовые и экономические устои страны.

Война и весь последующий ураган потрясли, конечно, все формы и виды гражданских укладов, но общий смысл вещей и понятий в стране будет еще долго покоиться в рамках быта и времени. Такова действительная обстановка нашей провинции.

Вопрос о разделении труда и децентрализации власти-это та область академических споров, которая захватывает так много места в общей литературе.

Пятимесячная история нашей власти в Карсской области представляется опытом в этом смысле. Каков был контур нашего государственного построения тут-я не знаю, к сожалению, налицо была лишь попытка децентрализации власти, а вместе с тем конечно, и разделение труда.

Не касаясь природы этих пониманий, я должен сказать, однако, что в самой жизни проект этот оказался недостаточно продуманным и не занял в самосознании страны должного положения.

Общегубернские учреждения, действовавшие до сего, при всех своих недочетах и пережитках, имели свой большой смысл и вытекали из общей природы вещей.

Принимая власть в стране, мы ввели в нее лишь общий остов губернских учреждений, посадили губернатора, повели на него со всех сторон наступление требований, но лишили его средств к исполнению этих многообразных и многосложных споров и неумолимых велений самой жизни. В деле продовольственном, в деле призрения, учебном, строительном, ветеринарном, врачебно-санитарном, агрономическом и проч. Всех губернатору и все на губернатора.

Если губернатор дает по всем областям этой многогранной гражданственности заключения, если губернатору поручают распутываться в этих видах многообразной работы, если к его ответственности относят не только сохранность правопорядка, но и общее гражданское устройство края, то едва ли мне нужно говорить, что этот губернатор должен быть снабжен и соответствующими на это средствами.

Все перечисленные установления изъяты из его непосредственного ведения, это государство в государстве, да притом с современным привкусом. Каковы результаты этой конструкции власти и работы, говорить мне, я думаю, не приходится.

Деятельность органов сельского хозяйства, агрономической организации, вращалась в области бумажного производства. Губернатор, забывая раздел Уложения о наказаниях относительно превышения власти, все время стучался по телеграфу и почтой в двери нашей агрикультуры, но рефлекс не было.

Прошел сезон посевов, уборки трав, молочного изделия, уныло смотрят пустующие, громадные поливные огородные пространства и напрасно губернатор уверял наш сельско-хозяйственный Департамент, что овощи Карсской области дивны, что этими овощами мы запрудим Тифлисскую и др. губернии-все было напрасно. Область не была посвящена в премудрость науки и ученые агрономы пока не заглядывали в нашу глухую и далекую деревню.

Призрение... это сплошное недоразумение, если не сказать больше. Известно только кто призревал, но что и кто призревались-это секрет полишинеля.

Продовольствие-это тоже современный сфинкс. Вокруг шум, телеграммы, иногда следственные производства, толпа голодных и в заключение запутанные и перепутанные счета, с обликом гордиева узла...

Но призрение и продовольствие, соблюдая ненарушимость принципа разделения труда, выделила новое установление-Отдел заготовки сена. Это тоже самоопределяющееся учреждение, с великолепным, прежде всего городском выездем.

Переходя в область строительную, ветеринарную, врачебно-санитарную,-это тоже беспризорные пространства. Кто и что, там

неизвестно. Известно только, например, что месяца, полтора назад и то после ряда беспокойных депеш вмешивающегося во все дела губернатора, прибыл один ветеринар. При русской власти, ветеринар специализировался лишь на вычислении причитавшихся ему погонных и суточных денег по преследованию непереводившейся на Кавказе чумы. С падением рутины, мы думали, что ветеринария займет важнейшее место среди факторов нашего хозяйства, мы рассчитывали получить случайные пункты, надеялись на подбор лучших животных, мечтали о научном, европейском устройстве хлебов и вообще быта животных и проч. Но все это оказалось мечтой и далеким идеалом, вокруг которого было так много восторгов и ожиданий. Этот несчастный ветеринар на всю губернию, ютится где-то здесь, в Карсе, без средств, без перспектив, без указаний, без работы и без надежд. Назначили ветеринара и успокоились. Это не только былая русская казенщина, это насмешка над страной и народом.

Губернатору он не подчинен, губернатор не имеет права ни распоряжаться им, ни средств организации должной постановки ветеринарного дела в области. Если русское чиновничество только получало жалование и ничего стране не давало, то все же оно было подначально и при известной обстановке копошилось, что-то делало. Но теперь нет и этого, каждый себе, все самоопределяются и никто ничего не делает.

Обращаясь к остальным видам гражданского управления области, мы видим ту же последовательность. Та же казенщина, заботы об окладах, но не деле. Эривань далеко, да там может и не до нас. Но замечается, кажется, некоторое поправление. По инженерному управлению кредиты открыты губернатору, но без права инициативы в делах и без права направлять этим Инженерным Управлением.

Моя роль-роль казначея-давай, сколько потребуют и молчи. Все это, конечно, очень забавно. Но такова работа на пользу страны и народа.

Представляя об изложенном Вашему Превосходительству, я считаю себя обязанным доложить, что такая конструкция гражданского управления, расширяя в конце устной власти, дискредитирует нас в глазах страны, и народа. Такая беспризорная система управления представляется сплошным переводом народных денег.

Если губернатор есть высший представитель республиканской власти в области, если на заключение его передаются все вопросы, если к нему обращаются все требования в губернии, если он держит и регулирует Ваш курс политики, управления и общегосударственного хозяйства, а это, фактически, так, то может Совету Министров угодно будет согласовать действия всех органов гражданского управления страны с возложенными на него правительством обязанностями и влив все эти разрозненные ныне установления в общегубернское учреждение, предоставить ему права хотя бы *prætus inter pares*-а*.

Это не испортит республиканский дух и это не будет посягательством на узурпацию прав. Это будет то разумное и согласное с природой вещей и духом страны и народа, решение которое только и наладит общий ход административной машины.

По сим основаниям и соображениям я ходатайствую внести в уважение Совета Министров проект передачи в ведение губернатора, на общих основаниях отделений ветеринарного, врачебного, строительного, агрономического и продовольственного.

Центральная власть, оставляя за собой, конечно, высший надзор и право распоряжаться общими кредитами, как и право общего руководства и

* Первый среди равных

директив, будет иметь на месте стройный и согласованный со своими видами аппарат власти, который будет творить, а не отписывается.

Подписал: Губернатор *Корганов*
Скрепил: Правитель канцелярии *Цицикиан*

НАА, ф.276, оп.1, д.138, л.40-43: Машинопись. Заверенная копия.

№ 8

ПИСЬМО ГУБЕРНАТОРА КАРСА МИНИСТРУ ВНУТРЕННИХ
ДЕЛ О ПРОИЗВОЛЕ НА ЖЕЛЕЗНЫХ ДОРОГАХ

6 октября 1919г.
г. Карс

конфиденциально

Я хочу просить Ваше внимание к железнодорожным распоряжкам в Карсской области. О пассажирском движении говорить, конечно, не приходится, об этих удобствах мы забыли давно. Под этим движением мы понимаем теперь случайные поезда с вагонами, в которых раньше перевозились животные. Но к этим удобствам нам добавлены новые, публика ждет на вокзалах отхода поезда неделями.

Мне кажется, что дальше идти в этом направлении уж некуда. Озлобление в народе растет все больше и все громче слышны злые насмешки над нашей властью.

А что творится в этой неразберихе в этом произволе, где разобраться нет возможности, об этом говорить не стоит.

Об изложенном я счел сообщить Вам если не на предмет зависящих забот, то хотя бы для сведения.

Губернатор *Корганов*
И. Д. Правителя канцелярии *Цицикиан*

Резолюция: Копия передана инж. Хатисову 3 XII 1919 г. Ал. Хатисян

НАА, ф. 276, оп. 1, д. 138, л. 49. Машинопись: Заверенная копия.

№ 9

ДОКЛАДНАЯ ГУБЕРНАТОРА КАРСА МИНИСТРУ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ О ПУТЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
ОБЛАСТИ

17 октября 1919г.
г. Карс

*Обозревая Кагызманский округ, я посетил места рождения различных ископаемых богатств, списки коих прилагаю.**

У Кагызманских соляных промыслов, по Араксу растет ива, из которой население плело корзины. Если произвести весной правильную посадку тут ивы, пригласить специалистов корзиночного производства, гнутой мебели, кустарный промысел этот можно сделать источником большого отхожего промысла для населения всей губернии.

Прошу заслушать вопрос об этих богатствах и прислать партию специалистов для обследования. Нужно за зиму подготовиться, чтобы с весны

* Не публикуется, см. там же л. 70.

начать строительство в больших размерах и с большим заражающим страну подъемом.

Как я писал во все Министерства-это самое верное средство снискать расположение масс и повести страну за собой.

У соляных промыслов, откуда тянутся все эти богатства, я полагал бы возможным выстроить большую центральную, каторжную тюрьму, для всей страны. Эти рабочие руки будут обслуживать все наши тут затем.

Я очень прошу не откладывать изложенное рассмотрением и поставить меня в известность о последующем.

Губернатор *Корганов**
Правитель канцелярии *Цицикиан*

Помета: Срочно снять копию и дать мне 22 XI 1919 г. М. Туманов
Помета: Копию экспедиции Маиляна для сведения 24 XI 1919г. М.Туманов

НАА, ф. 276, оп. 1, д. 138, л. 69. Машинопись. Заверенная копия.

№ 10

ПИСЬМО КАРССКОГО ГУБЕРНАТОРА
ДИПЛОМАТИЧЕСКОМУ ПРЕДСТАВИТЕЛЮ АРМЕНИИ В
ГРУЗИИ ОБ ОПОВЕРЖЕНИИ СТАТЬИ ОПУБЛИКОВАННОЙ
В ГАЗЕТЕ „ВОЗРОЖДЕНИЕ„

19 октября 1919г.
г. Карс

„Возрождение„, N 26 вновь возвращается к положению мусульман в Карсской области.

Корреспонденция начинается злободневными рассуждениями о мирной конференции, переходит к жалобам на армянские власти, грабящие и насилюющие мусульман. Затем, оказывается, власть насильственно организовала греков, кои доверяют грабеж мирных мусульман. В заключение высказывается сожаление, что „неорганизованное население„ лишено возможности сопротивляться. Очень забавны разговоры о мирной конференции и самоопределении и они тем более занимательны в Карсской области, среди мусульман, поголовно неграмотных и беспросветно невежественных. Недавно была разбита шайка разбойников, угнавшая скот населения. Бежавшие разбойники прислали мне послание, написанное каким-то писарем и просили освободить арестованных товарищей, так как вопрос об армянской власти подлежит еще рассмотрению мирной конференции, а они, курды, /разбойники/-самоопределяются. Все это, конечно, очень уморительно, но ведь это материал к истории наших дней.

Переходя к преступным действиям властей, на кои жалуется корреспондент, я позволю себе предположить этому несколько слов. За два последние года Карсская область была ареной вначале большевистских экспериментов, затем ее наводнили турецкие орды, а под конец, до введения армянской власти, она была объята разбоем и грабежами многочисленных курдо-мусульманских шаек, самоопределившихся в „юго-западное правительство„, во главе с президентом, бывшим полицейским стражником. И ныне в стране, где был сплошной разбой и повальный грабеж, в стране,

* Копия докладной выслана дипломатическому представителю республики Армении в Грузии.

которая граничит ныне с пространством, именуемым Турцией, когда шайки Эюба, Джафара и др. раздирая страну и избивая друг друга, также „самоопределяются“, и разбойничают именем мирной конференции и в ожидании справедливого ее решения, установление правопорядка в этой области разгула страстей, крови и кинжала не так просто, как это кажется со стороны.

Война и беззаконие извратили не только материально, но и нравственные устои жизни, если к этому добавить и местную обстановку, то едва ли мне нужно говорить, что нет пока тех нот, по которым можно разыгрывать мелодию управления краем.

Из дел канцелярии моей усматривается, что из ста разбоев и убийств в Карсской области 90 совершены мусульманами и курдами и лишь 10 армянами. Очень сожалею, что ревнители положения мусульман в Карсской области ведут регистрацию только потерпевших мусульман, забывая сотни тех армян, кои грабят и насилуются мусульманами. Обращаясь к вопросу о злоупотреблениях должностных лиц, то было бы странно думать, что в этой звериной атмосфере должностные лица одни лишь идеальные работники. В Карсе не секрет, как беспощадны к ним власти и сколько из них сидят в тюрьме.

Переходя к указаниям о „насиленной организации греков“, для нападения на мусульман, я должен напомнить следующее: в дни господства банд, именуемых юго-западным правительством, греки были преданы огню и мечу. С приходом армян, они получили право, под наблюдением власти, охранять свои дела, разбросанные по турецкой границе. Этот порядок, не согласный, конечно, с разбойной свободой „юго-западного правительства“, и называется ныне „насиленной организацией греческого населения“.

Но самое забавное, это жалоба корреспондента, что мусульмане не будучи „организованы“, не в состоянии „отражать нападения армян“.

В первые дни свобод, с благословения вершителей краевых судеб, мусульмане были вооружены с ног до головы. В каждом доме, в общем, не менее 5 лучших русских винтовок и не менее десятка тысяч патронов. Наряду с этим, армяне, скитавшиеся по чужой стороне, вернулись нищими и без всякого оружия, вернулись расслабленными и изнеможенными от голода и болезней.

О какой же большей организованности с ног до головы вооруженного мусульманского лагеря речь и от кого им нужно обороняться—от бесприютного, голого и нищего армянина?

Губернатор Корганов

Помета: Не откажите поместить прилагаемое опровержение в одной из тифлиских газет.

Ст. Корганов

Резолюция: Полагаю, что во всяком случае нельзя помешать это официальное опровержение в той форме в какой оно составлено. Быть может поместить в виде корреспонденции с соответствующими изменениями.

22.11.1919г
М. Туманов

НАА, ф. 276, оп. 1, д. 138, л. 79-81. Машинопись. Подлинник.

№ 11

ПИСЬМО ГУБЕРНАТОРА КАРСА ВОЕННОМУ МИНИСТРУ О НЕОБ-ХОДИМОСТИ НОШЕНИЯ ОФИЦЕРСКОЙ ФОРМЫ В ОБЛАСТИ

24 ноября 1919г.
г. Карс

По поводу отзыва Начальника Вашего Штаба от 14 сего ноября за № 13889 имею честь уведомить, что Калантарова, которого Вы встретили в Эривани недавно, я не знаю и такового у меня на службе нет. Что касается офицерских погон вообще, позволяю себе напомнить Вашему превосходительству, что офицеры, служившие по администрации в России, не только носили погоны, числились по армии, но по представлениям гражданских властей производились на отличие, в следующие чины. Наконец, как Вам, лучше, чем мне, конечно, известно, русская власть, в заботах об охране чести и достоинства офицерского звания-основы армии и устоев страны, предоставила офицерам ношение погон даже в отставке. Это общие соображения.

Обращаясь к нашей окраине, я должен сказать, что Восток, а с ним и Карсская область, страна показа.

Русская государственность, в лице ее лучших представителей, была не так глупа, как это кажется людям в дни современной посредственности. Если мрачный и величественный генерал-адъютант Лазарев, накануне штурма Карса, закрывая своей могучей рукой на военном Совете, в присутствии Великого князя Михаила Николаевича, лежащую на столе карту, заявил, что Карс будет взят им завтра, то другой, не менее талантливый армянский самородок граф Лорис-Меликов принимая из рук этого баловня военной судьбы, Карсскую область, сказал—тут кончилась и задача штыков.

И введенное им на следующий же день военно-народное управление появилось в адъютантской форме.

Но гениальная диктатура сердца сменились рядом подобострастных посредственностей, кои на пространстве 40 лет держали Карсскую область только в адъютантской форме. Народные толпы остались теми же непроходимыми дебрями невежества и ныне и наша власть не может войти сегодня в этот пестрый зверинец без показа.

По сим данным и соображениям, я сам служивший по военно-народному управлению и имеющий право на форму эту, надел такую и, в виду отсутствия формы у администрации приказал и подведомственным мне чинам исполнительной полиции надеть такую.

Если же некоторые офицерские чины, служащие по администрации в области, носят заслуженную форму, то в этом едва ли можно усмотреть покушение на прерогатив офицерского корпуса, как в техническом, так и формальном смысле.

Мне не приходится, конечно, пояснять, что по существу дела форма—это есть форма. Но в стране, повторяю, сплошного показа, в крае, где гражданственность только должна насаждаться, где по фигуральному, народному выражению, ум массы—в его глазах, было бы большой государственной опрометчивостью пренебречь этой показной стороной дела, так еще глубоко сидящей в психологии страны.

Если же Ваше превосходительство все же находит, что офицер, находясь в администрации все же не может пользоваться заслуженным правом формы, то может, во внимание ко всем приведенным данным и соображениям Вы признаете возможным, впредь до установления

центральной властью общего в сем однообразия, не распространять приказа
Вашего на Карсскую область.

Губернатор Корганов
Правитель канцелярии Цицикиан

НАА, ф.276, оп.1, д.138, л.76-77. Машинопись: Заверенная копия:

ՀԱՍ ՍՊԱՆԵՐԻ ԱՔՍՈՐԸ 1920-1921ԹԹ.

Հայ սպաների բանտարկությունն ու քարտր տեղի են ունեցել Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո: Նախաձեռնությունը բխել է խորհրդային Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանությունից և իրականացվել 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունից կողմից, Հայաստանի իշխանությունների մասնակցությամբ:

ՀՍՍՀ կառավարությունում (ազգճեղկոմ) ստացվող փաստաթղթերի «մտից» մատյանում 1920թ. դեկտեմբերի 17-ին գրված է՝ «Նույնից Բաքվից հեռագիր՝ շտաբի պետի անվամբ՝ 300 մարդ Բաքու տեղափոխելու մասին»: Բուն հեռագիրը չի գտնվել, չնայած բովանդակությունը հասկանալի է, իսկ «նույնը» կոմիսար Միլին է, որը, պետք է կարծել, որ ծառայելիս է եղել 11-րդ բանակում: Իսկ դեկտեմբերի 25-ին «Գլխավոր շտաբից զինվորական կոմիսարից հարցնում են՝ արդյո՞ք այն ընտանիքները, որոնց կերակրողներին ուղարկում են Բաքու կարմիր բանակ, նրանցից հետո սպահովելու՞ են, թե՞ ոչ, և ի՞նչ կերպ»:

Միջանկյալ նշենք, որ սույն մատյանում հետաքրքիր գրանցում կա դեկտեմբերի 27-ին Համազասպից ստացված դիմումի մասին, հետևյալ շարադրանքով՝ «Կենտրոնական բանտից ուղարկում են Համազասպ Սրվանձտյանցի (բնագրում՝ Սրվաստյանց -Վ.Ղ.) խնդիրը՝ իրեն 10 րոպե կասյանի հետ ժամագրություն նշանակելու մասին»:

Վերադառնալով սպաների հարցին: «Կոմունիստ» թերթի դեկտեմբերի 12-ի համարում տպագրված է ՀՍՍՀ Արտակարգ Հանձնաժողովի նախագահ Ն.Ալվազյանի և Հայաստանի կարմիր բանակի հատուկ բաժնի պետ Բավինի ստորագրած թիվ 2 հրամանը ծառայության մեջ չգտնվող բոլոր զինվորականների՝ դեկտեմբերի 12-16-ը Մայրաքաղաք 13 Հասցե (Արտակարգ Հանձնաժողով) ներկայնալու և ցուցակագրվելու մասին: Դիտավորյալ խուսափողներին սպանում էր «հեղափոխական ժամանակի ամենախիստ միջոցներով» պատիժը:

Գեկտեմբերի 21-ին և 22-ին, երկու անգամ, նույն թերթում Հայտնվեց թիվ 3 հրամանը, ըստ որի թիվ 2 հրամանի համաձայն արձանագրված բոլոր սպաներն ու զինվորական աստիճանավորները դեկտեմբերի 23-ին պարտավոր էին ներկայանալ Արտակարգ Հանձնաժողով: Հրամանը պարտադիր էր բոլորի համար «որտեղ որ նրանք լինեն և ինչ ծառայության մեջ էլ գտնվեն»:

Դեկտեմբերի 28-ին, այն բոլոր սպաները, «որոնք 11-րդ բանակի շտաբի տրամադրության տակ էին», Արտակարգ Հանձնաժողովի կողմից հրավիրվում էին «մեկնելու հետ կապված մի քանի կարիքներ պարզելու համար»: Միաժամանակ տեղեկացվում էր, որ բոլոր սպաները բաժանվելու էին տասնյակների, որոնց ավագներն ունենալու էին տասնյակի լուսանկարը:

Թերթի հաջորդ օրվա համարում հրավերը կրկնվում է: Այս դեպքում Արտակարգ Հանձնաժողով ներկայնալու պահանջը պարտադիր էր նաև նրանց համար, ովքեր դեկտեմբերի 22-ից հետո ստացել էին որևէ նշանակում, իրենց հետ ունենալով «պաշտոնի մեջ նշանակվելու մասին ձեռնարկայիններ»:

1920թ. դեկտեմբերի 17-ին Հայաստանից մեկնել է Հայ սպաների առաջին խումբը, 6 մարդուց բաղկացած: Գեկտեմբերին և հունվարի սկզբին, ըստ ՀՍՍՀ արտագործողի մեջ Ալեքսանդր Բեկզաղյանի տվյալների, «բանակից հեռացվեցին և Բաքու, 11-րդ բանակի շտաբի տրամադրության տակ ուղարկվեցին մինչև 400 սպաներ, այդ թվում 100-120 մարդ նախկին սպիտակ բանակներում ծառայած»: Այլ Բեկզաղյանը դա համարում էր նախկին բանակի վերակառուցման միջոցառում: Պանավորված վերակառուցման այդ աշխատանքը, շարունակում է Բեկզաղյանը, արժատապես խախտվեց, երբ հունվարի 14-ին Հայաստան ժամանեց չեկիտս Գեւորդ Աթաբեկյանը, որպես Ռուսաստանի Արտակարգ Հանձնաժողովի և 11-րդ կարմիր բանակի հատուկ բաժնի ներկայացուցիչ: Նա պահանջեց շտապ և անպայման Հայաստանի սահմաններից հեռացնել բոլոր նախկին սպաներին, ինչպես ծառայող, այնպես էլ չծառայող, իսկ հունվարի 20-ին կարգադրեց անցկացնել նոր ցուցակագրություն: Ի վերջո արտաքսված սպաների ընդհանուր թիվը հասավ 1400-ի, որից 500-ը, ըստ Բեկզաղյանի, գտնվում էին Ռյազանի Համակենտրոնացման ճամբարում և պարում ու աշխատում էին ծանր պայմաններում:

Ալեքսանդր Բեկզաղյանը 1921թ. մարտի 26-ին, Մոսկվայում գտնված ժամանակ, գրություն գրեց էր ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմին (պատճենը՝ Լենինին, Տրոյզուև և Ստալինին) և, ելնելով նրանից, որ քարտրայիններից շատերը որպես մասնագետներ օգտակար կլինեին Հայաստանում, և ոչ միայն այնտեղ, առաջադրվում էր հետաքրնել ճամբարային սպաների գործը և «Հանրապետության հեղափոխական զինվորական խորհրդի Հայեցողությունը բաշխել ըստ զինվորական և քաղաքացիական խորհրդային Հիմնարկությունների»:

Պահանջվել է 1921թ. հունվարի 21-ին, թիվ 3 հրամանի համաձայն, սպաների գրանցման «Թվական տեղեկություններ» փաստաթուղթը, ստորագրված Արտակարգ Հանձնաժողովի նախագահ Ս.Մելիք-Հովսեփյանի կողմից: Երեւանում, միջմիտնում, Դամարյում և Ելենովկայում գրանցվել էր 966 մարդ: Տարբեր միջնորդություններով արտաքսված սպաներից ազատվել էին, տեղում աշխատելու համար, 218 մարդ, լրացուցիչ երեւան քաղաքում ազատվել էր 57 և, քարտր ճանապարհին, դարձյալ երեւան քաղաքից, ևս 57 մարդ: Երեւան քաղաքի տվյալների մեջ կա 64 մարդու տարբերություն, որի պատճառը չի նշվում: Հավանորեն գրանք քարտրից խուսափածներ են կամ այլ պատճառներ ունեցողներ: Ընդամենը քարտրի ենթակա «առկա» անձանց թիվը 590 է:¹

Մեր տրամադրության տակ է «ՌՍՖՍՀ քարտրի գրանցված սպաների ցուցակը», 209 մարդու անուն, զինվորական աստիճաններով: Նրանց թվում են գեներալներ և գեներալ-մայորներ Ա.Գ.Հովսեփյանցը, Ֆ.Ի.Նազարբեկովը, Մ.Պ.Միլիկովը,² Մի այլ փաստաթուղթ վերնագրված է՝ «Ցուցակ Հայկական ՍՍՀ Արտակարգ Հանձնաժողովում և հատուկ բաժնում գրանցված բանտարկայինների»:³ Ցուցակում 102 անուն է, կոչումներով, անկետայի համարով և «Հանցավորություն» հարցի պատասխաններով: «Հանցավորներից» 29-ի դիմաց «գեներալային» նշումն է: «Վտանգավոր տարր» են 21-ը: Մյուսները դաշնակցականներ են, հակահեղափոխականներ, ժողովրդական գույրի հափշտակողներ, բանդիտներ, 8 մարդ «ՕՏանջանյանի խմբից» (այդ թվում է Արշալույս Աստվածատրյանը): Առաջին երկու խմբերի մեջ են գեներալ-մայորներ Ա.Ի.Գաջիբեյը, Գ.Ի.Անդրեևսկին, Ա.Բ.Բյա-Մամիկոնյանը, Վ.Ա.Բանդուլը, Ի.Ս.Բազրամովը, Վ.Մ.Սորոմանյանին, Ն.Գ.Պավլովսկին: Այլուց մեջ են «խմբապետ» Համազասպ Սրվանձտյանը, Արարատյան նահանգի նահանգապետ Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, գեղապետ Նիկոլայ Ալեքսանդրի Կորգանովը (Ղորղանյան):

Գոյություն ունեն նաև արտաքսումից ազատված սպաների ցուցակներ, թվով երեք, Արտակարգ Հանձնաժողովի նախագահ Ս.Մելիք-Հովսեփյանի ստորագրված:

¹ ՀԱԱ, ֆ.113, ց.3, գ.3, թ.67:

² Նույն տեղում, թ.46-47:

³ Նույն տեղում, թ.44-45:

րությամբ: Երկուսում կա 57-ական անուն, որը համապատասխանում է վերը հիշված փաստաթղթի տվյալներին, իսկ 3-րդում՝ 97 անուն, ընդամենը 221 անուն: Առաջին երկու ցուցակներում աքսորի ճանապարհին աղատվածներն են, իսկ երրորդում՝ տեղում, հիմնական ցուցակում մտցվածները:¹ Փաստաթղթերի «ճանաթագրությունը» ցույց է տալիս, թե ում կողմից է կատարված ազատութեան թույլտվությունը, այն է՝ 3-րդ հրաձգային բրիգադի զինկում, հրետանու զինկում, Կասյան (ՀՄԽՀ ռազմահեղինակի նախագահ), բժշկական հանձնաժողով, քաղաքի (Երևանի) պարետ, 11-րդ բանակի գլխավոր շտաբ, ռազմադիվիզիոնի հրամանատարութեան, Աթարբեկյան, Ավիտե և այլն: Այս ցուցակների ուսումնասիրութեամբ վկայում է այն մասին, որ աքսորումից ազատված տեղի է ունեցել բանակի եւ պետութեան առաջին անհրաժեշտութեան շահերից ելնելով:

1921թ. փետրվարյան ապստամբութեան պարտութեանից, Ալեքսանդր Բեկզադյանի հիշատակված դիմումից հետո, Հայհեղինակի ապրիլյան համընդհանուր ներման հիման վրա, արագացավ Հայ սպաներին համակենտրոնացման ճամբարից ազատելու հարցի լուծումը:

Դեկտեմբեր հրապարակումից անմիջապես հետո եւ հենվելով նրա վրա Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցչութեանը դիմել է Գ.Օրջոնիկիձեին, որը 11-րդ կարմիր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ էր, գրելով, թե «խնդրում է 11-րդ բանակի հատուկ բաժնին, ի կենսագործումն հիշյալ դեկտեմբեր, անմիջապես, առանց բացառութեան, ազատել Ձեր կարգադրութեամբ, որպես Խորհրդային Հայաստանի հակառակորդներ, բոլոր ձերբակալվածներին: Հայաստանի եւ Վրաստանի սահմաններից Ձեր կարգադրութեամբ արտաքսված Հայ սպաների նկատմամբ, - կարգում ենք այնուհետեւ գրութեան մեջ, - խնդրում են նույն դեկտեմբեր ուժով արագ միջնադատմանը ձեռնարկել նրանց լրիվ ազատութեանը վերադարձնելու համար»:

Սույն գրութեանը ընթացքի մեջ դնելով Հայ սպաների ազատման գործընթացը, միաժամանակ վերջնական պատասխան է տալիս այն հարցին, թե ում պահանջով էր նախաձեռնվել եւ իրականացվել Հայ սպաների արտաքսումը: Պարզ պատկերացնելու համար հարցի էությունը եւ բոլոր հանգամանքները, հարկավոր է իմանալ նաեւ, որ տվյալ պահին Հայաստանի կարմիր բանակը կազմում էր Խուստանի կարմիր բանակի բաղկացուցիչ մաս եւ ենթակա էր նրա հրամանատարութեանը: Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատարը, կոմիսարը, հատուկ բաժնի պետը եւ ուրիշներ ուսուսական բանակի ներկայացուցիչներ էին:

Հայաստանի ներկայացուցչի գրութեանից իմանում ենք նաեւ, որ Հայ սպաներ արտաքսվել էին նաեւ Վրաստանից: Մեզ սակայն, հայտնի չէ, թե որքան է նրանց թիվը կամ արդյո՞ք վերը բերված 1400 թիվն ընդգրկում է նաեւ Վրաստանի տվյալները: Որոշ տվյալներով Վրաստանից աքսորվել էր 219 Հայ սպա, գարձյալ Ռյազան: Ձերբակալութեանը տեղի էին ունեցել նաեւ Ադրբեջանում:²

Ընդ որում ստուգման եւ ուսումնասիրութեան կարոտ է նաեւ թիվ 2 փաստաթղթի (կրճատած էջերում) տեղեկութեանը Հայ սպաներին նաեւ Արխանգելսկ աքսորելու մասին:

Նշենք, որ Հայ սպաների ճակատագրով ակտիվորեն զբաղվել է նաեւ Ռուսաստանում ՀՄԽՀ ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Փարբեկյանը: Պահպանվել է Համառուսաստանյան Արտակարգ հանձնաժողովի 1921թ. մարտի 29-ի թիվ 6693 վկայականը, որը Հայաստանի ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Փարբեկյանին թույլատրել է «ճանոթանալու Ռյազան քաղաքի համակենտրոնացման ճամբարներում գտնվող Հայաստանի նախկին սպաների անձնակազմի գրութեան հետ»:³ Իսկ 1921թ. մայիսի 21-ի նամակում Սահակ Տեր-Փարբեկյանը հայտնում էր, թե սպաների հարցը զբաղեցնում է իր ամբողջ ժամանակը:⁴

Ավելացնենք, որ հարցի լուծման նկատմամբ շահագրգիռ մտեցում է ունեցել նաեւ ՌեմՅՆՀ արտգործոցիված Ձիչերինը: Նա 1921թ. ապրիլի 16-ին Սահակ Տեր-Փարբեկյանից խնդրել է հայտնել, թե ինչ վիճակում է «Հայ նախկին գեներ-

ալներին ու սպաների հարցը»։ «Անհրաժեշտ է, արդյոք, իրենց նոր օժանդակութեանը մեկ եւ մյուսի ազատման եւ մեր զինվորական գերատեսչութեանների կողմից նրանց օգտագործման համար»:¹

ՀՄԽՀ Հեղկումի նոր նախագահ Ալ.Մյասնիկյանի 1921թ. մայիսի 11-ի եւ դրա լրացուցիչ հրամաններով կարգավորվում էր աքսորից վերադարձող Հայ սպաներին Հայաստանում, Վրաստանում եւ Ադրբեջանում զինվորական ծառայութեան եւ քաղաքացիական հիմնարկութեաններում աշխատանքի տեղավորման հարցը:

Առաջին անգամ Հայ սպաների աքսորի հիմնահարցին մենք անդրադարձել ենք 1991թ., «Հայ սպաների աքսորը (զանգվածային բռնաճնշումների առաջին գործողութեանը)» հոդվածով («Հայաստանի Հանրապետութեան» թերթ, 30 ապրիլի 1991թ.), հրապարակելով նաեւ 3 փաստաթուղթ:

Մամուլում եղել են նաեւ այլ հրապարակումներ:²

Ներկա հրապարակումով ընթերցողի ուշադրութեանն ենք ներկայացնում 3 նոր նյութ, որոնք քաղել ենք «Հայրենիք» (Ռոստոն) ամսագրի համարներից: Դրանք բավական հետաքրքիր տեղեկութեաններ են պարունակում աքսորի ճանապարհի, սպաների կրած տառապանքների, փախուստի եւ այլ հարցերի մասին: Մասնավորապես արժեքավոր տվյալներ կան Սահակ Տեր-Փարբեկյանի, ինչպես նաեւ գեներալների թիովմաս նազարբեկյանի, Հախվերդյանի, Գամաղյանի, Մխիթյանի, Շելյովիկյանի (նրա ողբերգական վախճանի), ինչպես նաեւ Դրոյի եւ այլոց մասին:

Երկու հոդված-հուշերի հեղինակները նախկին աքսորականներ են: Աշոտ Տոնյանը, որ ցուցակներում կապիտան է, եղել է Հայաստանից արտաքսված առաջին խմբի (վեցյակի) կազմում: Ազատվելուց հետո մինչեւ 1930թ. բնակվել է Մոսկվայում, այնուհետեւ որպես պարսկահայաստակ մեկնել Պարսկաստան: Աշոտ Տոնյանի անունը հանդիպում է նաեւ Տոնիայան ձեռքով:

Հ.Մարմանդյանը տվել է աքսորի ճանապարհի հանգամանալի նկարագրութեանը, հաղորդել է Ռոստոմում այլ ընկերների հետ, փոխել գնացքից:

Ինչ վերաբերում է երրորդ հոդվածին, ապա նրա հեղինակ Մոսկվայի ս.Սոսի եկեղեցու քահանա Արսեն Սիմոնյանցը անդրադարձել է Հայ գեներալների եւ Ռյազանի ճամբարի համար կազմակերպած օգնութեանը, իր տանը գեներալներին եւ այլոց ճեմեսել է տվել, գեներալ-մայոր Թովմաս Նազարբեկյանի հետ հաստատել ջերմ ու բարեկամական հարաբերութեաններ:

Ընդ որում աքսորական Հայ սպաների տառապալից գրութեան մասին վկայում են ինչպես հրապարակվող, այնպես էլ այլ բազմաթիվ վավերագրեր:

Դրանցից մեկն է Բաքվում (Կրեպոստնյա 39 Հասցեում) արգելափակված, «11-րդ բանակի հատուկ բաժնի արամադրութեան տակ գտնվող» թիվով 179 մարդկանց փետրվարի 18-ի ժողովի ընդունած ընդարձակ բանաձեւը, հասցեագրված «Մոսկվա»: Բանաձեւում հանդամանորեն հիմնավորված է ժողովականների քաղաքական բարեհուսությունը Հայաստանի եւ Ռուսաստանի նոր իշխանութեանների, նվիրվածությունը Հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանութեան նկատմամբ: Սպաները խնդրում էին բանաձեւի մասին տեղյակ պահել Լենինին, Տրոցկուս եւ այդ ժամանակ Մոսկվայում գտնվող Հայկական ՄԽՀ արտգործոցիված Ալ.Բեկզադյանին: Ժողովի որոշման տակ գրված է շուրջ 160 ստորագրութեան:³

Հոդվածներում կատարել ենք կրճատումներ, բուն հիմնախնդրի վրա ընթերցողի ուշադրութեանը կենտրոնացնելու նպատակով, ինչպես նաեւ մեծածավալութեան պատճառով: Կրճատումները ցույց են տրված բազմակետերով ու ստույանիչներով (...*): Բնագրի բազմակետերը պահպանվել են նույնութեամբ:

Ուղղագրութեանը բերված է արդիական տեսքի, ոճը պահպանվել է:

Վլադիմիր Ղազարեցյան
պրոֆեսոր

¹ Նույն տեղում, թ.68-70:
² Ա.Մամուկյան, Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940թթ.: Երևան, 2002, էջ 19:
³ ՀԱԱ, ֆ.Կ-4049, ց.1, գ.1, թ.49:
⁴ Նույն տեղում, ֆ.114, ց.2, գ.34, թ.37:

¹ Նույն տեղում, գ.15, թ.23:
² Տե՛ս, Գյուլաբ Մարտիրոսյանի հոդվածները «Հայութեան», նոյեմբեր 1992թ. եւ մայիս 1994թ.: «Հայ գեներալ», 1993թ., NN 4,5,6: «Երկիր», 7 Հուլիսի 1998թ.:
³ ՀԱԱ, ֆ.114, ց.2, գ.15, թ.5-6:

Գրեց՝ Աշոտ Տոնյան

...* Դեկտեմբեր 14-ին Սովնարկոմը կարգադրեց՝ բանակից վեց սպաներ ընտրել եւ ուղարկել Բագու եւ Մոսկվա, ուսումնասիրելու Համար կարմիր բանակի կազմութեան ձեւերը: Այդ վեց սպաներն ընտրվեցին Դրոշի եւ Ավիս Նուրիջանյանի կողմից: Ընտրվածներն էին գնդապետ Աթախանը, ես եւ չորս երիտասարդ սպաներ:

Դեկտեմբեր 17-ին մերենալով մենք ճանապարհվեցինք դեպի Բագու: Աղստաֆա կայարանում, որտեղից մեր ճանապարհը պետք է երկաթուղով շարունակեինք, Ազրբեջանի կարմիր բանակի շտաբի պետը մեզ սիրալիր ընդունեց, Հյուրասիրեց եւ մինչեւ Բագու մեզ մի առանձին վագոն տրամադրեց: Բագվում եւս շտաբի պետը մեզ ողջունեց եւ տեղավորեց երեք տարբեր Հյուրանոցներում: Ամեն օր շտաբի ճաշարանում վայելում էինք մեր նախաճաշը, ճաշը եւ ընթրիքը:

Անցան օրեր, բայց շտաբի գործերի Հետ ծանոթանալու Համար մեզ չէին Հրավիրում: Վերջապես, Հինգերորդ օրը, առավոտյան նախաճաշին, ինձ մտնեցավ շտաբի պետը եւ խնդրեց, որ նույն օրը վեց Հոգիս ներկա լինենք, որովհետեւ մեզ կարեւոր անելիք ուներ:

Իրիկվա ժամը չորսից բառորդ անց, երբ բոլորս ներկա էինք ճաշարանում գետ մեր ճաշը չվերջացած, շտաբի պետը մտնեցավ մեր սեղանին եւ Հայտնեց, որ գրուած մեզ է սպասում մի գինվոր, որը մեզ պիտի առաջնորդէ դեպի մի սովետական կարեւոր Հիմնարկութիւն:

Դրուած իրապես սպասում էր մեզ մի կարմիր գինվոր, որը իր ձեռքում ուներ մի ծրար: Նա մեզ առաջարկեց իրեն Հետեւիլ: Սովետական այդ կարեւոր Հիմնարկութիւնը Բագվի Չեկան էր, ուր գինվորը մեզ Հանձնեց Չեկայի Հերթապահին: Սկզբից մեր Հարցաքննութիւնը: Մեզ մեկ-մեկ տանում էին սենյակից սենյակ եւ Հարկից Հարկ: Երկրորդ Հարկը գնալու Համար ինձ առաջնորդեց մի Հայ օրիորդ, որին Հարցրի, թե ինչո՞ւ Համար էին մեզ բերել այդտեղ եւ Հարցաքննում էին: Նա պատասխանեց Հետեւյալը:

«Ոչինչ, ձեզ մարքում են, երեկոյան ազատ կլինեք»:

Երեկոյան ժամը 9-ին ինձ առաջնորդեցին մի շքեղ կահավորված սենյակ, ուր մի մեծ սեղանի ետեւի մասում նստել էր մի բարձրահասակ, գեղեցկադեմ եւ շատ շքեղ Հագնված, մոտ 20 տարեկան մի երիտասարդ Հրեուհի: Նա իր տեղից բարձրացավ, ձեռքս սեղմեց եւ առաջարկեց նստել իր դիմացը: Ապա թելով եւ խմորեղենով Հյուրասիրեց եւ սկսեց Հարցեր տալ, թե ո՞վ եմ, բուլշեիկների օրով որտե՞ղ եմ եղել, ո՞ր կուսակցութեան եմ պատկանում, Հայաստանը Դեմոկրատիկ Հետ ինչպիսի՞ կապեր է ունեցել եւ այլն:

...* Ժամը 11-ն էր արդեն, երբ Հրեուհին ինձ առաջարկեց անկետի ցուցակը լեցնել, որ ուներ 46 Հարցեր: Բոլոր Հարցերին էլ պատասխանեցի: Իսկ նախավերջին Հարցին, թե ո՞ր Հիմնարկի կողմից եմ բանտարկվել եւ ի՞նչ պատճառով, Հարցրի Հրեուհուն, թե ի՞նչ պատասխանեմ: Նա ասաց, որ այդ Հարցը ձեզ չի վերաբերում եւ կարող եք չպատասխանել: Անկետը լրացնելուց եւ Հանձնելուց Հետո բաժնակցի Հրեուհուց: Ինձ տարան առաջին Հարկը եւ նստեցրին միջանցքում, ուր նստել էին մյուս ընկերներս:

24 ժամ Հետո բոլորիս էլ իջեցրին ներքնահարկը, ուր բանտարկյալների ընդունելութեան վայրն էր: Հերթապահ Հեկիտար, բոլորիս թեթեւ կերպով խուզարկելուց Հետո, տարավ մի փոքր բակ, ուր մնացրին պահակների Հակոբության տակ: Ապա բաց արին դիմացի դուռը եւ մեզ մտցրին մի տաղավար, որի ծանր օդի ճնշումից նախ՝ երկու քայլ Հետ քաշվեցինք, ապա՝ ներս մտանք: Այնտեղ, երկհարկանի տախտակների վրա, պատերի երկու կողմում, պառկած էին երեք Հարյուրից ավելի մուսաֆաթական թաթարներ: Բոլոր սեղերն էլ գրավված էին, իսկ անցքը 50 սանտիմետր էր: Անցքում մնացինք կանգնած եւ չգիտեինք ի՞նչ անել:

Մի ժամ Հետո դուռն օդանցքը բացվեց եւ կարգացին տասը բանտարկյալների անուններ եւ Հրամայեցին նրանց իրենց իրերով դուրս գալ: Մեկնորները Համբուրգից մնացորդների Հետ եւ, իրենց վերջին կտակը անելով, խնդրեցին իրենց մահից Հետո Հաղորդել իրենց Հարազատներին:

Պարզվեց, որ ամեն գիշեր բանտարկյալներից 10-15 Հոգու տանում էին մոտակա Նարզիկ կղզին, գնդակահարում եւ ձգում ծովը:

Բանտարկյալ խումբի գնալուց Հետո մենք պառկելու տեղ ունեցանք: Առավոտյան եռարժամ ջուր բերին: Բայց մենք բաժակ, թեյ ու շաքար չունեինք եւ չկարողացանք ջրից օգտվել: Եուտով Հերթապահ պահակի միջոցով դրսից գնեցինք թեյ, չամիչ եւ բաժակի փոխարեն Հին թիթեղյա ամաններ:

Մեր իրերը մնացել էին Հյուրանոցում: Չունենք երեսուրբիչ եւ լվացվելուց Հետո մեր ձեռքերն ու երեսներն օդն էր չորացնում:

Մեզ Հայտնի էր, որ բուլշեիկները «մաքրում» էին սպաներին, եւ մենք Հոգեպես ընկճված սպասում էինք մեր տխուր վախճանին, այսինքն՝ գնդակահարութեան: Նույնն էր նաեւ բոլոր մյուս բանտարկյալների տրամադրութիւնը:

Երկրորդ օրը մեզ մոտ բերին Հայկական սահմանապահ զորքից մի սպա, որին նույնպես Չեկա էին ուղարկել «մաքրելու» Համար: Չեկայում սպան Հարցաքննութեան ժամանակ լսում է մեր վեց Հոգու մասին արված որոշումը, երբ մի չեկիտա մեքենագրուհու Հուր թեյագրում է Հետեւյալը, որ մենք, իրեն Համասանի Դանակցական կուսակցութեան ակտիվ գեկավարներ, տասը տարի ժամանակով արտորկում ենք Համակենտրոնական ճամբար՝ Ռյազան քաղաքը:

Սկսյալ բերած լուրը պարզեց մեր վիճակը, եւ մենք շատ ուրախացանք, որ գեթ գնդակահարութիւննից ազատ էինք:

Մյուս օրը բանտապետն ինձ պատվիրեց մի ընկերով Հետ Հյուրանոց գնալ եւ մեր իրերը բերել: Այդ օրը մեզ փոխադրեցին Հտապի կամեհագմախ մոտ: Էտապում կարեւի էր գրսի Հետ կապ ստեղծել: Ես տեղեկացա, որ Ազրբեջանում Հայաստանի ներկայացուցիչը Ապրեսյանն է: Նրան մի նամակով մանրամասն տեղեկացրի մեր վիճակի մասին եւ խնդրեցի պարզել մեզ Հետ պատահած թյուրիմացութիւնը: Երկու ժամ Հետո Ապրեսյանից ստացա այս պատասխանը.

«Անմիջապես կապվեցի ուղիղ Հեռագրաթիւղով Երեւան՝ Ավիս Նուրիջանյանի Հետ: Չեք մտախն նրան Հայտնեցի: Պատահածը թյուրիմացութիւնն է: Չեք վիճակը վաղը կփոխվի»:

Այդ գրութիւնը մեզ ոգեւորեց, եւ Հանգիստ սպասում էինք արդյունքին: Դեկտեմբերի 27-ն էր: Մովից ցուրտ քամի էր փչում: Էտապում բանտարկյալների Համար կար մի փոքր սենյակ, մոտ 15 խորանարդ մետր ծավալով: Այդ փոքր բանտարկյալների թիվը Հասավ 29-ի: Ես մինչեւ կես գիշեր մնացի բակում: Յուրա քամին, սակայն, ինձ ստիպեց մտնել սենյակ:

Տեղ չլինելու պատճառով՝ բանտարկյալները ստիպված էին կանգնած մնալ, ոտներ էլ պզգած: Սենյակի Հատակը, պատերը գորգաբոված էին սեւ ու սպիտակ գեր ոջիւններով, որոնք ամբողջ ժամանակ շարժվում էին պատերի եւ բանտարկյալների վրա: Բանտարկյալները շատ էին Հոգեւած եւ կիտաքուն, այդ պատճառով էլ ոջիւնների վրա ուշագրութիւն չէին դարձնում:

Սենյակից իսկույն դուրս եկա եւ ստիպված եղա ցրտից դողալով սպասել բակում, մինչեւ արեգակի ծագումը:

Ապրեսյանի գրածը իսկապես կատարվեց: Առավոտյան մեզ Հտապից դուրս բերին եւ, մեր իրերը սայլերի վրա դարսելուց Հետո, շրջապատեցին գինվորներով եւ տարան քաղաքի փողոցներով:

Մենք ուրախ եւ երջանիկ քայլում էինք, կարծելով թե շուտով կազատվենք: Բայց Հակառակը դուրս եկավ: Մեզ տարան քաղաքից դուրս գտնվող Բագվի ամրոցները եւ մտցրին բերդի ամրոցի բետոնե սնդուկի մեջ, որի երկարութիւնն էր մոտ երեք մետր, իսկ լայնութիւնը 50 սանտիմ, բարձրութիւնը մոտ երկու մետր: Վերեւի մասում ուներ դեպի դուրս բնկած մի որմախորշ, որի բարձրութիւնն էր 40 սանտիմ: Առանցքում կարելի էր միայն կանգնել, իսկ որմախորշում՝ պառկել: Դիմացը կար մի դուռ, փոքրիկ օդանցքով, որից լույսը ներս էր թափանցում: Դռան մոտ կանգնել էր պահակը:

Պետքարանը գտնվում էր դրսում, ուր մեզ տանում էին երկու պահակների Հակոբության ներքո: Հաց, եռարժամ ջուր եւ ճաշ տալիս էին օդանցքով: Որմախորշի բետոնե պատերի վրա կային մատիտով եւ արլուխով գրված գրութիւններ: Մահվան դատապարտվածները այստեղ մի երկու օր սպասել էին մինչեւ իրենց գնդակահարվելը:

Կային շատ հուզիչ գրություններ: Մի վրացի խնդրում էր իր մահվան մասին կնիքը լուր տալ: Մի քանի ասյա վերջին հրաժեշտն էր տալիս իր մորը, եւ այլն: Այս բոլորը մեզ վրա այն աստիճան ծանր ապավորութիւն ձգեց, որ բոլորովին չէինք խոսում եւ մեր աշխատանքը կատարում էինք մեքենարաբ: Երեկոյան ես նկատեցի, որ բոլորն էլ ինձ Հետ շատ սառն են վերաբերվում: Դրա պատճառն իմ Ապրելյանին գրած նամակն էր: Նրանք կարծում էին, թե նրա ցուցմունքով մեր վճիռը փոխել էին եւ մեզ պետք է գնդակահարելին: Ապաստում էինք, որ այդ գիշեր պիտի գնդակահարելին: Հակոբութիւնը շատ խիտ էր եւ Հնարավոր չէր դրսի Հետ որեւէ կապ ստեղծել: Բոլորին տրամադրութիւնն էլ շատ բնկած էր, բոլորս էլ լուռ էինք, խորատուզված մեր մտքերի մեջ: Պահակները մեր Հարցերին չէին պատասխանում եւ մեզ Հետ շատ կոպիտ էին վարվում:

Այդտեղ մենք մնացինք մի ամբողջ օր ու գիշեր, եւ ոչ ոք մեզնով չՀետաքրքրվեց: Ամբողջ ժամանակ մնացինք պռակած, մինչեւ անգամ գլուխներս չէինք կարողանում բարձրացնել, որովհետեւ դիպչում էր վերեւի բետոնին: Լուսավորութիւնը շատ ուժեղ էր, եւ մենք կարգում էինք բանտարկյալների կողմից բետոնի վրա գրված վերջին հրաժեշտի խոսքերը:

Գիկտեմբերի 30-ի առավոտյան, ժամը 10-ին, օդանցքը բացվեց, եւ մի հոգի մեզ կարգադրեց իրերը Հավաքել: Ապա՝ դուռը բացվեց եւ մեզ դուրս բերին, ուր գինյված պահակներ մեզ անմիջապէս շրջապատեցին եւ փողոցներով տարան դեպի երկաթուղու կայարանը: Այնտեղ, մուտքի մոտ, երկու կողմերում կանգնած գին-վորների միջով, գնացինք երկաթուղու կայարանի ետեւի մասը:

Առաջին գծի վրա կար մի վագոն, որտեղից նոր դուրս էին բերել կողերին եւ եղներին, որոնց աղբերը դուռ չէին մաքրել: Մեզ այդ վագոնը մտցրին: Այդտեղ մեզ միացան երեք բանտարկյալներ եւ վեց գինյված պահակներ: Դրանցից մեկը իր ուսից կախել էր մի պայուսակ, որի մեջ կային երկու ծրարներ: Մենք Հանգստացանք, որովհետեւ մեզ այլեւս չէին տանում ծովը գնդակահարելու:

Պահակները ուռաներ էին: Նրանց գլխավորը Տամբովի նահանգից մի անգրպազեա կարմիր գինյվոր էր: Շուտով նրա ու իմ միջեւ մտերմութիւն ստեղծվեց: Նա պայուսակն ինձ Հանձնեց, երկու ծրարով, որոնցից մեկը Հասցեագրված էր այսպէս՝ Ռոստով-Դոն Չեկալին, որին պիտի Հանձնէինք մեզ Հետ եկող երեք բանտարկյալներին: Մյուս ծրարի վրա գրված էր՝ Ռյազան ճամբարի պետին:

Մեր ճանապարհորդութիւնն ընթացքում պահակների կողմից մեզ վրա Հակոբութիւն չկար: Կայարաններում ազատ գրոսնում էինք, էտապներից Հաց եւ կերակուր ստանում եւ մեր ստացած բաժինը տալիս էինք պահակներին: Բոլոր կարգադրութիւնները մենք էինք անում: Որտեղ կարիք ունեինք սպասելու, կարգադրում էինք վագոնը բաժանել գնացքից, իսկ երբ ցանկանում էինք, վագոնը միացնում էինք մեր ուզած գնացքի Հետ:

Երեք օրից Հետո Հասանք Ռոստով-Դոն, ուր ապրում էին ծնողներս: Կարգադրեցի մեր վագոնը բաժանել եւ դնել պահեստի ճանապարհի վրա: Որոշեցինք այդտեղ մի երկու օր Հանգստանալ: Պահակապետի Հետ գնացի Չեկա՝ ուր Հանձնեցինք ծրարը եւ երեք բանտարկյալներին: Հետո պահակների Հետ գնացինք մեր տուն: Բոլոր պահակներին երկու օրվա ուտելու պաշար տվի եւ առաջարկեցի կայարանում մի Հերթապահ թողնել ու մնալ մեզ մոտ, եթե ցանկանում էին:

Երկու գիշեր մնացինք Ռոստովում: Ռոստով-Նախիջևանի ամբողջ Հայ Համայնքը եւ Գրիգոր Զայնուշյանը մեզ սիրալիք ընդունելութիւն ցույց տվին: Նույնիսկ առաջարկեցին լրացնել մեր անհրաժեշտ կարիքները՝ տրամադրելով տաք զգեստ, դրամ եւ կենսամթերք, որոնց կարիքը, սակայն, մենք չունեինք: Միայն մեր պահակները շատ լավ նվեր ստացան:

Մի շաբաթից Հասանք Ռյազան քաղաքը: Պահակները մեզ Հանձնեցին ճամբարի պետին:

Ճամբարը գտնվում էր Ռյազանի կենտրոնում, նախկին վանքի շէնքում: Հսկա տարածութիւն վրա կառուցված մի քանի առանձին շէնքեր էին, որոնք ունեին նաեւ երկու եւ երեք Հարկանի տներ, եկեղեցի, ճաշարաններ, արհեստանոցներ: Այդ բոլոր շէնքերը Հատկացված էին բանտարկյալներին. իսկ եկեղեցին վերածված էր ակումբի եւ թատրոնի:

Մեզ տեղավորեցին շէնքերից մեկի երկրորդ Հարկում գտնվող մի առանձին մասում, որը բաղկացած էր երեք սենյակներից, որոնք նախկին վարդապետների խնցքերն էին:

Մյուս օրը, վաղ առավոտյան, մեզ դուրս բերին բակը, շարքով կանգնեցրին եւ ստուգեցին մեր անուն-ազգանունները, ապա բաժանեցին խմբերի, յուրաքանչյուր խմբի Համար նշանակեցին պահակներ, ցուցմունքներ տվին եւ ուղարկեցին սեւ աշխատանքի:

Այս բոլորը մի ժամից այլի տեսեց: Մենք ստիպված էինք անշարժ կանգնած մնալ 20 աստիճան ցրտում, սաստիկ քամու եմթակա: Մեր ոտքերը սառուց էին, իսկ ցրտից պաշտպանվելու Համար չունեինք Համապատասխան ունեւորներ:

Մեր խմբում մենք էինք միայն, ընդամենը վեց հոգի եւ երկու պահակներ: Երբ բակից դուրս եկանք, պահակները մեզ Հայտնեցին, որ մեր խումբը աշխատելու է աղի պահեստում: Պահակներից մեկը Հարցրեց, թե արդյոք աղ թաքցնելու Համար ունեինք ներսի գաղտնի գրպաններ: Եվ պղեպարեց, թե մենք շատ բախտավոր ենք, որ արժանացել ենք այդպիսի նահավես եւ Հազարալուստ աշխատանքի, որովհետեւ նման աշխատանքի Համար ճամբարի պետը սովորաբար նշանակում էր իր բարեկամներին:

Այդ ժամանակ Ռուսաստանում աղի պակասը շատ զգալի էր եւ արժեքը բաժական բարձր էր: Ժողովրդին աղը տոմսերով էին տալիս, ամեն մի հոգու տալիս էին քսան դրամ մի ամսում եւ դա էլ ոչ կանոնավոր:

Ներքին գաղտնի գրպաններ մենք, իհարկե, չունեինք, բայց կարողացանք ամեն մեկս 200-400 դրամ աղ գաղտնի գրպանել: Աշխատանքը վերջանալուց Հետո պահակները մեզ տարան մի թեյատուն, ուր նրանց ցուցմունքով մեզ մոտ եղած աղի փոխարեն յուրաքանչյուրս՝ քաղաքացիներից եւ գյուղացիներից ստացանք երկու կիլո խոզի ճարպ, տասը կիլո ձավար, տասը Հատ ձիու մսից պատրաստված կաղտեա եւ 20-30 թթու խնձոր: Այդ պաշարը Համարյա 15 օր կերակուր պատրաստելու Համար մեզ լիովին բավարարեց:

Երկրորդ օրը մեր խումբն ուղարկեցին ոչ թե սեւ աշխատանքի, այլ Ռյազանի նահանգային անտառային Հիմնարկութիւն մոտ: Այնտեղ կարգադրեցին, որ մենք աշխատինք այդ Հիմնարկութիւնն մեջ՝ յուրաքանչյուրին ստով Համապատասխան պաշտոն...*

Ես նշանակվեցի անտառապետների բաժնի վարիչ: Մոտ 15 պաշտոնյաների աշխատանքները ես էի ղեկավարում: Նրանց Հիմնական գործն այն էր, որ Մոսկվայի ամեն մի Հրահանգ պետք է 73 օրինակ արտագրեին եւ ուղարկեին Համապատասխան անտառապետներին: Մի ամսվա Համար ինձ տրամադրել էին մի Հատ քիմիական մատիտ, որի միջի կապարը Հանելով՝ բաժանում էի 15 հոգու, դրանից նրանք մեկան էին պատրաստում եւ արտագրում Հրահանգները:

Մեր աշխատանքը սկսում էինք առավոտյան ժամը 8-ին եւ վերջացնում ժամը 9-ին:

Ժամը 12-ին կես ժամ ճաշում էինք...

Մեր աշխատանքից գոհ էին մեր տերերը եւ երկու ամսից Հետո որոշեցին մեզ պարգևատրել: Ես նվիր ստացա հողը Հարթելու Համար փայտից պատրաստված մի փոցի, մի կախարան եւ մի մատուցարան:

Սկսվեց Հայաստանի փետրվարյան ապստամբութիւնը, իսկ մի քանի օրից Հետո էլ Կրոնշտատի ապստամբութիւնը: Տրոցկու Հրահանգով մեզ Հետադրին Հիմնարկութիւնից եւ լծեցին սեւ աշխատանքի: Մեզ Հայտնեցին.

«Դուք պատանդներ եք: Եթե Հայաստանում մի բոլշևիկ գնդակահարվի, նրա փոխարեն ձեզնից տասը հոգի կսպանենք»:

Հակոբութիւնը շատ խստացավ, եւ մենք հոգեկան շատ անհանգիստ վիճակում էինք ապրում:

Այդ օրերին Ռյազան քաղաք Հասավ Հայաստանի բանակի սպաների խումբը: Բայց նրանց ոչ թե ճամբար տարան, այլ կենտրոնական քաղաքի մի տարբեր մասը, եւ նրանցից կազմակերպեցին աշխատավորական վաշտեր:

Մեր վեց հոգու խմբակը տարան երկաթուղու կայարանը, որպեսզի երկաթագծերի առանցքը ստույգից մաքրենք: Պահակապետը յուրաքանչյուրին Համար երեք սաժեն նշանակեց եւ մեզ մի-մի բրիչ տվեց:

ես Հագել էի մի տաք եւ ծանր մուշտակ, իսկ ձեռքերիս ունեի տաք ձեռնոցներ: Մարտի սկիզբն էր եւ սոսկալի ցուրտ քամի էր փչում: Անցավ երեք ժամ, եւ ես այլեւս չկարողացա աշխատանքս վերջացնել:

Պահպանեմ այդ նկատելով, բղավեց ինձ վրա, ձեռքիցս բրիչը խլեց, ապա ինձ ավեց հրացանը եւ բարկացած բացականչեց.

«Այ բուրժուս, գործել չես կարողանում: Մինչեւ ուշ գիշեր չպիտի կարողանաս վերջացնել աշխատանքդ եւ մեզ պիտի ստիպես մնալ մինչեւ մուլթ գիշեր»:

Կես ժամ անց նա իմ աշխատանքը վերջացրեց, ապա Հավաբեց մեզ եւ տարավ ճամբար:

Հետեւյալ օրը ինձ ուղարկեցին աշխատելու մի բարձր տիպի կուսակցական զգլորցում: Այդ կարգազրույթունն ինձ շատ ուրախացրեց, որովհետեւ կարծում էի, թե կուսակցական զգլորցում աշխատանքս ավելի թեթեւ եւ Հեշտ կլինի:

Ինձ Հանձնեցին զգլորցի կամենդանտին եւ նա ինձ տարավ ետեւի բակը, ուր արտաքննչի կեղտը Հորից գուրս էր եկել, սառել եւ կազմել էր մոտ երեք մետր բարձրութեամբ մի սառցակույտ, որը ես պարտավոր էի վեց ժամվա ընթացքում քանդել եւ մաքրել: Այդ օրը եւս շատ ցուրտ քամի էր փչում: Ունեցած Հանգուստով չէի կարողանում ձեռքիս բրիչով աշխատել: Բրիչը խփելիս՝ սառած կեղտի կտորները դեպչում էին քթիս եւ սիրտս խառնում, իսկ ոտքերս սաստիկ ցրտից սառել էին:

Բակի մյուս ծայրում՝ ներքնահարկից զլորչի էր բարձրանում: Ենթադրեցի, թե այնտեղ է լինելու խոհանոցը: Զուր խմելու պատրվակով բրիչն թողի աշխատանքի վայրը եւ կամաց մտա խոհանոց, ուր մի շարք մեծ կաթնանրի մեջ կերակուր էին պատրաստում: Ամեն մի կաթնայի մոտ կանգնել էր սպիտակ հագուստ հագած մի խոհարար: Նրանցից մեկը, որ ուներ նաեւ սպիտակ գլխարկ, մոտեցավ ինձ, խորհրդավոր կերպով նայեց եւ զարմացած հարցրեց.

«Մի՞թե Գուք եք, Ձերդ Մեծապատվութեանը, ի՞նչ եք անում այստեղ»:

Կիեւում ամբողջ երկու տարի նա եղել էր իմ վաշտի գինձորը, Միբզորդակի գնդում: Հետո ինձպես արտրվել էր եւ այդ զգլորցում խոհարարի պաշտոն էր կատարում:

Ես նրան պատմեցի իմ ինչ վիճակի մեջ լինելը: Նա անմիջապես գնաց կամենդանտի մոտ եւ խնդրեց ինձ ազատել իմ անհանելի աշխատանքից ու թույլ տալ, որ խոհանոցում գեանախնձոր մաքրեմ: Այդ օրը ես եղա իմ նախկին գինձորի Հյուրը: Գեանախնձոր մաքրելու փոխարեն նա ինձ եւ պահակապետին լավ չլուրսափրեց: Տապակեց գեանախնձոր եւ պատրաստեց բիֆսթեյք ընտիր ձիւռ մսից:

Երբորդ օրը ես որոշեցի վերջ տալ իմ սեւ աշխատանքին՝ Հայտնելով, որ Հիվանդ էի: Ինձ ուղարկեցին բժշկի մոտ:

Բժիշկը շատ հանելի երիտասարդ էր: Նա եւս բանտարկյալ էր: Ինձ մանրամասն քննելուց Հետո Հայտնեց, թե իմ Հիվանդութեանն իր մասնագիտութեանը չէ եւ թե ինձ պիտի ուղարկեք քաղաքի մի մասնագետ բժշկի մոտ:

Մյուս օրը, մի գինձած պահակի առջնորդութեամբ, գնացի մի հրեա մասնագետ բժշկի մոտ: Ինձ քննելուց Հետո նա Հայտնեց, թե ես էլեկտրական 30 սեանաների կարիք ունեմ եւ ամեն օր պետք է գնամ իր մոտ, էլեկտրական բուժում ստանալու համար:

Ճամբարի պետը Համաձայնութեան տվեց, բայց Հայտնեց, թե մի բանտարկյալի համար չի կարող ամեն օր մի առանձին պահակ արձամարդել, ուստի Ձեկալից իրավունք պիտի ստանար, որ ես բժշկի մոտ գնամ՝ առանց պահակի:

Ձեկան իրավունք տվեց, եւ ես ամեն օր, սեւ աշխատանքից ազատվելով, իմ ցանկացած ժամին գնում էի բժշկի մոտ եւ իմ ուղած ժամանակ վերադառնում: Այսպիսով ես ազատութեան ստացա, ամբողջ օրը մնում էի քաղաքում եւ կարողանում տեսնել իմ նոր ծանոթներին:

Ապրիլի սկիզբն էր: Հայաստանից որեւէ լուր չուներինք եւ նույնիսկ չգիտեինք, որ բոլշևիկները նորից Հայաստան են մտել:

Մի օր, երբ առափոռյան պատրաստվում էի քաղաք գնալ բժշկի մոտ, Հանկարծ իմ սենյակը մտավ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, ճամբարի կամենդանտի ուղեկցութեամբ: Նա կարողավ գրկեց ինձ, համբուրեց եւ արտասուքն աչքերին սաաց.

«Առտո, նամակդ ստացա: Ներիք, որ ես ուշ եմ գալիս: Բայց դա ինձնից կախված չէր: Ես շատ կցանկանալի, որ քո տեղը ես լինեի բանտարկված»:

Կես ժամ միասին զրուցելուց Հետո նա բանտարկյալ սպաների մասին լսեց իմ գեկուցումը. Հետաքրքրվեց նրանց վիճակով, ապա Հայտնեց, թե նրանց բոլորի գրութեանը շուտով կարգվի:

Ճամբարի պետի կառոզը նա ինձ տարավ կայարան, ուր կանգնած էր իր հատուկ վագոնը: Այնտեղ մեզ սպասում էր Սահակի շուշեցի սպա-քարտուղարը: Երկու ժամ միասին շատ սիրալիք ժամանակ անցկացրինք: Նա ինձ Հայտնեց, որ ուզում էր բոլոր բանտարկյալ սպաներին տեսնել, եւ որ ցանկանում է տեղեկանալ, թե ո՞րտեղ ավելի Հարմար է սպաներին Հանդիպել:

Ես խորհուրդ տվի նրանց բոլորին Հավաքել վանքի բակի մեր ճամբարում, ուր եկեղեցին վերածված է թատրոնի եւ մոտ Հինգ հարյուր Հոգի կարող էին տեղավորվել:

Ճոխ նախաճաշից (Երեւանի գինի, կոնյակ, դեղձի կոմպոս) Հետո մենք նորից գնացինք քաղաք: Այդ օրը ես այլեւս չկարողացա իմ բժշկի մոտ գնալ: Սահակն այդ ժամանակ ՑԵԿ-ի եւ ընդհանուր Ձեկալի կոլեգիայի անդամ էր, ինչպես եւ երեք Կոմկուսյան Հանրապետութեանների ներկայացուցիչ Մոսկվայում:

Գնացինք տեղական Ձեկան, ուր Սահակին ընդունեցին շատ մեծ պատվով: Նա ինձ ներկայացրեց Ձեկալի պետին, իբրեւ իր ներկայացուցիչը Ռյազանում: Պատվիրեց, որ Հայ բանտարկյալների մասին բոլոր հրահանգներն իմ միջոցով կատարեն եւ իրազործեն իմ բոլոր պահանջները, իբրեւ իր կողմից եղած հրահանգներ: Կարգադրեց նաեւ, որ բոլոր սպաները այդ օրը երեկոյան ժամը 7-ին Հավաքվեն ճամբարի թատրոնում:

Երբ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը մտավ թատրոն, սպաները նրան ընդունեցին բուռն ծափերով: Եվ նա Հուզվեց խոսքերով ներողութեան խնդրեց բոլոր Հայ սպաներից, որ, իրենից անկախ, իրեն չի Հաջողվել ավելի շուտ պարզել նրանց գրութեանը: Հույս Հայտնեց, որ 30-40 օրվա ընթացքում բոլորն էլ կազատվեն եւ կվերադառնան Սալեհիք:

Սպաները Հայաստանի մասին տեղեկութեաններ խնդրեցին: Եվ երբ Սահակը նրանց Հարցրեց բավարարութեան տվեց, նրանք խնդրեցին Հեռագրել Երեւան, որ Ռյազանում բոլոր Հայ սպաները ողջ առողջ են եւ Հույս ունեն շուտով Հայրենիք վերադառնալ:

Հեռագրից պատրաստվեց եւ ուղարկվեց Երեւան: Տեր-Գաբրիելյանն իր բոլոր խոստումները կատարեց շատ կարճ ժամանակում: Տաս օրից Հետո հետոսկ սուրհանդակով սպաների Համար ուղարկեց սպիտակեղեն, տաք զգեստ, երկու վագոն սպիտակ ընտիր այլուր:

Ձգեստները, ցուցակի համաձայն, բաժանեցի: Իսկ այլուրը ստանալու համար՝ սպաների ներկայացուցիչները պետք է կայարան գնային, ուր գտնվում էր այլուրը: Բայց, գժբախտաբար, նրանք բախտ չունեցան այլուրից օգտվելու, որի կարիքն այժմեան զգալի էր, որովհետեւ այդ օրերում յուրաքանչյուր սպա օրական ստանում էր 300 գրամ սեւ Համարից պատրաստված Հաց: Նույն քանակով Հաց էին ստանում նաեւ բոլոր բանվորները:

Երկու վագոն ընտիր սպիտակ այլուրի Ռյազանի կայարանում գտնվելը բանվորների համար զարմանալի եւ գայթակղեցուցիչ երեւույթ էր: Եվ նրանք Հավաքվել էին ու որոշել այլուրը բռնագրավել եւ բաժանել իրենց մեջ:

Բանվորներն իրենց որոշումը Հեռագրել էին Մոսկվա՝ ընդգծելով, թե երբ Ռյազանում իրենք քաղցած են եւ Հագիվ 300 գրամ Համարի Հաց են ստանում, ճամբարում գտնվող մի խումբ սպիտակ Հակահեղափոխական սպաների համար Հայկական միսիան ուղարկել է երկու վագոն այլուր՝ նրանց բաժանելու համար: Դրանով յուրաքանչյուր սպա ստանալու է երկու կիլո այլուր: Եվ Հեռագրերը տվողները այդ ախոր գտնելով Հակահեղափոխական, պահանջել էին այդ վնասակար կարգադրութեանն անողներին պատասխանատվութեան կանչել եւ խիստ պատժել:

Բարեբախտաբար, երեք օրից Հետո, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանից ստացվեց մի նոր Հեռագիր Հետեւյալ բովանդակությամբ. «Ձեկալի գերագույն կոլեգիայի որո-

* Կենտրոնական գործադիր կոմիտե (ԿԳԿ-ЦК) իշխանութեան բարձրագույն մարմին մինչեւ 1936թ. 10ԱՄ սահմանադրութեան ընդունումը: - Վ.Ղ.

չուժով բոլոր Հայ սպաները Ռյազանի ճամբարից ազատվում են եւ կարող են վերադառնալ իրենց Հայրենիքը»:

Մյուս օրը Տեր-Գարրիելյանից անձամբ ստացա Հետեւյալ Հեռագիրը.- «Ապաներին Երեւան ճանապարհելուց Հետո, գինիորական կոմիսար Տրոցկու կարգադրութեամբ, Դուք պարտավոր եք գալ Մոսկվա եւ ներկայանալ կարմիր բանակի մորիլիզացիայի բաժանմունքի պետին: Իրբեւ մասնագետ, պետք է ծառայեք կարմիր բանակում»:

Ներկայացա Ռյազանի Չեկայի պետին եւ խնդրեցի, որ Հայ սպաներին Երեւան ուղարկելու համար վազոններ տրամադրեմ: Չեկայի պետը ինձ խնդրեց, որ անձամբ ես դիմեմ երկաթուղագծի վարչութեան եւ պահանջեմ անհրաժեշտ վազոնները:

Երկաթուղու վարչութեան պետը խոստացավ, եւ մյուս օրն իսկ կայարանում պատրաստ էին երեք գնացքներ: Երկրորդ օրը բոլոր Հայ սպաները ճանապարհվեցին Ռոստով-Երեւան:

Նախքան Մոսկվա մեկնելու, ես որոշեցի երթալ Ռոստով եւ մի քանի օր ապրել ծնողներին մոտ: Ռոստովում ես բաժանվեցի Հայ սպաներից, որոնք ուղեւորվեցին Բազու-Երեւան:

Երկրորդ օրը ինձ մոտ է գալիս Հայ սպաներից մի սուբհանդակ եւ Հայտնում, որ երբ գնացքները Հասնում են Տիխոնցկայա կայարանը, Մոսկվայի Չեկայի հրահանգով նրանք թույլ չի տրվում շարունակելու իրենց ճանապարհը:

Անմիջապես անթել Հեռագծով կապվեցի ՍաՀակ Տեր-Գարրիելյանի Հետ եւ խնդրեցի նրա օգնութեանը: Նույն օրն իսկ Տեր-Գարրիելյանը Հեռագրով Հաղորդեց ինձ Հետեւյալը.

«Ռյազանից գնացքները մեկնել են առանց բնդհանուր Չեկայի կարգադրութեան: Գնացքները ստացել եք իմ Հեռագրի համաձայն եւ տեղական իշխանութեան կարգադրութեամբ: Դուք շտապել եք: Թյուրիմացութեան արդեն պարզվել է եւ կարգադրվել է, որ գնացքները շարունակեն իրենց ճանապարհը»:

Այսուհանդերձ մեր սպաներին երեք օր պահել էին երկաթուղու կայարանում անորոշ գրութեան մեջ եւ միայն Մոսկվայի Չեկայից նոր հրահանգ ստանալուց Հետո նրանք շարունակել էին իրենց ճանապարհը:

Մի շարքով Ռոստովում ծնողներին մոտ մնացի, ապա անցա Մոսկվա, ուր ՍաՀակ Տեր-Գարրիելյանի Հետ սեսնվելուց Հետո՝ գնացի բանակի գերագույն սպայակույտ, որպեսզի ներկայանայի մորիլիզացիայի բաժանմունքի պետին:

Երբ մտա պետի գրասենյակը, զարմացա, որ այդ պաշտոնում ինձ բնդունեց իմ շատ մտերիմ ընկերը չորս տարիների կռվի դաշտում՝ նախկին սպայակույտի գնդապետ եւ Հետագայում գորավար Մ. Իմ գրավոր դիմումը նա վերագործրեց ինձ՝ Հայտնելով ինձ իր Հասցեն եւ խնդրեց, որ երեկոյան անցնեմ իր մոտ: Ես ծանոթ էի նաեւ նրա կնոջը, որի Հետ նա ամուսնացավ Վարշավայում, երբ ինքը ցարական զվարդիայի սպա էր: Այդ ժամանակ նրա կինը եւ քեներն ապրում էին Մոսկվայում:

Երեկոյան այդ բնտանիքի Հետ շատ սիրալիր եւ ուրախ Հանդիպում ունեցա: Ընկերս պարզեց ինձ կարմիր բանակի մեջ եղած կադրային սպաների վիճակը: Նա նշեց, թե կարմիրները նրանց մի որոշ ժամանակ օգտագործում են, իսկ երբ նրանք բոլշևիկներից նոր կազմեր են պատրաստում, սպաներին, որպես Հակահեղափոխական տարր, աքսորում են եւ շատերին գնդակահարում: Ուստի նա ինձ խորհուրդ տվեց, որ, եթե կարող եմ, չներկայանամ բանակին եւ ինձ մի կերպ ազատեմ:

Այդ խնդրում ՍաՀակ Տեր-Գարրիելյանը չկարողացավ ինձ օգնել: Նա սասց, որ ես որպես նախկին սպա՝ պետք չէ թաքնվեմ եւ պետք է արձանագրվեմ, որպեսզի կարողանամ Սովետական իշխանութեան ներքո ազատ ապրել:

Ես չլսեցի նրա խորհուրդը եւ, իրբեւ նախկին պարսկահպատակ, անցազիրս նորոգեցի եւ մի տասնամյակ, որպես պարսկահպատակ, Մոսկվայում ապրելուց Հետո, 1930 թվականին անցա Իրան:

«Հայրենիք» (ամսագիր, Բոստոն), 1964թ., թիվ 10, էջ 68-78:

...* 1921 թվի Հունվարի 24-ն այն դժբախտ օրն է, երբ զավազրութեամբ Հայաստանի բոլոր սպաներին ցուցակագրեցին միաժամանակ՝ Երեւանում, Վաղարշապատում, Դամարում, Ելենովկայում եւ Քեշիշբենդում: Անգամ առաջվոր դիրքերում եղածներին բերել տվին եւ ենթարկեցին ցուցակագրման:

Մինչեւ այդ Հայաստանից աքսորել էին միամիտ սպաներին, 1-2 տասնյակ հողու՝ իրեն թե հրամանատարական կարմիր կուսերն ավարտելու համար, ապա ուղարկել էին սպաներից յոթնասուներ հողու, Հետո Դրյուին, իր մտերիմներով: Չեղբակալել էին եւ բանտ նետել բոլոր այն սպաներին, Հայ թե ուս, որոնք ճնշել էին մալիսյան Հակապետական ապստամբությունը Հայաստանում կամ կանխապես մասնակցել էին Դեմոկրատիայի կռիվներին:

Յունվարի 24-ի ցուցակագրութեանը մի զգվելի Հեզնանք էր, ուղղված Հայ ժողովրդի դարավոր պատմութեանը եւ նրա արդար Դատին...*

Փետրվար 3-ին Հասանք Բագու: Կայարանում մեզ երկար պահեցին եւ մանրակրկիտ ստուգման ենթարկեցին: Բազմաթիվ քաղաքացի Հայ Հետաքրքրվողներ կային, որոնք երկչոտութեամբ Հեռվից դիտում էին մեզ: Շատ քիչերը Հանդիցեցին բարեւելու իրենց ծանոթներին, որովհետեւ վախենում էին կորցնել իրենց բարեհուսությունը սահմանափակում...

Այլ ու ձայն վրասում էին սովետական Չեկայի բազմաթիվ լրտեսները, որոնցից շատերն անարգել կերպով գալիս էին դեպի մեր շարքերը եւ դիտում շատերին դեմքերը...

Մեզնից առաջ տարած սպաների խմբերը տեղավորված էին Բերդաքաղաքի գորանուրեցի եւ մաքսատանը, իսկ մեզ քշեցին դեպի Բայիլ, Բիրի-Էյրավի: Կաղաքում մեզ ժամերով կանգնեցրին 11-րդ գորարանակի Հատուկ բաժնի տան պատերի տակ...

Պահակներն արագութեամբ քշեցին մեզ դիլավոր փողոցներով եւ ծովափով, ապա տարան Բիրի-Էյրավի Լիանոզովի բանվորական Հանրակացարանները: Տեղավորեցին ամեն մի կացարանում 40-50 հոգի:

Երբ մեզ օրը ցերեկով տանում էին Բագվի փողոցներով, Հայերը, անգամ շատ կոմունիստներ, Հուզվեցին եւ սկսեցին Հետաքրքրվել մեզնով: Շատերի ծանոթներն այցելութեան եկան, բերելով ուտելիքներ, սպիտակեղեն եւ ծխախոտ:

Հայ կանայք իրենց սրտին մոտ Համարեցին մեզ օգնելու գործը թե՛ դրամով եւ թե՛ մթերքներով:

Մեզ տալիս էին օրական մեկուկես, երբեմն մեկ ֆունտ Հաց, ձավար, սելյուդկու կամ լոքո ձուկ, այլ եւ թամբաքու: Տվածով կշտանայ, իհարկե, չէր կարելի: Ուստի շատերը ծախեցին երենց հագուստեղենը եւ իրերը: Դրսի օգնութեանը միայն մի կաթիլ էր ծովի մեջ...

Մեր վիճակով ավելի շատ Հետաքրքրվեց տեղական Հայ բանվորութեանը: Վերջինս զարյացավ, որ իր Հայրենիքի սահմանները պաշտպանող Հայ սպայութեանը քշվում է Ռուսաստանի Հեռավոր խորքերը: Բանվորները խնդրի Հարուցին մեզ ազատելու, քանի որ մենք կռիվ չէինք մղել բոլշևիկների դեմ եւ կռիվի դաշտում չէինք դեր ընկել, այլ մեզ խաբերայութեամբ էին ձերբակալել, կանչելով «ցուցակագրութեան»:

Բիրի-Էյրավի Հայ բանվորութեանն իր մասնավոր նախաձեռնութեամբ մեզ տարավ բաղնիս, եւ սապոն տալով՝ Հնարավորութեանը ստեղծեց մաքրվելու ճանապարհի կեղտերից ու ոջիլներից:

Շատերին գրութեանը խիստ ողբալի էր, քանի որ գրկվել էինք փոխնորդից եւ ամեն մի անհրաժեշտ իրերից: Առավոտ-երեկո շատ սպաներ, առանց դիրքի եւ աստիճանի խտրութեան, զբաղվում էին եռանդով «Հետախուզութեամբ», այսինքն՝ ոջիլներ կտորելով:

Սովորական երեւութ է սա Ռուսաստանի այժմյան բանտերում, գորանոցներում, վազոններում եւ ամենուրեք:

Մեր «կոնցենտրացիոն լագերի» պահակը բաղկացած էր գլխավորապես ուսուցիչներից: Բայց պատահում էին եւ՝ տաճիկներ, նախկին օպորտունիստներ, նամականեղանակներ, թուրք սակայրներ եւ երբեմն էլ բոլշևիկ հայեր:

Ամենից աչալուրջ եւ խստորեն հակում էին մեզ տաճիկները: Վերջիններս մեզ հետ շատ կոպիտ էին վարվում: Մի օր բաղնիսից վերադառնալիս՝ ծովափին մի շաղկապ պատահեց: Ծածիկ սակայրներից մեկը հրացանի կոթով խփեց մեր բնկեր սպանելու մեկին՝ պատճառաբանելով, թե նա շարքերից ուզում էր դուրս գալ, փախչել: Մենք մի մարդու պես ծառայանք այդ ողորմելի տաճիկի դեմ եւ ցույց տվինք մեր ուժգին գայլույթը եւ պատրաստի բուռնցքները: Պահակը մեզ կանգնեցրեց Չեկոսի տան առջև, որտեղ գանգատվեցինք, որ այլևս տաճիկ պահակներ չուղարկեն մեզ մոտ, այլապես պատասխանատու չենք հետեանքների համար...

Կարելի է ասել, որ հարկադրված եղան հարգել մեր գանգատը, բայց տաճիկները բաղկացած պահակը փոխարինեցին աղբրեջնյան կարմիր սակայրներով, որոնցից շատերը մասնակից էին եղել Զանգեզուրի եւ մանավանդ Լափանի կռիվներին: Պետք է ասեմ, որ դրանք պատկառանքով էին հիշում մարտնչող սյուներիներին եւ նրանց զեկավար Նժդեհին: Անկեղծորեն խոստովանում էին իրենց շարաշար պարտությունը եւ փախուստը...*

Հայ սպաների վիճակի տնօրինության մասին Բազմում թեք ու դեմ լուրեր էին պտտվում, իսկ Նժդեհի մոտ ուղարկված պատգամավորները Զանգեզուրից վերադարձան գատարկաձեռն, այսինքն՝ Զանգեզուրը չէր համաձայնվել կոչցնել իր անկախությունը:

Փետրվարի 19-ին ամենասուռյաղ աղբյուրից իմացանք, որ Հայաստանում բռնկվել է ապստամբություն, երևանից քշել են կոմունիստներին, ստեղծվել է Հայաստանի Փրկության Կոմիտե, իսկ Վրաստանը տակավին դիմադրում է...

Այդ օրը մեր «լագերում» արտակարգ նիստեր տեղի ունեցան: Մեզ գրադեցնողը Հայաստանի ապստամբությունն էր եւ սպաներիս վիճակը: Կարծիքներ էին փոխանակում, թե այդ ժողովրդական ապստամբությունը մեր վիճակի վրա ինչպե՞ս կանգնա: Կարող է պատահել, որ մեր վիճակը թեթևանա, բայց հավանական է, որ մեզ հեռու քշեն, կամ նարգին կղզում փակեն...

Խորախոտարք, մի քանի օրից հետո իմացանք, որ Լոռվա շրջանի բոլշևիկացիները Հայերի խփել են վրացիներին թիկունքից եւ գուրս եկել Կոջոր, իսկ վրացիները ուսուսական եւ հայկական գերագանց ուժերի ճնշման տակ թողել են ու հետ քաշվել իրենց գեղաձիծաղ մայրաքաղաքից...

Հենց այդ շարաբաստիկ օրերում մեզ մոտ, այսինքն՝ մեր բանասենյակում ստացվեց Ռյազանից մի Հայ ծանոթ սպայի գրած նամակը, որի մեջ նա այսպես էր նկարագրում իրենց վիճակը...*

Այլևս ոչ մի կասկած չկար, որ մեզ եւս պետք է տանեն Ռյազան տանջելու եւ գանդաղ ու անդեն սպանելու: Այդ հանգամանքը առիթ տվեց մեզնից մի քանիսին փախչելու:

Մնացածներին փետրվարի 25-ին Բազմից քշեցին դեպի Ռուսաստանի խորքերը:

Չորավարներ Նազարեկյանին, Հարվերդյանին եւ Լամազյանին թողեցին Բազմի բանտում առժամանակ, իսկ Գենիկինի մոտ ծառայած եւ հակարուշևիկյան գործունեության մեջ աչքի ընկած 2-3 հոգու էլ «ուսիտող» արին, այսինքն՝ ճամփեցին ի վերին երուսաղեմ...

Դարձյալ «տեպուլչյաններում» տեղավորված ուղեւորվեցինք Ռուսաստան...* Նախքան Պրոխորովի հասնելը, մարտի 1-ին մեր խմբի հետ մի տխուր դեպք պատահեց...

Այդ ժամանակ գնացքները երթեւեկության որոշ ժամեր չուներին: Գնացքները կայարանից ճամփում էին, երբ ուզում էին եւ գանգ էլ չէին խփում, որ ճանապարհորդները գզուշանան: Ահա այդպիսի անիշխանական գրուստյան գոհ գնաց գորավար Շեկովիկյանը, որ կանգնած էր երկու վագոնների միացման տեղում, երկաթյա կամուրջի վրա: Երբ մեքենավարը շարժեց գնացքը առանց սուղից եւ գանգահարության, վագոնները մեծ թափով իրար հրեցին, առաջ եկավ ուժեղ ցնցում եւ թշվառ զորավարը տապալվեց գետին, ընկավ առաջ ընթացող գնացքի տակ եւ անիվները նրա փորի վրայով անցան...

Շեկովիկյանի ազգական եւ մտերիմ սպաները մեծ դժվարությամբ հաջողեցին կանգնեցնել գնացքը: Անմիջապես բոլորս գուրս թափվեցինք վագոններից եւ անձամբ տեսանք դժբախտ գինվորականի արորված մարմինը: Աղիքները թափվել էին, բայց խեղճի դեմքը տակավին վարդագույն էր եւ մի ազոտ ժայռ էր փայլում նրա վրա...

«Ի՞նչ եք այդպես շատ փոստում, մի շուն է պակասել, ի՞նչ կա անհանգստանալու», - բարձրաձայն գոչեց «բնկեր» դինվորական կոմիսարը, որ ուղեկցում էր կայանավորներին մինչեւ Ռոստով:

Սակայն Պրոխորովի կայարանում գանգեցին նախկին կուսակներ, որոնք ճանաչեցին գերմանական ճակատի իրենց նախկին պետին, Ստանիսլավ քաղաքը գրավող Հերոսին եւ նրա դիակը դրին պատգարակի վրա եւ իրենց ուսերի վրա տարան հիվանդանոց...

Մեզ համար միանգամայն պարզվել էր, որ սպաներիս տանում են ոչ թե կարմիր մարդիկ պատրաստելու կամ քաղաքական դատախազներ պատրաստելու համար, այլ Ռյազանում եւ ուրիշ վայրերում հարկադրական աշխատանքներ կատարելու աղյու համար: Ցարական ռեժիմի տաժանակար աշխատանքները պետք է կատարելիք առանց դատ ու դատաստանի, առանց որեւէ հանցանք ունենալու: Բայց ի՞նչ եմ ասում, չէ՞ որ սպա լինելն ինքնըստինքյան հանցանք է ուսական «կոմունիստների» աչքին...*

Փախչելու ցանկությունը շատերիս մեջ ուժեղացավ, երբ Հանքային Ջրերում մի նախկին կողակ սպա մանրամասն պատմեց մեզ «ցուցակագրություն» եւ «գաման» գործողությունները...*

Հասանք վերջապես Բատայակ կայարանը, որ շատ մոտ է Ռոստովին: Մեր գնացքը այդտեղ մնաց փշերը: Մյուս օրը, մարտ 5-ին, մեզ տեղից չչարժեցին: Կայարանում ինչ որ փափուկներ էին լավում: Մենք կարծես թե կայանավորներ չէինք, այլ ազատ քաղաքացիներ կամ աուրիստներ: Ազատորեն ներս ու դուրս էինք անում եւ պահակի դինվորները ոչինչ չէին ասում: Դրանք տարբերակ կերպով մեղմացել էին եւ անգամ հայհուցում էին կոմիսարներին ու բոլոր ընկերներին...

Գաղտնիքը շուտով բացվեց: Կայարան եկած Ռոստովցիներից եւ Նոր-Նախիճեանցիներից իմացանք, որ մեծ ապստամբություն է ծագել եւ Կրոնշտադն ու Պետրոպոլիս արգել սպանալ ապստամբների ձեռքն են անցել...

Հարցնում ենք կոմիսարին՝ «Ինչո՞ւ եք մեզ թողել այս կայարանում, ինչո՞ւ չեք տանում Ռոստով»: Նա պատասխանում է, թե՛ «Կարգադրություն չկա, Ռոստովը չի ընդունում ձեզ, իսկ Մոսկվայից էլ տակավին պատասխան չկա, թե ո՞ւր տանեք: Չգիտեք՝ դեպի ինչ ուղիով ձեզ քշենք, թե՛ Վորոնեժի ուղղությամբ...»

«Դեպի Հայաստան, հե՛տ տարեք մեզ», - գոչում էինք մենք: Մեզնից շատերը ենթադրում էին, թե ապստամբած Հայաստանում գերի ընկած կոմունիստների հետ կարող են մեզ փոխանակել եւ գուցե այդ է պատճառը, որ մեզ պահում են Բատայակ կայարանում, որպեսզի Մոսկվան եւ երևանը որոշեն մեր բախտը...

Այսպիսի մթնոլորտում՝ մինչդեռ մեզնից շատերը տակավին խորհում էին, փախուստի գանազան ծրագրերը մշակում իրենց գլխում, ես իմ մի քանի ընկերների հետ նստած սահակում սյանում էի դեպի Ռոստով, ուր հուլիսով էի գտնել նախկին ծանոթներիցս գեթ մեկին...

Մեր փախուստը սպասածից ավելի հաջող անցավ եւ մենք գտանք Ջրերում ընդունելություն...*

Ստեղծված այսպիսի մթնոլորտում փախած Հայ սպաներս շատ լավ ընդունելություն գտանք: Փախածներին թիվը հասավ երկու հարյուրի: Շատերին այնպես էր թվում, թե Տրոցկու կոչը մի հոխորտանք է, եւ հրդեհը Ռուսաստանում այնպես է բռնկվել այս անգամ, որ զժպար թե հրդեհաշեջները կարողանան հանգցնել կրակը: Ամենից գլխավորն այն էր, որ մեր հարազատ Հայաստանը մի պահ անկախ էր դարձել, իսկ մենք օտար հորեղանների տակ էինք եւ փախստականի վիճակում: Ո՞վ գիտե, գուցե Կովկասի ճանապարհը վտանգվեր, եւ մենք երկար ժամանակով կարված մնայինք Հայրենիքից:

Այդ նկատումներով մի խումբ ընկերներ շտապեցին օր առաջ փախուստ տալ եւ՝ Ռոստոփից, չնայած որ այդտեղ կարող էինք ավելի ապահով ապրել, մասնավորապես որ պաշտոն էլ գտել էինք շատերս...

Ինչհետեւ, մարտ 12-ին մենք արդեն երկաթուղային գնացքի մեջ նստած՝ վերադառնում էինք դեպի Անդրկովկաս...

...* Այդպիսի դրուժյան մեջ թողեցինք մեծ Ռուսաստանը 1921 թվի մարտ ամսին եւ լքված, բայց զգաստ հոգով թույլ քայլերն ուղղեցինք դեպի մեր հարազատ, բայց ներկայումս այնքա՛ն անբախտ լեռները, որոնց շուտով հարկադրված եղանք թողնել եւ անցնել օտար հորիզոններ...

Այնուհետեւ տարագրային դարդոտ վիճակում, կրելով կյանքի բոլոր տեսակի զրկանքները, անջատված սիրելիներից՝ միշտ աչքներս հստած ենք պահում մեր հարստահարվող երկրի երկնակամարին՝ Հուսալով որ մի օր կարմիր ցնորամիտները կբաշվեն ասպարեզից եւ տեղի կտան Հայ ազգային կառավարութեան:

«Հայրենիք» (ամսագիր, Բոստոն), 1934թ., թիվ 10, էջ 102-115:

N 3
ԶՈՐ. ՆԱ.ԶԱՐԲԵԳՅԱՆ

Գրեց՝ Արսեն Ա. քաճ.Աիմոնյանց

...* 1921 թվականի փետրվարն էր: Բարեկենդանի կիրակի օրը Մոսկվայի Ա.Սևյակ եկեղեցու մեջ պատարագը նոր էիր վերջացրած: Միականներիցս երկուքի հետ եկեղեցիում բակում կանգնած՝ գրուցում էինք օրվա չարի ու բարիի մասին, երբ Հանկարծ մոտեցան մեզ երկու երիտասարդներ, բնձի մորթիից մուշտակներ հագած, ինչ որ ցույց կտար, թե իրենք օգաչուներ են, եւ Հարցուցին ուսուցիչներն. «Ժամերդուժյունը վերջացած է»: Երբ պատասխանեցինք, որ վերջացած է, հետ դարձան մեկնելու:

Երեքս էլ համարյա միասին ասացինք.

«Սրանք հայեր են երեւում. բայց ինչո՞ւ ուսուցիչներն խոսեցին»:

Եւ իսկույն նրանց ետեւից կանչեցինք.

«Դուք հա՞յ եք»:

«Այո՞», - պատասխանեցին ու կրկին մոտեցան մեզ:

Օգաչուներից մեկը Գ-յանն էր, որ իր օգանավով բուլղարական բանակից 1915-16 թվին փախած էր Փրանսիա, այնտեղից էլ Հայաստան, երբ մեր Հայրենիքը անկախ պետութիւն դարձավ: Մյուս օգաչուն ուսուսՀայ էր, նրա ուղեցույցը թո՛ւքի ժամանակ, եւ Հայրենին չէր տիրապետում:

Երեքս էլ, մերը մյուսի բերանից խելով, պատմեցին, թե ի՞նչպիսի ծանր վիճակ ունեցավ մեր ժողովուրդը Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, եւ թե ինչպե՛ս ամբողջ Հայ սպայակույտը, մոտ 1500 հոգուց բաղկացած, հարկադրվեցավ քարտի ճամփան բռնել եւ, կարմիր բանակի զինվորներով շրջապատված, ոտքով քայլել մինչեւ Ադստաֆա կայարանը, 100 կիլոմետրից ավելի: Պատմեցին, թե ինչպե՛ս Հայ զորավարների, մասնավորապես Նազարեգյանի համար ծանր էր ու անտանելի այդ ճանապարհորդութիւնը, որովհետեւ բացի ստանձաններից, անտթութիւնից ու ոտքով ճամփա երթալու նեղութիւնից, ուղեկցող զինվորների ծաղրն ու հայհույանքներն էլ անպակաս էին:

«Սա ձեզ համար դեռ քիչ է, ձեզ ամենիդ էլ վաղուց պետք է գնդակահարած լինեին, որովհետեւ դուք եք, որ միշտ խմել եք ու ծծել մեր արյունը», - ասում էին շարունակ բողբոջկայն պրոպագանդայից թրունավորված այդ զինվորները:

Օգաչուներն էլ քարտականների մեջ էին եղել, բայց Հյուսիսային Կովկասում դրամով ազատ էին արձակվել, իսկ մյուսները քշվել էին Ռյազանի նահանգը, որ Մոսկվայից հեռու չէր:

Սակայն գոր. Նազարեգյանին, Հախվերդյանին եւ Գամաղյանին Բագվի բանտն էին ուղարկել: Զորավար Հովհաննես Հախվերդյանը Հայ Սպայակույտի պետն էր, իսկ զորավար Գամաղյանը՝ Հայ Հրետանիի:

Այդ պատմութիւնը մեզ շանթառեց ու մեր ներքին աշխարհը հրեհեց: Միանգամայն անմեղ, պարտածանաչ, ազնիվ, հայրենասեր անհատներ, որոնցից ոմանք հայերեն անգամ չգիտեին ու գացած էին մեր Հայրենիքը՝ իր նոր ստացած անկախ գոյութիւնը պաշտպանելու համար: Հայրենիքի սերն էր, որ ստիպել էր նրանց՝ այդ, բոտ երեւույթին ուժացած հայերին, գնալ ու մասնակից լինել Հայաստանի կրթամուսնի, վերաշինութեան ու պաշտպանութեան:

Երկու երիտասարդներն էլ, որ պատմեցին մեզ այս ամենի մասին, ոչ օժեւան ունեին եւ ոչ էլ ուսելու հաց:

Մանր օրեր էին մղձավանջային: Հացի խնդիրն առաջին տեղումն էր: Բոլորս էլ անոթի էինք բառիս իրական մտքով: Անոթի էին մանավանդ մեր պոսիկները, մեր սիրառունց վազակները...

Անմիջապես խորհրդակցեցի երկու մոտիկ ծխականներին հետ, որոնք մեր եկեղեցիում բակում կրնակվեին, եւ որոշեցինք մեր ունեցածով Հյուրասիրել այդ երկու հայրենակիցներին:

Հայի տուն էր, այնուամենայնիվ, բոլորս էլ կշտացանք ու որոշեցինք առաջիկա չորեքշաբթի օրը երեկոյան Մոսկվայի Հայ Գաղութի անդամների ժողով գումարել իմ բնակարանում եւ խորհիլ, թե ի՞նչ կերպով կարելի էր օգնութեան հասնել մեր քարտրական եղբայրներին: Խնդրեցինք երկու երիտասարդներին անպայման ներկա գտնվիլ այդ ժողովին եւ անձամբ գեկուցանել իրենց տեսածների, ապրումների ու գիտցածի մասին: Նամակներ ավի նրանց, թե որտե՞ղ եւ որո՞նց մոտ կարող էին ասպնջականութիւն գտնել եւ ուսելիք, որո՞նց մոտ նորոգել իրենց պատառոտած կոշիկները:

Օրհնյալ լինի Հայ ժողովուրդը: Նրա գավակները ամեն տեղ զոհարեցող են եւ լայն հոգու տեր: Մոսկվայի հայութիւնն էլ այդպե՛ս էր: Հայազգի կյանքի մեջ չէր եղած որեւէ հանրային-ազգային գործ, որին Մոսկվայի հայութիւնը մասնակցած չլիներ առավելագույն չափով...*

Ի պատիվ Մոսկվայի հայութեան, պիտի ասեմ, որ 8 միլիոն ուրբի ժողովեցինք այդ նպատակով այդ վերին աստիճանի տնտեսապես ծանր օրերին, եւ միայն մեկը գտնվեց, որը կամեցավ 25 հազար միայն տալ, փոխանակ պահանջված 75 հազարի: Ի՞մ առաջարկով, որպեսզի գանձարկող չզրկվեր այդ 25 հազարից, հանձնաժողովի անդամներս մտցուցինք այդ գումարը՝ հավասար բաժին հանելով ամեն մեկիս...*

Աքսորված Հայ Սպայակույտին օգնելու նպատակով վերահիշյալ ժողովը տեղի ունեցավ իմ բնակարանի մեջ, Հայոց եկեղեցու բակում:

Ինչպե՛ս քիչ առաջ ասացի, մեր կեցած տան մեջ բավական թվով համայնավար ուսանողներ էին բնակում, իսկ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի բնակարանն էլ իմիս վերն էր գտնվում:

Այդ օրերին, թե՛ս ոչ հայտնի կերպով, բայց որոշ չափով համայնավարներն ականջ էին գնում հասարակական կարծիքին: Նրանք քաջ գիտեին, որ Մոսկվայի Հայ գաղութի հասարակական կարծիքը խոտիվ դատապարտում էր Հայ բողեւիկների ամարզի եւ ստոր գործունեութիւնը Հայաստանի մեջ: Նրանց հայտնի էր նույնպե՛ս, որ բողեւիկյան դժբախտ զոհերին օգնելու նպատակով մենք գումարներ էինք հանգանակում: Իրենք եւս ջանացին գեթ ուսելիքով օգնել նրանց:

Այդպե՛ս, մենք լուր առինք, որ Արտեմ Նոյաթովի միջոցով, որ Նորհրդային Միութեան պարենավորման կոմիտարն էր այդ ժամանակ, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը Հաղորացրել էր մի ամբողջ կառայութեամբ այլուր, գետնախնձոր, բանջարեղեն, պատուց յուղ եւ այլն ուղարկել Ռյազանի նահանգը, ուր քարտրված էին Հայ զինվորականները:

* Պետք է լինի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի: - Վ.Ղ.

Մինչ այդ՝ մեր Հանձնաժողովն էլ արդեն մոտ 5 միլիոն ուսուցիչ դրամ ժողոված էր եւ միջոցներ ու Հավատարիմ մարդիկ էինք փնտրում՝ դրամի մի մասն ուղարկելու Համար մեր արտարական կարողություններուն:

Գտնվեցին երկու երիտասարդներ, որոնք պետական գործերով պիտի անցնեին այն կողմերը: Նրանք Հանձն առին դրամը տեղ Հասցնել: Առաջին 4 միլիոնը կարեցինք գոտիի մեջ ու կապեցինք երիտասարդներից մեկի մեջքին: Ես էլ իբրեւ միակ քահանայ այդ ժամանակ Մոսկվայում՝ իմ անձնական պաշտոնական թղթիս վրա իրախուսական մի քանի խոսք ուղղեցի այդ տառապալ պարագիրներուն: Նամակին միտքն այս էր մոտավորապես, թե նրանք մեծակ չեն եւ թե նրանց Հետ են մեր ժողովրդի լավագույն մասի գերագույն ու վեհ զգացումները եւ թե նրանց Համար Հոգացողներ կան, թո՛ղ առայժմ ընդունեն 4 միլ. ուսուցիչ եւ ՀՀուսահատվին ու չըթվին, շուտով իրենց եւս պիտի ազատենք արտորից...

Թե որչափ կարիք կար այդպիսի մի գրու՞թյան, Հետո իրենք՝ մեր տարագիրները վկայեցին: Նրանցից երկու եղբայրներ, Ագուլիսեցի Տեր-Մելիքեղեկ քահ. Թուճանյանի տղաքը, մեկը՝ գնդապետ, մյուսը՝ քապիզան, երբ Մոսկվա եկան, խոստովանեցին:

«Տեր Հայր, չեք կարող երեւակայել, թե ի՞նչ լքումն ու Հուսահատութիւն էր տիրում: Մեզ թվում էր, թե մենք մոռացված եւ արՀամարՀված էինք թյուրից: Շատ դարչելի վերաբերմունք կար մեր Հանդեպ: Այսպես, ծերունի զորավար Միլիկայանի ստիպում էին երկաթուղագծի ծանր երկաթները կրել եւ մի տեղից մյուսը փոխադրել: Ընդժ ծերունին գերմարդկային ուժեր էր գործարարում կատարելու, բայց բեռան ծանրութիւնից ընկճված՝ վայր էր ընկնում եւ գեանի վրա պտկած մնում... Այնչափ էինք Հուսահատված, որ որոշած էինք, իբր բողոք, 50-60 Հոգի մեկեն նետել մեզ շոգեկառքի անիվների տակ ու այդ ձեւով պատվավոր մահ գտնել... Երբ Հասավ ձեր նամակը մենք զգացինք, որ մոռացված չենք եւ մեր տառապանքները վերջ պիտի գտնեն, մի քիչ շունչ առանք»:

Մեր ուղարկած տղաքը դրամը նամակին Հետ Հանձնում են արտարականների պարագրու՞թիւներին: Աքտրայները կարգում են նամակս, դրամն էլ գոտիով Հանձնում են Ալեքսանդրապոլցի գնդապետ Ստեփան Ստեփանյանին, որ մեջքից է կապում այն: Հազիվ Հեռանում են մեր տղաքը, եւ ահա Չեկայի զինված խմբերը, Հոսն առած, չըթապտում են արտարավայրը, եւ սկսում է կատաղի իտզարկութիւն: Նամակս մեկը պատառ-պատառ է անում եւ կուլ տալին: Դրամն էլ ազատվում է Հրաջրով... Երբ մոտենում են գնդապետ Ստեփանյանին ու տեսնում նրա աղատ ու մրտած շապիկը, որ նա փորձում է բարձրացնել, առում են. «Ո՛չ, ոչ, պետք է՛, գոցեցեք ձեր մարմինը»: Եւ նա Հանուլքով ծածկում է մարմինն ու ազատում գոտին՝ դրամի Հետ միասին:

Մոսկվայի Հայ բոլշեւիկներն էլ, կատարելով իրենց խոստումը, մթերքներով լի մի ամբողջ կատախումբ են ուղարկում Ռյազան: Բայց այս մթերքները վայելում են ոչ թե մեր արտարական զինվորականները, այլ չեկիսաները՝ մի մասն էլ սեւ շուկա Հանելով:

Ահա այս եռուգեռի մեջ էինք, երբ մի օր, իմ բացակայութեան ժամանակ, գալիս է մեզ մոտ մի անձանութ Հրեա եւ պատմում է երեցկիներին, թե ինքը նոր է ազատված Մոսկվայի Բուսիրկա բանտից, եւ թե բանտում գտնվող Հայ երեք զորավարներ՝ Նազարեգյանը, Հախվերդյանը եւ Գամաղյան խնդրած են, որ երթաւ Հայ քահանայի մոտ ու Հաղորդե, թե իրենք գտնվում են Բուսիրկա բանտում ու թե իրենց ուսուցիչ ուղարկեն: Պատմած էր նաեւ, թե ի՞նչ սոսկալի վիճակ ունին նրանք, մանավանդ մեծը, որ «շատ Համակրելի, պատկառանքի արժանի ծերունի է», եւ թե բոլորն էլ անոթի են բաւրի բուն նշանակութեամբ:

Անմիջապես միջոցներ ձեռք առինք ուսուցիչ ուղարկելու: Ծանր օրեր էին: Բայց մեր զՀնչյալ ժողովուրդը պատրաստ էր զԳաբերութեան: Ոմանք մտեցնից պատրաստի կերակուր խոստացան որոշյալ օրն ուղարկելու, ոմանք էլ՝ կաթ եւ պանիր, Հավիթ, մածուկ, Հաց, գետնախնձոր, կարագ, յուղ, օճառ, թելեւանդ եւ այլն:

Պետք էր, որ ուղարկողը գրեր այս ձեւով. «Միրելի Նազարեգյան, սիրելի Հախվերդյան, սիրելի Գամաղյան» եւ միաժամանակ տար նրանց առաջին անուններն ու Հայրանունները, որոնք ինձ Հայտնի չէին: Օգնութեան Հասավ մեր սիրելի զորավար Դրոն: Այդ ժամանակ նա մի խումբ սպաների Հետ Մոսկվա էր գտնվում

արդեն պատվավոր արքայով: Նա դիտեր մեր զորավարների առաջին անունները ու Հայրանունները:

Երբ լսեցինք, որ մեր Հրամանատարութիւնն էլ Մոսկվայի բանտն էր գտնվում եւ չափազանց ծանր վիճակում է, այս պարագան լեցուց մեր Համբերութեան բաժակը: Հրեայից լուր ստանալուս պես, ես տեսակցութիւն ունեցա Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի Հետ ու թափեցի ամբողջ Հոգուս մեջ կուտակված ամաղձը եւ ասացի նրան...*

Ս.Տեր-Գաբրիելյանը, թեեւ Համայնավար, լավ Հայ էր: Նա իրավացի գտավ մեր զայրուլթը եւ խոստացավ միջոցներ ձեռք առնել անմիջապես ու Հաղորդել ինձ:

Հազիվ երկու անգամ մեր բանտարկայնեթիւն ուսուցիչ ուղարկեցինք, երբ մի օր էլ Տեր-Գաբրիելյանը մտավ ինձ մոտ եւ ավետեց.

«Տեր Հայր, շուտով այն «ծերունիներին» կազատեն: Հոգ տարեք, թե բանտից ազատվելուց Հետո նրանք ո՞րի մոտ ապաստանաբան պետք է գտնեն: Ո՞վ կարող է իր սան մեջ ընդունել նրանց»:

Հանձնաժողովի արտակարգ նիստ ունեցանք: Մոսկվայի մեր գաղութի ամեն մի անհամ իրեն Համար մեծ պատիվ կՀամարեր իր Հարկի տակ ընդունել այդ թանկագին Հյուրերին: Սակայն, շատերը վախենում էին: Այն օրերին էր այդ, երբ վտանգավոր էր ոչ թե զորավարների, այլ Հասարակ սպաների անունն անգամ Հիշատակել, այլ ո՞ւր մնաց թե այդպիսիներին իրենց Հարկի տակ ընդունելը:

Մոտմ էր մի ճանապարհ: Ես իբրեւ Հայ ազգային եկեղեցու եւ Հայ ժողովրդի Հեզ սպասավոր, Հանձն առա իմ Հարկի տակ ընդունել մեր Հայրենիքի մեծ Ապարապետին եւ նրա Սպայակույտի պետին ու Հրետանիի պետին:

Այնուհետեւ շատ ջուրեր Հոսեցան կամուրջների տակով: Իմ բախտի անիվն էլ թեքվեց դեպի վար: Ունեցա բանտ, արտոր, Հայածանք, նեղութիւն: Բայց վկա է Աստված, որ թե՛ արտորիս մեջ Միրքիայում, եւ թե՛ Հետո Ռուսաստանում, իմ երկցուՀին մի անգամ իր բերանից չթոցուց. «Տեր Արսն, ինչո՞ւ մենք այն Հախուռն կալլն արեցինք: Ինչո՞ւ մենք մեր ձեռքով մեր Հարկի վրա դժվարութեան ամպերը կուտակեցինք, մեր տունը քանդեցինք ու մեր տղաքը անտեր, անտիական փողոց նետեցինք»...

Ոչ նա, ոչ ես մի վայրկյան այդ մասին վարանում եւ կսկած չունեցանք, որովՀետեւ երկուքս էլ Համոզված էինք, որ մեր սրբազան պարտքն էր այդ գոՀաբերութիւնը:

Հանձնաժողովը Հարաբերութեան մեջ մտավ այն Հայ բոլշեւիկների Հետ, որոնք Բուսիրկայի բանտի Հիվանդանոցում էին ծառայում: Նրանցից մեկը զգուշութեամբ Հանձն առավ դեթ զորավար Նազարեգյանի վիճակը թե՛եւացնել՝ նրան Հիվանդանոց տեղափոխելով, ուր թե՛ րեծիմը եւ թե՛ սնունդն անՀամեմատ ավելի լավ էր, քան բանտինը:

Պետք է ասեմ, որ երեւանի բանտից մինչեւ Ալստաֆա կայարանը ձմռան ամիսներուն ոտքով քալելը շատ ծանր էր ազգած ծերունի զոր. Նազարեգյանի վրա: Նա սկսած էր կազալ, ոտքերից մեկը թուլացած էր բավականաչափ, եւ սննդի պակասութիւնն էլ իր քայքայիչ դերն էր կատարում: Բժշկի առաջարկը բանտի Հիվանդանոց տեղափոխելու, զորավարը մերժել էր, բացարձակորեն ասելով՝ «Ընկերներն չեմ ուզեր մի՞նակ ձգել» եւ մնացել էր մինչեւ ազատվելու օրը նույն խցիկում:

Մինչ այս, մինչ այն ինձ Հեռախոսեց նաեւ կոմունիստ Ներսես Բաղրամյանը:

«Տեր Հայր, - ասաց նա- գեներալ Նազարեգովին շուտով պիտի ազատեն: Ես Հեռախոսով խոսեցի Բուսիրկայի բանտապետի Հետ ու խնդրեցի, որ երբ ազատելու Հրամանագրեր ստանա, ինձ իմաց տա, որ ես քանզի անմիջապէս եմ իմ կուտքով բերեմ նրան ձեր տունը: Կոմեւնտանին խոստացա ծխախոտ տանել զործարանիցս, եւ նա ուրախացավ եւ խոսք տվեց, որ երբ Չեկայից Հրամանը գա, անմիջապես ինձ պիտի Հաղորդե»:

Այդ քամանակ ոչ միայն ուսուցիչի, այլեւ ծխախոտի մեծ սով էր, եւ Բաղրամյանը շատ զուբավ իր գործարանի արտագրած ծխախոտով կրնար որեւէ մեկին կաշտել:

Հանձնաժողովի անդամները Հայերի տներից լավագույն մահճակալներ, մահիճներ ու վերմակներ առան ու բերին իմ բնակարանը մեր թանկագին Հյուրերի Համար: Իսկ նրանց կերակրելու համար որոշեցինք ամեն ինչ սեւ շուկայից ձեռք ձգել:

Եւ ահա 1921թ. ապրիլի 2-ին կամ 3-ին, առավոտյան կանուխ, հեռախոսեց ինձ ներսեւ Բաղրամյանը. «Տեր Հայր, ասօր քրքրեմ (գնում եմ) պանտը՝ գենեթալ նազարեզովին պերելու: Պատրաստ եղեք: Պապիրոս այլ (ծխախոտ) տանըմ եմ պանապետի համար»:

Մի քանի ժամից հետո եկավ նա Ապարապետի հետ միասին: Սկզբում զորավար Հախվերդյանին ու Գամաղյանին եւս առնում է իր օթմոտրիլի մեջ, բայց երբ տեսնում է, որ ծխախոտից մեծ քանակությամբ իր կառքի մեջ առնել չի կարող, երկուքի համար ձիով կառք է վարձում, վարձը վճարում և նրանց ճանապարհում այդ կառքով, իսկ ինքը իր օթմոտրիլով Ապարապետ նազարեզյանին բերում մեր բնակարանը:

Իմ ընտանիքի բոլոր անդամներն էլ անկեղծ ու բաց սրտով ընդունեցինք մեր թանկագին Հյուրը: Երիցուհին ոչ մի ջանք չէր խնայած մեր բնակարանին հրադուրիչ կերպարանք տալու: Եւ ես նկատեցի նազարեզյանի աչքերում փայլիլող աքցունքները: Բանտի դաժան, զարհուրելի պահերից ազատված՝ նա նորեն մարդուն վայել կյանք պիտի ունենար...

Բարձրահասակ էր մեր Ապարապետը, Հաղթանդամ ու առնական, ճերմակ մազերով, համակրելի դեմքով: Աչքի մեկը մի քիչ խփված էր, ինչ որ նրան ապրի էր նախորդեան մեծի դեմ կռիվող զորավար Կուտուզովի տեսքը: Ահա թե ինչու՞ Հայ սպաներն ու գինիորները մեր Ապարապետին Կուտուզովի էին կոչում եւ Հայր, այնքան մեծ էր Հարգանքն ու սերը նրա Հանդեպ:

Շուտով եկան նաեւ զորավարներ Հախվերդյանն ու Գամաղյանը: Նույն սրտաբացությունը ընդունեցինք նաեւ նրանց եւ հրավիրեցինք մեր հարկի տակ...

Ամիջապես սիսան գալ այցելուները: Առաջինը մտավ իրեն հատուկ ազմուկով ու ետանդով զորավար Դրոն: Երկար էր նրանց գիրկընդխառնումը: Վերջապես կամ չէին միմյանց նորեն եւ կարող էին խոսել մեր Հայերենիքի գեղեցիկ եւ դաժ տոտր օրերի մասին... Եկավ նաեւ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, որպես Սորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ եւ շատ մտերմիկ խոսակցություն ունեցավ Ապարապետի հետ: Եկան շարան-շարան հանձնաժողովի անդամները, Մոսկվայի Հայ գաղութի անդամները - ծեր, տղա, մայր, աղջիկ, մեծ, փոքր...

Հիշում եմ, երկու օրից հետո, Մաղկազարզն էր: Մոսկվայի հայությունը նման նվիրական տոներին եկեղեցի էր գալիս խուռնեցում: Եթե զորավարները այդպիսի Հանդիսավոր օր եւ մեծ բազմության ներկայությամբ եկեղեցի մտնեին, ժողովուրդը կարող էր համակրանքի ցույց անել նրանց Հանդեպ, ինչ որ անբազձայի հետեւանքներ ունենար: Ուստի որոշվեց, որ նրանք այդ օրը եկեղեցի չգնան, այլ մի քանի օրից հետո միայն, ապրիլի 7-ին, Ավետման տոնի օրը:

Մաղկազարդի կիրակի օրը հապճեպով բժշկական խորհրդակցություն հրավիրեցինք զոր. նազարեզյանի համար: Ներկա էին հինգ Հայ եւ երկու ուսու նշանավոր բժիշկներ, որոնք երկար քննությունից եւ խորհրդակցությունից հետո որոշեցին Հիվանդանոց տեղափոխել զորավար նազարեզյանին: Պրոֆ. Ռոստիմոն, որ ներկա եղող ուսու բժիշկներից մեկն էր, մեծ խիզախությամբ արեց՝ Հանձն առնելով զորավարին իր Հսկողության հանձնված Հիվանդանոցի մեջ տեղ տալ եւ, որչափ հնարավոր էր, շատ շուտով:

Երկու ուսու պրոֆեսորներին ծրարի մեջ առաջարկվեց վարձատրություն 75000 ուսուլի յուրբարանչություն: Պրոֆ. Պետյոֆը հրաժարվեց այդ գումարից, պատճառաբանելով թե՛ «Ջորավար նազարեզյանը Հայ ժողովրդի ազգային գործիչներից է, իսկ ես սովորություն ունեմ ազգային գործիչներին բուժելու համար դրամ առնել»... Իսկ պրոֆ. Ռոստիմոն առավ իր վարձը, բայց արեց իր կարելին:

Ապրիլի 7-ին Ավետման տոնի օրը զորավարներն առաջնորդվեցան եկեղեցի եւ ընդունեցին Հաղորդություն: Մի քանի խոսքով եւ ողջունեցի նրանց ազատությունը: Ջոր. նազարեզյանը շատ հուզված էր:

...* Օրերն անցնում էին, Զատիկը մոտենում էր: Պրոֆ. Ռոստիմոն պահանջած էր, որ անմիջապես մի քանի օրից մինչեւ Զատիկը Ապարապետին

տեղափոխենք իր Հիվանդանոցը, որպեսզի անհասպաղ սկսվի բժշկությունը: Ջոր. նազարեզյանը չէր ուզում Զատիկից առաջ տեղափոխվել Հիվանդանոց: Սրտով ցանկանում էր մեր ընտանեկան հարկի տակ անցնել նվիրական տոնը: Սակայն պրոֆեսորի պահանջը շատ հրամայական էր: Մեզ եւ բոլոր չրջապատին թվում էր, որ եթե մի քանի օր էլ հետաձգվե կամ ուշանա տեղափոխությունը, Հիվանդի վիճակը կվատթարանա: Ուստի շատ խնդրեցինք Ապարապետին, որ օր առաջ համաձայնի տեղափոխվելու Հիվանդանոց, որովհետեւ այդ է պահանջում իր առողջական վիճակը: Ես խոստացա, որ այդ օրը Հիվանդանոցի մեջ կունենա մեր բոլոր խթման գիշերվա ձկնեղեն կերակուրներն ու ավանդական փրվալ:

Տեղի տվավ եւ Ավագ Հինգշաբթի տեղափոխվեց Հիվանդանոց: Խոստումս կատարեցի եւ Ավագ Շաբաթ երեկո մեր տնից ուղարկեցի թե՛ ներկված հավիկթ, թե՛ ձկնեղեն, եւ թե՛ փրվալ:

Հիվանդանոցը գտնվում էր քաղաքի մի այլ ծայրում: Այդ մասերում ապրող Հայուհիներից մի Հանձնաժողով կազմեցի, որպեսզի նրանք այցելեին մեր Ապարապետին, ինչպես եւ՝ անհրաժեշտ, հավելյալ ուսելիք տանեին Հիվանդին, որովհետեւ Հիվանդանոցի ճաշերն անբավարար էին միանգամայն:

Ինքս էլ շաբաթը երկու անգամ այցելում էի Հիվանդին: Առաջին անգամ, երբ գնացի, դարձյալ ցավ հայտնեց, որ Զատիկը մեր տան մեջ չէ անցուցած: Մինչեւ այդ օրը ոչ մի բժշկական խնամք չէր եղած իրեն Հանդեպ եւ, ուրեմն, իզուր էր իր տեղափոխությունը:

Երեք-չորս ամիս մնաց զոր. նազարեզյանը Հիվանդանոցի մեջ, բայց ոչ մի զգալի բարեփոխում տեղի չունեցավ իր Հիվանդության ընթացքին մեջ: Հիվանդություն անբուժելի էր, հետզհետե պիտի դարգանար, թեեւ պրոֆեսորը դեռ ուշյան էր ապրիս...*

Ա.Մյասնիկյանը գնում է Հայաստան, իբր վարչապետ, կազմում է իր նոր վարչությունը՝ հեռացնելով ծայրահեղներն ու պակասամիտները: Ամենից առաջ հրաման է տալիս ազատելու Հանրապետության Ապալակույտի անդամներին: Ռյա-զանի նահանգից շատերն անմիջապես անցնում են Հայաստան, շատերն էլ Մոսկ-վայով անցան: Նրանք Հայոց եկեղեցու բակում գտնված ընդարձակ սենյակներից մեկում երեք-չորս օր Հանդիսա էին ունենում, ծանոթանում Մոսկվայի նշանավոր վայրերի ու հաստատությանց հետ եւ վերադառնում Հայրենիք: Նրանց մեջ կային նաեւ ուսու գինիորականներ - գնդապետներ, կապիտաններ ու սպաներ, որոնք Հան-րապետության օրերին ծառայել էին մեր բանակում եւ Հայերեն խոսել էլ սովորել էին. արքեպ եւս չմնացին Ռուսաստանում, այլ գնացին Հայաստան, ասելով.

«Ջեր երկիրը եղավ մեր երկրորդ հայրենիքը: Մեր կյանքի ամենամասն օրերում նա ասանջականություն չնորհեց մեզ, եւ այսօր հաճույքով ենք վերադառնում այնտեղ՝ նորեն ծառայելու համար նրան...»

Թուլյատրվեց նաեւ վերադառնալ զորավար նազարեզյանին, սակայն ոչ թե Հայաստան, այլ Վրաստան, Թիֆլիս: Նույնպես զորավար Գամաղյանին, որ մի քիչ արտա ծերունի էր, Թիֆլիսում ծնված...*

«Հայրենիք» (ամսագիր, Բոստոն), 1954թ., թիվ 6, էջ 1-12 եւ թիվ 7, էջ 25-34:

Նամակների բնագրերը պահվում են Հայաստանի Ազգային արխիվում՝ ֆոնդ Պ-412, ցուցակ 1, գործ 872 եւ 873: Կրկնութունից խուսափելու նպատակով նամակներին կից արվում են միայն գործերի եւ թերթերի համարները:

Ալվարո Ազգեյան
բանասիրական գիտությունների
թեկնածու

N 1

1923թ.
Վենետիկ

Սիրելի Սաֆրասեան,

Չգարմանք, որ Ձեզ հետ կը խօսեմ Վենետիկէն, ուսկէ ջերմ ողջոյնս կըրկեմ Ձերդ հայրենասէր հոգուն:

Իր ժամանակին իմացայ, որ Ամերիկա գացիք առաքելութեամբ մը: Արդ, բարեյաջող գարձէա յետ, խնդրեմ քանի մի սողով զիս այ իրազեկ ընէք, քաղաքական անցքերուն մեր հարցին շուրջը: Արդեօք բան մը կընեն Trocadero թե... յունական զէնքի յաջողութենէն մեզ եւս մաս մը հանել, թէ ընդհակառակը, այս անգամ եւս հոդն ու ջուրը մեր գլխուն պիտի թափուի: Բարեկամես մէկը Փարիզ հրատարակուող ուս թերթի համարներից մինը յլած էր ինձ, ուր կը հարգուի, որ իբր գաշնակցական Զանգեզուրը նորից ոտքի է կանգնել եւ Քաջազնունու եւ Յոհաննանեանցի առաջնորդութեամբ Կարմիր բանակը ջարդել է եւ այլն եւ այլն, խմբրեմ, յայտնէք, որքան ստույգ է այդ լուրը:

Եթե կրնաք Ձեր թերթի, ինչպէս եւ Պոլսի թերթերից աւելորդ համարներ ինձ դրկել, շատ շնորհակալ պիտի լինիմ:

Կը յուսամ, որ անմիջապէս ինձ կը պատասխանէք Ձեզ յատուկ ձեռնհասութեամբ եւ ան ատեն իմ ասելիքս այլ կը յսեք:

Ողջոյն բոլոր բարեկամներին, առայժմ Ձերդ Ն. Ազոնց

գ.872, թ.6

N 2

Париж
По адресу газеты „Абака,,

18 մայիսի 1927թ.
Լենինգրադ

Уважаемый товарищ

В настоящее время я пишу о литературной деятельности М. Арлена.

В виду этого я был бы Вам очень обязан, если бы Вы могли бы переслать мне:

1) Книгу М. Арлена „Влюбленная молодежь” (Young Menin Love)

2) Его краткую биографию

3) Фотографию

Желательно бы получить и другие произведения М. Арлена, кроме

„Зеленой ялны”, уже переведенной на русский язык.

За исполнение означенной просьбы заранее благодарю.

С приветом Гайк Адоци.

Հայ ազգային պատվիրակության անդամ մասնակցի է Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին: Պաշտոնավարել է իբրև Լոնդոնի Հայ Կարմիր Սաչի լիազոր: Եղել է մշտական անդամը Լոնդոնի Հայ Համայնքային ընկերության վարչութիւնում:

1928թ. սկսած մասնակցել է գեկուցումներով կուլյանի է ունեցել արեւելագետների միջազգային կոնգրեսում ու լեզվաբանական, պատմագիտական համաժողովներում: Ընտրվել է անդամ Լոնդոնի առիական թագավորական ընկերության, հնագիտական ինստիտուտի, Բեռլինի գերմանական արեւելյան ընկերության եւ այլն:

Նամակագրական, անձնական կապեր ու ծանոթություններ է ունեցել Հայ եւ օտարազգի գիտական, քաղաքական, հասարակական, մշակութային, կրօնական, պետական գործիչների, հաստատությունների, հասարակական կազմակերպությունների հետ:

54

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԵՎ ՀԱՅԿ ԱԴՈՆՏԵՆՐԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐՆ ԱՐՇԱԿ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆԻՆ

Պատմարան, բյուզանդագետ, բանասեր Նիկողայոս Գեորգի Ազոնցը՝ Տեր-Ավետիքյանը (1871-1942թթ.) եւ նրա որդի Հայկը նամակագրական կապեր են ունեցել Հայ մշակութի ու գիտության մի շարք գործիչների հետ: Ստորև ներկայացնում ենք նրանց նամակների մի փունջ՝ ուղղված պատմարան, հայագետ, գիվանագետ, լրագրող, ազգային հասարակական գործիչ Արշակ Սաֆրաստյանին (1886-1958թթ.):

* Սաֆրաստյան Արշակ: Ծնվել է Արեւմտյան Հայաստանի Վան քաղաքում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղում: Ինքնուրույն անգլերեն է սովորել միսիոնր Ռեյնոլդսի օգնությամբ:

1912-1914թթ. ուսանել է Լոնդոնի Համալսարանի իրավաբանական բաժնում, այնուհետև Քեմբրիջի եւ Մյունխենի համալսարանների քաղաքատնտեսություն եւ քաղաքակրթության բաժիններում:

Իվլանագիտական գործունեությունն սկսել է վաղ հասակից: 17-ամյա Ա.Սաֆրաստյանը աշխատանքի է անցնում Բաղեշի բրիտանական հյուպատոսարանում իբրև թարգմանիչ, ապա իբրև հյուպատոսի տեղակալ (1906-1911թթ.): 1915-1916թթ. նա կողկասյան ռազմաճակատում էր, հայկական կամավորական խմբերի կազմում: 1921-1932թթ. պաշտոնավարել է Անդրկովկասի օգնության անգլիական միսիոնրում, իսկ 1938-1945թթ. Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարությունում:

Բազմամյա գիվանագիտական գործունեություն եւ բնատուր ընդունակության շնորհիվ նրան Հայոցվել է նյութեր ու փաստաթղթեր հավաքել Հայաստանի, Հայ ժողովրդի հին ու նոր պատմության վերաբերյալ, իսկ յոթ լեզուների իմացությունը՝ ծանոթանալ նաև օտար աղբյուրներին: Բրիտանական Հանրադիտարանում տպագրված (1927թ.) «Հայաստան», «Բուրգիտան», «Փոքր Ասիա», «Մուսուլ» հոդվածները գրված են նրա կողմից եւ նրա հեղինակակցությունները: Ա.Սաֆրաստյանը հեղինակ է Հայ ժողովրդի պատմության հնագույն շրջանի մասին բազմաթիվ գիտական հոդվածների, աշխատությունների, այդ թվում նաև «Հայ ժողովրդի պատմություն» երկհատորյակի:

1922-1934թթ. Ա.Սաֆրաստյանը եղել է Կոստանդնուպոլսում հրատարակվող «Ժողովրդի ձայն» թերթի պաշտոնական թղթակիցը: 1928-1937թթ. խմբագրել է Լոնդոնում հրատարակել է «Մասիա» ամսագիրը անգլերեն լեզվով:

Ա.Սաֆրաստյանը գործուն մասնակցություն է ունեցել Հայ ազգային հասարակական կյանքին: 1921թ. եղել է Ազգային պատվիրակության քարտուղարը: 1919-1923թթ. իբրև

53

N 3

17 ապրիլի 1929թ.
Փարիզ

Մեծարգոյ Հայրենակից

Ինչպէս Հաւանօրէն տեղեկացած էք թերթերէն եւ ինչպէս պիտի տեսնէք ներքակ շրջաբերականէն, որոշուած է առաջիկայ աշնան Հանդիսաւորապէս տօնել մեր ազգային վաստակաւոր մեծ գրագէտ Աւետիս Ահարոնեանի գրական գործունէութեան քառասնամեակը եւ այդ առթիւ Հիմնել գրական ֆոնտ մը իր անունին:

Յորելենական Կեդրոնական Յանձնաժողովի անունով եւ նոյնին յատուկ յանձնարարութեամբ, ներկայիս պատիւն ունինք Ձեզ գիմելու խնդրելով որ Հաճիք ընդունիլ Անգլիոյ մէջ կազմուելիք Յորելենական Յանձնաժողովին:

Ձեզ Հետ միասին Անգլիոյ Յանձնաժողովը կազմելու Հրաւիրուած են,

Տ.Տ. Ա. ԱրրաՀամեան, Ճ. Ամասեան, Մ. Էտկար, Ս. Թոփալեան, Ն. Կիւլպէնկեան, Ս.Մ. Կրէկօրի, Ս. Ճըրճըրեան, Ժ.Ա. Մալթոյմ, Կ. Միքայէլ, Ա. Յակոբեան, Յ.ՇաՀինեան, Ա. Ունճեան, Ա. Պոտիկեան, Է. Պենլէան, Պէկեան, Ա. ԲաՖֆի, Ա.Սաֆրաստեան, Բժ. Տինճեան, Կ. Տիւլպէր, Մ. Քեչիշեան, Յ. ՔէՀեայեան, Ն. Քրլճըբ:

Ծանօթ Ձեր Հայրենասիրական բարձր զգացումներուն, մենք վստահ ենք որ Դուք սիրալսօժար պիտի ընդունիք մեր Հրաւէրը, Ձեր աջակցութեան թանկագին բաժինը բերելու այս շինարարական գեղեցիկ ձեռնարկին, որուն կը մասնակցին ամէն Հոսանքի եւ դաւանանքի պատկանող ազգայիններ:

Այդ յոյսով կը խնդրենք դարձեալ որ բարի ըլլաք նախաձեռնութիւնն ստանձնելու ի մի բերելու վերեւ յիշուած անձնաւորութիւնները որոնց իւրաքանչիւրին առանձին գիմում կատարուած է արդէն մեր կողմէ, կազմելու Համար Աւետիս Ահարոնեանի Անգլիոյ Յանձնաժողովը:

Հեռաւորութեան եւ տեղւոյ պայմաններու անգիտակցութեան Հետեանքով եթէ մոռացումներ եղած են մեր կողմէ, այդ մասին Ձեր ներողամտութիւնը կը խնդրենք եւ կը ճանչնանք բացարձակ իրաւունք Յանձնաժողովիդ պէտք եղած լրացումներն ու յաւելումները կատարելու իր կողմին վրայ:

Սպասելով Ձեր պատասխանին, ընդունեցէք Մեծարգոյ Հայրենակից, մեր խորին յարգանաց Հաւատիքը:

[Ավետիս Ահարոնյանի գրական քառասնամյա գործունեութեան տոնակատարութեան]
Վ.Յորելենական Գործադիր Մարմնի
Ատենադպիր
Ատենապետ Ն. Ադոնց
Գ.872, թ.1

N 4

12 Հուլիսի 1933թ.
Բրյուսել

Սիրելի բարեկամս,

Ժամանակով «Հայրենիք» ամսագրի երկու Համարները առիւր ինձնից, որպէսզի յօդուածս թարգմանաբար Հրատարակէիր թերթիդ մէջ: Յօդուածը, կարծեմ, կիսատ մնաց եւ ամսագրի Համարները մնացին մօտ: Կուզեմ յօդուածներս ժողովել ի մի, որպէսզի կարելի լինի թերեւս մի Հատորով ի լոյս ընծայել: Ուստի կը խնդրեմ, եթէ չէք կորցրել, անմիջապէս զրկէք «Հայրենիքի» Համար-

* Ստորագրութեան անընթեռնելի է (ծանոթ կազմ.):

ները: Մի տասն օրէն Փարիզ պիտի գնամ, եթե Դուք եւս Հոն գնալու ցանկութիւն ունեք, կը տեսնէնք:

Առայժմ ողջույն եւ բարեկամներին Ն. Ադոնց

Գ.872, թ.3

N 5

Հոկտեմբեր 1933թ.
Բրյուսել

Սիրելի Սաֆրաստեան

Բնակարանս փոխել եմ եւ կը խնդրեմ «Մասիսը» զրկէք նոր Հասցէովս, որպէսզի անկորուստ տեղ Հասնի: Եւ եթէ բարի լուրեր ունիք մեր աշխարհէն, այն եւս գրեցէք:

Ողջույնով մեր ծանօթներին
Ձերդ Ն. Ադոնց

Գ.872, թ.2

N 6

*Սիրելի Սաֆրաստեան**

Շնորհակալութեամբ ստացայ նամակդ: Ուրախ եմ գալստեանդ Համար: Ես սովորութիւն չունեմ օգափոխութեան գնալու: Այս տարի եկայ այստեղ, ազատուելու յուսով մի անախորժ տկարութեանէ, որ է գլխապառտոյ: Դժբախտաբար, քամիներն այնքան զօրեղ են, որ անգողչութեամբ առաջին օրէն իսկ մրսեցի եւ ակաւին խելքս գլուխս չի եկել:

Առաջին Հնարաւորութեան կը վերագտնամ, բայց չպիտի կարողանամ մասնակցել Համագումարին, թեեւ զեկուցման պէս մի բան էի ուրուագծել:

Կրգամ. մի կուշտ կըրուցենք գէսից-գէնից: Երեսնից տեղեկութիւն ունի՞ք: Հետքերական էր ծանօթանալ Ֆրիդրեմանին եւ Գոցին, եթե սա եւս եկել է Համագումարին:

Ողջույնով
Ձերդ Ն. Ադոնց

Գ.872, թ.5

N 7

Սիրելի Սաֆրաստեան,

Շնորհակալ եմ, որ չէք մոռացել «գմեզ» եւ զրկել էք «Massis» -ը: Վերջին Համարները չեմ ստացել: Ցափում եմ, որ չկարողացաք Հայաստան գնալ, նորունոր եւ աւելի Հաւատի տեղեկութիւններ կը բերէք մանաւանդ մեր բարեկամ գիտնականների եւ մտաւորականների մասին: Չուզանեանի ինձ մասնաւոր նամակով Հաղորդածը չբաւականացրեց: Ասաց, ինչ որ կարող էր ասել եւ ասաց առանց այնտեղ գնալու:

Մի անգամ ասացիք ինձ, եթե չեմ սխալվում, որ Աշխարհրէզ Բալանթարեանի մի Հնագիտական աշխատութիւն ունիք: Եթէ կարող էք, խնդրեմ, զրկեցէք ինձ մի քանի ժամանակով: Կը վերագարձենեմ Ձեզ Հանդերձ շնորհակալութեամբ (եւ վարձք Ձեր լիցին բազումք յերկինս):

Այստեղ գրքերի սով է, որ շատ է դժվարացնում աշխատութիւնս: Ի՞նչ եղան մեր արդոյ բարեկամները՝ Մալթոյմ եւ Տոնապետեան, շատ բարեւներ: Այս վերջինին յիշեցրու, որ խոստացաւ Լինչի քարտէսից մի օրինակ զրկել եւ «աչքերս ջուր կորեցին» մինչեւ այժմ սպասելով:

Ճարտախոսաբար կիմս Հիւանդ մոտ մի տարի է եւ մեծ մտահոգութիւն է պատճառում ինձ եւ արգելք լինում պարապունքների:

Բարեւ երկուսիս կողմից:
Ձերդ Ն. Ադոնց

* Նամակի գրելու ամսաթիվն ու տեղն անՀայտ է (ծանոթ կազմ.):

* Նամակի գրելու ամսաթիվն ու տեղն անՀայտ է (ծանոթ կազմ.):

Շտապում ենք պատասխանել Ձեր N 33 գրության: Մեր Հիմնարկի շտապը.

1. վերատեսուչ՝ Թոմանոս Մելիքյան
2. վոկալ՝ Նատայա Տրուբեցկայա
3. դաշնամուր՝ Հովսեփ Մաղաթյան
4. դաշնամուր՝ Աննա Մնացականյան
5. դաշնամուր՝ Եվգինե Խոսրովյան (Հրավիրված է)
6. ջութակ՝ Ավետ Գարբրիելյան
7. ջութակ՝ Դավիթ Սողոմոնյան
8. ջութակ՝ Անդրեյ Կոտլյարեւսկի
9. փողովոր՝ Վիլհելմ Եպրիլինգ
10. սիթմիկա՝ Վիկտոր Ավետիքյան
11. սոլֆեջիտ՝ Դավիթ Սողոմոնյան
12. թեորիս – խմբ. երգ՝ Թոմանոս Մելիքյան

12 Հոգի

Ներկա շտապ մեզ տված է եղել Ար[հրավիր] վարի կողմից սույն ուս. տարվա [սկզբից] եւ մենք ղեկավարվել ենք ու բավարարվել: Շատ ցանկալի է շտատում ունենալ վերատեսչի մեկ օգնականի տեղակալի տեղ եւս:

Կոնսերվատորիայի վերատեսուչ՝ Ռ. Մելիքյան

ՀԱԱ. ֆ. 122, ց. 1, գ. 621, թ. 21 եւ շրջերես: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 2

ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՉ Ռ. ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ ՁԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ
ԱՐ ՀԼՈՒՍԳԼԵՎԱՐ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ՝ 1924-25 ՈՒՍՏԱՐՎԱ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՄԱՍԻՆ

Կոնսերվատորիայի գալիք 1924-25 ուս. տարվա աշխատանքների [համար] ընդգծվում է ներկա տարվա ուսումնական տարուկտորան.

- ա) ակադեմիական բաժին
- բ) տեխնիկական բաժին

Նախապատրաստական բաժինը 5-10 տարեկան մանուկների համար է: Մանուկները լինելով ֆիզիկապես թույլ զարգացած այդ հասակում, չեն դիմելու անմիջապես երաժշտական տեխնիկական աշխատանքների, այլ նախապատրաստվելու են սիթմիկապես եւ էսթետիկապես (ուսնդրուսթյամբ) գալիք տարիների համար:

Թե ակադեմիական եւ թե տեխնիկական բաժիններում դասավանդվելու են բոլոր մասնագիտական եւ լրացուցիչ առարկաները, ինչպիսիք են դաշնամուր, ջութակ, երգ, վիոլոնչել, փողովոր գործիքներ, սիթմիկա, տեսուսթյուն, խմբական երգ եւ այլն:

Այս երեք տարվա փորձը ցույց տվեց, որ երաժշտական կրթության պահանջը երկրում շատ մեծ է: Չգիտեմ, ներկա տեխնիկական եւ տեսական սխուռացիան որչափ հնարավորութուն կստեղծի ընդլայնելու երաժշտական գործը երկրում, բանալու նոր երաժշտական բաժանմունքներ, սակայն մի կարեւոր

* Արհեստագործական լուսավորության գլխավոր վարչ

ՎԱՎԵՐԱԳՐԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՕՁԱԽԻ ՀԻՄՆԱԴԻՄԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայաստանում երաժշտական բարձրագույն կրթութունը սկզբնավորելու փորձեր եղել են դեռ առաջին Հանրապետության օրոք:

1919թ. Հոկտեմբերին, կառավարության հրավերով, հայրենիք են տեղափոխվում կոմպոզիտորներ Ս.Բարխուդարյանը, Ա.Տեր-Ղեւոնդյանը, Բ.Կուլչներյանը, որոնց առջնորդվում է մինչ երաժշտանոցի բացումը, մշակել համապատասխան ծրագիր: Ս.Բարխուդարյանին հաջողվում է բացել խմբավարական դասընթացներ, կազմակերպել աշակերտական երգչախումբ (ՀԱԱ, ֆ.Պ-207, ց.1, գ. 251, թ.118-119):

Սակայն երաժշտական կրթության բացումը ձգձգվում է մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը: 1921թ. դեկտեմբերի 22-ին, Ռ.Մելիքյանի ղեկավարությամբ, ստեղծվում է երաժշտական ստուդիա, որը պատրաստելու էր ուսուցիչներ եւ որակյալ երաժիշտներ: 1923թ. Հոկտեմբերի մեկին ստուդիան վերածվում է կոնսերվատորիայի: Այն անցավ բեղմնավոր ուղի, պատրաստեց բազում ուսուցիչներ եւ աշխարհահռչակ շատ երաժիշտ կատարող ու ստեղծագործող անհատներ:

Հայաստանի պետական կոնսերվատորիան այսօր էլ շարունակում է իր փառապանծ ուղին, մնալով երաժիշտ կազմերի պատրաստման դարբնոց: Նրա սաներն արժանապատվորեն հնչեցնում են նաեւ մեր՝ ազգային երաժշտութունն աշխարհի լավագույն բեմերից:

Հավաքածուում ամփոփված են 16 փաստաթուղթ, որոնք ընդգրկում են 1923-80թթ. ժամանակաշրջանը: Դրանք խոսում են կոնսերվատորիայի գործունեության եւ ստեղծագործական հաջողութունների մասին: Փաստաթղթերը հրապարակվում են առաջին անգամ: Դրանք դասակարգված են ժամանակագրական կարգով:

Մարո Ավետիսյան
ՀԱԱ գլխավոր արխիվագետ

փաստ, ներկա կոնսերվատորիայի շենքը իր ակուստիկ անհարմարություններով հնարավորություն չի տալիս ունենալու 150-հոգուց ավելի սան: Ուրեմն գալիք տարվա նորեկների ընդունելություն մասին հազիվ թե խոսք լինի:

Այս ուս. տարվա վերջը կարիք կզգացվի ստուգելու սաների տարեկան առաջագիմությունները եւ միմյանք առաջագիմություն չափողը տեղի է տալու ցուցավազրված թեկնածուներին: Կոնսերվատորիան առաջիկա ուս. տարվա սկզբից սկսելու է ուսումնական նորմալ աշխատանքները դասերը:

Ձեզ ներկայացրածս շատեր ցույց է տալիս, որ կոնսերվատորիան կարիք ունի մի քանի լրացուցիչ աշխատակիցների, որով եւ կիրացվի այն բացը, որ այս ուս-տարում նկատվում էր: Ամենից առաջ կոնսերվատորիայում պետք է կիրառվեն երեխաները՝ այն մասնագիտությունները, որով ամբողջանում է երեխաներին կենտրոնական հիմնարկի պատկերը եւ իրավունք է ստանալու [կոն]վիլու կոնսերվատորիա: Սակայն սխալ կլիներ եւ այն, եթե ի արդարացումն այդ դրուժյան հավաքները դասատու գիլետախոսներին մի կոնցլումերատ եւ կարծերնք, թե կոնսերվատորիան այժմ իրավունք ունի անվանելու բարձր տիպի երաժշտական հիմնարկ: Դրեւտանտիզմը թերեւս օգտակար լինի կազմակերպչական շրջանում, սակայն օրգանական աշխատանքների ընթացքում նա ճապարկեցնող է եւ լքող: Եվ ինչքան դժվար լինի եւ կապված հազար ու մի դժվարությունների հետ, այսուամենայնիվ պետք է աշխատել գրավել մեր երկիր լավ մասնագետներ: Լավ մասնագետի շնորհիվ է, որ սանը կարող է օր օրի վրա ցույց տալ առաջագիմություն տեմպ: Էսթետիկ ուժեղացում: Երաժշտական գաստիարակման գործը մեր լուսավորություն բնագավառում ամենաբարդ աշխատանքներից է:

Որքան ուժեղ են սանի ունակությունները, նույն չափով էլ ուժեղ է շեշտված լինում նրա զարգանալու անհատական ուրույն պրոցեսը: Լավ (եւ մեր միջավայրին հարապատ) մասնագետն է միակ ունակը՝ զգայու իր սաներին եւ որոնելու էսթետիկ զարգացման յուրաքանչյուրի համար ուրույն ուղիները եւ գաստիանդման ուրույն ձևերը: Ուսուցչական կազմը պետք է թարմացնել մշտապես նոր ու թարմ ուժերով՝ մասնագետներով:

Ես հիշեցի, թե որչափ սանը շնորհալի է, նույնչափով էլ շեշտված են նրա անհատական զարգացման ուրույն մոմենտները եւ կոնսերվատորիան, իբրեւ նման անհատների մի զանգվածք, ավելի բարդ հոգեբանական ստրուկտուրա է ներկայացնում, քան լուսավորության մեր մյուս հիմնարկները: Հետեւապես նրա կազմակերպելն ու ղեկավարելը ավելի բարդ է ու ավելի պատասխանատու:

Նրա ղեկավարն է, որ անկախ վարչական ղեկավարությունից, պետք է կարողանա այդ բարդ զանգվածի էսթետիկ գաստիարակման համար մշակելու մի ընդհանուր կոնցեպցիա եւ նրա ղեկավարն է, որ պետք է այդ կոնցեպցիան կարողանա գունավորել ցեղային հարապատկյամբ, որպեսզի կոնսերվատորիան էլ ունենա ՀԱՍՀ կոնսերվատորիա անունը: Արա համար էլ ղեկավարը՝ վերատեսուչն ունենալու է տնտեսական - տեխնիկական մասի օգնական, թեկուզ եւ ո[րեւէ] երաժիշտ:

Մեր երկիրը մեծ կարիք ունի երաժշտական աշխատավորների: Գալիք տարվա վերջը կոնսերվատորիան պարտական է հրապարակ հանել գործնական աշխատանքներ կատարող սաներ ավելի մեծ թվով, քան տվել է ներկա տարին:

Կոնսերվատորիայի վերատեսուչ
ՀԱԱ. Ֆ. 122, ց. 1, գ. 621, թ. 43-44: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 3

ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՉ ԱԴԱՄՅԱՆԻ ՁԵԿՈՒՑՈՒՄ ԼՈՒՍԺՈՂ-ԿՈՄԻՆ՝ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻ ՕՐԿԵՍՏՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՌԹՎ՝

4 Հունվարի 1925թ. Երեւան

1924թ. դեկտեմբերի 22-ին Երեւանի կոնսերվատորիան թեւակոխեց իր գոյությունը չորրորդ տարին: Աստիճանաբար իր ծրագրերի իրագործմանը գիմեղով,

* Վերնագիրը փաստաթղթինն է:

ներկայումս կոնսերվատորիան անհրաժեշտորեն կանց է առել իր պատասխանատու նպատակներից մեկի իրականացման՝ օրկեստրի կազմակերպման խնդրի առաջ:

Կոնսերվատորիան այժմս առաջնորդվում է այն գաղափարով, որ ժողովրդական երաժշտությունը, յուր պրիմիտիվ գործիքներով հանդերձ, այսուհետեւ անգոր է լիովին եւ ճշմարտորեն արտահայտելու մի հոգեկան աշխարհ, որ կարելով իր կապերը նահապետական կենցաղից, աստիճանաբար մոտենում եւ յուրացնում է սոցիալական նոր կարգերի պահանջները:

Մեր նոր աշխարհը, որ անցել է պատերազմի արհավիրքների բովից եւ կոփվել է Հեղափոխության մեծ հնոցում, կարիք է զգում երաժշտական արտահայտություն ավելի բարդ ու նոր միջոցների:

Մեր ժամանակի ու միջավայրի Հեղափոխական ոգին արտահայտող ամենուժեղ միջոց օրկեստրն է: Վերջինիս գոյությունը անպայման զարկ է տալու մեր երաժշտագետների ստեղծագործական կարողությունը, որոնք անցել եւ անցնում են լուրջ շփուլ: Մյուս կողմից օրկեստրի բացակայությունը կասեցնելու է Հայաստանի երաժշտական կուլտուրայի բնական անցյուժը:

Այս նկատառումներով կոնսերվատորիան արդեն անցել է սեփական օրկեստրի կազմակերպման նախապատրաստական աշխատանքներին: Այս աշխատանքները կարողարանան, եթե կոնսերվատորիան ունենա նրա իրագործման համար բավարար չափով հատուկ ֆինանսական միջոցներ:

Օրկեստրի կազմակերպման այս բացատրական գրությունը կցում ենք առանձին սկզբնական անհրաժեշտ ծախսերի նախահաշիվը:

Դիմելով Լուսժողովից, կոնսերվատորիան արանով խնդրում է հնարավորություն տալ, իրականացնելու այս նոր գործը:

Կոնսերվատորիայի վերատեսուչ՝ Ա.Պամյան

ՀԱԱ, Ֆ. 122, ց. 1, գ. 625, թ. 28 եւ շրջերես: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 4

ԱՐՀԼՈՒՍԳԼԽՎԱՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻ ՎԱՐԻՉ Ա. ԱԴԱՄՅԱՆԻՆ՝ Ռ. ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅՈՒՓՈՒՔԱՅԻՆԵԼՈՒ ԺՈՂՎՈՄԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

N 2117 17 Հունվարի 1925թ. Երեւան

Ինչպես Ձեզ հայտնած եմ բանավոր, Լուսժողովում ընկ. Մուսայանը համաձայն է կոնսերվատորիայից ուսանողության ցանկություն ընդառաջ գնալ եւ թույլատրել կոնսերվատորիայի նախին վարիչ եւ հիմնադիր ընկ. Ռ.Մելիքյանի նկարը կախել հիմնարկից շենքում:

Հայտնելով այդ մասին, կրկին անգամ Ձեզ խնդրում ենք որոշումն իրականացնել եւ այդ մասին տեղեկացնել Լուսժողովում ընկ. Մուսայանին:

Արհուսուլիվար՝ Ս. Աբովյան

ՀԱԱ, Ֆ. 122, ց. 1, գ. 622: Թողնված օրինակ: Մեքենագիր:

N 5

ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻ ՎԱՐԻՉԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՀԼՈՒՍԳԼԽՎԱՐ ՍԱՐԲՎՅԱՆԻՆ՝ ԼԱՅՊՑԻ ԳԻՑ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻ ԱՆՈՒՆՈՎ ԱՍԱՑՎԱՍ՝ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԱՔՍԱՏԻՆՑ ՀԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

N 228 7 Հուլիսի 1925թ. Երեւան

ինչորում եմ Ձեր կարգադրությունը՝ բաց թողնելու Երեւանի մաքսանից առանց մաքսի Լալայի գիւղից Շտեյնգրեբերի հրատարակչական ընկերությունից կոնսերվատորիայի հասցեով ստացված 11 1/2 կգ գրականությունը Ստեփան Էլմասի հեղինակություններից: Նրանք ուղարկված են կոնսերվատորիայի ուսումնական կարիքների համար:

Կոնսերվատորիայի վարիչ՝

Ա. Գամյան

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, ք. 622, թ. 23: Թողնված օրինակ: Ձեռագիր:

N 6

ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻ ՏՆՕՐԵՆԻ ՋԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ՝ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

29 ապրիլի 1936թ.
Երեւան

1/. Организация и развитие консерватории (1921-1933 г.)

Спустя год после советизации Армении — 22 декабря 1921г. постановлением правительства в Эривани была основана музыкальная студия, которая благодаря успешной работе уже осенью 1923г. решением директивных органов была преобразована в Государственную консерваторию Армении.

Как студия, так и в дальнейшем консерватория, являлась единственным очагом и рассадником музыкального просвещения в нашей республике. В первые годы своей работы студия, имела всего четыре отдела (вокальный фортеп.[ианный], струн.[ный] и педагогич.[еский], инструк.[таж]), где обучалось всего около 40 человек. Коллектив педагогов состоял из 6-7 человек во главе с первым директором, композитором Р.Меликяном.

После преобразования студия в консерваторию значительно расширяются существовавшие отделы и организуется еще отделение духовных инструментов с общим числом студентов 120 человек.

Уже в 1924/25 уч. г. организовался, впервые небольшой симфонический оркестр при деятельном участии А. Спендиаряна.

В течение 1925/26 г. еще не был регулирован социальный состав.

В консерваторию принимались главным образом лица, имеющие некоторую музыкальную подготовку, каковыми явились жители города и если взять картину социального состава консерватории того времени, то увидим, что жители города и служащих было 85%, крестьян 8%, рабочих 2 % и прочих 5 % или из 150 студентов —128 служащих и жителей города, 12 крестьян, 3 рабочих и 7 остальных.

Партийный и комсомольский состав так же немного численным. Основная задача периода 1927-30г. была вовлечение рабочих и колхозников в деле музыкального образования. По решению Наркомпреса 1929/30 уч. г. урезается при консерватории рабфак, который в 1931/32 г. разросся до 93 слушателей из коих 80 человек рабочих, 4 колхозники и остальные служащие.

В результате реорганизации в 1931/32 году рабфак сливается с музыкальным техникумом при консерватории. В 1932/33г. консерватория принимает активное участие в деле организации.

Государственного оперного театра в Армении и представляет почти целиком свой симфонический оркестр, 40% хора часть молодых солистов.

2. Профиль консерватории с 1934-36г.

Осенью 1934г. при консерватории, был организован научно-исследовательский кабинет, получивший в дальнейшем имя Р.Меликяна, который за менее чем два года своего существования проделал большую работу по собиранию и изучению материалов по истории армянской музыки. В том же году для усиления работы некоторых специалистов были приглашены ряд специалистов, среди которых проф. С. Бархударян, хормейстер Т. Алтунян композитор В. Тальян, этнограф А. Кочарян и друг. . . *

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, ք. 7, թ. 1: Քննարկը: Մեքենագիր:

N 7

ԽՍՀՄ ԺՈՂԿՈՄՄԻՈՐ ՀԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ-ՈՒՄ ՄՇԱԿՈՒՑԹԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԼՐԱՑՈՒՑԻՉ ԿԱՊԻՏԱԼ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆԵՐ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ*

4 նոյեմբերի 1939թ.
Մոսկվա

В целях создания наиболее благоприятных условий для дальнейшего развития искусства Армянской ССР, Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляет:

1. Утвердить к постройке в 1940г. жилой дом в гор. Ереване для работников искусства Армении, стоимостью в 2 миллиона рублей;
2. Утвердить к постройке в 1940г. — 41г. здание Армянской Государственной Консерватории в г. Ереване, стоимостью в 4 миллиона рублей;
3. Включить в план капитальных работ Комитета по делам искусств при СНК Союза ССР достройку Концертного зала при театре оперы и балета им. Спендиарова.
4. На проведение вышеуказанных мероприятий отпустить Комитету по делам Искусств при СНК СССР дополнительно к основному плану капитального строительства 1940 г. 5,5 миллионов рублей.

Председатель Совета Народных
Комиссаров Союза ССР

В. Молотов

Управляющий Делами СНК СОЮЗА ССР М. Хломов

Отпечатано из газеты "Известия" за N 257 от 5/XI- 1939 г.

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 2, ք. 3, թ. 4: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 8

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ՝ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵԱՍԻ ԱՆՈՒՆԸ ՇՆՈՐ ՀԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

23 դեկտեմբերի 1946թ.
Երեւան

Совет Министров Армянской ССР постановляет:

Удовлетворить ходатайство Управления по делам искусств при Совете Министров, Армянской ССР и дирекции Ереванской Государственной Консерватории и присвоить Ереванской Государственной Консерватории имя композитора Комитаса.

Зам. Председателя Совета Министров

* Վերնագիրը փաստաթղթինն է:

Армянской ССР
Управляющий делами Совета
Министров Арм. ССР

С. Карапетян
А. Ахшарумов

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 19, գ. 1217, թ. 1: Թողնված օրինակ: Մեքենագիր:

N 9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԿԱՐԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԼԱՐԱՑԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ՁԵՌՔԲ
ԲԵՐՄԱՆ ԹՈՒՅԼՏՎՈՒԹՅՈՒՆ ՏԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

N 1064

20 Հոկտեմբերի 1947թ.
Երևան

1. Разрешить Ереванской государственной консерватории им. Комитаса приобрести у частных лиц скрипку и виолончель старинного итальянского мастера Андреа Гварнери.
2. Министру финансов Армянской ССР дополнительно отпустить Государственной консерватории им. Комитаса 40 т. руб., установив источники финансирования совместно с Управлением по делам искусств при Совете Министров Армянской ССР.
3. Предложить начальнику управления по делам искусств при Совете Министров Армянской ССР т. Домбаеву Г. утвердить специальное положение о паспортизации и хранение уникальных музыкальных инструментов Ереванской Государственной консерватории.

Зам. Председателя Совета Министров
Арм ССР

А. Пирузян

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 20, գ. 2485, թ. 2: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 10

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ՝ ԿՈՄՊՈԶԻՏՈՐ
ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 80-ԱՄՅԱԿԻ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ

26 սեպտեմբերի 1949թ.
Երևան

В связи с исполняющимся 26 сентября 1949 года 80-летием со дня рождения великого армянского композитора Комитаса, учитывая его огромные заслуги в деле развития армянской музыки и в целях увековечения его памяти Совет Министров Армянской ССР постановляет:

1. Установить в Ереванской государственной консерватории две стипендии имени Комитаса для студентов отличников по 400 рублей каждая.
 2. Поручить Исполкому Ереванского городского совета депутатов трудящихся
 - a) установить в г. Ереване в 1950 году памятник Комитасу.
 - b) переименовать 1 улицу г. Еревана в улицу имени Комитаса.
- Поручить Президиуму Академии Наук Армянской ССР издать полное собрание сочинений Комитаса в пяти томах.

Председатель Совета Министров
Армянской ССР

С. Карапетян

63

Управляющий делами Совета Министров
Армянской ССР

А. Ахшарумов

ՀԱԱ, ֆ. Մ-32, ց. 2, գ. 10, թ. 1: Թողնված օրինակ: Մեքենագիր:

N 11

ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՄԱՆԸ՝
ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԿԱՐՄԻՐ ԳՐՈՇԻ ՇՔԱՆՇԱՆՈՎ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐԵԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ

5 Հոկտեմբերի 1973թ.
Մոսկվա

За заслуги в подготовке музыкальных кадров наградить Ереванскую государственную консерваторию имени Комитаса орденом Трудового красного Знамени.

Председатель Президиума Верховного
Совета СССР

Н. Подгорный

Секретарь Президиума Верховного
Совета СССР

М.Георгадзе

ՀԱԱ, ֆ. Մ-32, ց. 3, գ. 21, թ. 1: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 12

Ա. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՌԵԿՏՈՐ Լ. ՍԱՐՅԱՆԻՆ՝
ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻՆ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐԵԼՈՒ ԱՌԻԹՈՎ

8 Հոկտեմբերի 1973թ.
Մոսկվա

Сердечно и горячо поздравляю родную Ереванскую консерваторию славным пятидесятилетием и награждением Орденом Ленина*. Прошу передать мое поздравление и добрые пожелания профессорам педагогам и всем учащимся пожелание успехов в учебе и творчестве. Горжусь вами мои дорогие коллеги и друзья. Всегда с вами.

Любимым вас Арам Хачатурян

ՀԱԱ, ֆ. Մ-32, ց. 3, գ. 22, թ. 52: Հեռագիր:

N 13

ԽՍՀՄ ՄՇԱԿՈՒՑԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՇՆՈՐՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ
Լ.ՍԱՐՅԱՆԻՆ՝ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԿԱՐՄԻՐ
ԳՐՈՇԻ ՇՔԱՆՇԱՆՈՎ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐԵԼՈՒ ԿԱՊԱՑՈՒԹՅԱՄԲ

11 Հոկտեմբերի 1973թ.
Մոսկվա

От имени коллегии министерства культуры СССР, себя лично сердечно поздравляю коллектив консерватории пятидесятилетием со дня основания и

* Այդպես է տեքստում: Պետք է լինի Աշխատանքային Կարգի Դրոշի շքանշան:

64

высокой правительственной наградой орденом Трудового Красного Знамени. Высоко ценим значительный вклад развития советского музыкального искусства. Желаем Вам дорогие товарищи дальнейшей плодотворной работы новых больших творческих успехов на благо советской родины.

Министр культуры СССР

Фурцева

ՀԱԱ, Ֆ.Մ-32, ց. 3, գ. 22, թ. 81: Հեռագիր:

N 14

Պ. ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ ԾՆՈՐ ՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻ ՌԵԿՏՈՐ ԼԱՋՍԻՐ ՍԱՐՑԱՆԻՆ՝ Է. ՋԱԽՈՑԱՆԻՆ ԳԼԻՆԿԱՅԻ ԱՆՎԱՆ ՄՐՑՈՒՑՅՈՒ ԳԱՓՆԵԿՐԻ ԿՈՋՈՒՄ ԾՆՈՐ ՀԵԼՈՒ ԱՌԻԹՈՎ

16 Հոկտեմբերի 1973թ. Գիշինեվ

От всей души поздравляю консерваторию и Вас с одержанной победой присвоением звания лауреата конкурса имени Глинки Элладе Чахоян, воспитаннице консерватории имени Комитаса.

Сердечным приветом

Павел Лисициян

ՀԱԱ, Ֆ.Մ-32, ց. 3, գ. 22, թ. 51: Հեռագիր:

N 15

ԿՐԱԿՈՎԻ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻ ՊՐՈՌԵԿՏՈՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻ ՌԵԿՏՈՐ ԼԱՋՍԻՐՑԱՆԻՆ՝ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑԵԼՈՒ ԱՌԱՋԱՐԿՈՎ

5 հեկտեմբերի 1978թ. Չրակով

Многоуважаемый пан ректор

Наш ВУЗ с радостью желает начать сотрудничество с Ереванской консерваторией. Мы так опоздали с ответом на Ваше письмо, поскольку прошедшие весна и лето были завершающим периодом трехлетней деятельности руководителей нашей высшей школы. И нам было трудно тогда предпринимать шаги в сторону установления форм нашего сотрудничества.

Сейчас мы готовы предложить, обсудить, рассмотреть конкретный план удобный для пана ректора. Так как наше отделение по вопросам Анализа и интерпретаций музыки выступает с конкретными планами сотрудничества с Ереванской консерваторией, хотелось бы предложить пану ректору приезд в Польшу вместе с двумя музыковедами, приглашаемыми отделением. План визита представлен во втором письме.

Хочется добавить только, что пребывание пана в Польше сделает возможным обсуждение форм сотрудничества. Мы заинтересованы в сотрудничестве и обмене во всех областях науки и искусства, которыми занимаются Ереванская консерватория и наша высшая школа. Это будет иметь большое значение для формирования и развития нашей мысли об искусстве.

Ждем ответа, хотим по мере своих возможностей все приготовить для приезда наших гостей.

С уважением и сердечными приветами
Проректор доктор

Марек Стаховски

ՀԱԱ, Ֆ.Մ-32, ց. 4, գ. 43, թ. 3: Մեքենագիր: Թարգմանաթյուն լեհերենից:

N 16

ԵՐԵՎԱՆԻ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՆՎԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆՍԵՐՎԱՏՈՐԻԱՅԻՆ ԿԻՑ ՕՊԵՐԱՅԻՆ ՍՏՈՒԳԻԱ ՀԻՄՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ՀԽՍՀ ԲԱՐՋՐԱԳՈՒՅՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ՀՐԱՄԱՆԸ

N Հ-254

17 Հունիսի 1980թ. Երևան

Об исполнении решения коллегии Минвуза Армянской ССР от 1-го июля 1977 года "О мерах по реализации в высших и средних специальных учебных заведениях искусств республики постановления ЦК КПСС от 12/Х-1976 года и ЦК КП Армении от 3/VI-1977 г. "О работе с творческой молодежью" и по согласованию с Минвузом СССР и Министерством культуры СССР. Приказываю

1. Создать при Ереванской государственной консерватории им. Комитаса оперную студию.
 2. Планово-финансовому управлению (т. Погосян А.), управлению ВУЗ-ов (т. Мелконян К.) и ректору Ереванской гос. Консерватории (Сарьян Л.) представить проект структуры и штатного расписания оперной студии.
 3. Ректору Ереванской Госконсерватории тов. Сарьяну Л. М. При создании оперной студии строго руководствоваться "Положением об оперной студии высшего учебного заведения искусства", утвержденного Министерством культуры СССР.
- До 1-го июля 1980 года представить предложения о кандидатурах директора оперной студии.

Министр

Л. Гарибджанян

ՀԱԱ, Ֆ.Մ-32, ց. 4, գ. 49, թ. 7: Թողնված օրինակ: Մեքենագիր:

**ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ
1930-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԲՈՒՆԱՃՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Խորհրդային Հասարակության պատմության ողբերգական էջերից մեկը քաղաքական բռնաճնշումներն են, որոնք լայն թափ ստացան 1930-ական թվականներին՝ Ի. Ստալինի անձի պաշտամունքի ձևավորման շրջանում: Դրանք առավանջան անհանդուրժողականության, թշնամանքի, կասկածամտության պայմաններում՝ ելակետ ունենալով Ի.Ստալինի այն թեզը, թե իբր սոցիալիզմի շինարարության հետագա զարգացման ընթացքում դասակարգային պայքարը գնալով ավելի է ուժեղանում: Բռնությունները Համատարած բնույթ էին կրում՝ կյանքից, գոյություն և գործելու իրավունքից զրկելով միլիոնավոր մարդկանց՝ կուսակցական, պետական, ռազմական և տնտեսության ոլորտի ղեկավար աշխատողներին, գիտություն և մշակույթի գործիչներին, որոնց զգալի մասն անհիման մեղադրանքներին հիման վրա դատապարտվեց զնդակահարության: Նման պայմաններում նրանք զրկված էին անզամ պաշտպանվելու, գանգառարկելու տարրական հնարավորությունից և իրավունքից:

Հայաստանում ձերբակալությունները լայն թափով ծավալվեցին 1936թ. մայիս-հուլիս ամիսներին: «Մերկացվեցին» Ներսիկ Ստեփանյանի գոյություն չունեցող «խմբի» անդամները: Երկրորդ խմբի «բացահայտումը» կատարվեց 1936թ. նոյեմբերին: Անդրֆեդերացիայի ՆԳժԿ-ի ՀԽՍՀ վարչության պետ Խաչիկ Մուղղուսին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմ ներկայացրած ընդարձակ զեկուցադրում հակահեղափոխական գործունեության մեջ մեղադրում էր մի շարք անվանի կուսակցական, պետական, մշակութային գործիչներին, որոնք իբր թե դեմ են եղել Լ.Բերիային, Անդրերկրիումին, հետեւաբար՝ կոմկուսին և խորհրդային իշխանությանը:

Հայաստանում բռնաճնշումներն իրենց գագաթնակետին հասան 1937թ. սեպտեմբերին, երբ գումարվեց ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումը, որի ընդունած որոշումները ծանր են ողբերգական հետեւանքներ ունեցան Հանրապետության համար: Պլենումի աշխատանքներին մասնակցում էին ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Բաղընտրոյի անդամ Ա.Միկոյանը և ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի ղեկավար կուսակցական մարմինների բաժնի վարիչ Գ. Մայիսկովը: Պլենումին «գիտորդի» դերում ներկա էր նաև Անդրերկրիումի քարտուղար Լ.Բերիան: Ի.Ստալինին հրած նամակ-ուղերձում Հայաստանի ղեկավարությունը մեղալական էր հայտնում, որ իրենք ժամանակին չեն կարողացել «...տեսնել, թե ինչպես Հայաստանի պետական

և կուսակցական ղեկավարությունում նստած ժողովրդի թշնամիները... քողարկվելով կուսակցության նկատմամբ հավատարմությանը, թշնամիների դեմ պայքարի մասին ճառերով, գործնականում վարում էին նողկալի վնասարարական աշխատանք, թույլ էին տալիս ժողովրդի թշնամիներին դաշնակցներին, սրոցկիսաներին և ամեն տեսակ լրտեսական ու հակահեղափոխական ազատ շրջնու- Հայաստանում»: Զինվելով ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի սեպտեմբերյան պլենումի որոշումներով՝ նրանք հետախու բացառում էին ժողովրդի թշնամիների «ստոր, քայքայիչ» աշխատանքները Հայաստանում:¹

Բռնաճնշումների արդյունքում միայն 1935-1940թթ. «Հակահեղափոխական և պետական հանցագործության» մեղադրանքով ԽՍՀՄ-ում բռնադատվեց 19 մին 840 հազար մարդ, որից մի քանի միլիոնը զնդակահարվեց: Բռնադատվածներից մոտ 30 հազարը հայեր էին:²

ՊԱԿ-ի արխիվների նյութերի հիման վրա Արմենակ Մանուկյանը հաշվարկել է, որ 1920-1953թթ. ՀԽՍՀ-ում քաղաքական բռնաճնշումների է ենթարկվել մոտ 42 հազար, իսկ 1937-1938թթ.՝ 8104 մարդ, որոնցից 4530-ը զնդակահարվել է:³

Ստորև գետեղվող ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Ամատունու, ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմ՝ Ի. Ստալինին հրած նամակում, փորձ է արվում «Պրավդա» թերթում լույս տեսած հոդվածի առթիվ տալ որոշ պարզաբանումներ: Թերթի 1936թ. մայիսի 17-ի համարում հրապարակվել էր ոմն Կ.Ենովբյանի «Հայաստանում հետեւություն չեն արել ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումի որոշումներից» հոդվածը: Դրանում հեղինակը ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմին մեղադրում էր ժամանակից շուտ ինքնահանգստացման մեջ, երբ «... թշնամիների նոր մերկացումները, Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի աշխատանքի թերությունների քննադատությունը այժմ համարյա ավիաներով են դիմավորում»:

1937թ. հունիսին Ի.Ստալինին ներկայացրած զեկուցադրում Ա. Ամատունին ճգնում էր ապացուցել Հայաստանում «հակահեղափոխականների» դեմ լայնորեն մղված պայքարի գոյությունը, որի արդյունքում Ա. Խանջյանի «մերկացումից» հետո 10 ամիսների ընթացքում բացահայտվել և ձերբակալվել էին 1365 մարդ, որից 900-ը՝ դաշնակ-տրոցկիսաներ: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կազմից հեռացվել են 24 մարդ, ձերբակալվել 13-ը: Հիշյալ զեկուցադրում փորձ էր արվում «Պրավդա» թերթի 1937թ. մայիս 7-ի համարում տպագրված Մ.Կուսյարովի «Ինքնաքննադատություն կուպիտ ճշում» հոդվածի առթիվ տալ որոշ պարզաբանումներ: Այդ հոդվածի հրապարակումից հետո Հայաստանում միջնորոտը ավելի չի կացավ:

Հրապարակվող փաստաթղթերը հնարավորություն են ընձեռում նորովի պատկերացնել և հետազոտել 1930-ական թվականների բռնաճնշումների պայմաններում Հայաստանի ներքաղաքական իրադարձության պատմության էջերը: Փաստաթղթերը հրապարակվում են բնագրի լեզվով, առանց փոփոխությունների և խմբադրումների:

**Գոհար Մանուկյան
Լուսինե Մլեխարյան**

N 1

ԱՆԴՐՖԵԴԵՐԱՑԻԱՑԻ ՆԳՃԿ ՀԽՍՀ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ,
ՊԵՏԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՈՐ ԽԱՉԻԿ ՄՈՒՂՂՈՒՍԻՆ
ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԿ(Բ)Կ ԿԵՆՏԿԱՆ

17 նոյեմբեր 1936թ.
Երևան

В процессе следствия по делу к.р.троцкистско-националистического террористического Центра Армении, нами установлено, что один из

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ.Կ-1, ց. 17, գ. 24, թ. 12:

² Գր. Հարությունյան, "Կյանքը և գործունեությունը", Երևան, 2000, էջ 7:

³ Մանուկյան Ա., Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-53թթ., Երևան, 1999, էջ 7, 38:

руководителей центра-Драстамат ТЕР-СИМОНЯН одновременно был связан и входил в к.р.националистическую группу, возглавляемую чл. ЦК КП(б) Армении-ЕСАЯНОМ Арсеном.

Из показаний Др. ТЕР-СИМОНЯНА усматривается, что к.р.группа во главе с А. ЕСАЯНОМ оформилась в 1934г. для организованной борьбы с позиций воинствующего армянского национализма против Заккрайкома ВКП(б) и лично тов. Берия.

В группу входили:

1. Арсен Есаян, чл. ЦК КП(б) А - Председатель Главного Правления "ХОК"
2. Арто Егиазарян - к-т в члены Бюро ЦК КП(б)А, Нач. Управления по делам искусств при СНК Армении.
3. Арамаис Ерзинкян - к-т в члены Бюро ЦК КП(б)А -Наркомхоз.
4. Симоник Пирумян - Тбилиси, Госплан.
5. Ваган Еремян - Тбилиси Зак НКФ.
6. Драстамат Тер Симонян - б. чл. ЦК КП(б)А, ныне арестованный.
7. Погос Макинцян - проживает в Тбилиси.

Кроме этого, под влиянием к.р. националистической группы находились целый ряд ответственных партийно-советских работников Армении, а именно: Айвазян К., Шамяян И., Шавердов Д., Ханоян С. и др.

К.Р. националистическое лицо группы.

Группа в целом имела резко выраженную националистическую, шовинистическую антигрузинскую окраску.

Будучи тесно связана с бывшим Секретарем ЦК КП(б)А-двурушником-националистом Ханджяном и получая от него соответствующую информацию о политическом и хозяйственном состоянии закавказских республик, о мероприятиях ЗКК ВКП(б) и других закавказских учреждений, группа с позиций воинствующего армянского национализма занималась распространением злобной клеветы на Заккрайком ВКП(б) и лично тов. Берия, обвиняя его в проведении антиармянской политики.

Группа считала, что среди малых народов Советского Союза самым талантливым и культурным является армянский народ, но его потенциальные силы не получают соответствующего разворота, ибо руководство Заккрайкома, состоящее из грузин, задерживает этот разворот с тем, чтобы искусственно выдвинуть на первый план грузинский народ.

В области хозяйственного строительства группа находила, что Армения сильно отстает от Грузии.

Руководитель к.р. группы-А. Есаян в среде своих единомышленников оценивал хозяйственную политику ЦК КП(б)А, как бесперспективную и отсюда делал вывод, что если эта политика будет продолжаться и дальше, то Армения пойдет по пути дальнейшего обнищания.

Со свойственной для всех к.р. националистов манерой, Есаян делал заключение, что все зло заключается в Заккрайкоме ВКП(б).

Как показывает арестованный Др. Тер-Симонян, Есаян делал заключение, что: "...Заккрайком ВКП(б) и его руководство игнорируют действительные хозяйственные нужды Армении, что является результатом антиармянской политики Заккрайкома, который все свое внимание уделяет Грузии."

(Из показаний Др. Тер-Симонян от 11/ХІ-36г.)

Тот факт, что целый ряд грузинофобских обобщений и националистических аргументов, выдвигаемых группой против Заккрайкома ВКП(б), отзывались эхом в различных слоях армянской националистической интеллигенции (писатели, врачи, профессора и др.), среди отдельных хозяйственников и работников партийно-советского аппарата-говорит о

том, что группа отнюдь не замыкалась в своих собственных рамках, а имела широкие связи с этими кругами и распространяла на них свое влияние, пытаясь сколотить вокруг себя кадры для организованной борьбы против Заккрайкома ВКП(б) и его руководства.

В этих целях между руководителями к.р. группы существовало своего рода разделение труда: Арсен Есаян работал по линии партийных кадров и по связям с Тбилиси, Москвой и заграничными армянскими колониями, Егиазарян-с работниками науки, искусства, литературы и народного образования, Ерзинкян-преимущественно с хозяйственниками и беспартийной интеллигенцией.

Так, арестованный Др. Тер-Симонян показал, что:

..."Центр стремился завербовать большинство членов ЦК КП(б)А, ответственных хозяйственных и советских работников, а также определенные слои интеллигенции, в частности писателей-для организованного использования их в качестве опоры в борьбе против Заккрайкома ВКП(б) и его руководства."

Идейно-политические установки группы.

Участники к.р. группы, будучи яркими националистами, ставили перед собой задачу - добиться в Армении "крепкого" националистического руководства, которое было бы независимо от Заккрайкома ВКП(б), в осуществлении национал-уклонистской линии в области национально-культурного и хозяйственного строительства Армении.

В этих целях группа вела планомерно и методично работу против Заккрайкома ВКП(б) и его руководителя тов. Берия, в котором она видела единственного человека, мешающего осуществлению этой задачи.

Группа считала, что для достижения своих целей необходимо во что бы то ни стало добиться снятия тов. Берия с поста руководителя Заккрайкома ВКП(б).

Исходя из этого, группа свою антикрайкомовскую работу строила в расчетах не привлечение для организованной борьбы против тов. Берия его политических противников-здесь в Армении националистически настроенных лиц, имеющих политический или общественный вес, в Грузии она делала ставку на грузинских нац. уклонистов (Буду Мдивани и др.), вне Закавказья - на ущемленный элемент, отстраненный в свое время от руководства в Грузии, Армении и Закавказья (Мамя Орахелашвили, Тер-Габриелян, Михаил Кахиани, Леван Гоберидзе, Шалва Элиава, Иванов-Кавказский и др.)

Отсюда следует, что к.р. группа Есаяна, являясь по своему существу ярко-выраженной к.р. националистической группой, ведущей борьбу с позиций воинствующего армянского национализма, не выступала с открытым националистическим забралом, сплачивая вокруг себя антипартийный националистический элемент, а также ущемленную публику из быв. работников Грузии и Армении, все свое удары направляла лично против Секретаря Заккрайкома ВКП(б) - тов. Берия.

Рассматривая Ханджяна, как своего единомышленника и носителя националистических взглядов, группа, однако, считала, что Ханджян слишком труслив, мягкотел, боится Берия и не способен драться с Заккрайкомом ВКП(б).

Исходя из этого, группа считала, что в интересах успешной борьбы против Заккрайкома ВКП(б) и тов. Берия, нужно в первую очередь удалить из ЦК КП(б)А - Ханджяна, а затем создать такое руководство в Армении, которое было бы способно организовать открытую борьбу против Заккрайкома ВКП(б) и тов. Берия, путем вовлечения в эту борьбу ЦК КП(б)А и всей партийной организации Армении.

В качестве кандидата в руководителя партийной организации Армении, к.р. националистическая группа Есяяна намечала быв. Секретаря ЦК КП(б)А - Айказя Костяняна, тесно связанного по Москве с быв. руководителями Заккрайкома ВКП(б) и КП(б) Грузии - М. Кахиани, М. Орахелашвили, Л. Гогоберидзе, Ш. Элиава и др., - который группой рассматривался не только как решительный человек, но и как вероятный политический противник тов. Берия.

Из показаний арестованного Др. Тер-Симоняна видно, что:

... "Группа Есяяна рассчитывала на то, что с приходом Костяняна к руководству в Армении, усилятся также позиции противников Берия - Михаила Кахиани, Левана Гогоберидзе, Иванова-Кавказского и др., которые также стремятся к руководству в Закавказьи и Грузии и таким образом общими силами Армении и Грузии удастся добиться снятия Берия с руководства Закавказья и Грузии."

/Из показаний Др. Тер-Симоняна от 14/XI-36г./

Формы и методы к.р. подрывной работы группы против ЗКК ВКПб и лично тов. Берия

В борьбе против Заккрайкома ВКП(б) и лично тов. Берия к.р. националистическая группа Есяяна не брезговала абсолютно ничем от распространения злостной клеветы до организационных приемов подрывной работы.

Особенно большую работу группа провела в связи со снятием С. Тер-Габриеляна с поста Пред. СНК ССР Армении, в котором она видела "защитника" интересов армянского народа и "поборника" его национальных интересов.

Рассматривая факт снятия с работы С. Тер-Габриеляна, как удар по националистическим элементам Армении, а уход Тер-Габриеляна из Закавказья как ослабление позиций армянских национал-уклонистов в Закавказьи, к.р. группа А. Есяяна через свое окружение подняла вокруг него большую шумиху.

Участники к.р. группы распространяли слухи, что Тер-Габриелян является жертвой антиармянской политики Заккрайкома ВКП(б), что Берия снял Тер-Габриеляна, как сильного и самостоятельного работника, что Тер-Габриелян являлся подлинным защитником интересов армянского народа и т.д. и т.п., создавая тем самым "общественное" мнение о неправильном снятии Тер-Габриеляна с работы и вызывая об "активизацию националистических элементов."

Они возмущались тем, что Тер-Габриелян, уйдя с поста Пред. СНК Армении, не оставил документа о положении Армении и об отношении к ней Заккрайкома.

Уход Тер-Габриеляна без борьбы с Заккрайком ВКП(б) руководители к.р. группы - А. Есяян, А. Егиазарян и А. Ерзнкян расценивали, как преступление перед Арменией и армянским народом. Они считали, что если бы Тер-Габриелян затеял борьбу против Заккрайкома, то он нашел бы поддержку среди большинства ЦК КП(б)А и этим добился бы вмешательства ЦК ВКП(б) в дела Армении.

Как показывает арестованный Др. Тер-Симонян:

... "Все трое (Есяян, Егиазарян и Ерзнкян) высказывали свое возмущение тем, что Тер-Габриелян не посоветовался с ними, как с близкими людьми, по поводу своей телеграммы в ЦК ВКП(б) о своей отставке. При этом они говорили, что если бы Тер-Габриелян поставил их в известность о своем намерении, то они воздействовали бы на него и не позволили сделать такой шаг."

/Из показаний Тер-Симоняна от 11/XI-36г./

Не достигнув своей цели после ухода Тер-Габриеляна из Армении (в начале 1935г.), группа, руководствуясь тактикой дальнего прицела, поставила перед собой задачу-ударить по Краевому Комитету под видом борьбы с руководством ЦК КП(б)А, в частности против Ханджяна, тем более что в его лице, после того как он - Ханджян без "боя" согласился на снятие Тер-Габриеляна и тем самым ослабил позиции армянского национал-уклонизма, группа видела человека, неспособного на драку с Заккрайком ВКП(б).

В этих целях Есяян, Егиазарян и Ерзнкян развернули большую работу среди руководящих работников Армении на предмет подготовки и посылки коллективного заявления на имя тов. Сталина.

Участники к.р. группы Есяяна ставили перед собой задачу - в этом заявлении подчеркнуть, что в силу неспособности партийного руководства Армении и недостаточного внимания Заккрайкома ВКП(б) к нуждам Армении, в партийной организации царит полный развал, экономика Республики отстает и народные массы находятся в бедственном положении. Как показывает Др. Тер-Симонян, это заявление помимо участников к.р. группы Есяяна, должны были подписать: 1. Серго Мартикян, 2. Арменак Овсепян, 3. Нерсик Степанян, 4. Рубен Даишотян, 5. Константин Айвазян, 6. Айказ Бальян, 7. Серго Ханоян, 8. Иван Шамшиян и др.

Однако, впоследствии, как показывает арестованный Др. Тер-Симонян:

... "Группа решила отказаться от посылки коллективного заявления, опасаясь, что подобный акт может быть истолкован, как групповщина и склока."

/Из показаний Др. Тер-Симоняна от 21/X-36г./

Отказавшись от посылки коллективного заявления на имя тов. Сталина, группа в том же 1935 году делала попытку втянуть в это дело примыкавших к Др. Тер-Симоняну и Егиазаряну писателей, входивших в к.р. троцкистско-националистическую террористическую группу /Чаренц, Бакуци/.

В этих целях, как показывает Др. Тер-Симонян:

... "Арсен Есяян в конце 1935г. мне два раза предлагал внушить некоторым писателям, в первую очередь недовольным из них, в частности Чаренцу, чтобы они написали письмо Сталину о бедственном положении Армении, о неспособном руководстве и т.д."

/Из показаний Др. Тер-Симоняна от 11/XI-36г./

Однако, и эта попытка к.р. группы Есяяна не увенчалась успехом.

В 1935г., в связи со снятием Арамаиса Ерзнкяна с работы в СНК ССРА, к.р. группа Есяяна решила оформить его уход политическим актом.

В этих целях Ерзнкяну было поручено подать в ЦК ВКП(б) заявление, которое по мнению к.р. группы, должно было вызвать активное реагирование со стороны ЦК ВКП(б), ударить по Заккрайком ВКП(б) и ускорить смену руководства в ЦК КП(б)А.

Как известно, заявление в ЦК ВКП(б) и в копии Заккрайкома ВКП(б) Ерзнкяном было направлено и послужило предметом специального разбора в ЗКК ВКП(б) и ЦК КП(б)А.

Из показаний Др. Тер-Симоняна устанавливается, что заявление Ерзнкяна являлось плодом коллективного труда руководителей к.р. группы - Арсен Есяян и Егиазарян написали политическую часть, Др. Тер-Симонян - состояние идеологического и культурного фронта, а сам Ерзнкян - осветил хозяйственные вопросы, при чем вся эта работа проводилась весьма конспиративно.

...*"Есяян меня строго предупредил - хранить в абсолютной тайне участие его-Арсена Есяяна, Егиазаряна и мое - Др. тер-Симоняна в составлении заявления Ерзнкяна.*

На следующий день на квартире Егиазаряна я написал свою часть заявления и передал Есяяну который в целях конспирации тут же переписал, а мою рукопись уничтожил."

/Из показаний Д. Тер-Симоняна от 21/Х-36г./

В результате соблюдения строгой конспиративности и взаимной поддержки, соавторы заявления Ерзнкяна - Есяян, Егиазарян и Тер-Симонян скрыли от комиссии Заккрайкома свое участие в составлении заявления и не были разоблачены.

Как показывает Др. Тер-Симонян, Арсен Есяян в кругу своих единомышленников не скрывал, что:

..."Заявление Ерзнкяна было направлено фактически против Берия под прикритием борьбы против Ханджяна."

/Из показаний Д. тер-Симоняна от 21/Х-36 г./

Участники к.р. группы Есяяна в своей борьбе против Заккрайкома ВКП(б) и лично т. Берия - не прочь были прибегнуть и к более резким формам, нежели посылка заявлений, распространение злостной клеветы и т.п.

Из показаний Др. Тер-Симоняна усматривается, что участники к.р. группы Есяяна, работающие в Тбилиси - Еремян Ваган и Симоник Пирумов прямо подталкивали С. Тер-Габриеляна и Ханджяна на подбор такого состава бюро ЦК КП(б)А, который был бы в состоянии демонстративно выступить против Заккрайкома ВКП(б) и лично т. Берия.

Ваган Еремян - ярко выраженный антикрайкомовский субъект, в одной из бесед с Др. Тер-Симоняном высказал ему следующее:

..."Я Ханджяну говорил и тебе говорю - надо подобрать такое бюро ЦК КП(б)А, которое пошло бы на открытый политический протест против политики Заккрайкома ВКП(б) за его отношение к Армении - путем коллективной отставки. Пусть один раз арестуют всех членов бюро за подобный акт, но за-то Заккрайкома ВКП(б) будет побит и изменит свою политику к армянским вопросам."

/Из показаний Др. Тер-Симоняна от 22/Х-36г./

Другой участник к.р. группы Есяяна - Симоник Пирумов, бывш. меньшевик, ближайший друг Есяяна и Ерзнкяна и ярый националист, крайне враждебно относящийся к тов. Берия, - в 1935г. в одной из бесед с Др. Тер-Симоняном по поводу снятия с работы С. Тер-Габриеляна, говорил следующее:

..."Сколько раз я ему /Тер-Габриеляну/ советовал начать открытую борьбу против Берия, а он только плакался в жилет - теперь пусть получает."

/Из показаний Д. Тер-Симоняна от 22/Х-36г./

Работа к.р. группы по линии зарубежных армянских колоний.

А. Есяян в полном согласии с грузинскими участниками к.р. группы, работая по линии "ХОК"а и осуществляя национал-уклонистскую линию, рассматривал армянские колонии за границей, как фактор давления на политику партии, а в особенности на руководство Заккрайкома ВКП(б) и т. Берия.

Арсен Есяян, работая пред. главн. Правл. "ХОК"а, в соответствии с национал-уклонистскими установками Ханджяна, проводил в зарубежных филиалах ХОК"а линию "единого фронта", т.е. объединения в этих филиалах всех элементов, вплоть до дашнаков.

Из показаний Др. Тер-Симоняна усматривается, что А. Есяян, будучи в 1928г. по делам ВСНХ Армении в Париже, установил связи с лидером

армянской буржуазной партии "рамкаваров"-Аршаком Чобаняном и с членами ЦК этой партии - Терзибашяном и Артаком Дарбиняном.

Тогда же А. Есяян, не имея соответствующих полномочий, совместно с Др. Тер-Симоняном вступил в прямые политические переговоры от имени правительства Советской Армении с ЦК партии "рамкаваров", одобвив линию поведения "рамкаваров" по вопросу о представлении в Лигу Наций меморандума о беженцах, смысл которого заключался в устройстве через Лигу наций беженцев-армян в Советской Армении.

Как показывает Др. Тер-Симонян:

..."Во время этих переговоров с ЦК "рамкаваров" Есяян прямо намекал на то, что для армянского народа будет очень полезно, если и общественные организации зарубежных армянских колоний будут ставить свои вопросы непосредственно перед Москвой, давая понять "рамкаварам", что армянские и закавказские партийно-советские органы не уделяют необходимого внимания армянским зарубежным вопросам."

/Из показаний Д. Тер-Симоняна от 22/Х-36г./

Эту же линию А. Есяян проводил и в последующее время после назначения его Пред. Глав. Правления ХОК"а, направляя деятельность армянских зарубежных колоний на путь обращений по своим вопросам, минуя закавказские учреждения, непосредственно в ЦК ВКП(б) и к т. Сталину.

Деятельность А. Есяяна по Закпредству в Москве и его связи.

Из показаний Др. Тер-Симоняна видно, что А. Есяян работая в Закавказском представительстве в Москве, проводил явно армянскую национал-уклонистскую линию, за что, по признаниям самого Есяяна, он и был снят Заккрайкома ВКП(б) с работы.

Как показывает Тер-Симонян, А. Есяян в одной из бесед ему говорил:

..."Меня снял Берия из-за того, что я в Москве успешно проводил в союзных органах хозяйственные вопросы Армении ... Отзываясь враждебно по адресу Берия, Есяян мне заявил дословно: "Я еще себя покажу."

/Из показаний Др. Тер-Симоняна от 21/Х-36г./

Будучи враждебно настроен по отношению Заккрайкома и лично тов. Берия, А. Есяян в Москве все время находился в близких отношениях с Мамия Орахелашвили, Шалвой Элиава, Леваном Гогоберидзе, Ивановым-Кавказским и др.

Эта связь А. Есяяна с вышеуказанными лицами, по показаниям Др. Тер-Симоняна основывалась на общности враждебных взглядов по отношению ЗКК ВКП(б) и лично тов. Берия.

Об этом Тер-Симонян в своем показании от 14/ХI-36г. говорит следующее:

..."В марте 1934г., когда я находился в Москве на пленуме Правления Союза Советских Писателей, Арсен Есяян у себя на квартире в гостинице "Гранд-Отель", касаясь своих связей с так называемой "грузинской эмиграцией, мне прямо говорил: "Все снятые из Закавказья и Грузии руководящие грузинские работники тесно объединились и стремятся к руководству Закавказья и Грузии. Грузинские товарищи уже забыли существовавшие между ними трения и объединились на основе недовольства руководством Берия." Как пример, Арсен Есяян приводил Мамия Орахелашвили и Шалва Элиава, которые, по его словам, в Тбилиси находились в натянутых отношениях, а уже в Москве эти отношения стали весьма близкие."

/Из показаний Тер-Симоняна от 14/ХI-36г./

Саак Тер-Габриелян, после снятия его с работы в Армении и переезда в Москву, по всем признакам стал преемником А. Есяяна в Москве по борьбе

против ЗКК ВКП(б) и лично т. Берия, установив в этих целях тесные связи с Мамия Орахелашвили и др.

В показаниях от 14/ХІ-36г. Др. Тер-Симонян говорит:

... "О близких связях Тер-Габриеляна с грузинскими бывш. руководящими работниками, находящимся в Москве мне говорил сам Тер-Габриелян, а также Арсен Есаян. В январе 1936г. в Москве, где я находился по делам Союза писателей Армении, Саак Тер-Габриелян на квартире бывш. Управделами СНК ССРА - Токмаджяна, в присутствии последнего, касаясь положения Закавказья, мне говорил: "Берия меня снял, но придет время, когда и его снимут. Все ушедшие из Закавказья грузинские товарищи ведут в этом направлении работу." При этом Саак Тер-Габриелян, отзываясь по адресу Берия злобно, высказывал надежду о своем возвращении в Закавказье. Тер-Габриелян связь с грузинскими работниками, находящимися в Москве, поддерживал через Мамия Орахелашвили, с которым у него, как он сам мне об этом тогда же говорил, - были особо близкие отношения."

Деятельность к.р. группы, в связи с приездом в Ереван Комиссии Совконтроля т. Вейнбаума.

К.р. националистическая группа Есаяна с приездом в Ереван комиссии Совконтроля под председательством т. Вейнбаума, развернула большую работу по сбору и снабжению т. Вейнбаума всякими материалами, дискредитирующими Пред. СНК ССРА - т. Гуляна.

При этом А. Есаян и А. Ерзнкян прилагали все усилия вызвать к себе доверие Комиссии и убедить ее в том, что обнаруженные в СНК Армении финансовые безобразия имели место исключительно за время работы т. Гуляна. Этим путем группа Есаяна стремилась оградить от ответственности С. Тер-Габриеляна и дискредитировала т. Гуляна.

Как показал Др. Тер-Симонян, Есаян в беседе с ним говорил ему, что он-Есаян сумел уговорить т. Вейнбаума не делать доклада в ЗКК ВКП(б), т.к. этот вопрос, дескать, там будет смазан.

К.р. группа Есаяна возлагала большие надежды на то, что результаты работ комиссии крепко ударят по ЗКК и по авторитету т. Берия.

Борьба к.р. группы А. Есаяна за руководство в Армении

Как уже указывалось, к.р. группа Есаяна всей своей к.р. работой стремилась создать в Армении крепкое националистическое руководство, способное на борьбу с ЗКК ВКП(б) и могущее вести самостоятельную национал-уклонистскую линию.

Убедившись в том, что бывш. Секретарь ЦК КП(б)А - Ханджян не способен осуществить стремление группы, А. Есаян, Егиазарян и ерзнкян намечали на пост Секретаря ЦК КП(б)А - Айказана Костяняна.

Касаясь этого вопроса, Тер-Симонян показал:

... "Есаян, Ерзнкян и Егиазарян часто говорили со мной о Канстаняне Айказе, вспоминали его, как твердого б. секретаря ЦК КП(б)А, при котором Армения, как они говорили, имела свое лицо в Закавказье. Айказана Костяняна они считали сильным политическим руководителем, имеющим независимую от грузинского влияния линию, могущим вести самостоятельную политику в интересах Армении. Одновременно члены Центра придавали серьезное значение тому обстоятельству, что, как они говорили, Костянян Айказ находится в неприятельских отношениях с Секретарем Заккрайкома ВКП(б) - Берия, в силу чего на посту Секретаря КП(б)А он станет проводником антикрайкомовской линии Центра."

"Арсен Есаян во время многократных бесед со мной жалел о том, что у него был какой-то конфликт с Айказом Костяняном /тогда последний был

секретарем ЦК КП(б)А/, который тогда не понимал Есаяна, как своего сторонника и не опирался на него."

"Есаян преувеличил и желал возвращения Костяняна в Армению и его работу на посту Секретаря ЦК КП(б)А при благоприятной ситуации. По словам Есаяна, он в Москве улучшил с Костяняном свои старые отношения, которые он называл весьма хорошими. В этих беседах, касаясь Амагуни, Арсен Есаян злобно отзывался о нем, считая, что Амагуни неприемлем на смену Ханджяна, ибо он является человеком Берия, интересы армянского народа не будут им защищены и Армения окажется в более худшем положении, чем при Ханджяне.

Член к.р. националистического Центра - Арто Егиазарян более откровенно и настойчиво говорил мне/полагаю, и многим другим/ об Айказе Костяняне, как о чрезвычайно желательном Секретаре ЦК КП(б) Армении, если удастся снять Ханджяна. О проекте новой конституции Советского Союза я впервые узнал еще до его опубликования от Арто Егиазаряна. Сообщив мне о проекте, Егиазарян восторгался ликвидацией ЗСФСР и находил, что благодаря этому проекту, Армения освободится от ига Заккрайкома ВКП(б) и грузин. Он выражал уверенность, что с ликвидацией Зак.Федерации ЦК ВКП(б), вместо Ханджяна, направит нового Секретаря и единственно приемлемой кандидатурой он считал Айказана Костяняна. Из всех бывш. Секретарей ЦК КП(б)А, Егиазарян считал наилучшим Айказана Костяняна, при котором Армения была на одном политическом уровне с Грузией и Азербайджаном."

/Из показаний Др. Тер-Симоняна от 25/Х-36г./

Один из руководителей к.р. группы-А. Ерзнкян, возводя гнустнейшую к.р. клевету на ЗКК ВКП(б) и лично т. Берия, находил, что направляемые ЗКК ВКП(б) на руководящую работу в Армению ответработники представляют из себя нечто вроде агентуры т. Берия, которая, по мнению Ерзнкяна, призвана к тому, чтобы -

... "Во первых, армянскую партийную организацию постоянно держать в напряженном лихорадочном состоянии, а во-вторых - быть информированным о работе коренных кадров Армении. Ханджяна Ерзнкян считал неспособным противодействовать Берия и создать монолитное руководство в интересах Армении. Ерзнкян часто восторженно говорил о Костяняне, который мог бы после снятия Ханджяна, собрать вокруг себя коренные армянские кадры и противопоставить себя Заккрайкому ВКП(б) и Берия."

/Из показаний Др. Тер-Симоняна от 25/Х-36г./

Связанное с к.р. группой Есаяна окружение высказывало те же самые мысли о приемлемости кандидатуры Костяняна на пост Секретаря ЦК КП(б)А.

К.р. группа Есаяна, ориентируясь на кандидатуру А. Костяняна, главным мотивом выставляла то, что Костянян относится к тов. Берия неприязненно и крепко связан с быв. руководителями ЗКК ВКП(б) и ЦК КП(б) Грузии-М. Орахелашвили, М. Элиава, М. Кахиани, Л. Гогоберидзе, Иванов-Кавказским и др., ведущими борьбу против т. Берия.

Намечая кандидатуру А. Костяняна на пост Секретаря ЦК КП(б) А, к.р. группа оновепеменно намечала на пост Председателя СНК самого Есаяна..

Так, арестованный Др. Тер-Симонян показал:

... "Касаясь вопроса смены руководства, Арто Егиазарян резко критиковал Пред. СНК ССРА-Гуляна и считал его совершенно неспособным руководителем. Егиазарян прямо мне говорил о Есаяне, как единственно подходящем в Армении лице на пост Пред. СНК ССРА. Егиазарян систематически среди партийного актива и своего окружения

дискредитировал Гуляна и создавал положительное общественное мнение вокруг Есяяна. Арсен Есяян не скрывал своего стремления стать Пред СНК Армении, всегда критикуя, дискредитируя и провоцируя Гуляна, он прямо заявлял: “Если бы я был Пред СНК, Армения выглядела бы иначе, я бы дрался за ее интересы.” Об этом он мне говорил особенно ярко в конце июля 1936 г., после возвращения из Москвы, куда он ездил для получения задержанных Наркомвнешторгом автомашин “ХОК”а. Есяян пользовался любым случаем продемонстрировать (показывать всем документы, решения союзного Совнаркома об иммигрантах и машинах) свою “победу” в Москве и свое превосходство над Гуляном Есяян прямо и открыто заявлял: “Гуляна трусливо отказался от машин, принадлежащих Армении, боясь, что его вновь обвинят в “незаконных операциях” и натварил кашу. Мне стоило поехать в Москву, как я все урегулировал и добился решения ЦК ВКП (б) и СНК СССР об иммигрантских поселках.

Таковыми высказываниями Есяян не только компрометировал Гуляна, но и приписывал к своим личным за слугам решения ЦК ВКП (б) и СНК СССР. Эти же высказывания распространяли по широким общественным кругам, его ближайшие сотрудники и единомышленники.”

/Из показаний Др.Тер-Симоняна от 25/Х-36г./

Заслуживает особого внимания, что “намечавшийся” на пост Пред. СНК Армении А.Есяян в своей к.р.националистической концепции открыто выступал против основного вопроса генеральной линии партии – по индустриализации страны, противопоставляя ей линию правых уклонистов.

Он находил, что в Армении положено начало тем отраслям тяжелой промышленности, которые непосредственно не удовлетворяют потребительские нужды населения.

Есяян считал, что в Армении “нужно было создавать не каучуковую промышленность, а строить обувную фабрику, сахарный завод, т.е. развивать легкую индустрию”.

Приложение: Протокол допросов арестованного Др.Тер-Симоняна на “36” листах.

П.П. нач. УНКВД ЗСФСР по ССРА
майор государственной безопасности

Мугдуси

ՀԱԱ, Ֆ. Կ-91, ց. 3, գ. 2276, թ. 31-44: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 2

ՀԿ(Բ)Կ ԿԵՆՏԿՈՍԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ՀամԿ(Բ)Կ
ԿԵՆՏԿՈՍԻՆ, Ի.ՍՏԱԼԻՆԻՆ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԲ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ-
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐՈՒԲ ԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱՑԱՆ
ՍԱՍԻՆ

19 յարտի 1937թ.
Երևան

Пленум Центрального Комитета компартии Армении, заслушав и обсудив сообщение товарища Амагуня об итогах пленума ЦК ВКП(б), единодушно одобрил все решения пленума ЦК ВКП(б) о задачах партийных организаций, связанных с введением сталинской Конституции, знаменующей поворот в политической жизни страны.

Пленум ЦК компартии Армении целиком и полностью присоединяется к решению пленума ЦК ВКП(б) и полностью одобряет исключение Бухарина

и Рыкова из рядов партии за антисоветскую контрреволюционную, предательскую деятельность.

Руководствуясь указаниями товарища Сталина, на основе беспощадной большевистской самокритики, пленум ЦК КП(б) Армении вскрыл недостатки партийной работы, идиотскую болезнь – беспечность и слепоту, пользуясь которой шпионы, диверсанты, вредители, враги армянского народа, верные псы фашизма, дашнаки и их агенты контрреволюционные наймиты национализма, спецификации под покровительством двурушника Ханджяна проникли не только в советские, хозяйственные организации, но и в партийные органы.

Решения пленума ЦК КП(б) и Ваш доклад вооружили нас ясным пониманием всех наших недостатков и стоящих перед нами задач, вооружили нас волей к коренной перестройке партийной работы на основе точного и неуклонного проведения организационных принципов большевизма, на основе овладения большевизмом, на основе такого разворота партийно-политической работы, при которой будет исключена всякая возможность подлой подрывной работы врагов народа-контрреволюционных троцкистов, дашнаков, спецификов, правых отщепенцев, всех этих верных псов международного фашизма и предателей нашей родины.

Выборы партийных органов на основе тайного голосования партийные организации Армении проведут под знаком развертывания большевистской самокритики, под знаком повышения революционной бдительности, беспощадно искореняя подхалимство, зазнайство, парадность, неукоснительно осуществляя во всех звеньях партийной организации и во всех областях партийной работы начала внутривнутрипартийной демократии, свято соблюдая устав ВКП(б).

Выполняя решения пленума ЦК ВКП(б), по-сталински воспитывая кадры, партийные организации Армении в полной готовности встретят предстоящие выборы в высшие органы нашей страны, добьются новых успехов социалистического строительства.

Центральный Комитет Коммунистической Партии (большевиков) Армении.

ՀԱԱ, ֆ. Կ-1, ց. 17, գ. 24, թ. 5-6: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 3

ՀԿ(Բ)Կ ԿԵՆՏԿՈՍԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ Ա. ԱՄԱՏՈՒՆՈՒ
ՋԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ Ի. Վ. ՍՏԱԼԻՆԻՆ

[Հուլիս, 1937թ.]
Երևան

В подтверждение мной устной информации.

О борьбе с контрреволюцией

Армянские „специфики” - (национал - уклонисты), в отличие от грузинских уклонистов, (с первых же лет вступивши в блок с троцкистами), - по общепартийным вопросам открыто против партии нигде не выступали.

Именно это обстоятельство в основном и помогло армянским уклонистам до последнего времени оставаться в партии неразоблаченными, хотя они, двурушнически обманывая партию, издавна находятся в связях с дашнаками.

Теперь уже нет сомнения, что уклонисты „специфики” возглавлявшие партийную организацию Армении, являлись врагами советской власти, буржуазными националистами, агентами дашнаков, признававшие Советскую власть постольку, поскольку это было в интересах армянского национализма и до тех пор пока не представится возможность буржуазной реставрации.

Враг нанес нам много вреда — особенно по линии выращивания кадров.

Это произошло потому что:

а) Армения является одной из самых окраинных республик Советского Союза, на стыке границ Турции и Ирана, почти со сплошным армянским населением и более других оторванна от СССР. С первых же лет Советской власти почти все не только руководящие посты, но решительно все должности в партийно — советском аппарате за незначительным исключением занимались армянами.

б) Значительное количество населения Армении (не менее 300 тыс. человек) — это переселенцы из Турции. Только за последние 7 — 8 лет в Армению переселились из различных стран Европы около 45 тыс. человек. В СНК Армении и в советских посольствах за границей зарегистрировано свыше 25 тыс. человек, которые имеют родственные связи в Армении.

в) Имеются значительные по своему количеству армянские колонии за границей (свыше 1 миллиона человек), где партия дашнакцутюн и до сих пор является ведущей партией. Да и в самой Армении остатки партии дашнакцутюн и до сих пор является ведущей партией. Да и в самой Армении остатки партии дашнакцутюн довольно чувствительны.

г) Имеется большая сеть организаций, связывающих Армению с заграничными колониями: благотворительные общества, „ХОК“и, земляческие союзы и проч., а также армянская церковь, во главе с эмиадазинским католикосом, имеющим патриархаты в важнейших странах Европы и Америк. Естественно, все это было удобным каналом для всякого рода контрреволюционной и шпионской работы.

В этих условиях во главе молодой компартии Армении почти за все годы Советской власти, сменяя друг друга, стояли выходцы из „спецификов“, этой, по удачному выражению Ленина, — „креатуры бунда“, или близко стоящие к „спецификам“ люди, — Лукашин, А. Ионисян, Г. Овсепян, Тер — Габриелян и Ханджян. Что же касается Мясникова, то последний во время работы в Армении поддерживал „спецификов“, а Костанян (быв. Секретарь ЦК Армении) никакой борьбы по существу с армянским национализмом не организовал, а в последние годы, сблизившись с грузинскими националистами на почве борьбы с Заккрайкомом и т. Берия, сыскал себе доверие среди армянских националистов (националистический центр Армении называл кандидатуру Костаняна на пост секретаря ЦК). Люди эти устанавливали связь с заграницей и руководили Арменией вплоть до смены руководства Заккрайкома ВКП (б) в 1931 г. почти бесконтрольно. Лишь после 1931 года армянские националисты получили ряд серьезных ударов — снятие Тер-Габриеляна, снятие второго секретаря ЦК Армении — С. Варданяна (троцкист), Отяна (арестован) и посылки туда новых работников (секретарей решающих РК, второго секретаря ЦК, пред. СНК и т. д.).

Эти и другие меры усиления, контроля со стороны Заккрайкома ВКП(б) помогли большевистскому активу Армении через голову Ханджяна усилить свою борьбу с дашнаками-троцкистами. Ханджяну на ЦК КП(б) Армении и на Заккрайкоме ВКП(б) перед его самоубийством было предъявлено ряд серьезных политических обвинений, уличающих его в укрывательстве троцкистов — террористов и дашнаков. Боясь дальнейших разоблачений, Ханджян покончил жизнь самоубийством.

Дашнако-троцкистским, агентам фашизма в Армении удалось навредить нам не только в деревне (где различными методами создавались постоянные недовольства среди крестьян Советской властью), в промышленности, но и в особенности им удалось навредить на фронте идеологическом. Прикрываясь всякого рода „особенностями“, вытравляя из обихода русский язык, фальсифицируя историю вообще и историю

революционного движения коммунистической партии Армении в частности, дашнако-троцкисты проповедывали национал — уклонизм, специфизм, т. е. по сути дела реакционную теорию о национальной самобытности, исключительности и проч., не встречая при этом сколько нибудь значительного противодействия.

По всем этим причинам следует отметить как факт, что партийные кадры Армении росли медленно, на руководящую работу с низов не выдвигали, искусственно задерживая рост молодых работников. К тому же эти кадры больше всего были заняты хозяйственной работой и мало кто из них занимался вопросами национально — культурного строительства.

Кадры работающие на идеологическом фронте в значительном большинстве оказались зараженными национализмом и троцкизмом.

Мероприятия.

1. За время после разоблачения Ханджяна (10 мес.) по Армении разоблачено и арестовано 1.365 человек (из них дашнако-троцкистов 900 человек). Из состава ЦК КП (б) Армении исключено 24 человека, арестовано 13. Арестован националистический центр Армении; троцкистско-дашнакских и мусаватских и правых групп и организаций.

Материал следствия, а также ряд фактов острого проявления, вылазок врагов последнего времени (поджоги, попытки диверсий и террористических актов, саботаж, провокация, попытки дискредитации наших кадров и т. д.) не оставляют сомнения, что в Армении имеются еще вражеские гнезда, которые следует выкорчевывать.

После ареста Тер-Габриеляна, Лукашина, Ионисяна и Овсепяна дело это значительно облегчается.

ЦК КП (б)А принимает ряд мер для дальнейшего усиления борьбы с врагами.

2. В отношении ликвидации последствий вредительства по деревне, ЦК КП (б)А провел следующее:

а) Ликвидирована в основном вредительская планировка колхозов, по которой, под видом благоустройства и планировки колхозов, должны были быть разрушены, а кое где были уже разрушены, вполне пригодные для жилья, дома колхозников, снесены большие площади виноградных насаждений и фруктовых садов и т.д.

б) Значительно смягчена и в 1938 году будет полностью ликвидирована вредительская планировка животноводства колхозов, по которой наиболее крупные и лучшие животноводческие колхозы Армении выращивают большое количество молодняка для других колхозов республики, уменьшая искусственно доходы основных животноводческих колхозов и колхозников. Подобное планирование лишило стимула развития лучшие животноводческие колхозы Армении. Также выявлено много фактов вредительства в отдельных животноводческих колхозах Армении, как-то: по линии строительства скотопомещений, ветеринарного обслуживания и т.д. и приняты меры к их ликвидации.

в) Проводятся работы по ликвидации извращений устава сельхоз-артели.

г) Приступлено к разрешению вопроса приусадебных хозяйств колхозников. Это дело в Армении было также крайне запутано и сейчас является одной из причин недовольства колхозников.

д) Приступлено и в течение июля должно закончить проверку правильности выдачи актов на вечное землепользование (и в этом вопросе нами выявлено ряд фактов вредительства).

е) ЦК КП (б)А разрабатывает ряд мероприятия дифференцировано по районам для дальнейшего организационно-хозяйственного и политического укрепления колхозов.

До осени ЦК КП (б)А намечает закончить детальную проверку и подбор кадров для земельных и других органов района и села.

В сентябре ЦК КП (б)А сумеет отчитаться перед ЦК ВКП (б) о проделанной им работе по всем этим вопросам.

3. Для ликвидации последствий вредительства по промышленности Армении, ЦК КП (б) Армении считает необходимым разрешение следующих вопросов:

а) По СК (каучук) строительство идет очень медленно. Вредительство здесь выразилось в бесконечных перепроектировках строительства, и на сегодняшний день строительство полностью всеми проектами еще не обеспечено. Строительство финансируется и снабжается все время с большими перебоями, запаздывает оборудование.

Свыше 90 миллионов рублей из общей суммы в 150 млн рублей уже вложены в комбинат. Для того, чтобы пустить первую очередь комбината к концу этого же года и получить каучук, требуется усилить помощь и руководство Наркомтяжпрома (ускорить окончание проектировок, наладить финансирование и снабжение).

б) Вредительским ЦК КП (б)А считает также отношение главка цветных металлов к Алавердской и Кафанской меди. Прикрываясь оппортунистическими разговорами об объединении месторождений, из года в год урезывали средства на разведки. Однако практика неплохой работы Алавердских рудников в 1936 г. показала, что медь имеется. За 1936 г. меди в Армении получили 6.250 тонн, против 3.500 тонн в 1934 г. При небольших капиталовложениях и при некотором усилении внимания разведкам, Алаверды и Кафан могут дать не менее 11 тыс. тонн меди.

По той же причине оставлены без внимания также богатые залежи медной и молибденовой руды в Агараке и Пирдоудане. Промышленные запасы уже выявленной медной руды в указанных месторождениях составляют свыше одного миллиона тонн меди и молибдена 40 тыс. тонн.

Несмотря на очевидность богатых залежей, до сих пор никаких мер не принимается к тому, чтобы хотя бы наладить разведку и поставить на практическую ногу разрешение вопроса добычи меди и молибдена столь необходимых народному хозяйству СССР.

ЦК КП (б)А просит обязать Наркомтяжпром уделить этому вопросу необходимое внимание и как минимум в этом же году развернуть промышленные разведки по меди и молибдену.

4. Для ликвидации последствий вредительства на идеологическом фронте проделана следующая работа:

а) Укрепили союз писателей, направили их работу, армянские писатели в своей массе взялись за советскую тематику. Ведом работу пока безуспешно по приближению к нам известного армянского поэта Исаакяна.

Фактом безусловно положительным является то, что мы имеем уже ряд неплохих произведений армянских писателей на тему современности и связанных с именем товарища Сталина.

Особенно в этом отношении выделяется народная поэзия. За последнее время отобрано свыше 100 произведений, посвященных вождю партии.

б) Армянские художники в своей массе переключились также на советскую тематику. К 20 — летию Октября готовится выставка художников, посвященная Сталинской Конституции.

в) Развернули работу по разоблачению фальсификаторов на историческом фронте. Приступили к составлению очерков по истории

революционного движения и истории компартии Армении, как организации созданной не „спецификами“, а учениками тов. Сталина и под его непосредственным руководством.

г) Улучшаем дело издания партийной литературы, издания трудов Ленина и Сталина.

д) Помимо всего этого, издали уже свыше 40 учебников на армянском языке для вузов, отметили ряд юбилеев демократических армянских писателей прошлого, приступили к изданию их трудов и т.д.

Главное, что еще ЦК КП (б)А не успел сделать - это выдвижение новых кадров и обеспечение ими земельных органов, а также значительных участков национально-культурного и советского строительства. Здесь мы испытываем наибольшие трудности, тем более, что значительное большинство партийного и непартийного актива Армении, особенно из молодежи, в результате националистской практики не владеет русским языком.

Дальнейшее укрепление партийного аппарата, а также указанных участков работы проверенными кадрами работников и работа на воспитание этих кадров будет в центре внимания ЦК КП (б)А и партийных организаций Армении на все ближайшее время.

О корреспонденциях о „Правде“ от 7,17 и 26 мая.

В указанных статьях, которые появились в печати во время районных, городских партконференций Армении, руководство ЦК КП (б)А подверглось чрезвычайно острой критике. Причем острота критики и выводы, которые делались в указанных заметках, не отвечали действительному положению вишней организации.

Отдельные ошибки, конечно, у нас были, но ни размер их, ни характер этих ошибок не соответствовал тому, что писал корреспондент „Правды“, тов. Котляров. Не зная людей, языка, будучи совершенно новым человеком в Армении, он не дал себе труда разобраться в сложной обстановке работы в Армении и поэтому не понял того, что, ежели впервые по-серьезному начата борьба с людьми, которых до последнего времени никто не трогал и которые глубоко окопавшись почти безнаказано вредили партии, то дело это весьма серьезное и что враг не может не попытаться использовать все средства для борьбы с нами.

Я считаю, что такое странное поведение тов. Котлярова объясняется в значительной мере и тем, что он поддался влиянию непартийных элементов в Армении.

В этой связи считаю необходимым довести до Вашего сведения также и то, что вообще за последние месяцы имели место ряд попыток со стороны враждебных элементов спровоцировать ЦК КП (б)А и отдельных руководящих работников Армении.

Таким мне представляется заявление контролера Союзного Наркомзема Оганезова, где сообщается ряд вымышленных фактов, а действительные факты представляются в форме провокационной клеветы.

В этом можно убедиться просмотрев его письмо от 4. У1, обращенное к четырем колхозам Мееринского р-на с прямым призывом выступить против руководства республики.

Секретарь ЦК КП(б)А

А. Амагуну

ՀԱՍ. ֆ. Կ-1, ց. 17, գ. 66, թ. 27-36: Պատճեն: Մեքենայով:

01/664

11 հունիսի 1937թ.
Երևան

По известному Вам делу антисоветского, армянского националистического-троцкистского Центра, материалами следствия изобличается, как активный участник один из инициаторов и организаторов этого Центра – бывший Пред. СНК Армянской ССР Тер-Габриелян С.М.

Материалами следствия установлено:

1. Тер-Габриелян С.М. в 1931г. совместно с Ерзкяном, Есаяном, Тер-Симоняном и другими организовал антисоветский армянский националистический-троцкистский Центр. В состав Центра и руководящего ядра актива входили 14 человек, из них- 10 человек члены ЦК КП(б) А прошлого состава. Центром были вовлечены в антисоветскую работу значительное число хозяйственных и советских работников.

2. В основе антисоветской деятельности Центра признаниями самых же обвиняемых по делу, лежали политические установки дашнаков.

3. Антисоветская деятельность Центра шла в направлении:

а) Систематической пропаганды своих антисоветских националистических взглядов, направленных против ВКП(б), Советской власти, против Заккрайкома ВКП(б), Закфедерации и против содружества народов Закавказья.

б) Политической обработке людей и вовлечению их в антисоветскую работу.

в) Путем целой системы преступных действий вплоть до подлога, спекуляции, составления подложных бюджетов, обмана союзных и закавказских директивных органов – создания своих самостоятельных экономических ресурсов тайно от директивных органов и также тайного расходования их во вне-плановом порядке.

г) Ведения систематической антисоветской, националистической работы в зарубежных армянских колониях. Связи с армянскими капиталистами и буржуазными партиями рамкаваров и дашнаков. Сбора через них средств для Армении, ценой систематических последовательных уступок политических позиций, приведших к смыканию представителями этих партий. Дезориентации трудящихся армян за границей, заглушая их борьбу против местной национальной буржуазии. Заглушая борьбу против дашнаков внутри страны, прекращая вовсе борьбу против рамкаваров здесь и зарубежом, обьявляя их друзьями армянского народа.

4. Антисоветская националистическая деятельность Тер-Габриеляна С.М. была подмечена широкими кругами национальной контрреволюции и он у них пользовался авторитетом. Его снятие с работы в Армении было превращено в кампанию злостной контрреволюционной пропаганды со стороны, в первую очередь к-р. националистического-троцкистского Центра, от которого эта пропаганда расходилась по всем к-р. кругам.

В этой контрреволюционной пропаганде и по вопросу снятия Тер-Габриеляна сошлись: члены ЦК КП(б) А, входившие в состав Центра, “всеармянский” католикос Хорен Мурадбекян, Загранбюро дашнаков, которое на страницах ЦО Загранбюро “Арач” и “Айреник” оплакивало снятие с работы “единственного разумного руководителя Армении- армянина Саака Тер-Габриеляна.

Помимо материалов следствия по делу Центра, на Саака Тер-Габриеляна располагаем материалами изобличающего его, как контрреволюционера и по другим делам.

1. Член к-р. троцкистского террористического Центра Армении-Бакуни, находящийся до ареста в близких отношениях с Тер-Габриеляном, характеризует его как армянского националиста.

Члены антисоветской националистической организации писателей Чаренци, Алазан и другие также рассматривали Тер-Габриеляна, как национального руководителя импонировавшего им политическим установкам и чаяниям этих организаций. В силу этого, как троцкистско-террористический Центр, так и к-р. националистическая организация писателей в свое время повели широкую кампанию гнусной к-р. пропаганды по вопросу снятия Тер-Габриеляна, а группа писателей по инициативе Чаренца готовила петицию в ЦК ВКП(б), для чего вела подготовительную работу среди месной националистической интеллигенции.

2. Привлеченный НКВД Грузинской ССР по делу троцкистско-националистического террористического Центра Армении – ломинадзевец Рафик Агамалян показывает, что на Бюро Заккрайкома, где обсуждался вопрос известного “обращения” Ломинадзе наряду с Леваном Гогоберидзе, это “обращение” защищал также Саак Тер-Габриелян.

3. Гогоберидзе Левана в своих показаниях от 17 марта с. г. показывает, что брошюра Ломинадзе в количестве 25-ти экз. была привезена в Закавказье Тер-Габриеляном С.М., который получил лично от Сырцева и также лично передал Ломинадзе.

Располагаем данными также на бывшего Секретаря ЦК КП(б) Армении при руководстве спецификов Ашота Иоаннисяна.

1. По последованному делу 1931г. разоблаченный как контр-революционный армянский националист и по всем данным англо-немецкой агент Г.Г.Евангулов на допросах в б.в.и. ЗакГПУ в томже 1931г. совершенно определенно показывал о том, что в Армении на протяжении ряда лет функционировал к-р. армянский националистический центр, стоящий на позициях поражения СССР в случае войны с капиталистическими странами и отторжения Армении от Советского Союза. В этом направлении члены Центра вели переговоры с находящимися тогда в Армении представителями англо- комитета ХАРТКОРТОМ и НАРКОРТОМ. Последние членам Центра давали и довольно конкретные указания о борьбе против Советской власти, предлагая расширить свою антисоветскую деятельность на все Закавказье, ибо одну Армению оторвать от СССР “не удастся” (“мандатерия на одну только Армению не найдется”).

Евангулов утверждает в своих показаниях, что Ашот Иоаннисян – тогда Секретарь ЦК КП(б) А находился под идейным влиянием Центра и он – Евангулов рассматривал Иоаннисяна, как человека Центра стоящего на антисоветских позициях. Евангулов утверждает, что идею отторжения Армении от СССР в случае войны, которое проповедывал Центр, разделял и Ашот Иоаннисян.

По показаниям Евангулова он знакомил Иоаннисяна с Харкорттом, от которого последний остался весьма довольным.

Из прошлого Иоаннисяна А. за время его работы Секретарем ЦК КП(б)А достоверно известна политическая дружба его с матерым дашнаком-меньшевиком Давидом Ананун (арестованного и сосланного нами), который был его политическим советником.

Члены арестованной нами антисоветской националистической группы писателей, в период организационного оформления в поисках политического руководителя группы, по показаниям Бакунца, до 1932 г. ориентировались на

Ашота Иоаннисяна, как на своего антисоветского единомышленника и подходящего руководителя группы.

Ашот Иоаннисян в свои приезды в Ереван в 1933-34гг. встречался с Ханджяном, у которого находил радушный прием. Работа Института Истории литературы Армении при Ханджяне была построена по схеме Ашота Иоаннисяна. Националистическая линия Института того периода известна.

Члены троцкистской группы Степаняна по ИМЛ Армении стояли на точке зрения Иоаннисяна по вопросу социальной оценки партии "Дашнакцутюн".

По данным агентуры Иоаннисян будучи на работе в Москве и сейчас проявляет живой интерес к "армянским делам". В 1936г. с целью рекон-госцировки приехал в Ереван близкий друг Иоаннисяна, в прошлом спефицик, контрреволюционер Карен Микаелян. Он в Ереване имел встречу с известным нам как антисоветский элемент-работниками Института Истории и Госунта, которым давал установки по изданию армянской средневековой литературы в контрреволюционном националистическом духе.

По данным Ленинградского УНКВД связан с дашнакско-националистическими элементами из армянской интеллигенции.

По тем-же данным Ашот Иоаннисян поддерживает обширные связи с грузинскими националистами и троцкистами.

Нарком Внутренних дел Арм.ССР

Старший Майор Государственной Безопасности

Мугдуси

ՀԱԱ, ֆ. 4-1, ց. 17, գ. 83, թ. 1-5: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 5

Ի. Վ. ՍՍԱԼԻՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀԿ(Բ)Կ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ՝
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

8 սեպտեմբերի 1937թ.
Մոսկվա

Правительство СССР и ЦК ВКП(б) считает, что дела в Армении как хозяйственные, так и партийные и культурные идут из рук вон плохо. Сельское хозяйство развалено, строящиеся промышленные предприятия в застое. Деньги отпущены правительством согласно требования ЦК КП(б) Армении, а куда идут деньги — трудно сказать. Культурное строительство хромает, а партийная работа вновь получила крен в сторону от партийной линии, троцкисты и прочие антипартийные элементы не встречают должного отпора со стороны партийного руководства Армении. Последние события, в связи с "самоубийством" Тер-Габриеляна, отражают как в фокусе весь тот максимум гнили и разложения, которые подводят итог состоянию партийных и советских организаций в Армении. Трудно представить, что Тер-Габриелян выбросился в окно, это совершенно не совместимо с его боязливой и расчетливой натурой. Скорее всего — его выбросили и закрыли ему глотку, чтобы он не мог разоблачить врагов советской власти. Довольно странно, что руководство Армении не сочло нужным сообщить об этом СНК СССР или ЦК ВКП(б). Хотели, видимо, скрыть этот вопиющий факт и наивно предполагали, что удастся скрыть.

ЦК ВКП(б) и СНК СССР не могут допустить, чтобы враги армянского народа гуляли свободно в Армении, вредили народному хозяйству и разоряли крестьянство, рабочий класс.

ЦК ВКП(б) и СНК СССР не могут допустить, чтобы покровители врагов армянского народа прятали от народа язвы руководства и для

сокрытия этих язв — выдавали убийство врага народа, взявшегося разоблачить оставшихся на свободе врагов народа, за "самоубийство".

В качестве первой меры ЦК ВКП(б) и СНК СССР постановили арестовать Мугдуси и Голуяна, которые не могут не нести прямой ответственности за все вскрывшиеся безобразия.

Ответственность падает само собой и на первого секретаря ЦК КП(б) Армении, в связи с чем и командировается представитель ЦК ВКП(б) тов. Маленков для расследования на месте.

И. Сталин

ՀԱԱ, ֆ. 4-1, ց. 17, գ. 61ա, թ. 3-4: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 6

ՀԿ(Բ)Կ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՊԼԵՆՈՒՄԻ ՆԱՄԱԿ-ՀՂՈՒՄԸ
ՀԱՄԿ(Բ)Կ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԻՍՏԱԼԻՆԻՆ՝ ՀԱԿԱՆՈՐ ՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐՐԵՐԻ
ԴԵՄ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՒՇԵՎԿԿԵՐԻ
ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

[սեպտեմբեր] 1937թ.
Երևան

Дорогой товарищ Сталин! Пленум Центрального Комитета Компартии (большевиков) Армении, собравшись для обсуждения Вашего исторического письма о положении дел в Армении — шлет Вам генеральному вождю народов, родному отцу и освободителю армянского народа — большевистский привет.

Дорогой товарищ Сталин! В Вашем письме Вы генеральной прозорливостью вскрыли весь узел гнили в руководстве ЦК КП(б) Армении и правительства Армянской ССР, помогли нам, большевикам Армении, сорвать маски с засевших в руководстве ЦК КП(б) А и СНК Арм. ССР злейших врагов армянского народа, этих подлых троцкистско-дашнакских отщепенцев, которые добывались развала народного хозяйства Армении, ослабления рядов одного из верных отрядов великой Ленинско-Сталинской партии-Компартии Армении.

Большевики Армении глубоко сознают всю ответственность, которая ложится на каждого из нас за тот ущерб, за ту открытую подрывную работу, которые вели враги армянского народа, враги партии против Советской власти, против рабочих и крестьян Армении.

Большевики Армении не сумели во время разгядеть, как враги народа, сидящие в государственном и партийном руководстве Армении- Амагуни, Гуляян, Акопов, Мугдуси, Анесоглян и др., прикрываясь речами о верности партии, о борьбе с врагами, на деле проводили гнусную вредительскую работу, давали свободно разгуливать по Армении врагам народа- дашнакам, троцкистам и всякой шпионско-вредительской своре.

Большевики Армении не смогли сделать всех политических выводов после провакационного самоубийства врага, предателя Ханджяна, проявили преступную политическую беспечность к ханджяновщине, не вырвали с корнем всю шайку этой банды, в результате чего они — эти враги продолжали свою гнусную вражескую работу и подлыми фашистскими методами пытались прятать и прикрывать свою гнусную контрреволюционную работу.

И, действительно, дела в Армении, как хозяйственные, так и партийные и культурные по сей день идут из рук вон плохо: сельское хозяйство развалено, враги народа запутали землепользование в Республике, сорвали водное строительство (Кирь), нанесли крупный урон колхозному

животноводству, запутали и создали многочисленные искривления сталинского устава сельско-хозяйственной артели, разбазирили колхозное имущество – тем самым всемирно нанося удары по интересам колхозного крестьянства.

Строящиеся промышленные предприятия в застое, огромные средства отпущенные Союзным правительством замараживаются, годами затягивается окончание строек (СК-Совпрен, Канакер ГЭС, Текстильный комбинат, Мелничинский комбинат, Серно-Кислотный завод и т.д.), значительные возможности медной промышленности Армении вредительски в течение годов не используются, в то время, когда страна остро нуждается в меди, враги народа всячески укрывали запасы меди от советской власти.

Все это в результате того, что работа Компартии Армении получила крен в сторону от партийной линии.

Дорогой товарищ Сталин! Большевики Армении на пленуме ЦК КП(б) Армении вскрыли основные осинное гнездо и разгромили его. Ваша величайшая прозорливость, тончайшее чутье воздья- помогли нам расправиться с ними. Однако, враги еще есть. Они все до последнего негодяя будут стерты с земли Армянской ССР.

Мы покончим с преступной беспечностью к врагам, не дадим им разгуливать по Армении, изподтишка наносить укусы, пытаться разрушить нашу социалистическую страну, до единого истребим их и очистим нашу прекрасную землю от шпионско-вредительского дашнакско-троцкистского отродья.

Дорогой товарищ Сталин! Армянский народ, рабочие и крестьяне Армении, которым великий русский пролетариат, партия Ленина-Сталина дали свободу, обеспечили мирный труд, не раз показали образы честной прекрасной работы в деле укрепления нашего социалистического государства, экономического и культурного расцвета, за счастливую и радостную жизнь рабочих и колхозников Армении.

Подлые предатели нанесли позорное пятно Компартии Армении. Большевики Армении глубоко осознав всю ответственность перед Вами, перед нашей партией, перед преданными делу партии Ленина-Сталина рабочим и крестьянам Армении, за развал хозяйства Армении, решительно возьмется за ликвидацию последствий вредительско-подрывной работы, быстро уберет с дороги глиных и лживых людей, у которых одно на словах и совсем другое на деле, ибо они неспособны к настоящей творческой работе, к действительной борьбе с врагами пытающимися уничтожить плоды героических усилий всего армянского народа.

Мы обещаем Вам родной наш товарищ Сталин перед всей страной взяться с новой большевистской настойчивостью и ближайшее время вывести страну из прорыва.

Мы обязуемся из прошедевшего вынести все уроки, воспитывать в каждом большевике, в каждом рабочем и колхознике революционную наступательную бдительность, ненависть к врагам народа, чувство классовой мести к подлым фашистским, троцкистским, дашнакским вредителям и диверсантам.

Мы, дорогой товарищ Сталин, даем Вам обещание смелым выдвиганием молодых кадров беззаветно преданных партии Ленина-Сталина, готовых дать всю свою энергию за дело социализма, развернуть подлинную большевистскую работу и в ближайшее время вывести Армянскую ССР в шеренгу передовых республик великого союза ССР.

Да здравствует наш родной отец, великий вождь народов товарищ Сталин!

ԱՄՆ-Ի ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱՊԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱԹԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ 1945-1985ԹԹ.

Հայերը Հյուսիսային Ամերիկայում հաստատվել են XVIդ. առաջին տասնամյակներին: Այստեղ եկած առաջին հայի անունը (Հեշտատակվում է 1618-ին) Ջոն Մարտին (Martin the Armeñian) էր: 1870-ական թթ. Նյու Յորքում, Վուսթերում եւ Փրովիդենսում սկսեցին ձևավորվել հայ առաջին համայնքները: 1900թ.-ին ԱՄՆ-ում հայերի թիվը շուրջ 25.000 էր, 20 տարի անց՝ 100.000, իսկ 1972-ին՝ 450.000:

ԱՄՆ-ի գաղթօջախն, արտերկրի այլ գաղթօջախների նման, ունի իր ուրույն դեմք՝ հանձինս իր հասարակական-քաղաքական, հայրենակցական, մշակութային, բարեգործական, մարմնամարզական կազմակերպությունների ու միությունների, թերթերի, եկեղեցիների եւ այլն:

Ամերիկահայերը կարճ ժամանակամիջոցում որոշակի դիրքեր գրավեցին երկրի քաղաքական, տնտեսական, գիտական, կրթական, մշակութային կյանքում:

Այլ գաղթօջախների նման, ամերիկահայ համայնքի պահպանման եւ զարգացման միակ երաշխիքը մայր Հայրենիքի հետ ամուր կապերն են:

Հատկապես ետպատերազմյան տարիներին, Հայաստան-ամերիկահայ գաղթօջախ կապերն իրականացվում էին պետական-կառավարական ու հասարակական բազմաթիվ մարմինների(մասնավորապես Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության ու մշակութային կապի հայկական բնիկություն (ԱՕԿՍ), իսկ 1964-ից՝ Սփյուռքահայություն հետ մշակութային կապի կոմիտե), էջմիածնի կաթողիկոս-

թիւն միջոցով, որոնց գործունեութիւնը առաջացած բազմաՀազար արժեքավոր փաստաթղթերը պահուած են Հայաստանի ազգային արխիւում: Դրանք բազմակողմանիորեն լուսաբանուած են ինչպէս ամերիկահայ գաղթօջախի ընդ Հանուր պատկերը, այնպէս էլ Խորհրդային Հայաստան-ամերիկահայ գաղթօջախ՝ բեղմնավոր փոխ-Հարաբերութիւնները:

Սույն Հավաքածուն բաղկացած է 2 մասից, որի 1-ին մասը տալիս է ամերիկահայ գաղթօջախի տարրեր տարիների եւ նահանգների նկարագիրը, իսկ 2-րդ մասը ներկայացնում է վերահիշյալ կապերը: Հավաքածուի փաստաթղթերը (բացառութեամբ մի քանիսի) հրատարակուած են առաջին անգամ եւ գալիս են հարստացնելու ներկայացվող հարցի աղբյուրագիտական բազան:

Հավաքածուն կազմված է պատմական փաստաթղթերի հրատարակման գործող կանոններին Համապատասխան: Հրատարակվող որոշ փաստաթղթերի վերնագրերը չձանրաբեռնելու եւ ավելորդ կրկնողութիւնից խուսափելու Համար, Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամութեան ու մշակութային կապի Հայկական ընկերութեան փոխարեն գրել ենք ԱՕԿՍ, իսկ Սփյուռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտեի փոխարեն՝ Սփյուռքահայութեան կոմիտե: Ներկայացվող որոշ փաստաթղթերում կատարվել են կրճատումներ (սոսքը վերաբերում է թեմային առընչվող, սակայն ոչ էական հարցերին), որոնք, բնավ, չեն աղավաղում տեքստի բովանդակութիւնը: Կրճատումները նշվել են բազմակետերով:

Արմեն Բաղդյան
պատմական գիտութիւնների
թեկնածու

ՄԱՍ 1

N 1

ԱՐԵՎՄՏԱ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՍՍԱԼԻՆԻՆ

07.04.1945թ.
Նյու Յորք

Մարշալու Մուստաֆային

В то время, когда Правительство СССР под Вашим руководством решило подписать новый акт с Турцией, армяне, насильно изгнанные из Турецкой Армении и в настоящее время находящиеся в нужде по всему миру, обращаются к Вам с надеждой в сердцах, что Вы вспомните их справедливое дело. Сами армяне не забыли Вашего исторического заявления о правах Турецкой Армении и твердо верят, что Вы еще рассматриваете эти права в том же духе симпатии. Они верят, что при Вашем руководстве и помощи армяне могут осуществить свое национальное стремление к Советской Армянской Республике, в результате чего армяне смогли бы вернуться в свою родную землю и посвятить себя мирному труду и счастью.

Председатель Армянского
Национального Комитета Арменак Алиханян

ՀԱԱ, Ֆ.326, ց.1, դ.40, թ.1: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

N 2

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԵՍԷ ԱՐՏԳՈՐԾ ԺՈՂԿՈՄ ՍԱՀԱԿ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻՆ՝
ԱՄՆ-ՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԲԱՐՁՐԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

18.08.1945թ.
Նյու Յորք

Высокопочтенный гражданин С.Карапетян!

89

Специальным пакетом мы послали Вам Меморандум и решение Президента Вильсона о границах Армении, которые нами были переданы Конференции Объединенных Наций в Сан-Франциско и 50 делегациям.

Этот Меморандум выражает желание, находящийся за границей турецких армян о присоединении армянских земель в Турции, установленных Президентом Вильсоном, к Советской Армении, а также о возвращении экспартированных армян в Армению. Этим мы хотим осведомить Вас об образовании Комиссии по Армянскому Вопросу, о ее целях о проделанной ее работе с тем глубоким убеждением, что это интересует Вас.

Вы знаете, что в зарубежных странах живет около миллиона армян, которые насильно изгнаны из Турции и, большая часть которых продолжает жить с надеждой возвращения на родину и жизненно связана с Арменией....

Является фактом и то, что зарубежные армяне надеются, что, после этой войны, армянский вопрос также будет решен в том смысле, что армянские земли в Турции будут присоединены к Советской Армении, и изгнанный из своей страны народ получит возможность возвращаться на свою родину и посвятить себя мирному труду.

Известно Вам также, что эта надежда армянского народа обоснована международными обязательствами и договорами. Еще со времени прошлой войны союзники гарантировали присоединение двух частей Армении. Эта гарантия не была осуществлена, но эти обязательства остаются как право, а армянский народ остается в качестве правомочного истца. Зарубежный армянский народ со всеми своими течениями убежден в том, что естественной наследницей этого права являются Советская Армения и сами турецкие армяне. Он думает также, что сегодня, когда вследствие последней войны будут подытожены неразрешенные вопросы прошлой войны, армянский вопрос тоже получит свое логическое и справедливое разрешение.

И вот из этих соображений в прошлом (1944) году в Нью Йорке образовалась Комиссия по Армянскому вопросу, которая ставит целью возбудить и защищать армянский вопрос в Америке.

Под армянским вопросом мы понимаем:

1.Присоединение Турецкой Армении в пределах линии Президента Вильсона к Советской Армении.

2. Возвращение в Армению всех армян, насильно изгнанных турками....

Мы надеялись и надеемся еще, что правительство Советской Армении возьмет на себя защиту армянского вопроса по примеру Советской Украины и Советской Белоруссии и тогда наша роль заключалась бы в том, чтобы помогать Вам всеми нашими средствами. До этого, однако, мы считаем необходимым не оставить пустым поле боя, а добиваться решения Армянского вопроса. Как насильно изгнанные из Турции, мы хотим встать на защиту наших прав.

Комиссия по Армянскому Вопросу проделала до сих пор следующую работу:

1.Сразу же после образования Комиссии через послов в Вашингтоне специальным меморандумом поставила Армянский вопрос перед Правительством Соединенных Штатов, Советского Союза и Великобритании.

2.В связи с денонсацией Советско-Турецкого договора, Комиссия специальным меморандумом обратилась к правительствам Америки, Советского Союза и Англии, предъявляя им требования турецких армян о присоединении своих земель к Советской Армении.

3.Через специальную делегацию обратились к конференции Объединенных Наций в Сан-Франциско и ее делегатам, предоставляя Армянский вопрос на страницах печати и по радио. Наша двухмесячная работа, как в

90

рамках конференции, так и на страницах прессы и среди общества, создала теплое сочувствие к Советской Армении и к армянскому народу.

4. По случаю Потсдамской конференции мы обратились специальным меморандумом к главам правительств Америки, Советского Союза и Англии.

5. Отдельными изданиями, через американские газеты и по радио мы вели пропаганду в пользу Советской Армении и армянского народа. Мы непрерывно будем продолжать эту работу, как уже говорили с убеждениями, что мы делаем полезное дело для Армении и для армянского народа и с той уверенностью, что вы также рассматриваете нашу работу как полезную и необходимую....

Председатель Комиссии по
Армянскому Вопросу Доктор
Секретарь

Арменак Алиханян
А.Хтрян

ՀԱԱ, ֆ.326, ց.1, գ.65, թ.1-6: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 3

ԽՍՀՄ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ Վ.ԳՈՐՈՒՅԱՆԻ
ԿՈՂՄԻՏԵ ԱՎԱՐԱՊԵՏՑԱՆԻՆ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅ ՌԵԺԻՍՍՈՐ
ՌՈՒԲԵՆ ՄԱՄՈՒԼՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

04.07.1946թ.
Մոսկվա

При этом препровождаю Вам характеристику американского режиссера Рубена Мамуляна, полагаю что она представляет интерес для Вас.

Характеристика режиссера Рубена Мамуляна

Р.Мамулян родился в Русской Армении и проживал там со своими родителями до 1920 или 1921 г., т.е. до отъезда в Англию, где стал работать театральным художником. В 1923-24г. приехал в США и выдвинулся там как театральный режиссер. Им постановлены нашумевшие негритянская оперетта "Поршен Трест" и оперетта "Оклахома", последняя с 1943 года не сходит со сцены. Как кинорежиссер он поставил много известных кинокартин, среди которых наиболее удачные "Королева Христиана" и "Экспердос". Мамулян проживает большей частью в Нью Йорке. В общественно-политической жизни Голливуда активного участия не принимает, если не считать того факта, что Мамулян выступил одним из первых против деятельности т.н. "Комитета Сэма Вуда" целью которого была борьба с красной опасностью в Голливуде.

Мамулян-умный и образованный режиссер, интересуется и симпатизирует СССР, но в то же время весьма осторожен в своих связях как с консульством, так и с местными прогрессивными организациями. Чувствуется, что Мамулян боится как бы его не назвали "красным". Характерно, что в самый разгар войны Мамулян, являясь очень богатым человеком (многие утверждают, что он миллионер), всего лишь дважды пожертвовал и то небольшие суммы (400-500 ам. долларов) Рашен Релифу. При этом он просил работников этой организации не оглашать передачи им денег.

Пом. Зав. Отделом США

В.Горохов

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 129, թթ. 1-2: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 4

ՀԽՍՀ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՉՈՐՄ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

91

11.11.1946թ.

Երևան

...В США имеется много различных армянских организаций, издается до 20 армянских газет и журналов...

1. Прогрессивная Лига Армян Америки. Создана в 1938г. Руководящую роль в ней играют коммунисты. Прогрессивная Лига является подлинно просоветской организацией. Ее программа в основном сводится к трем пунктам:

1) Всеми средствами защищать Советскую Армению от нападок враждебных элементов. Поддерживать культурную связь между Советской Арменией и армянской колонией в США. 2) Ознакомить армянскую колонию с армянской культурой и по возможности ознакомить американцев с армянской жизнью и культурой. 3) Поддерживать все истинно-прогрессивные стремления США, как социальные, так и политические. Идти в ногу с прогрессивными организациями страны.

Лига устраивала собрания с докладами и лекциями о Советской Армении, издавала книги и брошюры, прогандирующие достижения Советской Армении. Лига организовывала сборы средств среди армянского населения США в помощь Красной Армии и семьям красноармейцев-фронтовиков. Прогрессивная Лига своей деятельностью за короткий срок приобрела авторитет в глазах трудящихся слоев армянской колонии в США. Лига издает свою газету "Лабар" (Вестник), выходящую в Нью Йорке три раза в неделю. По инициативе Лиги в целях сплочения всех демократических прогрессивных элементов армянской колонии в конце 1943г. был создан Национальный Совет Армян Америки, в состав которого, помимо Прогрессивной Лиги, вошли партии рамкаваров и гнчакистов.

2. Национальный Совет Армян Америки. Создан в конце 1943г. по инициативе Прогрессивной Лиги Армян Америки. В состав Центрального Правления Национального Совета вошли представители Прогрессивной Лиги, гнчакистов и рамкаваров. Центральное Правление имеет Исполнительный Комитет, непосредственно направляющий текущую работу Национального Совета. Председателем Исполнительного Комитета является П.Терзян (рамкавар), секретарем-Огсен Сарьян (член Прогрессивной Лиги).

В тех городах США, где имеется армянское население, организованы местные советы-отделения Национального Совета армян Америки.

О целях Национального Совета в его программе сказано:

1) "Помогать военным усилиям Соединенных Штатов" (в период борьбы против фашистской Германии). 2) "Организация кампаний и помощь кампаниям в пользу Советского Союза и Советской Армении". 3) "Всеми необходимыми средствами защищать права армян-иммигрантов и способствовать их переселению на территорию Армении".

В программе также сказано, что "Национальный Совет Армян Америки признает хозяином прав армян Правительство Советской Армении".

В своей деятельности Национальный Совет добился больших успехов, став центром всех прогрессивных сил армянской колонии в США. Ведущую роль в Национальном Совете играет Прогрессивная Лига. Национальный Совет провел большую работу по сбору средств для отправки в Советскую Армению медикаментов, одежды и пр. Кроме того, Национальный Совет участвовал в сборе средств на строительство танков и самолетов для Красной Армии. Национальный Совет участвует в кампании по сбору 1 млн. долларов, проводимой Армянским Всеобщим Благотворительным Союзом, для оказания помощи зарубежным армянам, переселяющимся в Советскую Армению.

92

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 138, թթ. 4-8, 20: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 5

ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐ ՀԱՅԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԿՈՉԸ*

22.02.1947թ.

Նյու-Յորք

Окончание войны выдвинуло перед освободившимися от ее ужасов большими и малыми нациями много сложных и трудных вопросов. Каждая нация вводит в действие все источники своей физической и материальной силы, чтобы залечить свои раны, реконструировать свои разрушенные села и города, восстановить свои уничтоженные дома и заводы.

Мы, армяне, тоже должны рассмотреть свою нынешнюю позицию и участь, новую обстановку и условия, создавшиеся в результате войны. По окончании прошлой войны турецкие армяне стояли на краю гибели: половине их была перебита и преследовалась, а оставшаяся половина-оторвана от своих родных очагов и рассеяна по всему свету.

Только русской Армении, когда она присоединилась к Союзу Советских Республик в качестве его равноправного члена, выпало счастье освободиться от опасности истребления. И в течение 26 лет народ Советской Армении, благодаря своему созидательному и предприимчивому духу, а также в результате вхождения Армянской Республики в Советский Союз, создал обеспеченную и счастливую жизнь.

Для оказания широкой помощи возрождающейся Матери-Родине и для согласования и объединения усилий, направленных на благоденствие зарубежных армян, а также в пользу репатриации и на признании наших справедливых территориальных претензий, Национальный Совет Армян Америки предпринял созыв Всемирного Армянского Конгресса.

Место и время

Конгресс должен открыться вечером 30 апреля торжественным банкетом в Нью Йорке, в гостинице "Уалдорф Астория"; 1, 2, 3, мая состоятся заседания в том же отеле. 4 мая Конгресс закроется огромным публичным собранием, которое состоится в Карнеги-Холл.

Вопросы, которые будут обсуждаться на конгрессе

Конгресс уполномочен подготовить порядок дня и заниматься всеми теми вопросами, которые он сочтет удобными для обсуждения.

Наш Совет предлагает Конгрессу для включения в порядок дня следующие вопросы:

А-Создать союз и сотрудничество между всеми армянскими колониями вокруг репатриации и развития. Б-Создать благоприятное общественное мнение в отношении армянских территориальных претензий и добиваться их справедливого разрешения через посредство объединенных Наций. В-Укрепить культурные и духовные связи между колониями и Матерью-Родиной. Г-Выявить верность и заслуги армянских колоний перед правительствами

Национальный Совет ведет борьбу против дашнаков, разоблачает их происки. Особенно большую работу в этом направлении ведет газета "Трабер"-орган Прогрессивной Лиги. Национальный Совет широко пропагандирует достижения Советской Армении, организовывает торжественные празднества в дни годовщины Советской власти в Армении и т.д. Особо нужно отметить роль Национального Совета в деле мобилизации общественного мнения США в пользу воссоединения с Советской Арменией армянских земель, отторгнутых Турцией. В мае 1945г. Национальный Советом Армян Америки был направлен конференции Объединенных наций, специальный меморандум по этому вопросу. В дальнейшем Национальный Совет обращался с меморандумами по этому же вопросу к различным международным совещаниям и конференциям, а также к руководителям правительств СССР, США и Великобритании. Большой заслугой Национального Совета является содействие организации Американского Комитета борьбы за справедливое отношение к Армении, куда входят видные американские общественные и политические деятели, писатели, ученые, журналисты. Комитет ставит целью содействовать воссоединению с Советской Арменией армянских земель, находящихся ныне под турецким господством. Этот комитет обращался к руководителям великих держав и к различным международным конференциям с призывом удовлетворить справедливые требования армянского народа на свою родную землю, захваченную турками.

Национальный Совет поддерживает тесный контакт с советским посольством и консульствами в США. Своей деятельностью Национальный Совет Армян Америки приобрел авторитет не только среди армян США, но и среди прогрессивных элементов всех армянских колоний за рубежом.

3. Армянский Всеобщий Благотворительный Союз.

Армянский Всеобщий Благотворительный Союз является самой значительной армянской благотворительной организацией за рубежом. Отделения Благотворительного Союза имеются почти во всех зарубежных странах, где имеется армянское население. Благотворительный Союз декларирует себя неполитической организацией, занимающейся лишь помощью армянским беженцам... До 1936г. Благотворительный Союз занимался некоторой деятельностью и в Советской Армении. В начале второй мировой войны...Союз... стал принимать участие в отправке различных посылок и денежных средств в Советскую Армению. Недавно Благотворительный Союз провел сбор 500.000 долларов в помощь армянам, пострадавшим от войны. Часть этой суммы была отправлена в Армянскую ССР. Ныне Союз проводит кампанию по сбору 1 млн... Председателем Центрального Правления Армянского Благотворительного Союза является Ариак Карагезян-крупный торговец. Союз издает в Нью-Йорке свой журнал "Ушарар" (Суфлер).

4. Армянский Национальный Комитет.

В 1944г. в противовес Национальному Совету дашнаками был создан Армянский Национальный Комитет с так называемой "комиссией по армянскому вопросу" при нем. Председателем Национального Комитета является д-р Арменак Алиханян, секретарем-А.Хтрян. Этот Комитет, как официально заявляют его руководители, ставит себе целью "возбудить и защищать армянский вопрос". Под армянским вопросом Национальный Комитет понимает впервых, присоединение турецкой Армении в пределах линии Вильсона к Советской Армении и ввторых, возвращение в Армению всех армян, насильно изгнанных турками. Комитет послал специальную делегацию с меморандумом по этому вопросу к Конференции Объединенных наций в Сан-Франциско, послал затем ряд обращений руководителям великих держав, конференциям министров иностранных дел и т.д...

* Համագումարին ողջունել են ՀեՄՀ Գերագույն խորհրդի նախագահութեան նախագահ Մ.Պապյանը, Միխիստրնեբի խորհրդի նախագահ Ա.Կարապետյանը, Ինչպես նաև խորհրդարանի Հայաստանի մշակութային մի շարք գործիչներ -Ա.Բ.:

стран, их местонахождения. Д—Создать средства для претворения в действие решений Конгресса.

Право участия в Конгрессе

Хотя инициативу созыва этого съезда проявил Национальный Совет Армян Америки, тем не менее последний делает его собственностью армянского народа. Участвовать в нем и избрать своих делегатов имеют право все те организации армянских колоний Америки и заграницы, которые доказали своей искренний патриотизм и преданность святому делу прогресса Матери-Родины.

На этот Конгресс имеют право послать делегатов все политические, церковные, благотворительные, земляческие, профессиональные, образовательные, молодежные организации, а также организации ветеранов...

Для участия в конгрессе должны быть приглашены также выдающиеся лица и интересующиеся общественной жизнью представители патриотически настроенных интеллигенция и торговых кругов.

Ныне, Дорогие Соотечественники, мы призываем каждого здравомыслящего и патриотически настроенного армянина поддержать нас ради успеха Всемирного Армянского Конгресса, созываемого в эти решающие судьбу дни истории. Этот Конгресс призван сыграть важную роль в армянской жизни, а именно, сгладить существующие в колониях трудности и создать совместную деятельность во имя благоденствия армянского народа и справедливого решения его территориальных требований.

Национальный Совет Армян Америки:

Председатель

Вице-Председатель

Ншан Шагинян

Мартик Мартенц

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 156, թթ. 1-4: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 6

ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ԴԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ
ՄԱԿ-Ի ԳԼԽԱՎՈՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ

01.07. 1947թ.
Նյու-Յորք

Уважаемому Трюгве Ли,
Генеральному Секретарю ООН

Уважаемый сэр:

Мы имеем честь представить Объединенным Нациям резолюцию по армянскому вопросу, одобренную единогласно семьями делегатами, присутствовавшими на Всемирном Армянском Конгрессе, состоявшемся в "Уолдорф-Астория", Нью-Йорк, с 30 апреля по 4 мая 1947г., и прилагаем копию меморандума по армянскому вопросу, представленную в марте 1947г. конференции министров иностранных дел в Москве. Всемирный Армянский Конгресс, покровительствуемый Армянским Национальным Советом в Америке, представлял армянский народ, который нашел убежище после первой мировой войны в 22 дружественных странах Ближнего Востока, Европы и Америки.

Армянский народ во всем мире един в своем требовании относительно того, чтобы торжественные заверения и международные обязательства союзных и соединенных держав перед армянским народом должны быть выполнены без дальнейшей задержки. Мы твердо верим, что Объединенные

Нации морально обязаны осуществить справедливое решение армянского вопроса по следующим причинам:

1. Потому что Объединенные Нации в качестве наследника Лиги Наций обязаны выполнить задачи, порученные Лиге Наций в деле обеспечения и защиты прав армянского народа, как это предусмотрено Севрским договором 10.08. 1920г.

2. Вопрос об армянском народе также касается Объединенных Наций согласно статье 1 Устава Объединенных Наций, поскольку армянский вопрос, оставаясь нерешенным, представляет постоянную угрозу миру во всем мире.

3. Мирное и справедливое разрешение армянского вопроса необходимо для восстановления доверия и международной справедливости между народами. Затронутый здесь вопрос является не только вопросом о территории, он касается не только армянского народа, а затрагивает нормальные основы Объединенных Наций и является их задачей.

С почтением

Всемирный Армянский Конгресс

Директор

Педрос Г.Терзян

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 156, թթ. 78-79: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 7

ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ԴԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ
ՄԱԿ-Ի ԱՆԴԱՄ ԵՐԿՐԵՐԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

От имени больше миллиона армян, которые живут в изгнании и стремятся возвратиться на свою исконную родину, Всемирный Армянский Конгресс обращается к правительствам - членам Объединенных Наций за справедливым и окончательным разрешением армянского вопроса. Всемирный Армянский Конгресс собрался под покровительством Армянского Национального Совета в Америке и заседал с 30 апреля до 4 мая 1947г. в отеле "Уолдорф-Астория", Нью Йорк, ставя своей целью рассмотреть жизненный вопрос и наметить пути и средства для доведения справедливых требований армянского народа до общественного мнения во всем мире. Полномочные делегаты от 22 стран, в которых армяне нашли убежище после первой мировой войны, были представлены на Конгрессе. Более 700 делегатов, представляющих армянскую апостолитическую и армянскую евангелистическую церкви; филантропические, культурные, политические и патриотические организации; группы ветеранов, женщин, специалистов и молодежи и армяне всех слоев общества участвовали в работе Всемирного Армянского Конгресса. Основная цель Конгресса заключалась в том, чтобы обеспечить соответствующие действия Объединенных Наций в деле осуществления решения о предоставлении территории, принятого в пользу армян президентом США Вудро Вильсоном в соответствии с положением Севрского договора, подписанного 10 августа 1920г. между Турцией и союзными державами, включая Армению. По этому вопросу Всемирный Армянский Конгресс после продолжительной и кропотливой работы единогласно принял резолюцию. 5 июня 1947г. эта резолюция вместе с сопроводительным письмом делегации Всемирного Армянского Конгресса была представлена в секретариат Объединенных Наций. Настоящим мы имеем честь обратить внимание правительств-членов ООН и их делегаций в организации, что копия этой резолюции, включая сопроводительное письмо, а также копию "Меморандума по армянскому вопросу", представлены Совету министров иностранных дел, который заседал в Москве в марте 1947г. Секретариат Объединенных Наций в ответ сообщил нам, что, согласно уставу Объединенных Наций, частные и неправительственные организации не

имеют право вносить вопросы в повестку дня органов Объединенных Наций. В прошлом имела место практика, что такого рода организации просили о содействии какое-либо правительство, которое имело право ставить вопросы на рассмотрение этими органами". Мы поэтому обращаемся к правительствам-членам ООН и делегациям предпринять в интересах постоянного вопроса на повестку дня Объединенных Наций для рассмотрения его в надлежащее время. Мы верим, что такого рода действия необходимы для того, чтобы исправить величайшую несправедливость, совершенную в отношении признанного героического союзника-армянского народа. Общественное мнение всего цивилизованного мира будет приветствовать проведение в жизнь торжественных обязательств их правительств перед армянами.

С почтением

Всемирный Армянский Конгресс
Директор

Педрос Г.Терзян

ՀԱՍ. ֆ. 326, ց. 1, գ. 156, թ. 80-81: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 8

ԱՕԿՍ-Ի ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿԱՆՔԻ ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԻ ՄԱՍԻՆ

26.04.1947թ.

Երևան

1. "Лрабер" (Вестник) - орган Прогрессивной Лиги Армян Америки, руководимый коммунистами, издается в Нью-Йорке три раза в неделю. Прогрессивная просоветская газета, издается с 1937 года "Лрабер" была организована на базе трех газет, принадлежащих тем организациям, которые слились в 1937 году в одну и образовали Армянскую Прогрессивную Лигу: "Банвор" - орган бывшего союза друзей "Банвора", "Нор Уги" - орган бывшего Комитета Помощи Армении и "Красный Крест" - орган бывшего общества красного Креста. "Лрабер" является основным органом, вокруг которого группируются подлинно прогрессивные слои армянской колонии в США. Газета ведет активную борьбу против реакции. Газета подробно освещает жизнь Советского Союза и Советской Армении. Состав редакции: М.Мартенц (официальный редактор), П.Селян (неофициальный редактор), А.Карамян (помощник редактора). Политическим руководителем газеты является П.Селян. Тираж газеты 3.000 экз.

2. "Армениян Трибюн" (Армянская трибуна) - еженедельная прогрессивная молодежная газета, издается в Нью-Йорке на английском языке редакцией "Лрабер".

3. "Еритасард Айастан" (Молодая Армения) - орган партии гнчак (арм. соц.дем.партия), издается с 1904г. в Нью-Йорке, выходит нерегулярно. Редактор - Сирвард.

4. "Армениян СПАРК" (Армянская искра) - еженедельник, издается на английском языке в Лос-Анжелесе под редакцией гнчакиста Дирада.

5. "Нор Ор" (Новый день) - еженедельная газета, орган рамкаварской партии, издается в г. Фрезно (Калифорния) с 1922г. Редактор газеты - Андраник Андриасян, общественный деятель...

6. "Пайкар" (Борьба) - ежедневная общественно-политическая газета. Орган рамкаварской партии, издается в Бостоне. Редактор - Грач Ерванд... Газета, освещая жизнь Советского Союза и Советской Армении, выступала

за присоединение к Советской Армении, захваченных Турцией армянских земель.

7. "Армениян-Миррор-Спектейтор" - еженедельная рамкаварская молодежная газета, издается на английском языке с 1934г... Редактор - Петрос Нархат, помощник редактора - Гарри Налбандян.

8. "Айастан Кочнак" (Колокол Армении) - еженедельная религиозно-протестантская газета. Издается с 1900г. в Нью-Йорке на частные средства редактора и владельца газеты-священника Беннезна. Газета не придерживается определенных политических взглядов. К Советскому Союзу относится в общем дружелюбно.

9. "Крунк" (Журавль) - частная еженедельная газета, издающаяся в Филадельфии. Владельцами являются супруги Кеворкяны. Газета определенных политических убеждений не имеет. В зависимости от обстановки газета становится на сторону тех или организаций и групп, особенно тех, кто присылает ей материал для публикации. Газета имеет ограниченное количество читателей. Редактор Кеворкян.

10. "Гнчак" - Консервативный еженедельный журнал, издается в Нью-Йорке. Предназначен для армян-последователей протестантской церкви.

11. "Миак" (Труженик) - еженедельная газета, в г. Фрезно (Калифорния) с 1924г., имеет ограниченный круг читателей. "Миак" рекламирует себя независимой газетой...

12. "Айреник" (Родина) - ежедневная общественно-политическая газета, орган дашнакской партии, издается с 1898г. в Бостоне. "Айреник" является основной дашнакской газетой и пользуется авторитетом... Много места уделяет международным вопросам... Состав редакции: Дарбинян (Арташес Чилинаряян) - редактор, Армен Партизпаян - зам. редактора. Активную роль в газете играет известный лидер дашнаков - С. Врацян, политические статьи которого являются руководящими для дашнаков. Тираж - 2.800 экз.

13. "Айреник-Уикли" (на английском языке) - орган дашнакской молодежной организации "Цехакрон" (Рассовая религия). Имеет узкий круг читателей. Издается с 1934г. в Бостоне.

14. "Аспарез" (Поприще) - еженедельная газета, издается дашнаками в г. Фрезно (Калифорния) с 1908г. ...Много внимания уделяет вопросам международной политики.

15. "Айастаняц Екехеци" (Армянская церковь) - ежемесячный журнал, орган местной епархии армяно-григорианской церкви в Америке. Издается в Нью-Йорке с 1940 г. Редактором был Гарегин Овсепян (ныне католикос Киликии).

16. "Нор Гир" (Новые письма) - издается в Нью-Джерси группой беспартийных литераторов армян. Издается с 1938г. Редактор - Нурикян.

17. "Армениян Кордорли" (Армянский трехмесячник) - научно-исторический журнал, является органом Америко-Армянской Культурной Ассоциации. Членами правления этой Ассоциации являются востоковеды Америки Р.П.Блэйк (Гарвардский Университет); Анри Грегуар - бельгийский ученый, специалист по истории Армении; Артур Эхам-Поп - директор Нью-Йоркского института ирановедения и др. Председателем Ассоциации является Луи Грей (Колумбийский университет); вице-председатель - Ваан Календерян (Колумбийский университет). Секретарь Ассоциации - Костан Зарян, бывший дашнак, он же редактор журнала. Судя по трем вышедшим в свет номерам, журнал ставит своей целью ознакомить ученых мира с древней историей Армении и популяризировать ее вековую культуру. Журнал издается на англ. языке с 1946г., выходит 4 раза в год.

18. "Ушарар" (Суфлер) - ежемесячный журнал, орган Армянского Всеобщего Благотворительного Союза. Издается с 1913г. в Нью-Йорке. Журнал

главным образом стремится ознакомить читателей с деятельностью Благотворительного Общества.

19. "Айреник" (Родина)- ежемесячный общественно-политический журнал-орган дашнакской партии, издается с 1923г. в Бостоне редакцией газеты "Айреник". Тираж - 1000 экз.

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 156, թթ. 1-4: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 9

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԽՍՀՄ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ ԱՆԴՐԵՅ ՎԷՇԻՆՍԿՈՒՆ՝ ԱՐԵՎՄՏԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

[1947թ.]
[Նյու Յորք]

Ваше Превосходительство,

Армянский Национальный Совет Америки с глубоким удовлетворением следит за успешной демонстрацией Ваших усилий на происходящей сейчас Конференции установить справедливость и мир в нашей войне, изнурившей несчастный мир. Армянский Национальный Совет, представляющий америкацев армянского происхождения, который был уполномочен Мировым Армянским Конгрессом в 1947 году отстаивать жизненно важные интересы армянского народа во всем мире, обращается к Вашему Превосходительству рассмотреть факты, касающиеся армян, а именно: что девять десятых Армении все еще находится под управлением Турции, что около миллиона армян, переживших массовую резню, проведенную турками в первую мировую войну, все еще разбросаны по тридцати странам во всех частях мира, что требования армянского народа неоднократно признавались официальными международными конференциями, что ответственные руководители всех четырех правительств, заседающих сейчас в Париже, заявили недавно, что, по крайней мере, значительная часть армянских провинций в Турции должна быть возвращена армянам, с которыми они могли бы воссоединиться и обрести себя снова свободным и независимым народом, и мы верим, что это будет быстро достигнуто при воссоединении армянских провинций, как было предложено Вудроу Вильсоном в 1920 году, с современной армянской Республикой. Это предложение Президента Вильсона вошло как обязательство в Севрский договор, который подписала Турция. Следует отметить, что армянский вопрос является критерием искренности всякого мира, который намерен заложить твердую основу для мирного процветания международного порядка ради окончательного мирного возрождения отчаявшегося армянского народа и защиты интересов всех народов и наций мира. Должны быть предприняты честные попытки, чтобы это обращение было должным образом признано официальным представителем одной из самых старых цивилизованных наций в истории.

Исполнительный директор
Армянского национального
Совета Америки

Չարլз А.Вертанез

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 195, թթ. 1-2: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 10

ՍԹՅՈՒՆՔԱ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՋՆԵՐԻ ԵՎ ԳՈՐԾԱՐԱՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆՄԱՍԻՆ

99

1970թ.
ԵՐԵՎԱՆ

По данным зарубежной армянской прессы только в США проживает около 300 тысяч армян...

...Известны имена богачей-армян Алека Манукяна, Степана Пилипосяна, Стефана Мукара, Эдуарда Мартикяна, Грка Григоряна, Арутюна Торосяна, Ариака Тиграняна, Марта Пилояна, Татура Татурияна и др. Некоторые из них, исходя из патриотических чувств, предлагают свои услуги в деле поставки оборудования, создания новых отраслей промышленности, передаче патентов и технических чертежей, подготовке на своих предприятиях кадров, а также направление своих специалистов для оказания помощи на месте. В правительстве Джонсона Погос Игнатосян (Поль Игнеймен) занял пост секретаря Военно-Морских Сил. Ныне он генеральный директор редакции "Вашингтон пост". В настоящее время Робер Мартян является советником кабинета Никсона и руководит отделом образований и пенсионного обеспечения. В Нью Йорке Теодо Карагозов руководит гордским транспортом, Самвел Азарян - заместитель мэра, Степан Теруниан - член Верховного суда штата Нью Йорк, Джек Гукасян- прокурор штата Иллиноиз, Сапунджян-мэр г. Вокегн, Жозеф Дорян- член НИИ "Апполон", Гарри Глян-известный конструктор, Доймонд Грег-Мерлян-известные исследователи космоса, Асканаз Петросян (Алуин)- руководитель научно-исследовательского отдела армии Большого Бостона, Чарльз Папаян- радиофизик, профессор Политехнического института в Лос-Анжелесе, Вазген Барсесян- физик, член комиссии США по исследованию атома, Вазген Мкртчян - известный химик, автор ряда монографий и т.д. Более 100 армян профессоров и докторов работают в американских ВУЗ-ах и в различных научно-исследовательских центрах.

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 51, թթ. 9-10: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 11

ՀԽՍՀ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ԳՈՒՐԳԵՆ ԶԱՆԻՎԿՅԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ԵՐԿՈՒԹՅՈՒՆԻ ԳԻՎԱՆԱԳԵՏՆԵՐԻ Ա ՀԱՐԵԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

05.03.1973թ.
ԵՐԵՎԱՆ

Убийство в США армянином Гургеном Яникяном двух турецких дипломатов вызвало бурную реакцию во всем мире...

Гурген Яникян (или Мкртыч Яникян) родился в 1896 году в гор. Эрзруме. После скитаний в Иране и арабских странах он переехал в Россию. В 1916 году Яникян окончил Московский университет, получив специальность инженера. В том же году женился на русской девушке по имени Сюзанна. Яникян проживал во многих странах Европы и в 1946 г. переехал в США и принял гражданство США. Занимался торговлей земельных участков в Калифорнии и скоро разбогател. В 1954г. Яникян из Фрезно переехал в гор. Санта-Барбара (с населением 75 тыс. человек) и обосновался в этом городе....

Покушение на турецких дипломатов Яникян готовил заранее и детально. Сохранилось написанное им в сентябре 1972 года письмо, обращенное к

100

соотечественникам, где он пытается обосновать свой поступок тем, что "армянский вопрос" неосуществим и призывает держать курс индивидуального террора. Зарубежная армянская пресса напечатала текст этого письма - обращения.

Яникян будет осужден согласно уголовному кодексу штата Калифорния (статья 187 - о преднамеренном убийстве человека). Как известно, Яникян не считает себя виновным. Он заявил, что убийством двух турецких дипломатов он мстил за своих 26 близких родственников, которые были зверски убиты во время резни армян в 1915 году в Турции.

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 521, թթ. 6: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 12

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԸՆԴՀԱՆՐԱՒԱՆ
ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԻ ՄԱՍԻՆ՝

18.01.1983թ.
Երևան

... Ֆրեզնոյում հաշվում են ավելի քան 50-60 միլիոնատեր հայեր, որոնք սակայն հեռացած են հայրականութունից:

1910թ. Ֆրեզնոյում հիմնվում է Հայ բարեգործական ընդհանուր միութիւնը, որի անենապետն այժմ Հարբերտ Գարբիելյանն է... Ֆրեզնոյում գործում է Սոփեական Հայաստանի տարելիցները (նոյեմբերի 29) նշող հանձնախումբ, գրող եւ հասարակական գործիչ Արա Արաքսի եւ պրոֆ. Արա Ավագյանի գլխավորութեամբ... Ֆրեզնոյի համայնարանում գործում է Հայ ուսանողական միութիւնը, որի անգամների թիվը հասնում է շուրջ 45-ի: Միութիւնի ղեկավարն է Հայագետ պրոֆ. Տիգրան Գուլումճյանը... Ֆրեզնոյում 1977թ. գործում է մեկ զպրոց, 56 աշակերտով... Գործում են էլջմիածնական եւ Կիլիկյան թեմերի պատկանող եկեղեցիներ... Երկրորդ եկեղեցին 1900թ. հիմնվել է Ֆրեզնոյում... Ֆրեզնոյում կա երկու հայկական գերեզմանոց՝ «Արարատ», որն արդեն փակված է եւ «Մասիս», որտեղ թաղված է Սողոմոն Թեյլերյանը: Սան Ֆրանցիսկոյում եւ նրա շրջակայքի մանր քաղաքներում ապրում են շուրջ 25.000 հայ: Գաղութում գործում է մեկ ամենօրյա վարժարան, որը պատկանում է ՀՕՄ-ին... 1920թ. հիմնվել է Սր. Հովհաննես Մկրտիչ հայաստանյայց եկեղեցին...

Գաղութում [Կալիֆորնիա] գործում են ութ ամենօրյա վարժարաններ. 1. Ալեք- Փիլիպոս վարժարան... 2. Մխիթարյան վարժարան... 3. Մեսրոպյան ազգային վարժարան... 4. Արշակ Տիգրանյան վարժարան... 5. ԱՄՆ-ում առաջին զպրոցը՝ «Ֆերահայն ազգային երկրորդական վարժարան»... 6. Սահակ - Մեսրոպյան ազգային վարժարան... 7. Սր. Պետրոս ՀԲԸՄ-ի վարժարան... 8. Սր. Աստվածածին ազգային վարժարան...

Կալիֆորնիայի համայնարանում 1969թ. գործում է Հայագիտական ամբիոնը, պրոֆ. լեզվարան Ավետիս Սանճյանի ղեկավարութեամբ... Նույն համայնարանի պրոֆեսորն է նշանավոր պատմաբան, արևելագիտութեան բաժնի նախագահ Ռիչարդ Հովհաննիսյանը: Նույն համայնարանում 1974թ. հիմնվեց «Հայագիտական ուսումնասիրութիւնների կենտրոն»...

Կալիֆորնիայի նահանգից հետո շրջ հայաշատ գաղութը համարվում է Նյու Յորքի նահանգը: Նյու Յորքում եւ Նյու Ջերսիում գործում են երեք ամենօր-

՝ Տես նաև ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 130, թ. 14, ֆ. 326, ց. 1, գ. 516, թթ. 7-13, ց. 1, գ. 582, թթ. 1-3:

յա զպրոցներ...1. Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ մայր եկեղեցու վարժարան... 2. Արբոց նահատակաց ազգային վարժարան...3. Նյու Ջերսիի Ամենօրյա Հայ վարժարան...

Միակ Հայագիտական ամբիոնը Նյու Յորքում գործում է Քոլումբիայի համայնարանում, որի ամբիոնի վարիչն է Նինա Գարսոյանը, այն հիմնվել է 1979թ. ...

Կալիֆորնիայի եւ Նյու Յորքի նահանգներից հետո ամենահայաշատ նահանգը Մասսաչուսեթսն է...Նրանք [Հայերը] ապրում են Բոստոնում, Սևասթոպոլում (ԱՄՆ-ի ամենահին Հայ գաղութը)... եւ այլ քաղաքներում... Սևասթոպոլում 1888թ. հիմնադրվել է Հայկական ազգային առաջին ակումբը, իսկ 1891թ. հունվարի 6-ին բացվել է ԱՄՆ-ում առաջին հայկական եկեղեցին...

«Համազգային Հայագիտական միութիւնը» (ՆԱՍԱ) Հիմնադրվել է 1955թ. Հոկտեմբերի համայնարանի մի խումբ հայագետների նախաձեռնութեամբ: Նախագահն է Մանուկ Յանգը...

Ամերիկյան երկրների բաժնի վարիչ Հրայր Բարսյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 103, թթ. 1-4, 10-12, 16, 20, 21, 23: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 13

ԱՄՆ-ՈՒՄ ԽՍՀՄ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՍԱԿՑ Վ.ԿՈՍՈՎԻ
ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԻ ՀԱՍԱՐԱՎԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

08.05.1985թ.
Վաշինգտոն

Основные Армянские организации

1. "Всемирный Благотворительный Союз".-Образован в 1906 году. Насчитывает более 19 тыс. членов и имеет 101 отделение.Задачи: оказание материальной помощи армянам, культурно-просветительная деятельность и работа с молодежью.

2."Армянское общество помощи".-Образовано в 1910 году. Насчитывает более 16 тыс. членов и имеет 85 отделений в США и Канаде. Задачи: оказание материальной помощи армянам и культурно-просветительная деятельность.

3."Армянская Миссионерная Ассоциация Америки".-Образовано в 1918 году. Насчитывает более 4 тыс. членов и имеет 22 отделения.Задачи: оказание помощи армянским эмигрантам, культурно-просветительная и религиозная деятельность.

4."Орден Амаранта".-Основан в 1873 году. Насчитывает около 100 тыс. членов и является женской масонской организацией.

5."Национальная Ассоциация Армянских Исследований".-Основана в 1955 году и насчитывает более 2.5 тыс. человек.Задачи: научно-просветительная деятельность.

6. "Ассоциация Армянских Студентов Америки". -Основана в 1910 году. Насчитывает более 1 тыс. членов и имеет 10 отделений.Задачи: оказание материальной помощи армянским студентам, культурно-просветительная деятельность в студенческой среде.

7."Армянское Литературное общество".-Основано в 1956 году. Насчитывает более 400 членов.Задачи: культурно-просветительная деятельность, пропаганда армянского искусства и оказание помощи армянским писателям.

8."Благотворительная Ассоциация Армянских Женщин".-Основана в 1921 году. Насчитывает более 500 членов.Задачи: благотворительная деятельность.

9. "Всеобщий Армянский Атлетический Союз".-Основан в 1921 году. Насчитывает более 500 членов. Задачи: культурно-просветительная и спортивная деятельность среди молодежи.

10. "Армянская Ассамблея Благотворительного Общества".-Основана в 1972 году. Насчитывает более 500 членов и имеет 6 отделений.

11. "Армянская культурная Ассоциация".-Основана в 1967 году и насчитывает более 200 человек. Задачи: культурно-просветительная деятельность, пропаганда армянского искусства.

12. "Форест Хиллский Армянский Культурный центр".-Основан в 1971 году и имеет более 100 членов. Задачи: культурно-просветительная деятельность.

13. "Армянский Образовательный Фонд".-Основан в 1950 году и насчитывает около 100 членов. Задачи: культурно-просветительная и благотворительная деятельность.

14. "Армянская Научная Ассоциация Америки".-Основана в 1928 году и насчитывает более 50 членов. Задачи: научно-образовательная деятельность.

15. "Армянская Атлетическая Ассоциация Запада".-Основана в 1971 году. Задачи: спортивная деятельность среди молодежи.

16. "Молодежная Организация Америки при Армянской Церкви". Образована в 1946 году. Насчитывает более 1 тыс. членов и имеет 38 отделений.

Задачи: культурно-просветительная, образовательная и религиозная деятельность среди армянской молодежи.

17. "Молодежная Организация Калифорнии при Армянской Церкви".-Основана в 1945 году. Насчитывает более 400 членов и имеет 15 отделений. Задачи: культурно-просветительная, образовательная и религиозная деятельность среди молодежи.

18. "Спортивная Ассоциация Армянских Церквей".-Основана в 1967 году. Насчитывает около 200 членов и имеет 10 отделений. Задачи: спортивная деятельность среди армянской молодежи.

19. "Армянская Католическая Община".

20. "Армянская Прогрессивная Лига Америки".-Задачи: укрепление и расширение связей с Советской Арменией и пропаганда достижений республики.

21. "Армянская Революционная Федерация".-Основана в 1891 году. Задачи: воссоединение Армении по этническим и лингвистическим принципам, антисоветская и антикоммунистическая политика.

22. "Армянская Молодежная Федерация Америки".-Насчитывает более 3 тыс. членов и имеет 60 отделений. Является молодежным отделением Дашнакской партии.

23. "Армянский Национальный Комитет Помощи Бездомным Армянам".-Основан в 1948 году и имеет 15 отделений. Задачи: благотворительная деятельность по оказанию помощи бежавшим из СССР армянам в устройстве на территории США, Канады, Австралии и Южной Америки.

24. "Армянская Демократическая Лига".

25. "Армянская Либерально-Демократическая Организация".

26. "Армянская Культурная Организация Детройта".

27. "Байкарская Ассоциация".

28. "Ассоциация Айреник".

29. "Социал-Демократическая Партия Ханчакян".

30. "Витязи Вартана". Основана в 1948 году.

31. "Новая Ассоциация Язгада".

32. "Текеянская Культурная Ассоциация".

33. "Объединенная Ассоциация Томарза".-Основана в 1909 году и насчитывает около 100 членов.

Атташе совпосольства в США

В.Косов

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 7, գ. 19, թթ. 10-16: Պատճեն: Մեքենագիր:

ՄԱՍ II

N 1

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՀԱԿԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԽՍՀ-Ի ՄԻՋԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐՆ ԱՄՐԱՊՆԴԵԼՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ 28.07.1945թ. Երևան

Վերջին անգամ մեր ունեցած մանրակրկիտ խոսակցության հիման վրա, թույլ ավեր առաջադրել հետեւյալ խնդիրները գաղութահայրենական եւ առաջին հերթին ամերիկահայրենական ու Սովետական Հայաստանի միջեւ կուլտուրական կապը ամրացնելու համար. -

1. Ուղարկել մեզ տարվա մեջ գոնե մեկ քանի գեղարվեստական ֆիրմեր եւ լրատու ժապավեններ...
2. ԱՄՆ-ի մեջ Հառաջագրի միջոցով տարածել սովետահայ գրականությունն ու գիտական ու Հայագիտական հրատարակություններ...
3. Մեզի Հայթայթել նույնպես պլաստիկներ, պատրաստված Հայաստանի մեջ...
4. Նոր ավաններու կյանքն ու գործունեությունը ծանոթացնել արտասահմանի Հայերուն եւ հնարավոր դարձնել, որ Հայրենակցական Միությունները իրենց մասնակցությունը բերեն ծավալվող նոր շինարարություններուն...
5. Ուղարկել Կոմիտասի անվան կվարտետր...
6. ... Ամերիկայի Հայերու ծախսերով եւ սովետահայ քանդակագործներու պրոյեկտով Երևանի մեջ կանգնեցնել Նախագահ Ռուզվելտի արձանը:
7. Ամերիկայի Հայերը օժանդակեն զոհված Կարմիր Բանակայիններու երեխաներու պահպանման եւ դաստիարակության, յուրաքանչյուր երեխայի համար վճարելով տարեկան 100 դոլլար...
12. Սովետական Հայաստանի եւ գաղութներու մեջ միասնական ուղղադրություն ստեղծելու տեսակետեն, թելադրելի է, որ կանչվի խորհրդակցություն մը ՀՍՄԻ-ի Գիտություններու Ակադեմիայի կողմե, որուն հրավիրվին իրենց մասնակցությունը բերելու արտասահմանի ականավոր Հայ լեզվաբանները, ինչպես նաև մեկ քանի կարեւոր Հայ թերթերու խմբագիրները: Այսպիսի խորհրդակցություն մը կրնա բնութանի բանաձևը՝ բոլոր գաղութներու մեջ կիրառելու այն ուղղադրությունը, որը բնութանված է Սովետական Հայաստանի մեջ: Միասնական ուղղադրությունը շատ ավելի պիտի յուրացնե գաղութներու ու Սովետական Հայաստանի կուլտուրական կապը...

Պատրիկ

Ա.Աելյան

N 2

ԱՕԿՍ-Ի ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՆՈՐ ՀԱՎՈՐԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐԸ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌՈՋԱԴԻՄԱԿԱՆ ԼԻԳԱՅԻ 12-ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ

[օգոստոս] 1949թ.
Երևան

Прогрессивной Лиге армян Америки

Армянское общество культурной связи с заграницей горячо приветствует XII съезд Прогрессивной Лиги армян Америки и в лице его трудящихся патриотической армянской колонии.

Нас радует, что Прогрессивная Лига армян Америки своей повседневной работой делает достоянием широких масс армян в США великоленные достижения Великого Советского Союза и Советской Армении. Разоблачая предательскую деятельность агентов империализма, заклятых врагов армянского народа-дашнаков, Вы содействуете единству трудящихся армян вокруг Советской Армении, которая цветет и растет в братской семье народов Советского Союза.

Мы с удовлетворением следим за борьбой, которую прогрессивные армяне Америки ведут вместе с прогрессивными силами США во имя прочного демократического мира во всем мире, надежным оплотом которого является могучий Советский Союз.

Желаем Вам плодотворной работы в деле дальнейшего укрепления дружественных связей трудящихся армян Америки с трудящимися своей родины-Советской Армении и новых успехов в борьбе за прочный мир во всем мире.

Да здравствует единство трудящихся армян Америки!

Да здравствует нерушимая связь Советской Армении с трудящимися армянами зарубежных стран!

Да здравствует дружба между американским и советским народами!

От имени Армянского общества культурной связи с заграницей:

1. Виктор Амбарцумян-Президент Академии Наук Армянской ССР, член Правления АОКС. 2. Аветик Исаакян-Председатель Союза Советских писателей Армении, член секции литературы АОКС. 3. Гурген Арутюнян-Председатель Правления АОКС 4. Мартирос Сарьян-действительный член Академии Художеств СССР, Председатель Союза Художников Армении, член секции искусств АОКС. 5. Патрик Селян-Редактор журнала "Советакан Айастан", член Правления АОКС. 6. Айкануш Давелян-Народная артистка СССР, член Правления и Президент секции искусств АОКС 7. Дереник Демирчян-Президент секции литературы АОКС 8. Армен Гулакян-Лауреат Сталинской премии, Народный артист Армянской ССР, член секции искусств АОКС. 9. Наири Зарян-Поэт, член член секции литературы АОКС. 10. Захарий Башинджагян-Профессор, проректор Ереванского Государственного Университета, член Правления АОКС. 11. Ара Сарксян-Член-корреспондент Академии Художеств СССР, член Правления АОКС. 12. Левон Калантар-Профессор, Заслуженный деятель искусств, член Правления АОКС. 13. Абрамян Аиот-Профессор, зам.председателя Правления АОКС

N 3

03.12.1949թ.

Երևան

...За период с января месяца по 1-ое декабря 1949 года Армянским Обществом культурной связи с заграницей проделана следующая работа по отправке различных материалов в Соединенные Штаты Америки: Комитету Культурной связи с Арменией, Прогрессивной Лиге армян Америки, газетам "Драбер" и "Арменииен трибюн".

За истекший период систематически отправлены произведения Маркса, Энгельса, Ленина и Сталина...Всего из произведений классиков марксизма-ленинизма отправлено 29 названий книг, общим количеством в 166 экземпляров...

Из художественной литературы обеим организациям отправлено всего 57 названий книг общим количеством 332 экз...

Из армянских классиков отправлены произведения Х.Абовяна, Ов.Туманяна, Раффи, Нар-Доса, Ширванзаде, Г.Агаяна, И.Иоаннисяна, Ерухана и др. Большим количеством отправляются произведения советских армянских писателей Ав.Исаакяна, Д.Демирчяна, Ст.Зоряна, Н.Заряна, Г.Саряна, Р.Кочара, а также книги молодых авторов.

Из классиков русской литературы и современных советских писателей отправлены в армянском переводе сочинения Л.Толстого, А.Пушкина, В.Белинского, М.Лермонтова, И.Тургенева, А.Островского, М.Горького, В.Маяковского, М.Шолохова, А.Фадеева, Б.Полевого, С.Бабаевского, Э.Грина, К.Симонова и др...

Систематически отправляются республиканские газеты "Советакан Айастан" и "Коммунист".

Из общественно-политической литературы отправлено обеим организациям 8 названий книг-в 39 экз.

Отправлены учебники и научные труды - 16 назв. в 100 экз., в том числе труды академика Н.Марра, доктора-проф. А.Гарибяна, историка Лео, лауреата Сталинской премии академика Ст.Малхасяна, архитектора Т.Тораманяна, академика Р.Ачаряна и др.

Таким образом за истекший период всего отправлено 126 названий книг, общим количеством в 667 экземпляров.

АОКС-ом за отчетный период получено 200 экз. книги известного армянского поэта, проживающего в Америке-К.Ситала "Я видел рассвет нашей страны", где автор описывает свои впечатления о пребывании в Советской Армении в 1946 году в качестве делегата 2 съезда Союза Советских Писателей Армении...

Прогрессивным армянским организациям США отправлено также ноты и грампластинки из произведений армянских и русских композиторов (А.Спендиарова, Комитаса, А.Хачатуряна, Р.Меликяна, А.Тер-Гевондяна, К.Закаряна, А.Сатяна, Ал.Арутюняна и др.). Всего отправлено нот 34 назв. в 212 экз., грампластинок - 40 назв. - 178 экз.

За истекший период редакциям прогрессивных армянских газет "Драбер" и "Арменииен Трибюн" нами отправлено всего 231 статей, в том числе общественно-политических - 47, теоретических - 4, о промышленности - 3, о сельском-хозяйстве - 6, по научным вопросам - 10, о просвещении - 11, о здравоохранении - 6, о литературе и искусстве 10, о жизни репатриантов - 29, очерки, рассказы, стихи, пьесы и др. литературных произведений - 68, о физкультуре и спорте - 2...

Отправлена в заграницу новая пьеса молодых драматургов Карагезяна и Тер-Григоряна – “Эти звезды наши”, успешно идущая на сцене театра им. Г.Сундукяна в Ереване. Вместе с пьесой отправлены рецензии ному пьесу и ноты песен к этой пьесе.

В ближайшее время предусмотрено отправить кино-очерки “Хачатур Абовян”, “Они колхозных сел”, “В родных горах”, кино-журналы NN. 16 и 17.1949 года, кинофильмы “Девушка Араратской долины” и “Героиня”. Все являются произведениями армянской киностудии. Скоро отправим также большие фото-выставки – “Жизнь и деятельность И.В.Сталина с подобным текстом”, “Три года на родной земле” с 70-ю снимками, “Счастливое детство” с 53 снимками.

До конца декабря месяца будет отправлено 15 назв. книг с общим количеством в 150 экз...

Председатель правления АОКС Г.Арутюнян

ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 1, գ. 89, թթ. 5-11: Բնագիրը: Մեքենագիրը:

N 4

ԽԱՀԱՄ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՍԱԿՑԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՕԿՍ-Ի ՆԱԽԱԳԱՀ Գ.ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅ ԲԵՐԴՈՍ ՄԱԿԱՐՅԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՆ ԿՏԱԿԱԾ ՆՎԵՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

30.06.1950թ. Մոսկվա

При этом сопровождается для передачи Ереванскому Государственному Университету часть вещей и книг, завещанные Университету умершим американским гражданином Бердосом Макарьяном...

И.О. Зав.Отделом США

А.Соболев

Опись

Книг и вещей Бердоса Макарьяна, направленных для передачи Ереванскому Государственному Университету

1. Библия на английском языке, перевод короля Джеймса, издана в 1612 или 1613г. 2. Экземпляр первого английского перевода корана, издание 1732г. 3. Рукописная книга на персидском и арабском языках. 4. Арабская рукопись на пергаменте. 5. Коран на арабском языке. 6. Рукописное евангелие на армянском языке, издание 1240г. по календарю армянской церкви. 7. Сборник армянских молитв и церковных служб, с иллюстрациями, издание примерно 1626г., Амстердам, Голландия. 8. Роговая икона (повреждена. 9. Деревянная коробка с двумя стеклянными сосудами (повреждены), табакеркой для нюхательного табака и карманным рукописным кораном на арабском языке.

ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 1, գ. 92, թ. 6-9: Բնագիրը: Մեքենագիրը:

N 5

ԱՕԿՍ-Ի ՆԱԽԱԳԱՀ ԲԵՐՍԱԲԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳԵՎՈՐԳ ՍԱՐԱՑՅԱՆԻՆ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԼԵԶՎՈՎ «ՀԱՅ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ» ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

19.06.1961թ. Երևան

Հարգելի պրն. Սարաֆյան

Մենք անչափ բարձր ենք գնահատում Ամերիկահայ բարեգործական միութիւնի նախաձեռնութիւնը, ինչպես նաև անձամբ Ձեր եւ մյուս ընկերների գործադ-

րած ջանքերը՝ անդիերեն լեզվով «Հայ Հանրագիտարան» ստեղծելու ուղղութիւնում: Դա կօգնի բազմաթիվ օտարախոս Հայ երիտասարդների որոշ պատկերացում կազմելու Հայրենի իրականութեան մասին: Մենք էլ խոստանում ենք մեր կողմից ամեն ինչ անել Ձեր աշխատանքը գյուրացնելու ճամար...

Նախագահու թյան նախագահ Բ.Գրիգորյան

ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 3, գ. 273, թ. 43: Պատճեն: Մեքենագիրը:

N 6

ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐՈՂ ՇԱՀԱՆ ՆԱԹԱԼԻԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՕԿՍ-Ի ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆՆ ԻՐ ՎԻՋԱՆ ԵՐԿԱՐԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

04.07.1961թ. Երևան

Հարգելի ընկեր

Ներքո ստորագրելու ՇԱՀԱՆ ՆԱԹԱԼԻ (Ամերիկյան պատարտով ՋԱՆ ՄԱՀԻ), Ամերիկային որպես տուրիստ Հայաստան եմ եկած մինչև հունիսի 16-ը մնալու վրդայով: Երկար տարիներու Հասարակական գործիչը եւ մի ամբողջ շարք աշխատութիւններու հեղինակ, այդ թվում՝ «Այլքսանդրապոլի դաշնագրեն մինչև 1930-ի Կովկասյան պատամբութիւնները» երկհատորյա գիրքը, որու մեջ քննադատած եմ դաշնակցութեան թուրքական օրինատացիան՝ ուղղված Սովետական Միութեան դեմ, բողոքերծած եմ դաշնակցութեան Հակասովետական, ազգակործան քաղաքականութիւնը: Այժմ ես կաշխատիմ մեկ նոր գործի վրա, որը վերահիշյալ աշխատութեան շարունակութիւնը պիտի ըլլա: Այս նոր ուսումնասիրութիւնը կվերաբերի դաշնակցութեան փետրվարյան արկածախնդրութեան: Իմ այդ աշխատանքի ճամար ես կարիք ունիմ ծանոթանալու այդ իրադարձութեան վերաբերյալ Հայաստանում (Պետական Արխիվում) եղած փաստաթուղթերուն եւ որոշ հրատարակութիւններուն:

Այդ նպատակով՝ կխնդրեմ միջնորդել Հայաստանի պետական մարմիններու մոտ, որպեսզի իմ Հայաստան մնալու վիզան երկարաձգվե մեկ ամիսով:

Կանխաձայտ շնորհակալութեամբ եւ Հարգանքներով

Շահան Նաթելի

ՀԱԱ, ֆ. 709, ց. 3, գ. 274, թ. 49: Բնագիրը: Մեքենագիրը:

N 7

ՍՓՅՈՒՆ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐՈՂ ՎԱՀԵ ԱՅՅԿԻՆ ԻՐ ԱՐԽԻՎԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

09.06.1964թ. Երևան

Հարգելի բարեկամ

Մեծ հաճուքով ապրիլի 23-ի Ձեր նամակից տեղեկացանք, թե մտադրվել եք Հայրենիք ուղարկել Ձեր արխիվը: Փոխադրութեան հետ կապված խնդիրը, որ մտահոգում է Ձեզ, մեր ընկերութիւնը վերջնում է իր վրա: Մենք արդեն մի նամակ ենք հղել Ամերիկահայ ՄիջՀայրենակցական միութեանը, խնդրելով կազմակերպել Ձեր արխիվի Հայաստան փոխադրութեան գործը...

Նախագահի տեղակալ Ա.Մարիրոսյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 287, թ. 44: Պատճեն: Մեքենագիրը:

N 8

ԿՈՂՈՒՄԲԻԱ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՈՒՍԱՆՈՂ ՌՈՆԱԼԴ ԳՅՈՒՆԻՈՒ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՆ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ ԻՐԵՆ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

01.01.1965թ.
[Փենսիլվանիա]

Հարգելի կոմիտեի անդամներ

... Ես Գոյումբրիա Համալսարանում ուսանող եմ, եւ երբ ես երեւանում այցելում էի, ես խնդրեցի կոմիտեից որոշ գրքերը ու հանդեսները, եւ Դուք խոստացաք ուղարկել ինձ նույնը: Բայց մինչեւ այսօր որեւէ գրականություն չեմ ստացել Ձեզանից: Նկատելի է Ձեզ Համար երեւակայել, թե, որքան կարեւոր են այս գրքերը իմ ուսումնասիրության Շահումյանի կյանքի մասին: Խնդրում եմ որ ամեն միջոց գործացրէք կատարելու այս խնդրանքս: Հույսով եմ, որ ամեն ջանք պիտի գործացրէք:

Մեծայն շնորհակալությամբ մնում եմ:

Ռոնալդ Այունի

Այս գրքերը շատ կարեւոր են իմ գիտերտացիայի համար:

1. Атлас Азербайджанской Республики
2. Հին բույսերի կենդանի հիշողություններ, գիրք առաջին, (Երեւան, 1958)
3. Гарибджанян Г.Б., Коммунистическая организация Армении в борьбе за победу Советской власти (Ереван, 1957).
4. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении (Сборник документов), Ереван, 1957.
5. Պատմաբանասիրական Հանդես
6. Տեղեկագիր
7. Եվ ուրիշ գիրքեր ուսուցիչային Հայաստանու մասին

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 135, թթ. 18-19 Հակ.: Ինքնագիր:

N 9

ՍՓՅՈՒՌ-ԲԱ, ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՇԽԱՏԱԿՑԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌԱՅՈՒՆԻՒՆ Ա.ՋԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

17.02.1965թ.
Երեւան

Սիրելի Ռոնալդ Այունի

Ձեր Հունվարի 1-ի նամակը ստացանք: 1965թ. քննադրում կստանաք «Սովետական Հայաստան», «Սովետական արվեստ», «Պատմաբանասիրական Հանդես» ու «Տեղեկագիր» (Հասարակագիտական սերիա) հանդեսները: Արդեն ուղարկել ենք նաև մի շարք գրքեր, որ հուսով ենք, թե ստացած կլինենք: Կուղարկենք նաև Ձեր ուսումնասիրությունների համար անհրաժեշտ գրականություններ:

Կոմիտեի ավագ խորհրդական Գր. Գուլումջյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 135, թ. 17: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 10

ՀԽՍՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ
ՍՍԱՑՎՈՂ ԱՐԽԻՎՆԵՐԸ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ ՀԱՍՑԵԱՏԵՐԵՐԻՆ
ՀԱՆՁՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

21.01.1965թ.
Երեւան

N 29

1. В целях определения места дальнейшего хранения поступающих из-за границы архивных документов, литературы и музейных ценностей, образовать при Архивном управлении при Совете Министров Армянской ССР республиканскую комиссию в составе:

Арутюнян А.О.- начальника Архивного управления при Совете Министров Армянской ССР (Председатель комиссии), Амазаспьян В.Е. - пред-

109

седателя Армянского комитета по культурным связям с соотечественниками за рубежом, Арутюнян Г.Г. - директора Центрального государственного исторического архива Армянской ССР, Асратян М.С.- директора Государственного исторического музея Министерства культуры Армянской ССР, Гарибян А.С. - директора фундаментальной библиотеки Академии наук Армянской ССР, Даллакян К.Л.- председателя Совета по делам армянской церкви при Совете Министров Армянской ССР, Котанджян А.Г.- начальника Главлита Государственного комитета Совета Министров Армянской ССР по печати, Меликсетян С.А.- директора Музея литературы и искусства Министерства культуры Армянской ССР, Неркарарян В.Н.- директора Партийного архива при ЦК КП Армении, Тирабян А.М.- директора Государственной республиканской библиотеки им. А.Мясникяна, Хачикян Л.С.-директора Матенадарана им.Месропа Маштоца.

2. Обязать республиканскую комиссию определения места дальнейшего хранения поступивших из-за границы архивных документов, литературы и музейных ценностей производить с учетом профиля учреждений и организаций, исходя из интересов обеспечения надежной сохранности и наиболее эффективного использования их.

3. Обязать руководителей министерств, ведомств и организаций республики своевременно уведомить республиканскую комиссию о поступлении из-за границы архивных документов, литературы и музейных ценностей.

Председатель
Совета Министров Армянской ССР

А.Кочинян

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 97, գ. 25, թթ.2-3: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 11

ՍՓՅՈՒՌ-ԲԱ, ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԽՍՀ
ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐԱՐ Բ.ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ՏԵՂԱՓՈՒՎԵԼԻՔ ԱՐԽԻՎՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

28.02.1965թ.
Երեւան

Ուղարկում ենք ցանկը սփյուռքահայ այն գրադարանների ու արխիվների, որ հնարավոր է տեղափոխել Սովետական Հայաստան:

ԱՄՆ

...2. Յրեզնո ... Վահե Հայկի անձնական արխիվը, 3. Նյու-Յորք - Հարոթյուն Պատարյանի ձայնագրերի արխիվը... 7. Գառնիկ Գեորգյանի «Կոունկ» թերթի 40 տարվա հավաքածուն, 8. Բոստոն - Թոփալյան գրադարանի ունեցվածքը, 9. Նյու Յորք - կոլեկցիոններ Հարոթյուն Հազարյանի անձնական թանգարանը (ձեռագրեր, կերպարվեստի գործեր)..., 11. Յրեզնո - կոմպոզիտոր Վաղարշակ Արվանձալյանի երաժշտական արխիվը...

Կոմիտեի նախագահ

Վ.Համազասպյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 47, թթ. 1-2: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 12

ՍՓՅՈՒՌ-ԲԱ, ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԻՍ
ՓԱՓԱԶՅԱՆԻՆ ՆՐԱ ԿՈԶԸ ՈՂՋՈՒՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

19.05.1965թ.
Երեւան

110

31.12.1965թ.
Երևան

Հարգելի ընկ. Փափազյան
...Վերջերս, ամերիկահայ մամուլում կարգացինք Ձեր կոչը՝ «Գրքերու Հայ-
րենադարձ կատարենք [Հայաստան]» վերնագրով: Այդ կոչն այստեղ արժանացավ
մեծ ուշադրություն: Վստահ ենք, որ Ձեր Հայրենասիրական ելույթը արձագանք-
ներ կունենա ամերիկահայ գաղութում... Միայն վերջին շրջանում Հայրենիքը
ստացավ սփյուռքահայ շատ մտավորականների անձնական արխիվներն ու գրադա-
րանները, բազմաթիվ գեղանկարչական գործեր, թանգարանային արժեքավոր
նյութեր...

Ամերիկյան երկրներէ բաժնի վարիչ Գր.Գուլումջյան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 350, թ. 1: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 13

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊԱՏՄԱՐԱՆ ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐՅԱՆԻՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՄԲ ԶԲԱՂՎԵԼՈՒ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

30.06.1965թ.
Երևան

Հարգելի պրն. Վ.Տատրյան
... Հետաքրքրութեամբ իմացանք, որ նպատակադրվել եք հայոց կուտորածնե-
րի շուրջ նյութեր հավաքելու: Անշուշտ, եվրոպական արխիվները (մանավանդ գեր-
մանական) շատ նյութեր ունեն, որոնք դեռևս չի՛նք են ծանոթ, կամ լրիվ ծանոթ
չեն Հայ թե օտար Հանրութեանը: Մեր արխիվները աղքատ են Ձեր ուսումնասիրած
շրջանի նյութերով: Եղածները վերաբերում են 1918-1920թթ.: Մենք սիրով կա-
րող ենք Ձեր ուսումնասիրությունների համար սրամաղբի այստեղ լույս տեսած
գրքերը...

Կոմիտեի նախագահ Վ.Համազասպյան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 138, թ. 42: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 14

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱԳԵՏ ԱՎԵՏԻՍ
ԱԱՆՃՅԱՆԻՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

25.09.1965թ.
Երևան

Մեծարգո պրոֆեսոր
Հալատում ենք Ձեր 12 օգոստոսի թվակիր նամակի ստացումը: Դուք տեղե-
կացնում էիք մեզ, որ Ձեզ վստահված է Կալիֆորնիայի համալսարանի հայագիտա-
կան ուսմանը բաժնի անօրենի բարձր պաշտոնը: Մեր հաճելի պարտքն ենք համա-
րում հայանել Ձեզ, որ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն,
ինչպես նաև կոմիտեի հայագիտական հանձնաժողովը հնարավոր բոլոր միջոցնե-
րով կաշխատեն օգտակար լինել նորաստեղծ հայագիտական այդ հաստատու-
թյանը...

Կոմիտեի նախագահի տեղակալ Ա.Մարտիրոսյան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 139, թ. 56: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 15

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՐԳԵՆ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏՅԱՆԻՆ ՆՅՈՒՑՈՒ ՅՈՐՔՈՒՄ ԿԱՌՈՒՑՎԵԼԻՔ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ

111

Սրբազան տեր
Ամիսներ առաջ, երբ խնդրանք ներկայացրիք, որ Հայաստանի ճարտարապետ-
ներն էլ մասնակցեն Նյու Յորքում կառուցվելիք Հայ եկեղեցու եւ մշակութային
տան շրջարկում կանգնեցվելիք հուշարձանի նախագծմանը, մենք գործի լծեցինք
մեր անվանի ճարտարապետներին ու քանդակագործներին: Օրերս հանրածանոթ
ճարտարապետ Ռաֆայել Իսրայելյանն ու քանդակագործ Արա Հարությունյանը մեզ
ներկայացրին հուշարձանի երկու նմուշներ, որոնք իրենց մտահոգությունով բավա-
կանին ինքնատիպ գործեր են դուրս գալիս... Լավ կլինեք, որ ուղարկելիք կառուց-
վող շինությունների մակետների լուսանկարները...

Կոմիտեի նախագահ Վ.Համազասպյան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 345, թ. 18: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 16

ՀԵՍՀ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԻՄՈՒՄԸ Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ
ԵՐԱԺԵՇՏԱԳԵՏՄ.ԹՈՒՄԱՃԱՆԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ

17.01.1966թ.
Երևան

Ամերիկահայ երաժշտագետ-քանահավաք Միհրան Թումաճանը (Կոմիտասի
հինգ սաներից մեկը) շուրջ 45 տարիների ընթացքում անխոնջ ու հետևողական
պրպտումների շնորհիվ հավաքել է հայ ժողովրդական երաժշտության ու բանա-
հյուսման հարուստ նյութեր, որոնք ընդգրկում են մոտ 3450 միավոր: Այդ
նյութերը ներկայացնում են Ակնը, Վանը, Կյուրինը, Մուշը ու Տարսնը, Բաղեշը,
Բյուրեղանի, Տիգրանակերտը, Երզնկան, Խարբերքը, Մալաթիան, Կիլիկիան, Եգես-
իան, Կեսարիան եւ այլն: Արանց մեծ մասը Արեւմտյան Հայաստանի այն վայրերն
են, որտեղից մինչև այժմ երաժշտական-ազգագրական քիչ բան է հավաքված, կամ
բնավ չի հայտնաբերված: Նախնական ծանոթությունը ցույց է տվել, որ Թումաճա-
նի նյութերը, եւ մասնավորապես ժողովրդական եղանակները հավաքված ու նոտա-
գրված են մասնագիտական մեծ հմտությամբ եւ գիտական ու գեղարվեստական
հսկայական արժեք ունեն: Մ.Թումաճանը բազմեցս պատրաստակամություն է
հայտնել իր ժողովածուն Սովետական Հայաստանում հրատարակելու: Նկատի
ունենալով այս բոլորը, խնդրում ենք Մ.Թումաճանին հրավիրել Երևան եւ հնարա-
վորություն տալ այդ մեծարժեք ժողովածուն հրատարակության պատրաստելու:

Հայաստանի կոմպոզիտորների միության նախագահ
ՀՍՍՌ Ժող. արտիստ Է.Միրզոյան

Արվեստի ինստիտուտի գիրեկտոր Պրոֆ. գոկտոր Ռ.Զարյան

Հնագիտության – ազգագրության ինստիտուտի գիրեկտոր Պրոֆ. գոկտոր Բ.Առաքելյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 218, թ. 27: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 17

ՈՒԶԱՐԴ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՅՑԵԼԵԼՈՒ ՑԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

26.04.1966
Լոս Անջելոս

112

Յարգելի Կոմիտեի նախագահ, Վարդկես Համազասպյան
... Հինգ տարի է, հայոց պատմութիւն կը գասաւանդեմ Կալիֆորնիոյ Համալսարանի Լոս Անճելոս ճիւղի մէջ: Այժմս կը հիմնուի հայագիտական ամպիոն մը, որուն Դուք արդէն իսկ Ձեր մասնակցութիւնը բերած էք ուղարկելով մեզ մի քանի հարիւր թանկագին հատորներ: Ստանալով իմ գովառարայի տիպոգր պատմութեան ֆակուլտետէն, այս նամակը կը գրեմ անձնական խնդրանքի մը շուրջ...Տիկինս, որը բժշկուհի է, եւ ես շատ կը փափագինք այցիլել հայրենիքը եւ շատ երախտապարտ պիտի ըլլանք եթէ հրաւիր ստանանք Ձեր կոմիտէէն... Սպասելով դիմումիս պատասխանը, կը մնամ խորհրդի յարգանքով եւ ջերմ գգացումներով:

Բիջարդ (Տիգրան) Յովհաննէսեան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 224, թ. 1ա: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 18

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒԲԵՆ
ՄԱՄՈՒԼՅԱՆԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՖԻԼՄ ՆԿԱՐԱՀԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

30.09.1966թ.
Երեւան

Յարգելի Հայրենակից
Նյույորքքաքանի ժուռնալիստ Հենրի Բուզալյանը մեր կոմիտեին էր ուղարկել Ձեզ հետ ունեցած տեսակցութեան գրառումը... Մեզ ուրախացրեց Հայաստան այցելելու եւ հայկական մի ֆիլմի նկարահանման աշխատանքներին մասնակցելու Ձեր փափազը: Մեզ հուզեցին Ձեր հայրենասիրական արտահայտութիւնները հայ ժողովրդի եւ Հայաստանի մասին: Մեծապես հաճելի կլինեն Ձեզ ողջունել մայր հայրենիքում...

Կոմիտեի նախագահ Վ.Համազասպյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 226, թ. 49: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 19

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԽՍՀ
ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ Բ.ՄՈՒՐԱԳՅԱՆԻՆ
Վ.ԹԱԹՈՍՅԱՆԻ ԿՏԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

09.09.1967թ.
Երեւան

Մոնրեալում եղած ժամանակ ԱՄՆ-ի ոսմկավար կուսակցութեան ղեկավարներէրջ Էդմոնդ Քոթլայազյանը... գրուցի ժամանակ հայտնեց, որ երկար տարիներ ամերիկյան բանակում ծառայած հայազգի Վարդիվոս (Մարտիրոս) Թաթոսյանը Սովետական Հայաստանի մանկատների սաներին ու ծնողագուրկ երեխաներին կտակել է 90.000 գոլլար... Նա Արեւմտյան Հայաստանից որբացած վիճակում հասել է Ամերիկա եւ 40 տարի ծառայել ամերիկյան բանակում... Վ.Թաթոսյանը իր ամբողջ խնայողութիւնը... կտակել է Սովետական Հայաստանի որբերին հայ եկեղեցու միջոցով: Վ.Թաթոսյանը մահացել է 1967թ. հուլիսի 28-ին, 79 տարեկան հասակում: Խնդրում ենք համապատասխան կարգադրութիւն անել հայ եկեղեցու գործերի խորհրդին, որպեսզի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը հետաքրքրութիւն հանգես բերի ամերիկյան առաջնորդարանի միջոցով ստանալու այդ գումարը:

Կոմիտեի նախագահ Վ.Համազասպյան

N 20
ԼԵՎՈՆ ՏՈՆՈՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Վ.ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ
ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅՆԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՅՑԵԼԵԼՈՒ ՑԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
11.01.1968թ.
Բեւերլի Հիլս

Սիրելի պարոն Համազասպյան
Ամերիկայում միակ հայկական ճանապարհորդական գործակալութիւնն է այս կազմակերպութիւնը, որը լրիվ երաշխավորված է Մոսկվայի «Ինտուրիստ» ընկերութեան կողմից: Այստեղ բազմաթիւ հայեր ցանկանում են մասնակցել Սարգսյանի 50-ամյա հոբելյանական տոնակատարութիւններին: Այս առնչութեամբ խնդրում ենք բարի լինել մեզ հայտնելու մայրս ամսում կայանալիք հանդիսութիւններին մոտավոր ամսաթիւի մասին, որպեսզի հնարավոր լինի կարգավորել այն բոլոր հարցերը, որոնք կապված են նման ուղեւորութեան հետ...

«Հերոն» ճանապարհորդային եւ տուրիստական գործակալութեան գլխավոր ԼԵՆՈՆ Ս.ՏՈՆՅԱՆ

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 383, թ. 2: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 21

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՒՍԻՆ
ԱՄԱՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

06.02.1968թ.
Երեւան

Հարգելի Լուսին Ամարա
1968թ. հոկտեմբեր ամսին Երեւանում նշվելու է առաջին հայ օպերայի «Արշակ Բ»-ի 100-ամյակը: Այդ հոբելյանը վեր է ածվելու հայ երգի ու երաժշտութեան մեծ տոնի: Սփյուռքահայութեան հետ մշակութային կապի կոմիտեն եւ Այ. Ապենդիարյանի անվան օպերայի եւ բալետի թատրոնի տնօրինութիւնը նպատակահարմար են գտնում երգի ու երաժշտութեան օրը փառատոնին մասնակցելու եւ Երեւանի օպերայում ելույթներ ունենալու համար այդ օրերին հայրենիք հրավիրել սփյուռքահայ մի խումբ հուշակալոր երգիչ-երգչուհիների: Այդ երգիչ-երգչուհիների ցուցակի առաջին անուններէրջ մեկը Դուք եք: Ուստի խնդրում ենք վարորդը հայտնել մեզ, թե կիրառականք արդյոք, ընդառաջելով մեր հրավերին, վերոհիշյալ ժամկետին այցելել Հայաստան ու մասնակցել այդ փառատոնին:

Կոմիտեի նախագահի տեղակալ Վ.Դավթյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 376, թ. 3: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 22

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՐԴՈՒՇ
ՄՈՒՐԱԳՅԱՆԻՆ ԵՂՐՈՐ ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

09.04.1970թ.
Երեւան

Հարգելի Հայրենակցուհի
Վերջերս... տեղեկացանք Ձեր ազնիվ եւ հայրենասիրական մտադրութեան մասին՝ մեծատաղանդ Ձեր եղբոր՝ Արշիլ Գորկու (Ոստանիկ Աղոյանի) գործերից 44-ը նվիրաբերել Երեւանի պետական պատկերասրահին: Բացի այդ տեղեկացանք, որ մտադիր եք վերջնականապես բնակութիւն հաստատել մայր հայրենիքում: Ձեր մտադրութիւնը ողջունելի է...

Կոմիտեի նախագահի տեղակալ Վ.Դավթյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 231, թ. 54: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 23

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԿԿ ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ
ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ ՌԵԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻՆ՝ ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆԻՆ ԱՄՆ
ԳՈՐԾՈՒՂԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

10.07.1970թ.
Երևան

Դեռոյտի Հայ մշակութային միութիւնը, որը սերտորեն կապված է Սովետական Հայաստանի հետ... խնդրանք է ներկայացրել Սովետական Հայաստանի 50-ամյա Հոբելյանի առթիւ Դեռոյտում կազմակերպվող «Հայրենիքի փառատոն» հանդիսութեանը մասնակցելու եւ համապատասխան ղեկուցումով Հանդես դալու համար 1970թ. նոյեմբեր ամսին ԱՄՆ ուղարկել բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկյանին... Սիլվա Կապուտիկյանը հնարավորութիւն կունենա մասնակցել ոչ միայն Դեռոյտի... այլեւ... ԱՄՆ-ի մի շարք հայաշատ քաղաքներում կազմակերպվող Հոբելյանական հանդիսութիւններին:

Խնդրում ենք Ձեր կարգադրութիւնը բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկյանին այս տարվա նոյեմբեր ամսին մեկ ամսով ուղարկելու ԱՄՆ...

Կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 21, թ. 40: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 24

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՍԵՆ ԵՎ ԱՐՄԱՆ
ՓՈՒՇՄԱՆՆԵՐԻՆ (ՆՅՈՒ ՅՈՐՔ) ՀՈՐ՝ ՀՈՎՍԵՓ ՓՈՒՇՄԱՆԻ ՆԿԱՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հուլիս 1970թ.
Երևան

Հարգելի բարեկամներ

Սիլվա Բաբայանի հետ մշակութային կապի կոմիտեն եւ Երևանի պետական պատկերասրահի անօրինութիւնը իրենց խորին շնորհակալութիւնն են հայտնում Ձեզ Ձեր գոհողութեան համար: Մեծատաղանդ Հովսեփ Փուշմանի՝ Ձեր նվիրարբերած երկու արժեքավոր գործերը... հանդիսավոր պայմաններում հանձնվեցին Երևանի պետական պատկերասրահին... Հիշյալ գործերը կղետեղվեն Երևանի պատկերասրահում՝ Հայ դասական նկարիչների գոծերի կողքին: Այժմ Երևանցիները եւս հնարավորութիւն ունեն հաղորդակից լինելու նրա մեծ արվեստին...

Կոմիտեի նախագահ Պատկերասրահի տնօրեն Վ. Համազասպյան Էդ. Խսարեկյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 236, թ. 35: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 25

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ
ՀՈՒՀԱՏԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՊԱՏՄԱՔԱՆՆԵՐԻՆ

31.09.1970թ.
Քեմբրիջ (Մասսաչուսեթս)

Հայ ժողովրդի նոր պատմութեան (18-րդ դարը ներկայացնող) մասին, երկու օր տեւողությամբ կոնֆերանս է տեղի ունենալու այս աշնանը, ի մի հավաքելու նպատակով նրանց, որոնք ուղղակի ընդգրկված են Հայ ժողովրդի պատմութիւնը

ուսուցանելու, հետազոտելու կամ դիպլոմային աշխատանք գրելու եւ առիթ ստեղծել նրանց քննարկելու ընդհանուր հետաքրքրութիւն ներկայացնող հարցեր, մտքերի փոխանակութիւն ունենայ: Օգնել նրանց Հայ ժողովրդի պատմութեան այս բնագավառի ու ժամանակաշրջանի ուսումնասիրութիւնը առաջ տանելու համար:

Հոկտեմբերի 29-ին եւ 30-ին, Քեմբրիջում կայանայիք կոնֆերանսը լինելու է առաջինը իր տեսակի մեջ, այս նյութի շուրջ, Արեւմտյան աշխարհում եւ նախորդելու է Հայկական ուսումնասիրութիւնների ու հետազոտութիւնների ազգային ընկերութեան (ՀՈՒՀԱՏ) 16-րդ ամենամյա ժողովին, որը կայանալու է հոկտեմբերի 31-ին: Կոնֆերանսը տեղի է ունենալու ՀՈՒՀԱՏ-ի նախաձեռնութեամբ Հարավային համալսարանի Մերձավոր Արեւելքի լեզուների ու գրականութեան բաժնի եւ Միջին Արեւելքի ուսումնասիրութիւնների կենտրոնում...

Կոնֆերանսի նախնական օրակարգը ընդգրկում է հետեւյալ բնագավառները. Հայ ժողովրդի նոր պատմութիւնը ու հետազոտական խնդիրներ, Հայկական ազգայնականութեան հատում, Հայերն ու նրա հարեւանները, Միջազգային դիվանագիտութիւնը եւ հայերը, Հայ Սփյուռքի մշակութային ինքնորոշումը ու վերապրումը...

Անկեղծորեն Ձերը՝ նախագահ դիրեկտորներին խորհրդի [ՀՈՒՀԱՏ] Մանուկ Յանգ

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 237, թ. 4-5: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 26

Մ.ԱՍՐՅԱՆԻ ՆԿԱՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԻՐԵԼՈՒ
Գ.ՅԱՆԻԿՅԱՆԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

14.10.1971թ.
Սանտա Բարբառա

Հարգելի պարոն Վ. Համազասպեան

... Ես եկել եմ մի որոշման, որը հայտնում եմ Ձեզ: Մեծանուն նկարիչ Մարտիրոս Սարեանի «Պարսկական Սենեակ» կոչւող նկարը, որը իմ սեփականութիւնն է, մոտ ապագայում պիտի նուիրուի Հայրենիքին - առանց մի որեէջ վճարումի նրա կողմից: Ես կամավոր կերպով ինձ վերայ եմ վերցնում այդ հարցի լուծումը - այստեղ տեղիս վերայ, օգտագործելով իմ հնարաորութիւնները եւ բարեկամները...

Ինչպէս եւ ուժ անունից կը կատարուի նուերը ... չգիտեմ... բայց խօսք եմ տալիս, որ կը կատարուի... նկարը ԵՐԵՒԱՆ կը հասնի:

Անկեղծ Հարգանքներով Գուրգէն Եանիկեան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 5, գ. 280, թ. 11: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 27

ՌԻԶԱՐԴԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ԿՈՄԻՏԵ ԻՐ ՈՒՍԱՆՈՂ Ժ.ԼԻՊԱՐԻՏՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

01.05.1973թ.
Լոս Անջելես

Յարգելի Հայրենակից՝ Պարգեւ Մարտիրոսեան

...Ուսանողներէս մէկը՝ Ժիրայր Լիպարիտեանը լուրջ եւ ուշիմ, այս տարի պաշտօնի կոչուեցաւ Լոս Անջելես Ստայթ Գոլլեճը, որ կը գտնուի Մոնտեպելլոսի եւ Փասսատինայի միջև: Գիշային բաժնի մէջ կը դասաւանդէ Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը եւ ունի բաւականաչափ ուսանողներ: Այնքան յաջող է, որ գալ տարի կանոնաւոր ցերեկային բաժնի մէջ կանցնի այս դասընթացը: Յուսանք մնալուս դասնայ...

Ձերմ բարեւներս Ձեր ազնիւ պաշտօնակիցներուն:

Յարգօք Ռիչարդ Յով Հաննէսեան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 5, ք. 291, թ. 48: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 28

Թ.Ա.Լ.Թ.ՈՒՆՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ
ՍՓՑՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ ՈՒՂԱՐԿՎԱԾ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ
ԵՐԳԻ ՈՒՊԱՐԻ ՀԱՄՈՒՅԹՆԵՐԻ ՑԱՎԱԿՑԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐ

03.12.1973թ.
Նյու-Յորք

Հայրենիքի մեր եղբայրների հետ միասին ողբում ենք մեր սիրելի ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Թաթևու Ալթունյանի մեծ կորուստը: Նրա աշխատանքները ներշնչանք են տվել Հայ ժողովրդական խմբերին, որտեղ էլ որ գտնվեն նրանք, եւ իր անձնագոհ ջանքերի շնորհիվ այսօր մենք կարողանում ենք պահպանել եւ շարունակել մեր մեծ մշակույթի ժառանգությունները:

Հիմնականում Նյու-Յորքի «Անդրանիկ», Դեմոկրատի «Վահագն», Ֆիլադելֆիայի «Արարատ», Լոս Անջելեսի «Արարատ», Բոստոնի «Տարսն»... երգի ու պարի համույթներ:

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 5, ք. 302, թ. 8: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 29

Ժ.Լ.Ի.ՊԱՐԻՏՅԱՆԻՆ «ԲԱՆԹԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԽԻՎՆԵՐԻ» ՀԱՆԳԵՍՆ
ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ ՍՓՑՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

12.12.1974
Երևան

Հարգելի պրն. Ժիրայր Լիպարիտյան
Ստացանք նույն 15-ի Ձեր նամակը եւ բնագույնով խնդրանքին 1975թ. բաժանորդագրեցինք նաեւ «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին» հանդեսին: Մախտերը հոգալու կարիք չկա, քանի որ թերթ ու ամսագիր մեր հայրենակիցներին ուղարկում ենք անվճար:

Հարգանքներով
Բաժնի վարիչի սեղակալ Խ.Ա.Վազյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, ք. 500, թ. 52: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 30

Վ. ՀԱՄՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԿԿ ԿԵՆՏԿՈՄ՝ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ
ԳԱՂԹՕՋԱԽԻ ՀԵՏ ԿԱՊԵՐՆ ԱՄՐԱՊՆ ԴԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

13.01.1975թ.
Երևան

Армянская колония Соединенных Штатов Америки самая многочисленная среди армянских зарубежных колоний. В крупнейших городах Соединенных Штатов, по неточным подсчетам, проживает 400-500 тысяч армян. Комитет в своей внешнеполитической деятельности всегда уделял большое внимание армянской колонии Соединенных Штатов как в деле пропаганды советской действительности, так и в укреплении связей с многочисленными культурными союзами, редакциями газет и журналов, отдельными деятелями науки и культуры, с прогрессивными молодежными организациями для усиления нашего влияния на них.

С целью расширения пропагандистских мероприятий на Соединенные Штаты Америки по обеспечению нашего курса на развитие советско-американских отношений, представляем на Ваше рассмотрение следующий план мероприятий:

1. В целях дальнейшего распространения нашего влияния на армянскую колонию и, в особенности, среди молодежи, не умеющих читать на армянском языке, издавать вкладыши к газете "Айреники Дзайн" на английском языке.

2. Совместно с Комитетом по телевидению и радиовещанию практиковать отправку специальных материалов (радиоочерки, радиопередачи, музыкальные очерки и другие материалы), для передачи по действующим армянским радиочасам в Нью-Йорке, Бостоне, Детройте, Лос-Анджелесе, Фрезно и других городах Соединенных Штатов Америки.

3. Организовать выставку "Достижения Советской Армении" или "Армения от Урарту до наших дней" (по примеру Франции) через Всеобщий Армянский Благотворительный Союз.

4. Совместно с Комитетом кинематографии организовать кинофестиваль художественных фильмов производства студии "Арменфильм" по приглашению дружественных организаций.

5. По приглашению армянских прогрессивных организаций направить в Соединенные Штаты художественные коллективы (Армянский эстрадный оркестр, Государственный ансамбль танца Армении), а также общественных деятелей, ученых, писателей для выступления с лекциями о достижениях Советского Союза и Армении перед армянской общиной.

6. Для газет и журналов, издающихся в Соединенных Штатах Америки отправлять специальные статьи, пропагандирующие советскую действительность с учетом обеспечения внешнеполитического курса нашей страны на развитие советско-американских отношений.

7. На страницах органов печати Комитета: газеты "Айреники Дзайн" и журнала "Советакан Айастан" уделить особое внимание печатанию специальных статей с учетом развития советско-американских отношений, а также специфики армянской колонии.

8. Совместно с Комитетом Молодежных Организаций усилить связи с молодежными организациями армянской колонии, а также практиковать организацию специальных курсов танца и песни для молодежных групп, приезжающих по туристическим путевкам.

9. Практиковать дальнейшее приглашение руководителей прогрессивных организаций, деятелей культуры и искусства, науки и техники, молодежных организаций, выставки отдельных художников.

10. В целях усиления нашего влияния на подрастающее поколение и их ознакомления с советской действительностью, возобновить приглашение детей для отдыха в пионерских лагерях республики.

11. Практиковать дальнейшую отправку школьных учебников, издающихся специально для зарубежных армянских школ, которые нашли широкое применение во всех действующих армянских школах Соединенных Штатов Америки.

12. Изыскать возможности об оказании финансовой помощи армянским патристическим газетам "Пайкар" и "Нор Ор".

13. Просить инстанции о направлении одного работника из Армянской ССР для работы в аппарате Генконсульства в Сан-Франциско, исходя из неоднократных обращений как руководства Генконсульства, так и армянских прогрессивных организаций.

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, ք. 15, թթ. 2-4: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 31
ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱ, ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԿԿ ԿԵՆՏՐԱԿՈՄ՝
ԱՎԻՍԱ, ՀԱԿՑԱՆԻ ԾՆՆԴԻՑԱՆ 100-ԱՄՅԱԿԻ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻՆ
ԱՄԵՐԻԿԱ, ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻՆ ԼԽՍ ՀՐԱՎԻՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

21.04.1976
Երևան

31.03.1975թ.
Երևան

Ավ.Խաչակյանի ծննդյան 100-ամյա Հորելյանին մասնակցելու համար առաջարկում ենք հրավիրել հետևյալ սփյուռքահայ գրողներին.

ԱՄՆ
Վլյուսմ Սարոյան, Լևոն Զավեն Սուրմելյան, Վահե Հայի, Ալիսա Կիրակոսյան...

Խնդրում ենք Ձեր կարգադրությունը:
Կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյան
Գրողներին միուլթյան առաջին քարտուղար Էդ. Թոփչյան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, գ. 12, թ. 3: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 32
ՀՈՒՎՈՒԴԻ ԱԼԵՔՍ ՓԻԼԻՊՈՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ Վ. ՀԱՄԱԶԱՍՊՅԱՆԻՆ, ՀԱՅԵՐԵՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐ
ՍՏԱՆԱԼՈՒ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ

24.02.1976
Հյլիվուգ

Յարգելի պր. Համազասպյան
Ուրախ եմ Ձեզի յայտնելու, որ «Այրբենարան» եւ «Մայրենի Լեզու» ու «Հայ Գրականութիւն» շարքերը դարձած են մեր դպրոցի բոլոր դասարաններու հայերէնի դասագրքերը: Մեծապէս երախտագարտ ենք հայրենիքի մէջ մեզ մոտ մտահոգուողներուն համար: Մեր աշակերտները հաճոյքով կը գործածեն Ձեր պատրաստած դասագրքերը եւ դասատուները գոհ են անոնց բովանդակութենէն:

Այս տարի մեր վարժարանը ունի 402 աշակերտ եւ յառաջիկայ տարի կը ակնկալենք 450 աշակերտ մանկապարտէզէն ութերորդ դասարան: Առջի տարուայ Ձեր մեզի ուղարկած դասագրքերուն մեծ մասը սպասած են: Ստորեւ կը ներկայացնեմ մեր գալ տարուայ պէտքերը.

Այրբենարան, Ա տարի - կապոյտ բնաւ չունինք
Այրբենարան, Բ տարի - կարմիր բաւարար ունինք
Մայրենի Լեզու, Ա տարի բաւարար ունինք
Մայրենի Լեզու, Բ տարի բնաւ չունինք
Մայրենի Լեզու, Գ տարի բնաւ չունինք
Մայրենի Լեզու, Դ տարի բնաւ չունինք
Հայ Գրականութիւն, Ե տարի բնաւ չունինք
Հայ Գրականութիւն, Չ տարի բնաւ չունինք
Հայ Գրականութիւն, Է տարի բնաւ չունինք
Հայ Գրականութիւն, Ը տարի 20 օրինակ ունինք

Կը յուսանք, որ շուտով մեզ տեղեակ կը պահէք վերոյիշեալ դասագրքերուն մեզի զրկուելուն կարելիութեան եւ առաքման մասին, որպէսզի դասագրքերու կողմէն մենք գմեա ապահովուած գգանք, երբ կը նայինք գալ տարուայ:

Յարգանք Տնօրէն Յակոբ Յակոբեան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, գ. 525, թ. 7: Բնագիր: Մեքենագիր:

№ 33
ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱ, ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԽՍ Հ
ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ ԵՎ ԱՄՆ-Ի ԱՐԽԻՎԻՍՏԵՐԻ
ՀԽՍՀ ՏԵՂԱՓՈՒՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

119

Ամերիկահայ առաջադիմական շրջանակին պատկանող, Սովետական Հայաստանի ջերմ բարեկամ, նկարչուհի Վալա ինչաատուրյանը, որը Սովետական Հայաստանին էր նվիրել իր հանգուցյալ ամուսնու, Հայ անվանի նկարիչ Սարգիս Խաչատուրյանի՝ իր մոտ գտնվող բոլոր գործերը, ինչպես նաև իր ստեղծագործություններից յավագույններն ու արխիվային արժեքավոր նյութեր, դիմել է մեր կոմիտեին՝ խնդրելով Փարիզում թաղված Սարգիս Խաչատուրյանի աճյունը փոխադրել Սովետական Հայաստան: Նկարչի այրին միաժամանակ տեղեկացնում է, որ Ֆրանսիական օրենքների համաձայն, թաղումից 30 տարի հետո գերեզմանները հողին են Հավասարեցվում եւ Ս.Խաչատուրյանի գերեզմանը անհետ կորստյան կենթարկվի:

Նկատի ունեալով, որ Վալա ինչաատուրյանը ինքն է լուծելու աճյունասափորի փոխադրութեան հետ կապված բոլոր հարցերը եւ հոգայու է համապատասխան ծախսերը, կոմիտեն նպատակահարմար է համարում բնդատալի Վալա ինչաատուրյանի խնդրանքին եւ նրա կողմից աճյունասափորը փոխադրելուց հետո այն ամփոփել Երեւանի քաղաքային գերեզմանատան պանթեոնում, հաշվի առնելով հայ գեղանկարչութեան բնագավառում Ս.Խաչատուրյանի ունեցած մեծ վաստակը:

Խնդրում ենք Ձեր համապատասխան կարգադրությունը:

Կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, գ. 24, թթ. 11-13: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 34
ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱ, ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՐՈՂ ՎԱՀԵ
ՕՇԱԿԱՆԻՆ՝ ՈՒՂԱՐԿՎԵԼԻՔ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

16.07.1976թ.
Երևան

Հարգելի պրն. Օշական
Մերով կարգացրիք հունիսի 10-ի Ձեր նամակը: Դուք շնորհակալ աշխատանք եք կատարում՝ վարիչ լինելով Ֆիլադելֆիայի Համալսարանի Հայագիտական ամբիոնին: Մենք հնարավոր ամեն բան կանենք օգնելու Ձեր ամբիոնին, ուղարկելով այն ամենը, ինչ մեր հնարավորութեան սահմաններում է: Դուք շուտով կստանաք՝ «Գրական թերթ», «Սովետական արվեստ», «Գարուն», «Պատմաբանասիրական հանդես», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «Բանբեր մատենադարանի», «Սովետական Հայաստան» ամսագրերը եւ «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթը: Ձեր հասցինք ուղարկում ենք նաև պատմական ու գեղարվեստական գրքեր:

Կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, գ. 519, թ. 139: Պատճեն: Մեքենագիր:

№ 35
ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱ, ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԼԵՔ
ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻՆ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՄՆ-Ի ԱՐԽԻՎԻՍՏԵՐԻ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

09.11.1976թ.
Երևան

Սեծահարկ պրն. Մանուկյան
Հայաստանի արխիվային վարչության ու ԱՄՆ-ի Հայ մտավորականների ջանքերով հաստատված եւ կազմված է մի ցուցակ կարեւոր փաստաթղթերի, որոնք պահվում են Վաշինգտոնի ազգային արխիվում եւ վերաբերում են Հայ ժողովրդի պատմութեանը կամ սերտ առնչութեան ունեն նրա հետ: Այդ մասին քաջատեղյակ է պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանը: 1975թ. ԱՄՆ-ի ազգային արխիվի գերեզմտոր,

120

գոկտոր Ձեյանս Թոուզոր եղել է Երեւանում, որպէս Հայաստանի արխիվային վարչութիւնի Հյուր: Վարչութիւնն պետ, պրոֆ. Աշոտ Հարութչեանին կողմից վարած բանակցութեանը շնորհիվ գոկտոր Թոուզոր Համաձայնել է ընդունված կարգի Համաձայն թույլ տալ այդ փաստաթղթերի միկրոֆիլմերը կամ պատճենները Հանել Երեւանի պետական արխիվի Համար... Պրոֆ. Հարութչեանը Վաչիկգոտնում Հանդիպել է Ձեր քարտուղար պրն. Ազատյանի Հետ, որին բացատրել է այդ Հարցի էութեանը եւ խնդրել Ձեզ Հարգելու մեր խնդրանքը՝ Այլք Մանուկյան մշակութային Հիմնադրամի միջոցներով վճարելու այդ միկրոֆիլմերի արժեքը: Մեր կողմից եւս խնդրում ենք օգնել այդ ազգագուտ գործին...

Կոմիտէի նախագահ Վ. Համազասպան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 6, գ. 513, թ. 45: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 36
ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ-ՄԱՐԶԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ԿԱՌՈՒՑԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ ԱԼԵՔ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ՑԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
1976թ. Երեւան

... 4. 1976թ. ամռանը Երեւան էր այցելել Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան նախագահ Այլք Մանուկյանի անձնական քարտուղար Երվանդ Ազատյանը: Նա Հայտնեց, որ Մանուկյանը մտադրութեան ունի Հայրենասիրական մի օգտակար առաջարկութեան անել: Ուզում եմ մեծ գումար նվիրել Հայրենիքին երիտասարդական-մարզական կենտրոն կառուցելու Համար, որն ունենա նաեւ Հյուրանոց եւ այլ օժանդակ Հարմարութեաններ, որպէսզի Հնարավոր լինի ԱՄՆ-ի Հայկական գաղութից, ինչպէս նաեւ սփյուռքի այլ գաղթօջախներից ժամանող երիտասարդական խմբերին տեղավորել այդ կենտրոնում, անցկացնել դասընթացներ եւ այլ միջոցառումներ...

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 8, գ. 17, թ. 4-5: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 37
ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՏՐՈՅԹԻ ԱԼԵՔ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՄԵՇԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐԱՄԻ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆԸ՝ «ԱՇԵԱՐ ՀԻ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՀԱՅՅԻՐԸ» ԳԻՐՔԸ ՍՏԱՆԱԼՈՒ ԽՆԴԻՐԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ
17.01.1977թ. Երեւան

Հարգելի բարեկամներ
Ամերիկահայ մամուլից տեղեկացանք, որ Միացյալ Նահանգներում լույս է տեսել 1675 էջից բաղկացած «Աշխարհի նշանավոր Հայերը», սովորածավայ Հատորը: Խորապէս շնորհակալ կլինենք, եթէ մեր կոմիտէի Հասցեով ուղարկեք վերահիշյալ գրքից 1-2 օրինակ...

Կոմիտէի նախագահ Վ. Համազասպան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 8, գ. 70, թ. 8: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 38
ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԵՏՐՈՅԹԻ ԱԼԵՔ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՄԵՇԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐԱՄԻ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆԸ՝ ԱՄՆ-

ՈՒՄ ՆԿԱՐԻՉ ՄԻՆԱՍ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ՍՏԵՂԵՍԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԼԲՈՐԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼՈՒ ՑԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

28.01.1977թ. Երեւան

Հարգելի բարեկամներ
Ամերիկահայ նկարիչների միութեան նախագահ Հրաչ Թաշճյանը անցած տարվա աշնանը Երեւանում Հյուրընկալվելու ժամանակ մեզ տեղեկացրեց, որ մտադիր է Միացյալ Նահանգներում Հրատարակութեան պատրաստել Հայ անվանի նկարիչ Մինաս Ավետիսյանի ստեղծագործութեանների գունատիպ այլոմը: Մենք խորապէս բարձր ենք գնահատում նրա այն նախաձեռնութեանը, որը լավագույն միջոցներից մեկը կլինի Հայ տաղանդավոր նկարչին սփյուռքահայ եւ օտարազգի Հասարակութեանը ներկայացնելու Համար...

Կոմիտէի նախագահ Վ. Համազասպան

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 8, գ. 70, թ. 46: Պատճեն: Մեքենագիր:
N 39

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆ՝ ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅ ԱՌԱՋԱԴԻՄԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԵԼԻՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

23.02.1977թ. Երեւան

Այս տարի լրանում է «Ամերիկահայ առաջադիմական միութեան» 40 տարին... Հաշվի առնելով Ամերիկահայ առաջադիմական միութեան Հայրենասիրական գործունեութեանը... միութեան 40-ամյակի կապակցությամբ Սփյուռքահայութեան Հետ մշակութային կապի կոմիտեն նպատակահարմար է Համարում անցկացնել Հետևյալ միջոցառումներ.

1. Ամերիկահայ առաջադիմական միութեանը ներկայացնել ՀՄՀ Գերագույն սովետի պատվոգրի:
2. Հանրապետական թերթերում, ինչպէս նաեւ «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթում եւ «Սովետական Հայաստան» ամսագրում Հոգվածներ տպագրել միութեան գործունեութեան մասին:
3. Սփյուռքահայութեան Հետ մշակութային կապի կոմիտէի դահլիճում 1977թ. սեպտեմբերին կազմակերպել երեկո՝ ԱՄՆ-ից տուրիստական Հատուկ խմբով ժամանելիք Ամերիկահայ առաջադիմական միութեան ղեկավարների եւ ակտիվ անդամների մասնակցութեամբ:

Խնդրում ենք Ձեր կարգադրութեանը:

Կոմիտէի նախագահ Վ. Համազասպան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 8, գ. 10, թ. 3: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 40
ՎԻԿՏՈՐ ՀԱՄԱՋԱՍՊԵԱՆԻ ՇՆՈՐ ՀԱՎՈՐԱՆՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՔՈՒԵՋԻ ՏՆՕՐԵՆ ԵՂԻԱ ՊԱՊԻԿՅԱՆԻՆ

28.03.1977թ. Երեւան

Հարգելի պրն. Պապիկյան
Մերով կարգադրեք փետրվարի 25-ի Ձեր նամակը: Ի սրտե շնորհավորում եմ ԱՄՆ-ում Հայկական առաջին կոլեջի բացումը եւ մաղթում Հաջողութեաններ: Ամերիկահայ թերթերից մենք արդեն տեղեկացել էինք կոլեջի բացման մասին եւ սկսել մեր առաքումները: Մեր Հնարավորութեան սահմաններում մենք պատրաստ ենք ցույց տալ անհրաժեշտ օգնութեան ուղարկելով թերթեր, ամսագրեր, Հայադիտական, գեղարվեստական, երաժշտական գրականութեան եւ այլն...

Կինդրեկներ մեր կոմիտեի Հասցեին պարբերաբար ուղարկել կոլեջի «Մաշ-տոց» թերթից 2-ական օրինակ...

Կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 8, ք. 74, թ. 85: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 41
ՔԱՂՎԱԾՔ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ՍՓՅՈՒՌՌ» ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ ՆԻՍՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

24-26.11.1980թ.
Երևան

ՆԱԽԱԳԱՀ [Վ. Համարձուժյան] -
Այսօր մենք մասնակցում ենք մի կարևոր եւ հուզումնալից իրադարձութ-
յան: Հայաստանի մայրաքաղաքում բացվում է բախտի դաժան բերուժով
աշխարհով մեկ ցրված, հայ ժողովրդի անբաժան համավաճը կազմող, սփյուռքահայ
աշխարհի մեր տարագիր եղբայրների ներկայացուցիչների անդրանիկ ժողովը հայ-
րենիքում՝ Հայաստանի Հասարակայնության ներկայացուցիչների մասնակցութ-
յամբ: Հայրենիք են եկել տարբեր մայր ցամաքների, բազմաթիվ երկրների, համար-
յա բոլոր գաղթօջախների ներկայացուցիչներ:

Ես ուրախ եմ հաղորդել, որ մեր ժողովին մասնակցում է հայ ժողովրդի
պանծայի գավախ, մեր սիրելի մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը...

Սովետական Հայաստանը իր ստեղծման առաջին իսկ օրից ուշադրութ-
յան կենտրոնում է պահել հայ գաղթաշխարհը: Ակտիվ 20-ական թթ. ներգաղթից եւ
մինչեւ այսօր նա իր դռները բաց է պահել իր տարագիր գավախների համար, ան-
ընդհատ լայնացրել եւ ամրացրել է հոգեւոր, մշակութային կապերը սփյուռքահայ-
ուժեղության հետ... Այսօր բացվող ժողովը դրա վառ արտահայտություններից եւ երաշ-
խիքներից մեկն է...

Սփյուռքահայութ-
յան եւ Հայաստանի Հասարակայնության ներկայացուցիչ-
ների անդրանիկ ժողովը հայրենիքում թույլ տվեք հայտարարել բացված...

ՀՐԱՋ ԽԹԻԿՅԱՆ - (ԱՄՆ, Հասարակական գործիչ)

Միտի հայրենակիցներ... Ես այ մեծ հաճությամբ կը մասնակցիմ «Վերածն-
ված հայրենիք եւ սփյուռք» նյութի շուրջ բացված այս մեծ համաժողովին եւ մեր
վերածնված Հայաստանի 60-ամյակի տոնակատարություններուն: Ես կուզեմ Ամե-
րիկայի Միացյալ Նահանգներեն եւ Ձեզի կրեթեմ Սովետական Հայաստանի ամենա-
հավատարիմ մեր կազմակերպության՝ ամերիկահայ հաջողական միութ-
յան կենտրոնական վարչութ-
յան... ողջունները...

Այս համաժողովի ուշադրութ-
յանը կուզեմ հայտնել քանի մը նկատումներս,
որ իմ կարծիքով կարևոր են: Առաջին - հարկ է մայր հայրենիք բարձրագույն
ուսման հետեւելու համար եկող ուսանողության թիվը ավելացնել... Երկրորդ - ...
Մենք կարիք ունենք Հայաստանի վերելքը ցուցադրող շարժանկարներու, որոնք
կրնանք ցուցադրել ազգային եւ եկեղեցական սրահներու մեջ: Երրորդ - Բոլորին
հայտնի է, թե որքան կարևոր են արտասահմանի հայ ուսուցչութ-
յան ամառային դասընթացները հայրենիքի մեջ, ինչպես եւ աշակերտութ-
յան հանգիստը Հայաս-
տանի պիտներական ճամբարներու մեջ: Որքան կարելի է պետք է ավելացվեն Հա-
յաստան հրավիրվողներու թիվը, մանավանդ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներեն...
ՔԵՇԻՇՅԱՆ ՕՇԻՆ - (ԱՄՆ)

... Խոսելով Սփյուռք-հայրենիք կապերուն մասին, վստահ եմ, որ բոլորս այ
համոզված ենք, որ այդ կապերը ամուր են եւ անբաբուխ...

Իբրեւ անդլիտատու շարժանկարի արտոնատեր եւ խմբագիր, ... թույլ տվեք,
որ ընեմ քանի թեկադրութ-
յաններ, միտքերու փոխանակման կարգով: Ա. Պետք է
այ ավելի զորացնել այն շաղխը, որ կը միաձուլե սփյուռքն ու հայրենիքը: Բ. Ան-
հրաժեշտ է, որ դասագիրքը պատրաստող անձերը անպայման այցելեն Ամերիկա՝
մտան ծանոթանալու համար առօրյա հարցերուն, մեթոդներուն, մտայնութ-
յան եւ
ըստ այնմ պատրաստեն գիրքերը, այլպես վատնված պիտի ըլլայ ճիշդ, աշխատան-
քը եւ գրամը: Գ. ... Պետք է ավելի մեծ թվով [Հայաստանցի] արվեստագետներ,

մտավորականներ ու գիտնականներ այցելեն գաղութները, որոնք կիմաստավորեն
մեր գոյութ-
յունը՝ այդ գաղութներուն մեջ: Դ. Անհրաժեշտ է օտար լեզուներու ի
մասնավորե անգլերենի թարգմանել ու հրատարակել հայրենի մշակութային գործ-
իչներու ու գիտնականներու լավագույն աշխատանքները...

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 9, ք. 37, թ. 1,3,4,6,83,85-87,145,147-149: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 42
«ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌՌ» ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ
ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅ ՄԱՍՆԱԿԱՅԻՆՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

24-26.11.1980թ.
Երևան

45. Կիրակոսյան Ալիսյա - բանաստեղծուհի, 46. Թարակյան Լյուդվիգ -
«Լրարբեր»-ի խմբագիր, 47. Քեչիշյան Օշին - «Արմենիան Օրգերվեր»-ի խմբագիր,
48. Խթիկյան Հրաչ - բժիշկ, հաս. գործիչ, 49. Դեվլեթյան Ասատուր - «Նոր Օր»-ի
խմբագիր, 50. Անդրիկյան Ջոն - հաս. գործիչ, 51. Անդրիկյան Մերի - կինը, 52. Օր-
ջանյան Անահիտ - «Թեքեյան»-ի ատենապետուհի, 53. Խաչատուրյան Վալա -
նկարչուհի, 54. Քեչիշյան Լեւոն - լրագրող, հաս. գործիչ, 55. Արաքս Արամ - գրող,
հաս. գործիչ, 56. Արաքս Արփինե - կինը, 57. Պողոսյան Կարպիս - տուրիստական
ֆիրմայի տնօրեն, 58. Ավագյան Արա - հաս. գործիչ, 59. Իսպիրյան Օսկար - հաս.
գործիչ, 60. Հովսեփյան Մարջերի - պրոֆ. հաս. գործիչ, 61. Թաշճյան Հրաչ - նկար-
իչ:

ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 9, ք. 38, թ. 76-78: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 43
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ
ՀՐԱՎԻՐՎԱԾ ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

5-8.04.1981թ.
Երևան

Просим передать в соответствующее Совпосольство просьбу о выда-
че виз следующим лицам, приглашенным на съезд писателей Армении, ко-
торый состоится 5-8 мая 1981 года в г.ор.Ереване:

США

Андраник Андреасян, Левон Сурмелян, Бениамин Нурикян, Ваге Гайк,
Диана Тер- Ованесян, Вильям Сароян.

Зам. Зав. Отделом информации и зарубежных связей ЦК КП Армении Г. Лилюян

ՀԱԱ, ֆ.326, ց.3, ք.25, թ.1-2: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 44
ՍՓՅՈՒՌՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆ՝
ԱՄԵՐԻԿԱ ՀԱՅ ՈՐՈՇ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՈՒ ԱՐՎԵՍՏԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ
ՄՐՑԱՆԱԿՆԵՐ ԾՆՈՐ ՀԵԼՈՒ ԱՆ ՀՐԱԺԵՏՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

09.11.1981թ.
Երևան

Հանրապետության գիրկետիվ մարմինների որոշման համաձայն սփյուռք-
հայ համայնքների առաջագեծ գործիչների համար հիմնված մրցանակների շնորհ-

ման Համար ՍիդուբաՀայության Հետ մշակութային կապի կոմիտեն ներկայաց-
նում է Հետեւյալ թեկնածուները:

- Վիլյամ Սարոյան - «Նաղաղության եւ Մայր Հայրենիքի Հետ կապերի
ամրապնդման օգտին ակտիվ գործունեության Համար»
մրցանակ...
- Սիրարփի Տեր-Ներսիսյան - Անանիա Շիրակացու անվ. մրցանակ՝ գիտության
բնագավառում
- Համբարձում Պերբերյան - Կոմիտասի անվան մրցանակ՝ երաժշտության բնա-
գավառում...
- Լիլի Չուգասոյանին - Պետրոս Ազամյանի անվան մրցանակ՝ կատարողա-
կան արվեստի բնագավառում

Կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 9, դ. 49, թ. 17: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 45

ՍՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՖՐԵՋՆՈՒՔԱՂԱՔԻ
ՔԱՂԱՔԱՊԵՏԻՆ՝ ՎՍԱՐՈՅԱՆԻ ԱՃՅՈՒՆԱՍՒՓՈՐԸ ԵՐԵՎԱՆ
ՓՈՆԱԳՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

04.06.1982թ.
Երեւան

Հարգարժան պրն. Ուայթ Հոսթ

Հաճուքն ունեինք ստանալու Ձեր կողմից Հղված ուղերձը՝ գրված մեծ Ֆրե-
զնոցի եւ ժամանակի ականավոր գրող Վիլյամ Սարոյանի աճյունասփորը Երեւան
փոխադրելու կապակցութեամբ:

Ձերմ ողջուններն ու լավագույն ցանկությունները ընթերցվեցին աճյունա-
սփորը Հողին Հանձնելու արարողութեան ժամանակ, այն Հազարավոր մարդկանց,
որոնք եկել էին պանթեոն՝ իրենց Հարգանքի տուրքը մատուցելու եւ վերջին Հրա-
ժեշտը տալու մեր ժողովրդի մեծ գավակ Վիլյամ Սարոյանին: Փրեզնո քաղաքի
թատրոնը Սարոյանի անվամբ կոչելու լուրը ժողովրդն ընդունեց մեծ ոգևորութե-
ամբ եւ բարձր գնահատանքով:

Թող Ձեզ Հայտնի լինի, որ Վիլյամ Սարոյանի աճյունասփորը Հողին Հանձ-
նեցինք Համաձայն իր վերջին ցանկութեան: Այժմ, որ նրա աճյունները Հանդուս-
են Ամերիկայում եւ Հայաստանում, մենք կարող ենք մեզ Հանգիստ գգալ, որ մե-
ծագույն գրողի ցանկությունը պատվով ի կատար է ածված:

Կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպան
ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, դ. 72, թ. 37-38: Պատճեն: Մեքենագիր:

ՌՈՄԱՆՈՍ ՄԵԼԻՔՅԱՆԸ ԱՐԱՄ ԱՄԻՐՔԵԿՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ (ԾՆՆՅԱՆ 120-ԱՄԾԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

Հայաստանի ազգային արխիվի Հարուստ ֆոնդերից է Հայկական եւ
Վրացական իՍՀ ժողովրդական արտիստ Դորոի (Արտաշես) Ամիրբեկյանի
անձնական արխիվային ֆոնդը: Արտիստական իր ողջ տաղանդն Ամիրբեկյանն
անմնացող նվիրաբերել է մայրենի բեմարվեստին: Տաղանդի ուժով նրան չի դիջել
ավագ եղբայրը՝ Հայկական իՍՀ վաստակավոր արտիստ Արամ Ամիրբեկյանը: Դեռ
վաղ Հասակից Հանդես գալով Բաթումիի, Երեւանի, Թբիլիսիի թատրոնների
բեմերում, Հետագայում՝ Հայ կինոյի սկզբնավորման առաջին իսկ օրերից,
Ա.Ամիրբեկյանը մասնակցել է նրա աշխատանքներին, անվիճելի ավանդ ներդրելով
Հայկական կինեմատոգրաֆիայի ստեղծման գործում: Հայ Հանդիսատեսը նրան
հիշում է «Նամուս» (չինովինկ), «Շոր եւ Շորչոր» (Շոր), «Մեքսիկական
գիպլոմատներ» (Արամ), Համր ֆիլմերից: Սակայն Ա.Ամիրբեկյանի դերասանական
արվեստին չէ, որ ուզում ենք անդրադառնալ:

Կոմպոզիտոր, խմբավար, երաժշտական-Հասարակական գործիչ Ռոմանոս
Մելիքյանի մասին, 1959թ. մարտի 24-ի, եղբորը՝ Դորի Ամիրբեկյանին
Հասցեագրած իր նամակում, Արամ Ամիրբեկյանը գրում է՝ «...Հիմա ստացա
Ռոմանոսի մասին գրածդ նամակը: Հարցերիդ իհարկե կպատասխանեմ որքան
գիտեմ, բայց ես ունեմ գրած «Իմ հիշողությունները Ռոմանոս Մելիքյանի
մասին», որ Սարգիս Մելիքսեթյանի (թատերագետ, գրականագետ) առաջարկով
գրեցի եւ Հանձնեցի «Ռոմանոս Մելիքյանի անվան կարիներտին» ու թե նրանք ինչ
արին՝ օգտագործեցին թե չէ, չիմացա: Ես գրա սեւագրությունը ունեի (մի տեսրի
չափ), կգտնեմ կարտագրեմ եւ կուղարկեմ քեզ...»:

Այս տարվա աշնանը լրացավ կոմպոզիտորի ծննդյան 120-ամյակը: Թերեւս
այս Հանգամանքով էր պայմանավորված նրա մասին պատմող անկեղծ, ջերմ սիրով
գրած Հուշերը ընթերցողներին ներկայացնելու մեծ ցանկությունը:

Երիտասարդ մասնագետների լիարժեք կրթություն ստանալու Հարցում
նախանձախնդիր, նրանց թե՛ նյութապես եւ թե՛ բարոյապես օգնելու պատրաստ՝
առանց վերջիններիս ինքնասիրությունը վիրավորելու, նրբանկատ ու Հումորով
օժտված, այսպիսին էր Ռոմանոս Մելիքյանը:

Այսօր Հանրապետության Հնագույն եւ լավագույն երաժշտական
ուսումնական Հաստատություններից է երաժշտական ուսումնարանը, որը կրում է
Ռոմանոս Մելիքյանի անունը:

«Հուշերն» ընթերցողին ենք ներկայացնում մասնակի կրճատմաներով,
առանց խմբագրման:

Վարդիթեր Մանգասարյան
ՀԱԱ բաժնի վարիչ

Ես բախտ ունեցա ծանոթանալու Ռոմանոսի Հետ 1912 թվի ամառը Թիֆլիսի Գալանյան օրիորդաց դպրոցում: Այդ օրերին նա երգիչներ էր հավաքում Պետերբուրգի հայաց եկեղեցու բառաձայն երգեցիկ խումբ խմբի համար, որտեղ ինքը հրավիրվել էր որպես ռեգենտ: Նա որոշել էր այդ խմբի միջոցով հնարավորություն տալ գլխավորապես երաժշտությունը պարագուղ հայ երիտասարդներին բարձրագույն երաժշտական կրթություն ստանալ:

Այդ թվականներին նա ձեռնարկեց մի շատ բավականին լուրջ գործ՝ պատրաստել ժողովրդական երաժշտության դասատուների կարգեր: Հավաքել, գրի առնել ժողովրդից միաձայն երգերը եւ տալ նույն երգերը ժողովրդին բազմաձայն դարձրած իր աշակերտների միջոցով: Այս էր նրա նպատակը:

Նա առանձնապես նշանակություն էր տալիս ժայռական ավայաներին, բավական էր, որ դիմողը ունենար ցանկություն եւ ավայաներ երաժշտության դասատու դառնալու, նա ընդունում էր խմբում:

Նրա աշակերտներից ամենահարուստը Վարդ Կդարթմյանն էր (այժմ կոմպոզիտոր, Կիրավականի երաժշտական դպրոցի գիրեկտոր) եւ ես: Ստանում էինք ամսական 25 ռուբլի, սոլիստները 30 ռուբլի:

Առաջին տարին իմ ճանապարհածախսը՝ 7 ռուբլին վճարեց ինքը, որից 5 ռուբլին ես մնացի պարտք մինչեւ օրս:

Իմ եւ Կդարթմյանի համար ինքը Պետերբուրգում նախօրոք վարձել էր սենյակ ամսական 1Տո. եւ դաշնամուր 7ո.: Ապրում էինք երկուսով՝ ես եւ Կդարթմյանը: Մեզ ընդունել ավելց ժողովրդական կոնսերվատորիայում: Ետքովսան մի անգամ ինքը գալիս էր մեզ մոտ եւ անցնում մեզ Հետ երաժշտական մանկավարժություն, ստուգում անցածը կոնսերվատորիայում: Մեր խմբակում 4 հոգի էինք՝ Կդարթմյանը, ես, Թիֆլիսից, Վաչե Թումանյանը՝ Ստեփանավանից եւ Գուրգեն Մելիք-Ստեփանյանը Գանձակից: Վաչեն 1919 թվին վախճանվեց Հյուսիսային Կովկասում, որտեղ երաժշտության դասատու էր: Վաչեի մահվանը գուցե նպաստեց Ռոմանոսի վերին աստիճանի հիշաչարությունը, որի վրա կանգ չեմ առնում (պատմությունը մի քիչ երկար է եւ պետք է ճեռվից սկսել): Գուրգեն Մելիք-Ստեփանյանի մասին չգիտեմ ինչ եղավ: Ուսուցչի համար բավական չէ առարկան լավ իմանալ, տիրապետել. իր գիտցածը ուրիշին ավանդելն է կարելուր եւ այդ առանձնահատկությունը ուներ Ռոմանոսը: Ես շատ դասատուներ եմ ունեցել, բայց ոչ ոք այնպես պարզ, պատկերավոր չի ավանդել դասը ինչպես Ռոմանոսը: Որպես թանկարժեք հիշատակ պահում եմ, կարծիք թանաքով նրա նկատողություններով իմ շատերություն տեսրը:

Շատ ճիշտ բնութագրեց Ռոմանոսին Ազատ Մանուկյանը 1945 թվին Ռոմանոս Մելիքյանի հուշ երեկոյին, որ՝ «Ռոմանոսը մի տեսակ առեղծվածային մարդ էր» եւ ես յիովին համաձայն եմ նրա Հետ:

Շատ խոշոր մարդիկ ճեռվից անմատչելի են թվում, սակայն երբ մոտենում ես, դառնում են սովորական, հասարակ մարդ, մինչդեռ Ռոմանոսն այդպիսին չէր, որոնք նրան մոտենում էիր, այնքան ավելի էր բարձրանում նա իր մարդկային արժանիքներով: Նա յուրահասուկ էր բառիս ամենայայն իմաստով ու ամեն կողմով՝ քայլվածքով, ձիվազով, շարժումներով, բարեկրով, առակներով, որսի ժամանակ, դրսի շրջանում, թե ընտանիքում: Նա սիրում էր երեխաներին եւ նրանց հետ դառնում երեխա: Ռոմանոսը բնության սիրահար էր, սիրում էր որսորդությունը: Ես բախտ եմ ունեցել լինել Ռոմանոսի Հետ նաեւ որսի ժամանակ: Իր գեղեցիկ «Նեմ-նութ» շուներ առաջն առած, նա որս էր անում եւ շարունակ մեզմ սուրում որեւէ եղանակ, գուցե իր հորինելիք եղանակներ: Հրացանը պատրաստ, սուլելով, հանկարծ կանդ էր առնում մի որեւէ գեղեցիկ վայրի գողտրիկ ծաղիկ առաջ, կրանում, նայում եւ ասում էր՝ «Նայիր այս ծաղիկին որքան գողտրիկ է ու գեղեցիկ»:

Նա Հայաստանի որսմիություն պատվավոր անդամ էր: Ռոմանոսը կուլտուրական, սպորտմեն-որսորդ էր լայն իմաստով: Չեմ կարծում գտնվի մի որսորդ, որ գլծոգ լիներ Ռոմանոսի ընկերությունից, որը խոշոր գեր էր խաղում որսորդական կյանքում:

Ինչ Հիմնարկություն էլ մտներ, նրան ամենքն էլ հարգում էին սկսած ստորին աշխատակից դոնապանից մինչեւ գիրեկտորը, որովհետեւ նա գիտեր բոլորին հարգել եւ գնահատել:

Պետերբուրգում, նամակով, կամ եթե հանդիպում էինք, նախօրոք հայտնում էր, որ նյութը պատրաստենք այս ինչ օրվա համար: Կարծես հոգեբանորեն հասկանում էր մեր տեսնական վիճակը: Ես չեմ հիշում, որ նա գար մեզ մտադրապետ զատարկ ձեռքով: Փորձից հետո կանչում էր մեր խմբակին եւ ասում. «Հըր ոնց եք տղերք, դիմանում եք նեղ օրերին թե չէ: Դե Հիմա դանք ձեզ մոտ թեյ խմելու»: Ծանապահին կզներ բուլկիներ, շաքար, կարագ, պանիր եւ կասեր. «Ձեզ մի կով թեպ տանք, տեսնեք ինչ էր արել»:

Նման դեպքերում էր Հյուրը սկսում է գնումներ անել, մարդ սովորաբար աշխատում է նրան Հետ կասեցնել՝ «չի հարկավոր, ինչ կարիք կա եւ այլն»... Բայց Ռոմանոսին կարող էինք արդյոք նման ակնարկ անել. երբեք, այն աստիճան քաշվում էինք եւ ամոթխած էինք դեպի նա: Ես, որ այնքան մոտ եմ եղել Ռոմանոսին որպես նրա աշակերտը եւ հետագայում էլ շարունակ հանդիպել նրա Հետ Թիֆլիսում, Երեւանում մեր տանը, որսի ժամանակ, սակայն շարունակ ես ինձ այնպես էի զգում, կարծես գարձալ նրա աշակերտն եմ, չնայած կին, երեխա ունի ու չէի կարողանում նրան Ռոմանոս ասել առանց ընկեր բառի:

Նա առակախոս էր եւ սրախոս: Մի անգամ, ամառային արձակուրդից հետո, ուսումնական տարվա սկզբին, փորձի ժամանակ, երգչու Հիներից Տեր-Գարբիելյանը, սիալամամբ 1/4 նոտան պահեց ավել երկար քան հարկավոր էր. Ռոմանոսը պարախոտուրան ծածկեց, կամերտոնը գրեց ցած եւ շատ լուրջ կերպով դարձավ նրան. «Բարեբախտաբար այս բոլոր գրքերը եղել են ծածկված վիճակում, հետեւաբար չէր կարող պատահել, որ որեւէ նոտայի կողքին ճանձ նստեր եւ այդպիսով երկարացներ այդ նոտայի տեղությունը. ուստի չեմ հասկանում թե ինչու» էք բարոք նոտան երգում 3/8 տեղությունը»: (Նոտայի կողքին կետ դրվելով, նոտայի տեղությունը կրկնում է նոտայի կեսի ցավով):

Ռոմանոսը միջակություն էր սիրում. նա եթե մեկին հարգեր կհարգեր հարյուր տոկոսով, իսկ եթե ասեր, ասում էր ամբողջ հոգով եւ ամբողջ կյանքում, մինչեւ վերջ:

Նրա դրական առանձնահատկություններից մեկն էլ նրա առատաձեռնությունն էր ու Հյուրարկությունը: Ուսանող ժամանակ, երբ մենք կայում ունեինք նրանից եւ մեզ շարունակ զգում էինք նրա աշակերտի կերպում, նրա Հյուրարկությունը թերեւս հասկանալի էր. բայց բանն այն է, որ այդ Հյուրարկությունը շարունակվեց մինչեւ նրա վերջին օրերը: Գնացիք ճաշարան, թեխատուն, կամ մի այլ տեղ, երբեք չէր թողնում, որ մենք վճարենք եւ միշտ մնում էինք անհարմար վիճակում: Դե որքան էլ որ մարդ սպահով լինի, այնուամենայնիվ կուեննա որոշ շրջան կամ մոմենտներ, որ նյութապես կարիքի մեջ լինի, բայց այդ մարդուն եւ հանդիպում էի 1912 թվից եւ երբեք չտեսա նրան վճատված: Միշտ այն տպավորությունն եմ ստացել, որ կարծես նրա նյութական աղբյուրները անսպաս են: Թե ինչ էր ստանում նա Պետերբուրգում ռեգենտ եղած ժամանակ, որ մեզ կարողանում էր օգնել, չգիտեմ: Բացի նրանից, որ մեզ մոտ էր գալիս «թեյ խմելու» ամեն անգամ մթերքներով, օգնում էր նաեւ սպիտակեղենով, փողկապներով, օձիքներով եւ այլն: 1914 թվին նա Հայկ Տալյանին (Շառա Տալյանի եղբորը) նվիրեց մի լավ, իսկական կարակուլից վերարկու եւ իսկական կարակուլից գլխարկ, եւ որովհետեւ Հայկն համար Ռոմանոսի վերարկուն բավական մեծ էր, Հայկը վերարկուն եւ գլխարկը գրեց լոմբարդում 25 ռուբլով եւ այդ գումարով գնեց իր համար նոր վերարկու, իսկ Ռոմանոսինքն եւ 25 ռուբլին լոմբարդին վճարեցի եւ հագա երկար տարիներ:

Մի անգամ ծննդյան տոներին Ռոմանոսը գնացել էր Ռոստով: (Նրա բացակայության ժամանակ խումբը ղեկավարում էր խմբի երգիչ Արամ Տեր-Հովհաննիսյանը): Վերադարձին ստաց ինձ եւ Հայկին (այդ տարին ես ապրում էի Հայկի Հետ). «Այսօր անցեք ինձ մոտ, ձեզ համար նվեր եմ բերել Ռոստովից»: Թե ինչ նվեր, ոչինչ չասեց: Հայկը գնաց եւ նվերը մի ահագին, ամբողջ, չեմ հիշում մի գեր հեղուհու էր թեք սազ տապակած, որ մենք երազում էի չէինք տեսնի: Այդ օրը Հայկը մեր տանտիրուհու (ատամնարուժ) Հետ թատրոնից տուն վերադառնալիս, երբ տանտիրուհին նրան հրավիրել էր ընթերթի, Հայկը հրատարակել էր, ասելով թե՛ «ոչ,

յալ է տուն գնամ, այսօր Արամը իր Հետ բերեց մի ամբողջ տասպակած Հնդկահավ»։ Բժշկուհիին գարմացել էր եւ ասել. «մի թե նա այդպես Հարուստ է»։ Իսկ Հայկը Հո չէր սաի նրան թե Հարուստը Արամը չէ, այլ Խոմանտը։

Առաջին տարին, երբ ես մեկնեցի Պետերբուրգ, բնգամներ ունեի 2 ուռլի փող։ Առաջին տարվա 7 ուռլի ճանապարհածախսի պարտքի դիմաց վճարեցի 2 ուռլի, որոչեղով գոնե մաս-մաս վճարեմ. սակայն Հետագայում այն 5 ուռլիին ոչ մի կերպ չկարողացա վերադարձնել։ Ամեն անգամ, մի տեսակ հրամայական տոնով ասում էր. «մնա, կՀարստանաք, կտաք»։ Իսկ Հեղափոխությունից Հետո Թիֆլիսում կամ Երեւանում, երբ հիշեցնում էին նրան այն 5 ուռլու մասին, կտակով ասում էր. «Ձէ, ոսկով, ոսկով»։

Հետագայում էլ, 1926 թվին, երբ Երեւանում Հանդիպեցի եւ Հիշեցրի նրան 5 ուռլիին եւ ասացի. «Սա բան էր որ դուք արիք, ժամանակին չվերցրիք, Հիմա ես ինչ Հաշվով պիտի վճարեմ այն 5 ուռլիին», նա կրկին յուրահատուկ ծիծաղով ու կատակով ասաց.«Միջին, այն 5ո. տոկոսների Հաշվին վաղը մի լավ լորի եփի, գալու եմ ճաշին ձեզ մտո»։ Ի միջի այլոց, նրա ամենասիրած ճաշերից մեկը դա ձեթով լորին էր, թե սուպա եւ թե սոխով տասպակած (կիրկաշ)։ Ճաշում էր ու յուրահատուկ ծիծաղով կատակում. «գեռ ուր ես, այն 5 ուռլու տոկոսների Հաշվին այնքան լորի պիտի եփել ասում ձեզ, որ սեսք. «էս ինչ դալաթ արի 5 ուռլու պարտք արի» եւ պատմեց անբերես պարտաիրող առակը։ Նրա խումբը բաղկացած էր բացառապես ուսանողներից, որոնք գերակշիռ մասը կազմում էին երաժիշտները՝ Սարգիս Բարխուդարյանը (այժմ կոմպոզիտոր-դաշնակահար), Սուսաննա Մանվելյանը (այժմ Գայիկյան՝ կոմպոզիտոր-մանկավարժ), Կարթմյան Վարդը (այժմ կոմպոզիտոր, Կիրովականի երաժշտական դպրոցի դիրեկտոր), Գաբիկ Տեր-Գարբիելյանը՝ Գեղարիկ (երգիչ-երաժիշտ), Արամ Տեր-Հովհաննիսյանը (այժմ խորմեյստեր-դիրիժոր, գեղարվեստական դեկավար), Հայկ Տայլանը (երգիչ) եւ այլն։ Բոլորս էլ Հասուն, աշակերտական շրջանը վեջացրած երիտասարդներ էինք, սակայն այնուամենայնիվ շատ էինք հարգում Խոմանտին ու զգում էինք մեզ կրկին աշակերտի դերում։ Ձեմ Հիշում մի գեպը, որ որեւէ մեկը առանց լուրջ պատճառի ուշանար կամ բացակայեր փորձից։ Խոմանտը ընդունվեց մի դերասան՝ Տեր-Պետրոսյան Գրիգոր (Գրիգ)։ Սովորում էր (թե պիտի սովորեր) թատերական ինստիտուտում։ Վերին աստիճանի փառամոլ, ինքնահավան, ցուցամոլ, գոռոչ, էինք իր վրա սիրահարված, ֆաստոսիստ տղա էր, ըստ երեւութային Խոմանտին լավ չէր ճանաչում։ Գայիս էր աշխատանքի ուշացումներով, հաճախ բացակայում էր, սակայն ուժեղ ստանդալի առաջինն էր վազում։ Մի երկու անգամ նկատողություն արեց Խոմանտը։ Երբորդ անգամ չեմ հիշում, մեզ բանավոր կերպով Հանձնարարեց թե ավելի շուտ երկտող գրեց թերթիկի վրա. «պարոն Տեր-Պետրոսյան, խոնարհարար խնդրում եմ փորձի բարեհաճեք» եւ տվեց մեզ որ Հանձնենք Գրիգին եւ երբ այդ էլ չօգնեց եւ նա շարունակեց կրկին բացակայել. Խոմանտը նրան Հեռացրեց աշխատանքից, որի Հետեւանքով Գրիգն ընկավ խայտառակ դրուժյան մեջ. ծախեց ամեն ինչ, բոլոր սպիտակեղենը։ Մերկ մարմնի վրա Հազնում էր վերնազգեստը։ Սենյակի վարձը չվճարելու պատճառով վոնդեցին սենյակից։ Գիշերում էր փողոցներում, այդինների նստարանների վրա։ Ուլլուրվեց, դարձավ Համարյա Հոգեկան Հիվանդ։ Կերակրում էինք գլխավորապես ես եւ ընկերս՝ Վաչե Թումանյանը։ Այն տեղը Հասավ, որ սկսեց մեզանից արժեքավոր գրքեր գողանալ եւ ծախել բուկինիստներին։ Մի բանի ամիս այդպես թափառական կյանք վարելուց Հետո Գրիգը ոչ միայն չէր ուշանում, այլ միշտ 20-30 րոպե շուտ էր գալիս։ Այսպիսով օգնեց նրան Խոմանտի «խոնարհարար փորձի բարեհաճեք»։

Խոմանտը մեզ Հետ անցնում էր «երաժշտական մանկավարժություն» եւ թեորիս, իսկ դաշնամուր՝ Խոմանտի միջնորդությամբ պարապում էր դաշնակահար (այժմ կոմպոզիտոր) Սարգիս Բարխուդարյանը, որը այն ժամանակ ուսանում էր կոնսերվատորիայում եւ երգում էր Խոմանտի խմբում։ Հետագայում Բարխուդարյանը լարվեց Խոմանտի Հետ, Հեռացավ թե Հեռացրեց խմբից եւ այդ պատճառով դադարեցրեց մեզ Հետ պարապել որպես Խոմանտի աշակերտներ։

Խոմանտի դասավանդման մեթոդի գնահատելի կողմերից մեկն այն էր, որ նա սովորական դրուժյի ժամանակ աննկատելի կերպով քննում էր մեզ թե ինչ ենք անցել կոնսերվատորիայում, ինչպես ենք նվագում եւ այլն։ Նա դուրս էր գալիս մեր սենյակից ուչ գիշերին, առանց մեզ զգացնել տալու, որ այդ ամբողջ երեկուն

նա մեզ քննեց, ստուգեց մեր անցածը, կարդացածը, տեսածը եւ այլն։ Նրա գնայուց Հետո ընկերներս, Վաչե Թումանյանը կասեր. «Արամ, դու զգում ես թե ինչպես այդ մարդը կարողանում է քննել մեզ առանց մեզ զգացնել տալու այդ։ Նա շատ էր սիրում Չայկովսկուն եւ մեզ էլ շարունակ տրամադրում էր յսել եւ նվագել Չայկովսկի, սակով. «Չայկովսկին երիտասարդության Համար շատ բան ունի գրած»։

«Նա նրան մի անգամ տեսա լքված, դառնացած, այդ այն ժամանակն էր, երբ նա Հեռացվեց Երեւանի կոնսերվատորիայից, որի Հիմնադիրը ինքն էր, ու դառնացած վերադարձել էր Թիֆլիս։ Հանդիպեցինք Ռուսթավելու թատրոնի մոտ ու խոսեց շատ երկար։

Պետերբուրգում Խոմանտի խմբում երգել եմ 1912 թվից 1915 թիվը։ Առաջին Համաշխարհային պատերազմը խանգարեց ինձ այլուս դնալ Պետերբուրգ, շրտւնակել ուսումս։ 1916-17թթ. ուսումնական տարին Հրավիրվեցի Բաթում որպես երաժշտության դասատու եւ դերասան եւ մինչեւ օրս այդ երկուսը՝ բեմը եւ երաժշտությունը դուզեցին իմ մասնագիտության մեջ՝ մնացած անբաժան։

Բաթումից փոխարկվեցի Թիֆլիսի թատրոն։ Դիմեցի լուսարձանի՝ դպրոցներում դասեր վերցնելու Համար։ Այդ տարին լուսարձանը նշանակել էր երաժշտության բոլոր դասատուների փորձնական դաս եւ միայն դասավանդողները պիտի ստանային դասեր քաղաքի դպրոցներում։

Նյութը բաժանեցին մի շարաթի առաջ։ Ես կատեգորիկ կերպով Հրաժարվեցի մասնակցել Ռաժանպատմությանս կղավ. « Ես Խոմանտի աշակերտ լինեմ եւ ինձ չվստահեմ առանց փորձնական դասի, ավելի շուտ նորից կգնամ գավառ, քան կտանեմ այդ վիրավորանքը։ Ոչ կոմիսիայի անդամները, ոչ ընկերներս չկարողացան ինձ Համոզել։ Փորձնական դասին ներկա էին շրջանի եւ Թիֆլիսի բոլոր դասատուները։ Փորձնական դասը տեղի ունեցավ 3-րդ իրական դիմնադրայում։ Փորձնական դասին մասնակցող ուսուցիչներից մեկը, Արշալույս Ավագյանը, բացակա էր։ Ուսուցիչ-երաժշտական Հակոբ Հովհաննիսյանը, որը կոմիսիայի անդամ էր, մտտեցավ ինձ թե. «Արամ, արի էքսպրտմտոմ Ավագյանի նյութը Հանպատրաստից դու անցիր։ Ես անմիջապես Համաձայնվեցի, որովՀետեւ դա այլ էր, օժիվար Համաձայնվեցի եւ տարս Հաղթանակը։ Կոմիսիան կտվե՞ր ավանհավուր իմ դասը, որից Հետո 3-րդ դպրոցում ստացա երաժշտության դասերը։

Պետերբուրգից Հետո Խոմանտին առաջին անգամ Հանդիպեցի (Հեղափոխությունից Հետո) Թիֆլիսում, Ազատ Մանուկյաննեց տանը։ Այդքան երկար ընգմիջումից Հետո ինձ տեսնելուս պես երկու ձեռքը բարձրացրեց եւ ծիծաղելով ասաց. «Ներայր, ես քեզ տարս Պետերբուրգ, որ երաժիշտ դարձնեմ, դու եկել ես այստեղ դերասան ես դառել...»։ Ազատ Մանուկյանը անմիջապես ընդհատեց նրան ասելով. «Միտայում ես Խոմանտս, տղան 3-րդ դպրոցում շարաթական 75 դաս ունի, էլ ինչ ես պահանջում»։ «Հա, ուրեմն մի ձեռքով երկու ձեռքով ես բռնում Հր, գե եթե Հաջողվում է, բռնիր, բան չունեմ ասելու»։ (Այս խոսակցությունը «գերասան դառնալու» մասին լավ չեմ հիշում տեղի ունեցավ Ազատ Մանուկյաննեց տանը, թե Արտիստական թատրոնի կուլիսներում։ Այդ օրը ներկայացվում էր «Հո երթա» եւ խաղում էի Ուրտուսի գերը եւ Խոմանտը Ազատ Մանուկյանի Հետ եկավ կուլիսները ինձ տեսության)։ Նա անպայման եւ անպայման ուզում էր մեզինից երաժշտության, ժողովրդական ուսուցիչներ պատրաստել, եւ ջնայած որ ես այն ժամանակ խոշոր ձայնական տվյալներ ունեի եւ մի Հայտնի պրոֆեսոր (Պետերբուրգ) Հանձնե առավ Հենց Խոմանտի ներկայությամբ ինձ Հետ ձրի պարապել, խոստանալով Հաղող ապագա, այնուամենայնիվ Խոմանտը խորհուրդ չտվեց, իսկ այն ժամանակ մենք նրա խմբի երիտասարդներ տարված էինք Խոմանտյան Հովերով եւ նրա կարծիքը մեզ Համար օրենք էր։

Հայ բանաստեղծներից նա սիրում էր եւ մոտ էր Վահան Տերյանի Հետ։ Այն ժամանակ Պետերբուրգում կար (Օֆիցերակայա փողոցի վրա) «Հայ գեղարվեստա-սիրաց ընկերություն», որտեղ Հավաքվում էին շարաթը մեկ անգամ, ուրբաթ օրերը արվեստի բոլոր բնագավառներում աշխատող Հայերը, այն ժամանակվա բոլոր ակադեմիկոս Հասարակական գործիչները, որոնք դրսում էին իրենց Հետ ուսուստարազդի Հյուրերին։ Այդտեղ էլ Խոմանտը մեզ ծանոթացրեց Վահան Տերյանի եւ Տերյանի գեղեցկուհի կնոջ Հետ։ Թիֆլիսում մի օր, Խոմանտը խնդրեց անցնել

ինձ Հովհաննես Թումանյաննեց տուն (Վոլոնտերնոսկայա փողոց) եւ վերջնել աշխտեղից իր շունը ու պահել մեր տանը մինչեւ մեծանալը:

Ինչպես երեսնց Հովհաննես Թումանյանի խոսքերից, երբ ես գնացի վերջնել-լու (փոքր քրոջը՝ Օֆիլիի հետ) այդ շատ ձագը ուղղակի պատուհուս էր դարձել նրանց գլխին: Նա շատ ուրախացավ, որ վերջապես պիտի ազատվեր դրանից, սասց. «Ներայր դե Ռոմանոսն է էլի, ինչ կարող եմ անել: Առանց հաշվի առնելու թե տեղ ու Հարմարություն ունենք թե չէ, բերեց թողեց մեզ մոտ թե պահէք: Ապրում ենք 2-րդ հարկում, ոչ մի հարմարություն չունենք. դեռ չսովորեցրած փոքր շուն է, որ-տեղ ասես կեղտոտում է...»: (Ռոմանոսը այդ շան անունը դրեց «կետ»): Շատ գեղեցիկ ու վերին աստիճանի խելոք շուն էր, սեւ սետտեր էգ ձագ էր: Ռոմանոսին խոստացա նրա ձագը, իսկ կետը մնաց ինձ: Նրա մի ձագն էլ նվիրեցի դերասանուհի տիկին Համիկին:

Կետին դողացան Բաթում ֆրանսիական սպաները եւ հեռանալու ժամանակ նավով տարան Հետերը...

ՀԱԱ, Ֆ. Մ-170, ց. 1, գ. 156, թթ. 1-10:

ՄԻՐԻԱՆԱՅԵՐԻ ՆԵՐՊԱՂԹԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ (1960-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

1915 թվականի Հայերի զանգվածային բնաջնջումից ու ցեղասպանությունից հետո Թուրքիայից Սիրիայի Արաբական Հանրապետություն տեղափոխվեց Հայ գաղթականների մի մեծ զանգված: Նրանց մի մասը մշտական բնակություն հաստատեց Հայեպոլում եւ երկրի մյուս քաղաքներում, իսկ մյուսներն ցրվեցին աշխարհով մեկ:

Մինչեւ 1959 թվականը, Հայեպի Հայկական գաղութում հաշվվում էր մոտ 70 հազար մարդ: Սակայն վերջին տարիներին, քաղաքական եւ տնտեսական ոչ կայուն իրավիճակի, ինչպես նաեւ իրենց իրավունքների ոտնահարման պատճառով զգալի թվով ունեւոր Հայեր էին լքեցին ՍԱՀ՝ տեղափոխվելով Լիբանան, ԱՄՆ եւ Լատինական Ամերիկայի երկրներ: 1960-ական թվականներին, Հայեպոլում զգալիորեն աշխուժացավ Հայերի՝ Կանադա եւ Ավստրալիա տեղափոխվելու հարցերով զբաղվող Համապատասխան ներկայացուցչության աշխատանքը:

Արտագաղթի հիմնական պատճառներից էին 1958-1961 թվականներին Սիրիայում՝ Նասերի հաստատած ոստիկանական ռեժիմը եւ 1963 թվականի մարտի 8-ի հեղաշրջումը: Տնտեսական տեսանկյունից, Հայերի դժգոհությունը լիովին հիմնավոր էր եւ բացահայտ, քանի որ առկա տնտեսական ճգնաժամը ոտնահարում էր Հատկապես միջին եւ մանր արհեստավորների եւ վաճառականների շահերը: Շատ հայեր, փրկելու համար իրենց ունեցվածքը, մտադիր էին մեկնել Սիրիայից, սակայն Բասախտները՝ ուժը սահմանափակում էր Հայերի իրավունքները, որի պատճառով նրանք չէին կարողանում իրագործել իրենց մտադրությունը:

Սիրիայի Հայերի ճնշող մեծամասնությունը հավատարիմ էր Խորհրդային Հայաստանին, որը համարում էին իրենց հայրենիքը եւ իրենց ապագան, Հատկապես իրենց երեխաների ապագան, կապում էին նրա հետ:

ԽՍՀՄ գլխավոր Հյուպատոսարանին պարբերաբար գիմում էին բազմաթիվ տեղացի Հայեր, որոնք ցանկանում էին ստանալ Խորհրդային քաղաքացիություն եւ մշտական բնակություն հաստատել Խորհրդային Հայաստանում:

Հավաքական գիմումների կողքին, կային նաեւ ունեւոր Հայերի գիմումներ՝ իրենց միջոցներով Հայաստան տեղափոխվելու խնդրանքով: Նրանք նպատակ ունեին աշխտեղ կառուցել իրենց տները:

Այստեղ կարելի էր ենթադրել, որ որեւէ պաշտոնական հայտարարություն չէր եղել ՍԱՀ-ից Հայերի տեղափոխման մասին, որը զգալիորեն դժվարեցնում էր դեպքումստան աշխատանքը եւ հնարավորություն չէր տալիս Հայերի շրջանում համապատասխան բացատրական աշխատանք կատարելու համար:

Ընթերցողների ուշադրությունը ներկայացվող փաստաթղթերն ու նյութերն արտացոլում են Սիրիայի Արաբական Հանրապետության 1964-1965 թվականների որդեգրած քաղաքականությունն ու Հայաստանի նկատմամբ պահանջները՝ հայերին հայրենադարձության թույլտվության համար: Դրանք մեծ մասամբ պաշտոնական բնույթի փաստաթղթեր են, որոնք վկայում են ՍԱՀ-ի իշխանությունների կողմից՝ հայերի մեկնման փաստաթղթերի ձեւակերպմանը խոչընդոտող մի շարք սահմանափակումների մասին, որոնց պատճառով վերջիններիս զանգվածային հայրենադարձության իրագործումը ձգձգվեց: Դրանով են պայմանավորված այդ փաստաթղթերի էական նշանակությունն ու դրանց հրապարակման անհրաժեշտությունը:

Փաստաթղթերը թարգմանված են ռուսերենից: Թարգմանություն հեղինակներն են պատմական գիտությունների թեկնածու՝ Ռուբեն Սահակյանը եւ սիրիահայ բժշկուհի Մայտա Չալուշյանը:

Քննարկվող ժամանակահատվածում ողջ Հայիական գաղութն ապրեց հոգեբանական ու քաղաքական մեծ վերելք: Խորհրդային Միության հայրենադարձության վերաբերյալ որոշումը տեղի հայերը ընդունեցին մեծ ցնծությամբ ու խանդավառությամբ: Կոմիտեներն անմիջապես ձեռնամուխ եղան հայրենադարձության կազմակերպման նախապատրաստական աշխատանքներին: Ցուցակագրվեցին բանվորներ, գյուղացիներ, արհեստավորներ, առևտրականներ մտավորականներ: Հազարավոր ընտանիքներ միաժամանակ նրանց գիմեցին՝ առաջին հերթին ուղարկելու խնդրանքով: Ցուցակագրվելուց անմիջապես հետո գյուղական շրջանների Հայերը մեկնելու մեծ ակնկալքով սկսեցին վաճառել իրենց ունեցվածքը: Սակայն քարավանների մեկնումն ուշանում էր կամ էլ հետաձգվում, ինչի պատճառով նրանցից ոմանք՝ Հուսախաբված, լքում էին գյուղական միջավայրն ու տեղափոխվում քաղաք՝ այնտեղ բնակություն հաստատելու մտադրությամբ: Մնացյալը՝ հնարավորություն չունենալով, իրենց տեղերում սպասում էին:

Ինչ վերաբերում է Հայրենադարձվող Հայերի նկատմամբ տեղական իշխանությունների վերաբերմունքին, ապա նրանց կողմից բացահայտ արգելքներ չկային: Հայրենադարձվող Հայերի ցանկությունը նրանք գտնում էին բնական ու իրավացի, բայց մյուս կողմից՝ նրանց անհանգստացնում էր այն հանդամանքը, որ երկրից այդքան գործուՆյա ու ձեռներեց մարդկանց դուրս գալը կազդեր երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքի բնականոն ընթացքին:

Այնուամենայնիվ, հակառակ վերը նշված խոչընդոտներին՝ Սիրիայից մեծ թվով Հայեր տեղափոխվեցին Հայաստան:

Հայրենիքում գտնվելու հանդամանքն ուժ ու թե՛վ տվեց գաղթած Հայերին, նրանք սկսեցին կրթություն ստանալ, գտնել իրենց տեղը Հայրենի Հողի վրա՝ նպատակով հայրենիքի հզորացմանը, տնտեսական եւ մշակութային կյանքի բարելավմանը:

Անի Ֆիլեհիկճյան
(Սիրիա)

N 1
ՀԱԼԷՊՈՒՄ ԽՍՀՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱՐԱՆԻ ՓՈՒՆՅՈՒՊԱՏՈՍ
Բ.ՏԵՐՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅ-ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱԼԷՊԻ
ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ, ՂԵՒՈՆԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՉԵԲԵՅԱՆԻ ՄԻՋԵՎ
ԿԱՅԱՑԱՄ ՋՐՈՒՅՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ

3 օգոստոսի 1964թ.
Հայեպ

Ըստ նախնական պայմանավորվածության, ՍԱՀ-ում հայկական ԽՍՀ նախարարների Խորհրդի Հայրենադարձության հարցերով ներկայացուցիչ ընկ.

¹ Բասա (վերածնունդ) Կուսակցությունը հիմնադրվել է 1943թ. Սիրիայում՝ Միշել Աֆլակի եւ Սալահ Էլ Դին Պիթարի նախաձեռնությամբ: Այն ձեւավորվեց եւ պաշտոնական քաղաքական սպարեղ դուրս եկավ 1947թ. ապրիլ 7-ին: 1945թ. Բասաին միացավ 1940թ. հիմնված սոցիալիստական կուսակցությունը, որի հիմնական կարգախոսն էր՝ «միասնություն, ազատություն, սոցիալիզմ»: ...1963թ. մարտի 8-ին Սիրիայում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում եւ իշխանությունը անցավ Բասաի սիրիական մասնաճյուղի ձեռքը:

Վ.Ն. Գասպարյանի հետ, այցելեցի արքեպիսկոպոս Ղևոնդին: Ձրույցի ընթացքում, արքեպիսկոպոսը հետաքրքրվեց Հայրենագարձուծության պայմաններով եւ իր խորին հավանությունը հայտնեց այդ առիթով: Չերեյանի խոսքերով, ՍԱՀ-ից խորհրդային Հայաստան Հայերի հայրենագարձուծությունը դրական արձագանք է գտել քաղաքի Հայկական գաղութի բոլոր խավերի մոտ:

Չերեյանի կարծիքով, միանգամայն դրական է այն փաստը, որ Հայրենիք Հայրենագարձուծելու ցանկացողների գրանցումը կատարվում է իՍՀՄ Գլխավոր Հյուպատոսարանում՝ անմիջականորեն խորհրդային ներկայացուցիչների կողմից: Ինչպես ցույց է տալիս, նախորդ տարիների փորձը, տեղացի Հայրենիք կազմված վերաբնակեցման հարցերով զբաղվող կոմիտեի կազմակերպումը ցանկալի արդյունք չտվեց եւ կոմիտեի որոշ անդամների կողմից չարաշահումների իրականացման հնարավորություն ստեղծեց:

Այնուհետեւ Չերեյանը պատմեց, որ սիրիական գործող օրենքների համաձայն, նա եւ Հայ կաթոլիկ ու բողոքական համայնքների ղեկավարները հանդիսանում են քաղաքի Հայկական գաղութի պաշտոնական առաջնորդները, տեղական իշխանությունների կողմից ճանաչված եւ բոլոր հարցերը, որոնք վերաբերում են գաղութի ազգային, եկեղեցական եւ մշակութային-ընկերակցական կյանքին, լուծվում են նրանց միջոցով: Դրա հետ կապված, քաղաքի Հայկական կրոնական համայնքների ղեկավարները, 4 ամիս առաջ, տեղական իշխանությունների կողմից տեղեկացվել են Հայրենիք սիրիահայերի նախատեսվող Հայրենագարձուծության մասին եւ դրա վերաբերյալ հարցվել է նրանց կարծիքը:

Հայեպում իՍՀՄ Գլխավոր Հյուպատոսարանի փոխհյուպատոս Բ.Տեր-Միքայելյան

ՀԱԱ, Ֆ. 326, ց. 2, գ. 75, թ. 19: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 2

ՀԱԼԵՊՈՒՄ ԽՍՀՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱՐԱՆԻ ՓՈԽ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ Բ.ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ ԵՎ «ՌՈՐԼԴ ԹՐԵԼԼԻՆԳ ԷՋԵՆՍԻ» ՏՈՒՐԻՍՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱԼԵՊԻ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԾ ՍԱՐԳԻՍ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻ ՄԻՋԵՎ ԿԱՅՈՑԱԾ ԶՐՈՒՅՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ

11 օգոստոսի 1964թ.

Հայեպ

Գլխավոր Հյուպատոսարանում ընդունեցի Ա.Ստեփանյանին: Ձրույցի ընթացքում նա պատմեց, որ իր մոտ զգալիորեն ավելացել է հաճախորդների թիվը՝ ի հաշիվ Հայկական իՍՀ ուսման մեկնող տեղացի Հայ ուսանողների, եւ նա հույս ունի, որ սուրիստական ընկերության մասնաճյուղի բացումը Հայեպում տնտեսապես իրեն կարգարացնի: Պատասխանեցի, որ այդ գործում շատ բան կախված է նրանից, թե ինչպե՞ս կկազմակերպի ընկերության մասնաճյուղն իր աշխատանքը եւ որ գործի ճիշտ կազմակերպման եւ համապատասխան նախաձեռնություն հանդես բերելու դեպքում, ընկերությունը կունենա որոշակի եկամուտ: Իր հերթին Գլխավոր Հյուպատոսությունը կաշխատի հնարավոր օգնություն ցույց տալ հաճախորդների ավելացման գործում:

Այնուհետեւ Ստեփանյանը, անդրադառնալով տեղացի Հայերի՝ Հայրենագարձուծության հայրենիք, Հայտարարեց, որ այդ միջոցառումը քաղաքի Հայկական գաղութի բոլոր խավերի կողմից ջերմ հավանության է արժանացել: Նա իր գաղափարը հայտնեց այն բանի առթիվ, որ վերջին ժամանակները ինքը ստիպված է եղել բախվել այնպիսի փաստերի հետ, երբ տեղացի Հայերը մշտական բնակություն են մեկնում Կանադա եւ Ավստրալիա: Մասնավորապես, սույն թվականի Հուլիսին նա ձեռակերպել է 36 Հայերի ուղեկորական փաստաթղթերը, որոնք մեկնել են Կանադա, ավելի սակավ թվով փաստաթղթեր են արվել Ավստրալիա մեկնելու համար:

Ստեփանյանի Հայտարարության համաձայն, տեղական իշխանությունները, մինչեւ վերջին ժամանակները, որեւէ արգելք չեն հարուցել տեղացի Հայ քաղաքացիներին, որոնք մշտական բնակություն են մեկնել Կանադա եւ

Ավստրալիա: Սակայն, բավականին բնութագրական է այն փաստը, որ երկու օր առաջ տեղական իշխանությունները մերժել են ելքի թույլտվություն տալ Կանադա մեկնող մի հայ բնասնիքի եւ նրանց ուղղակիորեն Հայտարարվել է, որ նրանք պետք է մշտական բնակության մեծան ՍԱՀ-ում, կամ էլ Հայրենագարձուծին խորհրդային Հայաստան:

Հայեպում իՍՀՄ Գլխավոր Հյուպատոսարանի փոխհյուպատոս Բ.Տեր-Միքայելյան

ՀԱԱ, Ֆ. 326, ց. 2, գ. 75, թ. 21-22: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 3

ՀԱԼԵՊՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ԽՍՀՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱՐԱՆԻՄ ՍԻՐԻԱՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԳԱՎՂԹԻ ՀԱՐՑԵՐՈՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԵՐԿԱՅՈՑՈՒՑԻՉ Ն.Գ.ԳԱՍՊԱՐՈՎԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՒԼԻ ՈՒ ԴԵՇՈՒՌԱՐԻԱԹ ԳՑՈՒՂԵՐԻ ՄՈՒԽԹԱՐ (ԱՎԱԳ) ԿԱՐԱՊԵՏ ՀԱԿՈՒՅԱՆԻ ԶՐՈՒՅՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ

21 սեպտեմբերի 1964թ. Հայեպ

Մուխթար (ավագ) Կարապետ Հակոբյանը, երեք գյուղացիների ուղեկցությամբ, այցելեց Հայեպում իՍՀՄ գլխավոր Հյուպատոսարան եւ ինձ հետ գրույցի ընթացքում հայտարարեց, որ ինքը՝ մուխթար Կ. Հակոբյանը, կանչվել է օստիկանական տեղամաս, որտեղից պահակախմբի հսկողության ներքո, տարվել է կայմակամի (տեղական իշխանության ղեկավարի) մոտ Ռաս-Ուլ-Այն: Վերջինս մեղադրել է մուխթարին նրանում, որ նա իբր թէ Գոլի, Դեշո եւ Ռարիաթ Հայկական գյուղերի գյուղացիներին հրահրում է մեկնել իՍՀՄ: Հարցաքննության ժամանակ կայմակամը հարցրել է մուխթարին. ո՞վ է գյուղացիներին ցուցակագրում. ինչպես է իՍՀՄ-ից ժամանած մարդու ազգանունը, որը հաշվառում է կատարում Հայրենագարձուծության համար: Կայմակամը խիտ ձայնով հարցրել է. միթե՞ դուք Սիրիայում վատ եք ապրում: Ինչո՞ւ եք ցանկանում մեկնել իՍՀՄ: Մուխթարը հայտարարել է կայմակամին, որ Հայկական իՍՀ ներկայացուցիչը Սիրիա է ժամանել սիրիական կառավարության համաձայնությամբ եւ վերջինիս համաձայնությամբ էլ կատարում է խորհրդային Միությունը Հայրենագարձուծվել ցանկացողների ցուցակագրումը: Մուխթարն ապա նրան հայտնել է, որ Գոլի, Դեշո եւ Ռարիաթ Հայկական գյուղերի գյուղացիները վատ չեն ապրում եւ Սիրիայում իրենց լավ են զգում, սակայն որպես Հայ, նրանք ցանկանում են ապրել եւ աշխատել իրենց Հայրենիքում՝ խորհրդային Հայաստանում, դրա համար էլ նրանք ցանկություն են հայտնել մեկնել Հայկական իՍՀ՝ մշտական բնակության: Գյուղացիներին ոչ ոք չի հրահրել իՍՀՄ մեկնել: Նրանք իրենք են կամավոր ցանկություն հայտնել մեկնել Հայրենիք՝ Հայաստան:

Ձրույցի ընթացքում մուխթարը հայտարարեց, որ տեղական արարները, ինչպես նաեւ որոշ քրիստոնյա կաթոլիկներ, սկսել են թշնամաբար վերաբերվել իրեն, եւ վախենալով վերջինների կողմից հետապնդումներից, նա իր երեխաներին տեղափոխել է Հայեպ: Այնուհետեւ մուխթարն ասաց, որ երկուսուրում է, որ տեղական իշխանությունները, որեւէ պատրվակի անվան տակ, կարող են ձեռքակալել իրեն եւ արդյոք այդ դեպքում նա կարող է դիմել գլխավոր Հյուպատոսարանի օգնությանը: Ես մուխթարին պատասխանեցի, որ նրա անհագրությունը վաղաժամ է եւ չեմ մտածում, որ նրան կարող են ձեռքակալել տեղական իշխանությունները: Միաժամանակ նրան խորհուրդ տվեցի կարուկ

չհակաճառել տեղական իշխանություններին (Մուխթարը բնավորությունը տաքարյուն մարդ էր):

Մանթապարություն. Մուխթար Կարապետ Հակոբյանը վերը նշված երեք գյուղերի գյուղացիների հետ ՄՍՀՄ մեկնելու կազմակերպիչներից ակտիվ նախաձեռնողներից մեկն է ու նրա մերձավոր ազգականները բնդգրկվել են 1964թ. Հայրենազարժության ցուցակների մեջ: Նա ինքը եւ գյուղացիների 5 ընտանիքներ, որոնք ունեն սեփականություն (տներ, հողամասեր, տրակտորներ եւ այլն) եւ Հնարավորություն չունեն այս տարի այդ ամենը վաճառել, մեր Հանձնարարականով իրենց մեկնումը Հետաձգել են մինչեւ 1965 թվական:

Սիրիայից Հայերի ներգաղթի Հարցերով
Հայկական հետազոտությունների խորհրդի
ներկայացուցիչ

Ն. Գասպարով

ՀԱԱ, Ֆ. 326, ց. 2, գ. 75, թթ. 23-24: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 4

ՀԱԼԷՊԻ ԽՍՀՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱՐԱՆՈՒՄ ՍԻՐԻԱ ՀԱՅԵՐԻ
ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՀԱՐՑԵՐՈՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԳԻ
ՆԵՐԿԱՅՄԱՑՈՒՑԻՑ ԵՎ ՎԱՍՏԱՎՈՐՈՒՄ ԵՎ «ԲԱՐՈՆ» ՀՅՈՒՐԱՆՈՑԻ
ՏՆՕՐԵՆ ՊՐՆ.ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԶԼՈՒՄՅԱՆԻ ԶՐՈՒՑՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ

29 սեպտեմբերի 1964թ.
Հալեպ

Պարոն Մազլումյանն ինձ հանդիպեց Հյուսիսային Հայաստանում եւ խնդրեց մի քանի բույսեր ընդունել նախկին պաշտոնատար անձ, պարոն Մախր Ռաեսին, ներկայիս մուհաբեզի (նահանգապետի) ազգականին: Ս.Ռաեսն ասաց, որ ինքն ինձ մոտ է եկել այս տարի Ազոյան ընտանիքի Հայկական խՍՀ Հայրենազարժվելու խնդրով: Նա նկատեց, որ այդ ընտանիքի Հայրենազարժվելու խնդրով մուհաբեզի անձամբ խոսել է Հայեպում իմՍՀՄ Գլխավոր Հյուպատոս պ. Ա.Մ.Զուբովի հետ, վերջին հանդիպման ժամանակ:

Ես նրան պատասխանեցի, որ Հայրենազարժվող Հայերի ցուցակները վաղուց հանձնվել են ՍԱՀ կառավարությանը եւ որ մի ընտանիքի համար աննպատակա-հարմար է դիմել Սիրիայի կառավարությանը: Ռաեսը պատասխանեց, որ Հայեպ քաղաքի Հայ Հայրենազարժների ցուցակները ներկայումս գտնվում են Հայեպյան մուհաբեզի խՍՀ-ում եւ, եթե մենք համաձայնվենք մտցնել այդ ընտանիքի ազգա-նունը տվյալ ցուցակներում, ապա նա կարող էր այդ ցուցակները բերել գլխավոր Հյուպատոսարան: Ես խնդրեցի Ռաեսին, որպեսզի մեզ մոտ ուղարկի Ազոյանին, եւ ասացի, քանի որ այդ ընտանիքի Հայրենազարժության համար միջոցառում է ան-ձամբ մուհաբեզը, ապա, առաջին իսկ հնարավորության դեպքում, մենք կփորձենք Հայրենազարժել այդ ընտանիքը իմՍՀՄ այս տարում: Միաժամանակ նկատեցի, որ մենք վաղուց սպասում ենք ՍԱՀ կառավարության պատասխանին՝ կապված Հայե-րի Հայրենազարժության հետ նրանց համաձայնությանը եւ խնդրեցի արագացնել այդ ցուցակների ուղարկումը Դամասկոս: Ռաեսը, հրաժեշտ տալով, խոստացավ ամեն հնարավոր բան անել, որպեսզի արագացնի այդ ցուցակների ուղարկումը Դա-մասկոս: Ռաեսի Հեռանալուց հետո պ. Մազլումյանը Հայաստան, որ արարները շատ են վիրավորված, որ Հայերը ցանկանում են լքել Սիրիան: Արար պաշտոնա-տար անձինք, ասաց նա, որոնք հաճախ են այցելում իրեն Հյուսիսային Հայաստան, դիմում են Հետեյայ Հարցով. Ինչո՞ւ են Հայերը Հեռանում Սիրիայից, միթե՞ նրանք այս-տեղ վատ են ապրում: Ապա Մազլումյանը նկատեց, որ ընդհանրապես լավ կլինի, եթե Հայերի Հայրենազարժությունն իրականացվեր անադմուս եւ ոչ մեծ խմբերով, ամիսը 10-ական ընտանիք, դա աննկատ կամար սիրիացիների կողմից: Հայերի Հայ-րենազարժությունը Սիրիայից որոշակի անհանգստություն է առաջացրել նմանա-պես արվմտյան զիվանագետների մոտ, որոնք հավատարմաբարված են Հայեպում: Վերջերս, ասաց նա, իրեն այցելել են Հայեպում ԱՄՆ-ի Գլխավոր Հյուպատոսը եւ

Անդրիայի Հյուպատոսը. գրույցի ընթացքում նրանք Հայաստանը են, որ շատ ան-հազուստացած են այն փաստով, որ Հայերը ցանկանում են Սիրիայից վերադառնալ իմՍՀՄ: Անդրիայան Հյուպատոսը, շարունակեց նա, գրույցի ընթացքում բնդգծեց, որ ավելի քան 10 հազար Հայեր արգեն ցանկություն են Հայաստան Հայրենազարժելու խորհրդային Միություն:

Նա խոսեց նաեւ մուհաբեզի եւ ոստիկանապետի փոխհարաբերությունների մասին: Մազլումյանը նշեց, որ նրանց հարաբերությունները շատ լարված են. իբր մուհաբեզը պաշտոններից ազատում է ոստիկանապետի բարեկամներին եւ այդ հողի վրա, նրանց հարաբերությունները կտրուկ վատացել են:

Ինչպես պարզվեց, Ազոյանի ազգականներն իրենց մասնագիտությամբ գերձակներ են: Նրանք հազուստներ են, կարում մուհաբեզի ընտանիքի եւ նրա ազգականների համար:

Սիրիայից Հայերի Հայրենազարժման
Հարցերով Հայկական հետազոտությունների
խորհրդի ներկայացուցիչ

Ն. Գասպարով

ՀԱԱ, Ֆ. 326, ց. 2, գ. 75, թ. 25-26: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 5

ՀԱԼԷՊԻՒՄ ԽՍՀՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ Ա.Մ.ԶՈՒՐՈՎԻ ԵՎ ՀԱԼԷՊԻ
ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՄԱՍԳՐՈՒՆԻ Հ.ԶԱՐԻԻ (ԶՈՒՐՈՒՄ.Ֆ.) ՄԻՋԵՎ ԿԱՅԱՑԱՄ
ԶՐՈՒՑՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ

3 Հոկտեմբերի 1964թ.
Հալեպ

Այսօր, Հայկական խՍՀ արտաքին գործերի փոխնախարար ընկ. Ն.Վ. Գասպարովի հետ այցելեցի Հայեպի նահանգապետ Մամդուհ Զարին: Կայացած գրույցի ընթացքում, հաղորդեցինք Մ.Զարին, որ Դամասկոսում իմՍՀՄ ղեկավար Ա.Ա.Բարդուխյան, սույն թվականի հոկտեմբերին մեկին, գրույց է ունեցել ՍԱՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Սալախ Բիտարի հետ՝ ՍԱՀ-ից Հայերի Հայկական խՍՀ Հայրենազարժվելու հարցի շուրջ: Այդ գրույցի ընթացքում Ա.Բիտարը Հայաստան, որ Սիրիայի կառավարությունը որեւէ առարկություն չունի այդ Հայրենազարժության դեմ: Հայրենազարժների ցուցակները ուղարկվել են միայն այն պատճառով, որպեսզի պարզվի, թե՞ նրանցից որեւէ մեկը պարտք է արդյոք պետությունը, չի գտնվում դատի տակ: Նման ստուգումները Դամասկոսի, Հոմսի եւ Լաթաքիայի մուհաբեզի խՍՀ-ում ավարտվել են եւ նրանք բոլորը կարող են Հայրենազարժվել: Եթե Հայեպի մուհաբեզի խՍՀ-ում այդ աշխատանքը դեռեւս չի ավարտվել, ապա արդեն հիմա, ասաց Բիտարը, կարելի է Հայրենազարժել բոլորին, ովքեր անցել են ստուգումը:

Ի պատասխան, Մամդուհ Զարին ասաց, որ ինքը տեղյակ է այդ հարցի մասին: Հայեպից խորհրդային Հայաստան մեկնելու ցանկություն Հայաստան անձանց ստուգումը, թե՞ նրանք պետությունը պարտքեր չունեն արդյոք եւ չեն գտնվում դատի տակ, գործնականում ավարտվել է եւ նրանք բոլորը կարող են Հայրենազարժվել: Մամդուհ Զարին ասաց նաեւ, որ ինքն անմիջապես ցուցում կտա մուհաբեզի ֆինանսների ղեկավարամեծին, որպեսզի նրանք չուշացնեն Հայրենազարժողներին տրվող տեղեկանքներն այն մասին, որ նրանք պարտքեր չունեն: Պատասխանելով մեր հարցին, Մամդուհ Զարին Հայաստան, որ իշխանությունների կողմից որեւէ արգելք չկա այս տարի Հայեպից խորհրդային Հայաստան Հայրենազարժվելու ցանկացող տեղացի Հայերի համար...

Հալեպում իմՍՀՄ գլխավոր Հյուպատոս

Ա. Զուբով

ՀԱԱ, Ֆ. 326, ց. 2, գ. 75, թ. 27-28: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 6

ՀԱՒԼԵՊՈՒՄ ԽՍՀՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ Ա.Մ.ՋՈՒԲՈՎԻ ԵՎ ՍԻՐԻԱՑԻ ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԻ ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐ ՄՈՎՍԵԹ (ՄՈՎՍԵՍ-Ա.Ֆ.) ՍԱԼԱԹՅԱՆԻ ԶՐՈՒՑՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ

14 Հոկտեմբերի 1964թ.
Հալեպ

Գլխավոր Հյուպատոսարանում բնդունեցի Մովսեթ (Մովսես-Ա.Ֆ.) Սալաթյանին: Ջրույցի ընթացքում Սալաթյանը հայտնեց, որ ինքը եւ հայկական ԽՍՀ մեկնող տեղացի չորս հայեր, սույն թվականի Հոկտեմբերի 13-ին այցելել են Հալեպի նահանգապետ Մամուր Հաբիբի եւ բոլոր հայրենադարձների անունից խորին շնորհակալություն եւ երախտագիտություն են հայտնել Սիրիայից Խորհրդային Հայաստան նախապատրաստվող մեկնման համար ցուցաբերած աջակցության համար: Պատվիրակները նմանապես շնորհակալություն էին հայտնել Սիրիայի կառավարությանը եւ ժողովրդին, հայերի նկատմամբ ցուցաբերած լավ եւ բարեկամական վերաբերմունքի համար, եւ հավաստագրեցին նահանգապետին նրանում, որ հայերը, վերաբնակվելով Խորհրդային Հայաստանում, կպահպանեն ամենալավագույն հիշողությունները մի երկրի մասին, որ իրենց պատանան ավել եւ կաջակցեն սիրիական եւ Խորհրդային ժողովուրդների միջև բարեկամական հարաբերությունների գարգացմանը:

Սալաթյանի խոսքերով, նահանգապետը բավականին ուշադիր լսել է, իր՝ Սալաթյանի ճառը: Եւ նրա բովանդակության մասին խոստացել է տեղեկացնել կառավարությանը: Նահանգապետն իր հերթին հայտարարեց, որ սիրիական իշխանությունները եւ ինքն անձամբ, անչափ ցավում են, որ հայերը Սիրիայում երկար տարիներ բնակվելուց հետո թողնում են երկիրը: Բայց քանի որ հայերը մեկնում են իրենց հայրենիքը, իրենց ազգակից եղբայրների մոտ, սիրիական իշխանությունները հնարավոր ամեն ինչ կանեն, որպեսզի դուրսացնեն նրանց մեկնումը Հալեպից եւ Սիրիայի այլ վայրերից: Նահանգապետը դրա հետ մեկտեղ ցանկություն հայտնեց, որ Սիրիայից Խորհրդային Միություն վերաբնակվողները չմոռանան իրենց սիրիացի եղբայրներին, որոնց հետ երկար տարիներ միասին են ապրել, օգնեն սիրիացի ժողովրդին պաղեստինյան խնդրի լուծման հարցում աջակցեն սիրիացի եւ Խորհրդային ժողովրդների միջև բարեկամության ամրապնդմանը:

Հալեպում ԽՍՀՄ Գլխավոր Հյուպատոս Ա. Ջուբով

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 75, թթ. 29-30: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 7

ՀԱՒԼԵՊՈՒՄ ԽՍՀՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱՐԱՆԻ ՓՈԽ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ Բ.ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅ-ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՒԵՊԻ ԹԵՄԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ, ՂԵՎՈՆԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՁԵԲԵՑԱՆԻ ՄԻՋԵՎ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԶՐՈՒՑՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ

17 Հոկտեմբերի 1964թ.
Հալեպ

«Նեոի Լիվա» ակումբում հանդիպեցի Պրեյսանի հետ եւ նրա հետ զրույց ունեցա, որի ընթացքում նա պատմեց իր սպավորությունները վերջերս Վազգեն Ա. կաթողիկոսի հրավերով Հայկական ԽՍՀ կատարած ուղեվորություն մասին: Պրեյսանը պատմեց, որ բավական գոհ է մնացել հանրապետության տնտեսական եւ մշակութային զարգացման աճի մակարդակով, ինչպես նաեւ իրեն ցույց տված ընդունելությունից: Պրեյսանը հայտարարեց, որ ինքը կիրակի օրերին քաղաքի հայկական եկեղեցիներում հանդես է գալիս քարոզներով եւ ծխականների պատմում Խորհրդային Հայաստան կատարած իր դրական սպավորությունների մասին:

137

Ապա խոսակցության ընթացքում Պրեյսանը շուտից տեղացի հայերի Հայաստան նախատեսվող հայրենադարձության հարցը եւ հետաքրքրվեց առաջին քարավանի ուղարկման ամսաթիվով: Պատասխանեցի, որ մինչեւ ամսվա վերջը հայրենադարձների առաջին քարավանն արդեն ճանապարհին կլինի: Պրեյսանն իր հավանությունը ավելց ալո առիթով եւ հայտարարեց, որ քաղաքի հայ բնակչության շրջանում լուր է տարածվել, թէ իբր տեղական իշխանությունները վճռել են հայերին թողնել չտալ դուրս գալ երկրի սահմաններից: Ապա Պրեյսանը պատմեց, որ վերջին մի քանի օրերի ընթացքում ինքը հանդիպումներ է ունեցել բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ եւ նրանցից ալո առիթով որեւէ հայտարարություն չի լսել: Պրեյսանի կարծիքով տեղական իշխանությունները լոյս է վերաբերում հայերի հայրենադարձության հարցին:

Ջրույցը տևեց 35 րոպե:

Հալեպում ԽՍՀՄ Գլխավոր Հյուպատոսարանի փոխհյուպատոս Բ.Տեր-Միքայելյան

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 75, թ. 32: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 8

ՀԱՒԼԵՊՈՒՄ ԽՍՀՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ Ա.Մ.ՋՈՒԲՈՎԻ ԵՎ ԼԱԹ-ԱՔԻԱՑԻ ՆԱԽԿԻՆ ԳԱՊԵՏ ՆԱՍԻՄ ՍԱՖԱՐԴՋԱԼԻ ՄԻՋԵՎ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԶՐՈՒՑՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ

20 Հոկտեմբերի 1964թ.
Հալեպ

Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ ընկ. Ն.Վ. Գասպարովի հետ այցելեցինք Լաթաքիայի նահանգապետ Նասիմ Սամարջալին եւ նրա հետ զրույց ունեցանք՝ Խորհրդային Հայաստան Սիրիայից հայերի հայրենադարձության հարցերի շուրջ: Ն.Սամարջալինն ասացի, որ այսօր՝ առավոտյան, Լաթաքիա նավահանգիստ է ժամանել «Արմենիա» Խորհրդային ջերմանավը՝ Սիրիայից Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձվող հայերի համար: Սակայն հայրենադարձներին ջերմանավ նստեցնելը չի կատարվում, քանի որ նավահանգստի ոստիկանական եւ մաքսային իշխանություններն այդ ուղղությամբ ոչ մի ցուցում չեն ստացել ո՛չ կենտրոնական իշխանություններից, ո՛չ էլ մուհամեդաթից: Մենք վկայակոչեցինք վերջերս Դամասկոսում ԽՍՀՄ դեսպան Բարկովիլու զրույցը ՍԱՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Ա.Համեզի հետ Սիրիայից Խորհրդային Հայաստան հայերի հայրենադարձության մասին եւ ստացանք վերջինիս խոստումը այդ հայրենադարձության իրականացման ամեն տեսակի աջակցություն ցույց տալու համար:

Նասիմ Սամարջալին պատասխանեց, որ ինքն առայժմ հայրենադարձներին ուղարկելու մասին Դամասկոսից որեւէ կոնկրետ ցուցում չի ստացել, եւ որ իրենից 20-30 րոպե կպահանջվի, որպեսզի հեռախոսով կապվի ներքին գործերի նախարարության հետ, որից հետո կկարողանա պատասխանել մեր կողմից իրեն առաջադրված հարցերին:

Դամասկոսի հետ հեռախոսով խոսելուց հետո, Ն.Սամարջալին մեզ տեղեկացրեց, որ ստացել է անհրաժեշտ հավաստագրումներ հայրենադարձներին ուղարկելու հարցում: Եւ արդեն ցուցումներ է տվել նավահանգստի ոստիկանական իշխանություններին՝ սկսել հայրենադարձների նստեցումը ջերմանավով: Նասիմ Սամարջալին միաժամանակ իր դժգոհությունն արտահայտեց Սիրիայից հայերի Խորհրդային Հայաստան մեկնելու առիթով: Նա, մասնավորապես, ասաց, որ Սիրիայի հայերի մեկնումը Խորհրդային Միություն հավասարազոր է յուրաքանչյուր սիրիացու կենդանի մարմնից մի մաս պահելուն: Հայերը Սիրիայում ապրել են մոտ 50 տարի, նրանց ճնշող մեծամասնությունը ծնվել է այստեղ: Նրանք բոլորն էլ սիրիական քաղաքացիներ են, սիրիացիների եղբայրներն ու քույրերը:

Ն.Սամարջալին պատասխանեցինք, որ հայերի հայրենադարձությունը Սիրիայից Խորհրդային Հայաստան, իրականացվում է Սիրիայի կառավարության լիակատար համաձայնությամբ եւ իրենց՝ հայերի ցանկության համաձայն: Մենք

138

նմանապես ասացինք, որ Խորհրդային Հայաստան Հայրենադարձվելու ցանկութեան Հայտնած Հայերի ցուցակները վաղորդ Հանձնվել են Սիրիայի կառավարութեանը եւ վերջինս կողմից հաստատվել:

Զրույցին ներկա էր եւ թարգմանեց գլխավոր Հյուպատոսարանի քարտուղար Ընկ. Ի. Գ. Իվաչչենկոն:

Հայեպում գլխավոր Հյուպատոս Ա. Զուբով
ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 75, թ. 34-35: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 9

ՀԱԼԵՊՈՒՄ ԽՍՀՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ Ա.Մ.ԶՈՒԲՈՎԻ ԵՎ ՀԱԼԵՊԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՄԱՍՄԴՆԻԻ (ԶՈՒՊԻ-Ա.Ֆ.) ՄԻՋԵՎ ԶՐՈՒՅՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄ

25 Հոկտեմբերի 1964թ.
Հայեպ

Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Ընկ. Ն.Վ. Գասպարովի Հետ այցելեցի Հայեպի նահանգապետ Մամդուհ Ջարին եւ նրա Հետ գրուցեցի Հայեպից Հայերի Հայրենադարձութեան մասին:

Հայտնեցի Մամդուհ Ջարին, որ Համաձայն Դամասկոսում Խորհրդային դեսպանատան եւ սիրիական կառավարութեան միջև կայացած պայմանավորվածութեան՝ Սիրիայից Խորհրդային Միութեանը Հայրենադարձ Հայերով առաջին շոգենավը Լաթաքիա նավահանգստից մեկնել է սույն թվականի Հոկտեմբերի 21-ին, եւ որ մոտակա օրերին նախատեսվում է Հայրենադարձների եւս երկու շոգենավ ուղարկել: Հայրենադարձների Հետեւից երկրորդ շոգենավը Հավանաբար Լաթաքիա նավահանգիստ կժամանի Հոկտեմբերի 30-31-ին, իսկ այս տարվա վերջին՝ երրորդ շոգենավը կժամանի նոյեմբերի 9-11-ը:

Ենթահայտարկություն Հայտնեցի Մամդուհ Ջարին՝ Սիրիայից Հայերի առաջին խմբի՝ (մասնավորապես Հայեպից Հայկական ԽՍՀ) Հայրենադարձության իրականացման Հարցում նրա սիրալիր աջակցության համար, Հույս Հայտնելով նաեւ, որ Հետագայում եւս նրա կողմից աջակցություն կստանանք՝ Հայրենադարձության Հետ կապված Հարցերի լուծման համար:

Ապա ասացի, քանի որ սիրիական սահմանապահ իշխանությունները Հայրենադարձ Հայերին շոգենավ նստեցնելուց նրանցից վերցնում են ինքնությունը Հաստատող տեղական վկայականները, անհրաժեշտություն է առաջանում Հայրենադարձներին սալ խմբային անձնագիր, որտեղ կարելի կլինի գնել էլքի սիրիական թուղթովությունը: Հայեպից եւ Սիրիայի այլ քաղաքներից Հայրենադարձվողների համար, սիրիական սահմանապահ իշխանությունների կարծիքով խմբային անձնագրեր ավելի լավ կարող են պատրաստվել իշխանությունների կողմից՝ Հայրենադարձների ներկայիս բնակության վայրերում: Դրա Հետ կապված՝ Մամդուհ Ջարին խնդրեցի, որպեսզի նա Համապատասխան իշխանություններին անհրաժեշտ ցուցումներ տա Հայրենադարձ Հայերի համար խմբային անձնագրեր պատրաստելու կապակցությամբ:

Ի պատասխան, Մամդուհ Ջարին ասաց, որ նա պատրաստ է ցանկացած աջակցություն ցուցաբերել Հայեպից Խորհրդային Հայաստան Հայերի Հայրենադարձության համար: Դրա Հետ մեկտեղ, սակայն, նկատեց որ նշված խնդրի Հետ կապված, նա կենտրոնական իշխանությունների կողմից որեւէ ցուցում չունի, եւ Հայրենադարձների համար խմբային անձնագրերի Հարցը ավելի լավ է լուծել Մամասկոսում: Սակայն իմ այն գիտողությունից Հետո, թէ խմբային անձնագրերի Հարցը Հանդիսանում է դուռ տեխնիկական, եւ որ սովյալ ղեկավար խոսքը գնում է այն մասին, որպեսզի այդ գործով չգրադվեն Հայրենադարձներին շոգենավ նստեցնելու ժամանակ՝ այդպիսով խնայելով ժամանակը, Մամդուհ Ջարին հրավիրեց իր օգնականին եւ խնդրեց նրան նախապատրաստել Հեշտապես Հարցի վերաբերյալ Դամասկոս Հեռագրական Հարցում: Նա ասաց նաեւ, որ մենք այդ Հարցով գործ կունենանք իր օգնականի Հետ:

Ասացի Մամդուհ Ջարին, որ ներկայումս Հայեպում երկրորդ շոգենավով (Հոկտեմբերի 30-31-ին) Հայրենադարձվելու են սպասում Հասաչե (Հասիչե-Ա.Ֆ.) գավառից ժամանած մոտ 50 Հայկական գյուղացիական բնասնիքներ: Ես նկատեցի, որ ցանկայի է, որպեսզի այդ անձանց խմբային անձնագիրը ձեռնարկվի այստեղ՝ Հայեպում, քանի որ նրանք վերջնականապես մեկնել են Հասաչե գավառից:

Մամդուհ Ջարին ասաց, որ դա խմբային անձնագրերի մասին նույն Հարցն է: Դրա Հետ մեկտեղ նա, այստեղ ներկա գտնվող իր օգնականին Հանձնարարեց Հարցում անել Դամասկոս, պատասխանը ստանալուց Հետո կապվել Հասաչեի մուհամեդգասի Հետ եւ անել ամեն հնարավորը, որպեսզի խմբային անձնագրերը սրվեն այստեղ՝ Հայեպում:

Այնուհետեւ ես ասացի, որ Հայրենադարձների շոգենավ նստելիս շատ ժամանակ է ծախսվում նրանց ուղեբեռի մաքսային գնման վրա, Դրա Հետ կապված՝ նկատեցի ես, ցանկություն է Հայտնվում, որ Լաթաքիայի մաքսային իշխանությունները Հայեպից մեկնողների ուղեբեռի գնումը կատարեն Հայեպյան մաքսատանը եւ նրանց տրվեն Համապատասխան տեղեկանքներ:

Մամդուհ Ջարին ասաց, որ դա անմիջականորեն չի մտնում իր իրավասության մեջ: Բայց քանի որ մենք իրեն ենք դիմում նման խնդրանքով, նա կաշխատի մեզ աջակցել այդ Հարցի լուծման խնդրում: Տեղյուտեղը Մամդուհ Ջարին կապվեց Հեռախոսով Հայեպի մաքսատան պետի Հետ, ներկայացրեց նրան Հարցի էությունը եւ մեզ Հայտնեց, որ Հայրենադարձների ուղեբեռի գնումը կարող է կատարվել Հայեպյան մաքսատանը, սակայն դրա համար Հայրենադարձներից կպահանջվի վճարել անհրաժեշտ մաքսատուրքը:

Ենթահայտարկություն Հայտնեցի Մամդուհ Ջարին՝ Սիրիայից Խորհրդային Հայաստան Հայերի Հայրենադարձության Հարցում սիրալիր աջակցության համար:

Զրույցին ներկա էր եւ թարգմանում էր գլխավոր Հյուպատոսություն քարտուղար Ընկ. Ի. Գ. Իվաչչենկոն:

Հայեպում ԽՍՀՄ գլխավոր Հյուպատոս Ա. Զուբով

ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գործ 75, թ. 36-38: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 10

ՀԱԼԵՊՈՒՄ ԽՍՀՄ ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍ Ա.Մ.ԶՈՒԲՈՎԻ ԵՎ ՀԱԼԵՊԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՄԱՍՄԴՆԻԻ ԻՄԻՋԵՎ ԶՐՈՒՅՑԻ ԳՐԱՌՈՒՄԸ

29 Հոկտեմբերի 1964թ.
Հայեպ

Թուրքական գլխավոր Հյուպատոսարանի կողմից Թուրքիայի ազգային տոնի կապակցությամբ կազմակերպված բնդունելության ժամանակ, Հայեպի նահանգապետ Մամդուհ Ջարին Հետ ունեցած գրույցի ժամանակ Հարցրեցի, թե արդյոք նա Դամասկոսից ստացել է անհրաժեշտ ցուցումներ՝ Սիրիայից Խորհրդային Հայաստան Հայրենադարձվող Հայերի համար կոյեկտիվ անձնագրեր պատրաստելու վերաբերյալ եւ որեւէ դժվարություն չի լինի Հոկտեմբերի 31-ին՝ Հայրենադարձներին Լաթաքիա նավահանգստից ուղարկելիս:

Ի պատասխան Մամդուհ Ջարին ասաց, որ սույն թվականի Հոկտեմբերի 25-ին իմ կողմից իր առջև գրված բոլոր Հարցերը՝ կապված Սիրիայից Հայերի Խորհրդային Հայաստան Հայրենադարձության Հետ, լուծվել են գրականորեն եւ Հայրենադարձների համար շոգենավ նստելու ժամանակ, որեւէ դժվարություն չի լինի: Նա նաեւ ավելացրեց, որ արդեն Լաթաքիայի սահմանապահ իշխանություններին այդ առիթով Համապատասխան ցուցումներ են տրվել:

Հայեպում ԽՍՀՄ գլխավոր Հյուպատոս Ա. Զուբով

¹ Սիրիայի Հյուսիս-արևելյան սահմանի վրա էր գտնվում ձեզիբեն: Պարփակում էր մեկից ավելի գավառներ՝ Արբո Բուշար, Այն Էլ Արուս, Գամըլլի եւ շրխալաթը, Տեբեթ, Տեբեպիս, Ինչպես նաև՝ Հասիչեն:

№ 11
ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ԽՍՀՄ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱՐԱՆԻ [ԱՇԽԱՍԱԿԻՑ]
Գ.Ա.ՓԵՂԵՎԱՆՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ
ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՏԵՂԱԿԱԼ,
Ս.Ա.ՄՈՎՍԵՍՅԱՆԻՆ՝ ՍԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԳԱՂԹԻ ՌԵՇԱՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

21 սեպտեմբերի 1965թ.
Հալեպ

Ինչպես ձեզ Հայտնի է, Հայերի Հայրենադարձության ցուցակները սիրիական իշխանություններին փոխանցվել են 1965թ. օգոստոս 14-ին: ԽՍՀՄ դեսպանի կողմից կրկնակի Հարցումից Հետո (29-ը օգոստոսի եւ 2-ը սեպտեմբերի) ցուցակները միայն սեպտեմբերի 14-ին են, փոխանցվել տեղական իշխանություններին ուսումնասիրելու եւ եզրակացություն անելու համար: Միայն այդ ժամանակ մեզ Հայտնի դարձավ, որ սիրիական իշխանությունները մի շարք պահանջներ ու սահմանափակումներ են ներկայացրել Հայրենադարձության թույլտվություն համար, որոնց մասին նախնական պայմանավորվածություն չի եղել:

Ի տարբերություն նախորդ տարվա՝ իշխանությունները պահանջել էին, որ յուրաքանչյուր Հայրենադարձ (ընտանիքի գլխավոր) Սիրիայի քաղաքացիությունից զուրկ գալու գրավոր դիմում տա եւ անձամբ ներկայանա դիմումը տալու:

Մեծ դժվարություններ են ստեղծվել նաեւ զորակոչի տարիք ունեցողների համար: Նրանցից պահանջում են պատկանելի գումարներ: Յուրաքանչյուրից 2000 սիրիական ֆունտ, զինվորական ծառայությունից ազատվելու համար:

Այս բոլորը եւ մի շարք այլ սահմանափակումներ հանգեցրեցին մեկնման փաստաթղթերի ձեւակերպման եւ գործնականում Հայրենադարձության իրագործման ուշացմանը:

Այս դրուժյունից զուրկ գալու համար ԽՍՀՄ դեսպանի խորհրդով, տեղացի ազդեցիկ Հայերից կազմվեց պատվիրակություն՝ ներկայացուցիչներ ունենալով Գամակոսից, Հալեպից եւ Գամըշիից (Գամիշլիից-Ա.Ֆ.), որոնք Պատրիարքի գլխավորությամբ այս տարվա սեպտեմբերի 20-ին այցելեցին ներքին գործերի նախարարին՝ սահմանափակումներ վերացնելու եւ ներգաղթի թույլտվությունն արագացնելու խնդրանքով: Նախարարը մի քանի Հարցերի դրական լուծում տվեց, բայց զի նապարտների հարցը տեղափոխեց մինչեւ այս տարվա սեպտեմբերի 23-24-ը:

Սեպտեմբերի 20-ին, ԽՍՀՄ դեսպանը հանդիպեց ներքին գործերի նախարարի Հետ, որն ասաց, թե բոլոր Հարցերը շուտով կլուծվեն, բայց չհրամայեց շոգենավ կանչել, մինչեւ վերջնական ցուցակները տեղ չհասնեն:

Այսպիսով, այս տարվա սեպտեմբերի 21-ին դեռեւս վճարված չէր տրանսպորտի միջոց կանչելու հարցը: Ենթադրվում է, որ այն կորոշվի ոչ շուտ, քան հոկտեմբերի 1-ը, եթե վերացվեն բոլոր առաջադրված սահմանափակումները:

Իմ կարծիքով, մինչ այդ ժամկետն, անհրաժեշտ է պայմանավորվածություն ձեռք բերել ունենալ շոգենավագնացական ձեռնարկության հետ, որպեսզի շոգենավերն ուղարկելու հեռագիրն ստանալուն պես առաջին հինգ օրերի ընթացքում, շոգենավը Հասնի Լաթաքիա:

Հայրենադարձվելու ենթակա ընտանիքները պատրաստ են մեկնելու: Վիճելի Հարցերը լուծելուց Հետո, նրանք կարող են մեկնել առաջին շոգենավով՝ 400 մարդ (ներառյալ փոքր տարիքի երեխաները), երկրորդով՝ 800, երրորդով՝ 800, չորրորդով՝ 500 մարդ: Շոգենավերը Լաթաքիա կհասնեն 5-7 օրվա հերթականությամբ: Շոգենավերի Լաթաքիայում գտնվելու օրերը, եւ այդ շոգենավերով փոխադրվող մարդկանց թվի մասին պետք է Հաղորդել ինձ, 5-7 օրվա ընթացքում, որպեսզի կարողանանք տեղեկացնել մարդկանց եւ կազմակերպել նրանց տեղափոխումը Լաթաքիա (պետք է Հաշվի առնել, որ Գամըշլիի բնակատեղիները Լաթաքիայից 900

կմ հեռավորության վրա են եւ ավտոտրանսպորտի հնարավորությունը խիստ սահմանափակ է:

Մարդկանց մեկնումի ձգձգումը անկասկած ազդում է նրանց ընդհանուր տրամադրության վրա: Կան հոգեկան խանգարման դեպքեր: Մեր կողմից տարվում է բացատրական աշխատանք: Նրանք, ովքեր առաջ վարանում էին, գալիս են իրենց ուղարկելու խնդրանքով (ըրացուցիչ ցուցակները կուղարկվեն առաջին քարավանի հետ):

Ինչ վերաբերում է երկրորդ հերթի Հայրենադարձվողներին՝ 1500 հոգի գյուղական բնակչությունից, ապա նրանք ընտրված են: Ցուցակները՝ պահուստային հաշվառումով, տպված են, բայց ԽՍՀՄ դեսպանի խորհրդով առայժմ չեն ներկայացվի սիրիական իշխանություններին, մինչեւ առաջին հերթի Հայրենադարձվողներին ներկայացված պայմանների վերջնական կարգավորումն ու առաջին քարավանի մեկնումը:

Գործնականորեն երկրորդ հերթին մեկնողների ուղևորությունը կարող է իրագործվել 1965թ. դեկտեմբերին եւ 1966թ. հունվարին, եթե Հանրապետությունը հնարավորություն ունենա ընդունելու նրանց, Սիրիայում իր ներկայացուցչի ներկայությամբ (ցանկալի է ընկ. Ս.Նանագուլյանը):

Ինչպես նախապես հաղորդվել էր, մեր կողմից մեծ աշխատանք է տարվել 1966թ. Հայերի Հայրենադարձության նախապատրաստման ուղղությամբ. առավելագույն չափով՝ 1500 քաղաքային եւ 1500 գյուղական բնակչություն: Այս դեպքում անհրաժեշտ է Հաշվի առնել, որ այս դասակարգի Հայրենադարձվելով՝ Սիրիայում Հայ գյուղացիական բնակչություն այլեւս չի մնա, իսկ քաղաքային բնակչությունը՝ վերը նշված թվով, որոշ նկատառումներով, ցանկալի է ժամանակավորապես ձեռնպահ մնան Հայրենադարձվելուց:

1966թ. Հայերի ներգաղթը (առանց հաշվառելու երկրորդ հերթի 1500 գյուղացիական բնակչության) կարելի է իրականացնել Հանրապետության պատվիրակի ներկայությամբ 1965-ի դեկտեմբերի 1-ից (1966թ. մարտ-մայիս ամիսների ընթացքում):

Ձեր հեռագրի մէջ նշված իմ կողմից ստացված հունիս, հուլիս, օգոստոս եւ սեպտեմբեր ամիսների գումարը՝ 1634 ուսուրի 12 կոպեկ, Հասնում եմ, որ չեմանալով արտաբերված արժեքը՝ չկարողացա ճատատես: Իմ կողմից նշված ժամանակում ձեզից ստացվել է, 15 դոլլար, իսկ մեկնումից առաջ սիրիական դեսպանատնից՝ 4919 սիրիական ֆունտ, Լիբանանի դեսպանատնից՝ 1707 լիբանանյան ֆունտ, (որը տեղական փոխարժեքով կազմում է 2134 սիրիական ֆունտ) եւ ընկ. Ա. Նանագուլյանից 412 սիր. ֆունտ: Խնդրում եմ շտապ կատարել վերահաշվարկ եւ արագացնել հոկտեմբեր ամսվա վճարի ուղարկումը:

Այն ընտանիքները, որոնք ձեր եւ ՀԽՍՀ արտաքին գործերի նախարարության կողմից երաշխավորվել են Հայրենադարձվել այս տարի՝ առաջին հերթին, հնարավոր չէ: Նրանք պետք է ներառվեն երկրորդ հերթի ցուցակների մեջ, այսինքն՝ Հայրենադարձությունը ենթադրվում է եկող տարվա հունվար ամսին: Զեկուցելով վերահշիջալի մասին՝ խնդրում եմ ձեր ցուցումները:

Գ. Ա. Փահլեանյան

Հողվածներ

ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱՎԿԵՑԻՆ ԵՎ 1830-1831ԹԹ. ԼԵՀԱՎԱՆ ԱՊՍՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԸ

XIX դարի լեհական ազգային-ազատագրական շարժումն ուղղված էր ընդդեմ 1815թ.-ի Վիեննայի վեհաժողովի եւ Արբազան դաշինքի որոշումների եւ նրանց սկզբունքները կենսագործող ռուսական, ավստրիական ու պրուսական միապետությունների: Ցարական Ռուսաստանի կազմում գտնվող Թագավորական Լեհաստանում Ալեքսանդր I-ը լեհ-հայաձագ քաղաքականություն էր վարում: 1820թ.-ից Հետո նա սկսեց մշտապես խախտել լեհական սահմանադրությունը եւ երկրով մեկ ոստիկանական ցանց ստեղծեց:

Նիկոլայ I-ը 1830թ. ցրեց լեհական սեյմը: Նա մտադիր էր լեհական բանակի ուղարկել Ֆրանսիա եւ Բելգիա՝ այնտեղ բռնկված Հեղափոխությունները ճնշելու նպատակով: Գրանից անհանգստացած լեհերը, 1830թ. նոյեմբերի 29-ին, Վարշավայում ապստամբություն բարձրացրեցին: Այս ապստամբությունը եվրոպական ազգային-ազատագրական շարժումների հիշարժան իրադարձություններից մեկն է, որն արձագանք է գտել նաև Հայ Հասարակական մտքում:

Լեհական ապստամբության տարիներին Հայ պարբերականներ լույս չէին տեսնում, իսկ Հետագա տարիների նրանց արձագանքները սակավադեպ են:

«Բազմավեպը», ներկայացնելով Նապոլեոն III-ի կենսագրությունը, պատմում է, որ 1831թ. լեհական ապստամբության ղեկավարներից Գնիարեւիչը եւ կոմս Բյազերը նրան առաջարկել են լեհական «բանակին առաջնորդությունը ... նաև խոստանալով իրեն ի վարձ ծառայություն, Լեհաստանի թագը»: Նա ընդունել էր այդ առաջարկությունը եւ պատրաստ էր ճանապարհ ընկնել Լեհաստան, երբ «Ռուսք տիրեցին Վարշավիտ եւ խափանեցին ամենայն ակնկալությունը»:¹

«Փարիզը»՝ ներկայացնելով Լեհաստանի Համառոտ պատմությունը, գրում է, որ 1830թ. նոյեմբերի 29-ին լեհ ժողովուրդը «Հեղափոխություն հանեց իր ազգային անկախությունը ձեռք բերելու նպատակով, սակայն չհաջողեցավ» եւ 1832թ. նրանց «ազգայնությունը վերջին մնացորդներն ալ վերացան»:²

¹ «Բազմավեպ», 1863, հունվար, էջ 20
² «Փարիզ», 1863, 8 մայիսի, թիվ 91:

Թերթը, թեև, լեհական ապստամբությունը սխալմամբ Հեղափոխություն է անվանում, բայց ճիշտ է ներկայացնում լեհերի պայքարի նպատակը եւ դրա հետևանքները: Ապստամբության ճնշումից Հետո, Նիկոլայ I-ը 1832թ. վերացնում է լեհերի սահմանադրությունը եւ դրա փոխարեն ընդունում «Օրգանիկ ստատուտ», որը նույնպես չի իրականացվում:

«Մասին» իրավափոխության գրում է, որ 1830թ. հուլիսին, Ֆրանսիայում բռնկված Հեղափոխության ազդեցություն տակ «Լեհացվոց ալ Հայրենասիրական եռանդն արժարձեցավ եւ նորեն ոտքի էլան իրենց ազգային անկախությունն ու ազատությունը ձեռք բերելու»:³ Թերթը ներկայացնում է ապստամբական գործողությունների ընթացքը եւ նշում, որ «լեհերը գլուցադնարար կոռուեցան տասնապատիկ ավելի զորքերի դեմ, բայց վերջապես ընկճեցան»:

Լեհերի պայքարի նկատմամբ իր համակրանքն է արտահայտել Մատթեոս Մամուրյանը: Նրա «Անկլիական նամականի» հերոսը՝ Հայազգի Ներսեսը, «իքնեակամ գացեր» էր Լեհաստանի «թշվառ, բայց ազատասեր որդվոց օգնության»: Մամուրյանն արգարացնում է լեհերի ապստամբությունը, բանի որ ամբողջ եվրոպան «ազատության համար ոտքի կելեր»: Այս պարագայում լեհերը չէին կարող «հանդարտ նստիլ», մանավանդ, որ Նիկոլայ I-ը նրանց «սահմանադրությունը ջնջել» ավելց:⁴

Նա լեհերի պայքարը գնահատում է «գլուցազնական» եւ Համոզմունք Հայտնում, որ նրանց պարտությունը վերջնական չէ, քանզի «ընկավ Լեհաստան շնչասպառ, այլ չճեռավ»:⁵

Լեհերի ազգային-ազատագրական պայքարի նկատմամբ Հետաքրքրություն է դրսևորել «Մեսեոր» Հանդեսի խմբագիր Գրիգոր Մսերյանը: Նա «Արշալույս արարատյան» թերթում 1875թ. թարգմանաբար տպագրել է Ամենե Աշարի «Հեռավիճի երգումը», որը պատմում է լեհական 1830 թ. ապստամբության Հերոսներից Հովհան Զեյաքսիի եւ նրա դուստր Հեռավիճի մասին:

Լեհական 1830-1831 թթ. ապստամբությանը հանգամանորեն անդրադառնում է Վիեննայի Միխիթարյան միաբանության անդամ, լեզվաբան եւ բանասեր Լեւոնդ Հովնանյանը՝ «Պատմություն քաղաքականությունների և իրադական տերությունների ընդհանրապես» աշխատությունում (Վիեննա, 1860):

Արեւելահայ իրականության մեջ, լեհական ազատագրական պայքարի նկատմամբ, անտարբեր չի մնացել նաչատուր Արուստյանը: Նա «Դորպատյան օրագրում» գրում է պրոֆեսոր Ֆրիդրիխերի «Նա խոսի ընդ Պոլսակի միջ իվանովսկի» մասին եւ հիշատակում իր ունեցած գրույցը Շվաբի Հես՝ «Ջրույց վասն պատերազմին Պոլսո»:⁶

Մեսրոպ Թադիագյանը, թեև ողջունում էր ճնշվող ժողովուրդների ազատասենյությունը, սակայն վերապահում էր անում, երբ այդ պայքարն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ: Անդրադառնալով 1846թ. կրակովի դեպքերին, նա գրում է, որ ինչպես լեհերի 1830թ. ապստամբությունը, այնպես էլ այս ըմբոստությունը՝ «չարժե զարդար վրեժխնդրություն կայսեր ի պատուհաս անհանգիստ խելություն»:⁷

Արեւելահայ իրականության մեջ, Միքայել Նալբանդյանն այն եզակի դեմքն է, որն առանձնահատուկ կարեկցանքով ու ջերմությամբ գրել է լեհերի ազգային - ազատագրական պայքարի մասին: Նրա համոզմամբ ոչ մի ազգություն իրավունք չունի կուլ տալու եւ ոչնչացնելու մի ուրիշ ազգություն եւ 12 մլն լեհ ժողովրդի գոյությունը, նրա «Երեսնամյա բողոքը եւ արյունաթաթախ մարտիրոսությունը» ինքնին բավարար հանգամանք են, որպեսզի լեհերն անկախություն եւ ազատություն ունենան:⁸

Մ. Նալբանդյանը՝ «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունում, պաշտպանում էր ցարական Ռուսաստանի ժողովրդներին

¹ «Մասին», 1863, 16 մարտի:
² Մ. Մամուրյան, Երկեր, Երևան, 1966, էջ 138:
³ Մ. Մամուրյան, Երկեր, Երևան, 1966, էջ 139:
⁴ Խ. Արուստյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Հ.6, Երևան, 1955, էջ 70,74:
⁵ «Ազգասեր» 1846, մայիս, թիվ 154
⁶ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Հ.4, Երևան, 1949, էջ 84

ագատագրական պայքարի միասնութունը եւ նրա մեջ տեսնում ազատութեան համար պայքարող ժողովուրդների հաջողութեան գրավականը:

Լեհական 1830-1831թթ. ապստամբութեան անդրադարձել է նաեւ Ներսես Աշտարակեցին, որն ապստամբութեան տարիներին Բեսարաբիայի Հայոց թեմի առաջնորդն էր: Լեհական սեյմը, 1831թ. հունվարի 25-ին, որոշում ընդունեց Նիկոլայ Ի-ին լեհական գահից զրկելու մասին: Այս որոշումն ուղեկցվեց զանգվածային հանրահավաքներով, որոնք անցան լեհ եւ ուս ժողովուրդների բարեկամութունը բնութագրող «Հանուն մեր եւ ձեր ազատութեան» կարգախոսով: Դրանից հետո, ցարիզմը գործնական քայլեր ձեռնարկեց լեհերի ապստամբութունը ճնշելու համար: Ռուսական զորքերը, գեներալ Դիրլեչի գլխավորությամբ, մտան Լեհաստան, իսկ ուս եկեղեցին՝ լեհերի «խոտովութունը» ճնշելու համար, ամենուրեք պատարագ մատուցեց: Այդ առիթով՝ Ներսես Աշտարակեցու կարգադրութեամբ, պատարագ տրվեց նաեւ Հայոց եկեղեցիներում: Սուրբեւ ներկայացնում ենք արքեպիսկոպոս Ն. Աշտարակեցու հրահանգն ամբողջութեամբ.

«Հոգեւոր կառավարութուն Հայոց Նոր-Նախիջևանի

Նորին կայսերական մեծութուն՝ ի մասին մանիֆեստի գրեցելու ի 25-ր Հունվարի հաղագս գնալու գորուց ուսաց վեհանդարտեցուցանելու գիտովարարն ի թագավորութուն Փոլշի կեհաց՝ բարեհաճալ է հրամայել, առնել սրբազան սինդոնի գկարգադրութուն գի ընթանոցն գմանիֆեստն յամ եկեղեցին կատարեսցի պաշտոնն մոլերնայի՝ սահմանեցալն վաս պատերազմուց ընդեմ թշնամիաց, այլ եկեղեցական պաշտամունս յուրաքանչյուր ավուրց ոչ վերականգնող գսահմանալ աղոթման վաս թշնամիաց, ըստ որում՝ շարժուին գորաց այժմ ոչ պատերազմուս ունի գգիտավորութուն, այլ կարճելոյ գիտովարարութուն:

Նորին գերագնացութուն մինիստրն հոգեւորական գործոց օտարացնից Դիմիտր Նիկոլայեւիչ Լուզովն ընկալիլ վաս այսորիկ՝ ի սրբազան սինդոնի պրոկուրորն գժմանութեան առաքելով առ մեզ գմի օրինակ մանիֆեստին ասպեցելոյ ի 29-ր Հունվարի գրութեամբ յորով համար 253, յառաջորդ կարգադրել ընդ ամենայն եկեղեցիս, մեզ հանգն եղիլ վիճակին վաս կատարմանց ըստ բարձրագույն հրամանայն:

Ըստ որում ոչ գոյ ի մեզ ըստ մերում լեզուի հարմարալ պաշտոն մոլերնային վաս պատերազմվեց, մենք ուրեմն առաքելով ընդ այսմ գորինակ մանիֆեստի, գրեմք հոգեւոր կառավարութեանդ ընդ ընկալնութ Հոսաջիկա կիրակին տալ ընթանուլ եկեղեցվո՞ ի քաղաքիդ եւ ի գյուղորացս գմանիֆեստն, եւ հավարտիլն տալ քարոզել սարկավագին, վասն խաղաղութուն ամբողջ աշխարհի եւ Հաստատութուն սուրբ եկեղեցվո գտեր աղաչեեսցուք:

Վաս յսելի լինելոյ տան սուրբ ձայնի աղաչանոց մերոց գտեր ողջ: Ողորմիաց մեզ տեր աստված մեր ըստ մեծի ողորմութեան, եւ քահանայ կցորդեսցե գաղթման ճաշու երրորդ ողորմիացի, անկալ առաջի քո բարերար եւ սրբազան ողորմութեան աստծուն:

Երբ այս ի ծունկս անկալ առհասարակ առիլ միաբան գշարական պաշտարարութեան գտաջին երեք տունն վաս ձայն հարցին: Սուրբ աստված հայր անկիգրն եւ Հավարտին՝ տեր ողորմիա ըստ կարգին սահմանեցելոյ հանդերձ հարմարավոր երգութն, եւ գկնի քարոզիցս սարկավագն:

Սուրբ Աստվածածինն եւ կամ սուրբ բարեխոս ստասցուք: Ընկալ տերն եւ Հայր մեր:

Արքեպիսկոպոս Հայոց Ներսես 1831թ. փետրվարի 13-ի Քիչնեւ»¹

Այս փաստաթղթից երևում է, որ ուսական զորքերի թագավորական Լեհաստան մտնելու եւ լեհ «խոտավարներին վերահանդարտացնելու» կապակցութ-

յամբ, սինդոն կարգադրել է բոլոր եկեղեցիներում մոլերնայի պատարագ մատուցել ընդգեմ թշնամիների:

Ուշագրավն այն է, որ ուսական զորքերի մուտքը Լեհաստան, ըստ սինդոնի կարգադրութեան, «ոչ թե պատերազմելու գիտավորութուն ունի, այլ խոտովութունը կարճելու»: Ներսես Աշտարակեցին այնուհետեւ Հայստում է, որ ուսաց կառավարութունում օտարագրիների հոգեւոր գործերով նախարար Լյուսովն ընդունվել է սրբազան սինդոնում: Դրանից հետո, նա հունվարի 29-ի գրութեամբ, առաջարկել է բոլոր եկեղեցիներում ընթերցել հունվարի 25-ի մանիֆեստը եւ մոլերնայի արարողութուն կատարել: Մեղանում, շարունակում է Ն. Աշտարակեցին, մեր լեզվով մոլերնային (մաղթանք-Ֆ. Մ.) համապատասխան արարողութուն չկա: Ուստի, նա իրեն վստահված թեմի եկեղեցիներին հրահանգում է բոլոր քաղաքներում եւ գյուղերում ընթերցել մանիֆեստը, որից հետո սարկավագին հորդորում հանդես գալ քարոզով՝ հանուն ամբողջ աշխարհում խաղաղութեան եւ սուրբ եկեղեցու կայունութեան: Ն. Աշտարակեցին, այնուհետեւ գրում է, թե ինչ կարգով եւ ինչպես պիտի ընթանա արարողակարգն ու ինչ է անելու սարկավագը, պատարագի ընթացքում:

Լեհական 1830-1831թթ. ապստամբութեան հետ առնչվող այս փաստաթուղթն, անշուշտ, չի կարող ամբողջական պատկերացում տալ լեհերի ագատագրական պայքարի վերաբերյալ Ներսես Աշտարակեցու դիրքորոշման մասին, առավել եւս, որ նրանում հիմնական խոսքը գնում է եկեղեցական արարողակարգի մասին: Այնուամենայնիվ, գրանից հետեւում է, որ ուսական եկեղեցին, ի պաշտպանութուն թագավորական Լեհաստանում ցարիզմի վարած քաղաքականութեան, կայսրութեան բոլոր մասերի եկեղեցիներում պատարագ էր մատուցում՝ «ընդգեմ թշնամյաց», ասել է թե՛ ընդգեմ լեհ ապստամբների եւ ի աջակցութուն ցարի:

Ներսես Աշտարակեցին, որպես Բեսարաբիայի Հայոց թեմի առաջնորդ, անառակելիորեն կատարում էր ուս սինդոնի կարգադրութունը եւ Հայոց եկեղեցիներին հրահանգում՝ լեհական ապստամբութեան ճնշման կապակցութեամբ նույնպես պատարագ մատուցել: Դրանով Ն. Աշտարակեցին իր համերաշխութունն էր արտահայտում ուսաց եկեղեցու հետ եւ գրեւորում իր համաձայնութունը լեհական ապստամբութեան ճնշման կապակցութեամբ ցարի վարած քաղաքականութեան առնչութեամբ:

Հատկանշական է, որ լեհական ապստամբութունը գատապարտում էր ոչ միայն ուսական ուղղափառ եկեղեցին, այլեւ Հռոմի Գրիգորի XVI պապը: Նա լեհ ապստամբներին անվանում էր «խոտավարներ», որոնք համարձակվել են ոտքի ելնել «օրինական իշխանութեան» դեմ:²

Անկախ այս ամենից, Ն. Աշտարակեցին, չէր կարող գրվատել լեհերի պայքարը, որն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ: Հայտնի է, որ նա հայ ինքնավարական բաղձանքների գաղափարակիցներից էր եւ այս Հենքի վրա՝ գոհ դարձավ Ի. Գալսեփեչի սաղաթներին ու ցարական իշխանութունների կողմից ուղարկվեց Բեսարաբիա: Սակայն դա չխանգարեց, որպեսզի նա առաջվա պես մնա ցարական Ռուսաստանի համակիրների թվում եւ ուսումնասիրողներում, երբ խոսքը գնում էր Ռուսաստանի դեմ բմբոստացած լեհերի պայքարի ճնշման մասին:

Ֆելիքս Մովսիսյան
պատմական գիտութունների թեկնածու

НЕРЕС АШТАРАКЕЦИ И ПОЛЬСКОЕ ВОССТАНИЕ 1830-1831ГГ.

РЕЗЮМЕ

Кульминацией польской национально-освободительной движения XIX века стало восстание в Варшаве 29 ноября 1830года. Отзывы этого

¹ Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆ.Պ-54, ց. 1, գ. 48, թ. 15:

¹ История южных и западных славян. Ответ ред. С.А. Никитин, М, 1957, стр.166

знаменательного события, позднее появились в страницах западноармянской периодической печати “Базмавен”, “Париж”, “Масис”. Свою симпатию к польской борьбе выразила как западноармянская (Матевос Мамурян, Григор Мсерян, Гевонд Овнанян), так и восточноармянская (Хачатур Абовян, Микаэл Налбандян) интеллигенция.

В годы польской вышеуказанной восстания, главой армянской епархии в Бесарабии был Нерсес Аштаракец. Беспрекословно исполняя все указания русского Синода, он осуждал польское восстание, тем самым выражая своё согласие с политикой царя.

Феликс Мовсисян
кандидат исторических наук

ՀԾ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ 1890-1895 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ՀԾԴաշնակցութիւնն արդէն իր ձեւավորման շրջանում Անդրկովկասի տարբեր նահանգներում ու գավառներում հիմնել է իր խմբերն ու կոմիտեները: Դրանց շարքում, 1890-ական թվականների սկզբներին, ամենից ավելի գործունյա եւ ակտիվ կառույցը Ալեքսանդրապոլի խումբն էր, որն անելով ու ծավալելով՝ հետագայում ձեռք բերեց կենտրոնական կոմիտեի կարգավիճակ:

Ալեքսանդրապոլում Ներկայումս՝ Գյումրի/ ՀԾԴաշնակցութիւյան արագ ընդարձակման եւ հզորացման գաղտնիքը թաքցնելով էր այդ ավանդապատ հայկական ուստանում տիրող հայրենասիրական մթնոլորտի ու արհեստավորական փոքր բաղաբրին բնորոշ՝ սոցիալական խոր բեւեռացման բացակայութիւյան մեջ: Բացի այդ, Ալեքսանդրապոլը լինելով Թիֆլիսից դեպի Արեւմտյան Հայաստան տանող մի քանի ճանապարհների խաչմերուկում, ամենահարմար վայրն էր ՀԾԴաշնակցութիւյան՝ Անդրկովկասում կուտակվող ուժերի համախմբման եւ Երկրի հետ կապող օդակ դառնալու տեսանկյունով: Ուստի պատահական չէ այն փաստը, որ մինչեւ ՀԾԴաշնակցութիւյան Հիմնադիր ժողովները ձեւավորված եւ ապագա կուտակցութիւյան միջուկը դարձած՝ «Դրոշակ» խմբի մասնաճյուղերը կազմելու եւ այդ ժամանակ Շիրակում գտնվող Սարգիս Կուկունյանի հետ կապ պահպանելու համար, Քրիստափոր Միքայելյանը, արդէն 1890թ. հուլիսին, այստեղ է ուղարկում իր մերձավոր զինակիցներից մեկին՝ ալեքսանդրապոլցի Մարտին Մարտիրոս/Շաթիրյանին: Վերջինս ձեւավորեց «Դրոշակ» խմբի մասնաճյուղը, որը կուտակցութիւյան հիմնադրումից հետո դարձավ Ալեքսանդրապոլի առաջին խումբը: Այդ խմբի գրեթե բոլոր անդամները հետագայում դարձան հայտնի գործիչներ՝ իրենց հարազատ քաղաքում ու գավառում, իսկ մի մասը նաեւ խոր հետք թողեց Հայ ազատամարտի պատմութիւյան մեջ: Ալեքսանդրապոլի առաջին խմբի անդամներն էին՝ Թադեոս Խղմայանը, Ավետիք Մալոյանը, Ալեքսանդր Պետրոսյանը/Պետո/, Ենովք Գյումրյանը, Վաղարշակ Ժամակոչյանը, Ավետիս Լարիրյանը/Պաղվայի Վաղ/ եւ Տեր-Նորեն Արզարյանը՝:

Ալեքսանդրապոլում այդ օրերին բուռն ոգևորութիւյան մթնոլորտ էր տիրում: Իզդրումի ընդհարման, Գում-Փափուի ցույցի մասին ստացվող խիստ չափազանցված տեղեկութիւնները տարածվում էին գյումրեցիների շրջանում ու

միահնչուովում ուռւ-թուրքական սահմանադրիսին՝ Մատարերի շրջանում հուլիսի /Հարություն Տեր-Մարտիրոսյան/ մղած կռիվների եւ վերջապես՝ Ալեքսանդրապոլ ժամանած Սարգիս Կուկունյանի կողմից նախապատրաստվող արշավանքի մասին առասպելականացված պատմութիւններով:

Միաժամանակ, ՀԾԴաշնակցութիւյան Ալեքսանդրապոլի առաջին խմբի անդամները մտածում էին անձամբ Երկիր անցնելու եւ Հայ ազատամարտին գործուն մասնակցութիւյուն ցուցաբերելու մասին: Նրանցից առաջինը կուտակցութիւյան հնագույն գործիչ Ալեքսանդր Պետրոսյանն էր, որը 1890-ի վերջերին անցնելով Իրան, իսկ այնտեղից էլ քիչ անց՝ թափանցելով Վան, դարձավ ՀԾԴաշնակցութիւյան ներկայացուցիչը Վասպուրականում եւ Վանի 1896թ. հունիսյան ինքնապաշտպանութիւնից հետո նահատակվեց նահանջի ճանապարհին՝ Կարահիսար լեռան լանջին:

Խմբի մյուս անդամը՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում ՀԾԴաշնակցութիւյան կառույցները ձեւավորող Ավետիք Մալոյանն էր. «Մոդեռանդ գաղափարական ուսուցիչ եւ գերվիշ մը իր էութեամբ», որը չկարողացավ գիմանել Երկրից շարունակարար ստացվող տեղեկութիւնների ցավին ու դառնութիւյանը եւ ձմռան ցրտերին մեկնելով այնտեղ, գոհվեց լեռներում՝ ձյան հյուսիս տակ:

Ալեքսանդրապոլի առաջին խումբը, իր մեջ ներառել էր նաեւ արհեստավորներից ու մանր առևտրականներից բաղկացած բավականին ուժեղ կամքի տեր ու գործունյա անհատներին: Այդ նվիրյալ գործիչների շարքում առանձնահատուկ տեղ էր գրավում Ավետիս Լարիրյանը՝ Պաղվայի Վաղոս, գնեքի ու գինամթերքի հայթայթման, հայրուկներին թաքցնելու, ցարական ժողաբարմներին իր «պաղվայում» համապատասխան «կոնֆիցիոսի» հասցնելով՝ բոլոր անհրաժեշտ տեղեկութիւնները նրանց գլխից դուրս բաշխու անդուգական վարդեաբը: Պաղվայի Վաղոսին բազմիցս փորձում էին մեղադրանքներ ներկայացնել ցարական իշխանութիւնները, բայց ամեն անգամ ստիպված էին լինում կարճել իրենց իսկ սկսած հետաքննութիւնները, քանի որ Ավետիս Լարիրյանը միշտ դուրս էր պրծնում նրանց հյուսած ցանցերից: Մի այդպիսի Ալեքսանդր գործ էլ կազմվեց 1891 թվականի փետրվարին հուլիս Ալեքսանդր Արթուրի կատարած մատնութիւյան եւ ապա Ալեքսանդրապոլում նույն թվականի մարտի 25-ին տեղի ունեցած ձերբակալութիւնների ու խուզարկութիւնների արդյունքում: Սակայն Պաղվայի Վաղոս կարողացավ այնպես դասավորել վկաների ցուցմունքները, որ ցարական ոստիկաններին համոզեց, թե իր սրճարանում հայտնաբերված գինամթերքը հենց իր մրցակից՝ հուլիս առևտրական Ալեքսանդր Արարամովին է պատկանում: Նույն ձերբակալութիւնների արդյունքում, թեև ոստիկանների ձեռքն ընկան մինչ այդ Կ.Պոլիս ուղարկված ՀԾԴաշնակցութիւյան անդամներ Մարտիրոս Մարգարյանը /Մաֆո/ ու Մկրտիչ Լազարյանը եւ անգամ «Կենտրոնի» անդամ Լեւոն Սարգսյանի կողմից 1891թ. մարտի 5-ին նրանց ուղարկված գաղտնագիր նամակը, բայց հիմնական փաստաթղթերը հաղողեց ոչնչացնել³: Ձերբակալութիւններից հետո ոստիկանութիւյան մոտ ստիկ կապիտաններ առաջացան Ալեքսանդրապոլում եւ Թիֆլիսում գործող առանձին անհատների նկատմամբ, բայց ահա Ալեքսանդրապոլի կազմակերպութիւյուն ոչ միայն չառուցեց, այլեւ էլ ավելի ընդարձակվեց ու հզորացավ: Անդամագրվեց ոչ միայն նրա ղեկավար միջուկը՝ համայնվելով Վահան Փափազյանի, Լեւոն Գյումրույանի եւ այլ գործիչների կողմից, այլեւ ընդլայնվեց գեներլ ու գինամթերքի հայթայթումով ու տեղափոխմամբ գրավող հայրուկներին ու կազմակերպիչներին շրջանակը:

Միաժամանակ, Ալեքսանդրապոլից ՀԾԴաշնակցութիւնը սկսեց տարածվել եւ իր կազմակերպական ցանցը ձեւավորել նաեւ գավառի առանձին գյուղերում: Աշխատանքները տարվում էին շրջիկ քարոզիչների միջոցով, որոնց շարքում իր լուրջ դերակատարութիւյուն ունեցավ նաեւ մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը /Պուսան/: Հենց շնորհիվ Ալեքսանդրապոլում ու նրա շրջակա

¹ Տե՛ս Մ. Ե-ի յուշերը, Հայոց հասարակական շարժումների պատմութիւնից, գրի առւա՝ Ն.Հանգոյց, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, թիվ 5, էջ 37:

¹ Վահան Փափազյան, Իմ յուշերը, հատ. առաջին, Պոսթըն, «Հայրենիք»-ի տպարան, 1950, էջ 25:

² Տե՛ս Ռուսաստանի Դաշնութիւյան պետական արխիվ, Ոստիկանութիւյան ղեկավարամենտ, 7-րդ գործավարութիւյուն, 1891, Գ.60, թ.19-22:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 20:

գլուղերում ձեռնարկված ՀՅԴաշնակցության կառույցի, հնարավոր եղավ 1895-ի ամռանը Շիրակում ձեռնարկել երկիր անցնող Աբրահամյան Աղբյուրի /Ալարզանյան/ եւ Հրաչյուրի /Արմենակ Գազարյան/ խմբերը: Համագործակցելով Կարսի կենտրոնական կոմիտեի հետ, Ալեքսանդրապոլի կենտրոնական կոմիտեն իր վրա վերցրեց այդ խմբերին եւ՝ գեներ, եւ՝ մարդուժ, եւ՝ ուղեկիցներ մատակարարելու գործի կարեւոր մասը: 1890-ականների կեսերին այստեղ գործող ՀՅԴաշնակցության կազմակերպական կառույցի ամրապնդմանը մեծապես նպաստեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի կողմից հայ ազատամարտի նվիրյալ-հոգեւորական Բագրատ վարդապետ Թավադարյանին Ալեքսանդրապոլի առաջնորդ նշանակելու փաստը: Իր կարճատեւ պաշտոնավարման շրջանում, որն ընդհատվեց՝ ցարական ոստիկանության ձեռնարկած Հայածանքների եւ դրան հաջորդած՝ Բագրատ վարդապետին ելիզավետպոլ տեղափոխելու մասին Մ.Խրիմյանի 1896թ. փետրվարի 6-ի հրամանի պատճառով, վերջինս կարողացավ ձեռնարկել կուսակցության ընդհատակյա կառույցի յուրահատուկ «վերնաշենքը»՝ Սովետյոց մասնաժողովի տեսքով: Նման «տանիքների» միջոցով գործելու մարտավարությունը հետագայում լայնորեն կիրառվեց ՀՅԴաշնակցության կողմից նաեւ այլ վայրերում:

Այսպիսով, արդեն 1890-ական թվականների կեսերին ՀՅԴաշնակցու-թյունն Ալեքսանդրապոլում հասել էր կազմակերպական ու քաղաքական հասունացման այն աստիճանի, որ ի վիճակի էր գործել միանգամից երեք հար-թույթյունների վրա.

ա/ գեների հայթայթումը եւ մարտական խմբերի ձեռնարկումն ու ուղարկումը,

բ/ այդ գործը սպասարկող, բայց ժողովրդի հետ ավելի լայնորեն շփվող կազմակերպական կառույցի ընդարձակումը,

գ/ «տանիքների» ձեռնարկումը՝ ՀՅԴաշնակցության կողմից անկատ կերպով վերահսկվող բարեգործական, մշակութային եւ այլ կազմակերպությունների միջոցով:

Ավարտելով, կարող ենք առանց դուլզն ինչ չափազանցության պնդել, որ ՀՅԴաշնակցության պատմության մեջ փաստորեն հենց Ալեքսանդրապոլի /ուսակցական անվանումը՝ Քար կամ Քարոտ/ կենտրոնական կոմիտեությունն է հանդիսացել նման բազմաշերտ ու բազմաճյուղ գործունեության իրականացման առաջին օրինակը: Դրա մասին է վկայում մեր կողմից առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող փաստաթուղթը (հավելված 1), որը երեւանի ժանդարմական վարչության պետի օգնական ռոտմիստր Կոնոպցեւի մանրամասն՝ երեք հատորից բաղկացած հաշվետվության սեղմ ամփոփագիրն է, «Հարկական հուշումներին» եւ նրանց մասնակցող գործիչների վերաբերյալ: Առավել կարեւոր ու հետաքրքրական է հաշվետվության երկրորդ հատորը, որի ամփոփագիրը ներկայացնում ենք ամբողջովին:

Գեներալ Խուզիչյան
պատմական գիտությունների թեկնածու

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ А.Р.Ф. ДАШНАКЦУТЮН В
АЛЕКСАНДРАПОЛЕ В 1890-1895гг.**

РЕЗЮМЕ

Александропольская группа /хумб/, а впоследствии и центральный комитет А.Р.Ф. Дашнакцутюн являлись наиболее сильной и активной организацией этой партии в Закавказье на протяжении 90-ых годов 19-го столетия. Александропольская организация занималась вопросами доставки оружия, формирования боевых групп, и их отправки в Западную Армению. Для решения этих задач организация опиралась на поддержку интеллигенции, духовенства, торговцев, ремесленников и крестьянства всего уезда. Именно в Александрополе А.Р.Ф. Дашнакцутюн впервые сочетал нелегальную

деятельность с созданием сети различных благотворительных организаций, - занимающихся оказанием помощи беженцам из Западной Армении.

Геворг Худинян
кандидат исторических наук

Հավելված 1

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՅԻՆ ԺԱՆԴԱՐՄԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԻ ՕԳՆԱԿԱՆ ՌՈՏՄԻՍՏՐ ԿՈՆՈՎՑԵՎԻ ԳԱՂՏՆԻ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՊՐԱՍԱՄԵՆՏԻՆ

N 21 30 հունվարի 1893թ.
Ալեքսանդրապոլ

На основании пункта 7 циркуляра Департамента Полиции 1887 года за N 1850, имею честь донести Департаманету, что находящееся у меня в производстве, в порядке 1035ст. Уст. Угол. судопроизв., дознание о тайном армянском сообществе, имеющем целью поднять вооруженное восстание против правительства, в пределах Турецкой Империи, ныне производством окончено и представлено в установленном порядке. Дознание это представляет из себя 3 отдельные части /тома/, с особым приложением административного производства в порядке охраны о степени участия армян Александропольского уезда в армянском движении, выразившемся первоначально в нападении вооруженными шайками в некоторых пунктах. Русско-Турецкой границы на Турецко-подданных курдов, и о выяснении действительной цели этого брожения, при чем каждая из них может быть вполне обособлена и, хотя все они имеют одно содержание-тайная агитация к возманию армян, однако, не могут составить одного, так сказать, цельного, не разрывного и неделимого организма. Обстоятельство это обуславливается тем, что каждая часть имеет своим предметом ту или другую сторону агитации...

...Во вторую часть/том/ включены все акты дознания, а также и документы, относящиеся до исследования виновности в принадлежности к тайному сообществу армян: Микирчича Казарянца, Мартироса Маркарянца и бывших учителей Александропольского армянского училища Еновка Генджанца, Вагаршака Жамокочанца и Татевоса Хзмалянца и жителей: гор. Тифлиса, сына губернского секретаря Николая Матинянца и гор. Карса Варшана Тертадова.

В общем, дело о первых двух из поименованных лиц, представляется в следующем:

25 марта 1891 года вследствие телеграммы Казахского Уездного Начальника о задержании и высылке этапом, выехавших ночью 24-го того же марта из гор. Казаха в Турцию без паспортов, Елисаветпольских жителей Саркиса Мокиева и Павла Каграманова были задержаны в гор. Александрополе местною полициею того марта 25 житель гор. Ахалкалака Мартирос Маркарянц и учитель Микирчич Казарянц, при чем у последнего вовсе не оказалось паспорта, а у первого заграничный, выданный Тифлиским Губернатором 7-го ноября 1890 года за N 260 и указывающий на прожительство его, Маркарянца, в Константинополе с 19 ноября 1890 по 12 февраля 1891г и кроме того при обыске у него были отобраны записная книжка и письмо на армянском языке от 5 марта 1891 года с подписью,

дознанием не установленного лица “Саркисянц”,* заключающая себя шифрованные записи, которые в связи с сообщением названного Уездного Начальника, и послужили, собственно, мотивами к привлечению Маркарянца к дознанию в качестве обвиняемого, но выяснить значение сих записей, как и цель его поездки в Турцию, дознанием не представилось возможным. По словам же самого обвиняемого шифры эти суть безмыслица, явившаяся результатом его досужьяго времени и начертаны им для вящей таинственности. Прямых же улик против Казарянца, как участника в так называемом армянском движении, дознанием не добыто и в приписываемом ему преступлении он был заподозрен, во 1-х, фактом уничтожения им во время своего ареста каких то бумаг и фотографических карточек и, во 2-х, еще тем обстоятельством, что данное им объяснение об оказавшихся у него при аресте 200 рублях, с ссылкой на Елисаветпольского епископа Григора Агванянца, последним подтверждено не было, не смотря на посланные ему Казарянцем 2 телеграммы предупредительного содержания. Что-же касается обвинения Генджанца, Жамокочанца и Хзмалянца, то никаких фактических данных дознанием также не добыто и самое обвинение построено лишь на показаниях обвинителей: Помощника Полицейского пристава Мельянца и городского Ходакова и сведениях, добытых агентурным путем, коими выяснилось, что эти 3 лица, не задолго до арестования Маркарянца и Казарянца, входили с последними в сношения и известны за лиц, сочувствующих идеи освобождения армян из под ига Турецкого; тем не менее, однако, в свое оправдание ничего заслуживающего внимания не представили, не признав себя к тому же виновными в предявленном им обвинении. Почти одновременно с привлечением вышепоименованных лиц, был привлечен к дознанию Николай Матинянц, а на основании данных, добытых Тифлисскою полициею агентурным путем, указывающих между прочим на его сношения с обвиняемыми Маркарянцем, Казарянцем и заподозренным в политической неблагонадежности, состоящим под негласным надзором, бывшим студентом Петровской академии Степаном Абрамянцем** в бытность последних в Тифлисе в 1891г и, главным образом, на активное его участие в агитации армян к борьбе против Турции, выразившееся, во-первых, распространением печатных прокламаций революционного содержания, один экземпляр коих приобщен к делу в качестве вещественных доказательств и начинается: “Армяне! Армянский вопрос ныне входит в новый фазис.... и оканчивается... армяне, соберемся вместе и храбро подвинем вперед Св. Дело-освобождения Отечества!” с подписью “Армянский революционный союз”,*** и во-вторых, письменными сношениями с Елисаветпольским учителем Микиртичем Тер-Мартirosянцем и неким Геворком Арутюновым — личность последнего не установлена,- принимавшими также участие в названном движении, как видно из приложенных к делу переводов писем Матинянца к первому из них, от 12 марта 1891г “о имении 2-х надежных человека для “дела”, стоющего миллион”и к второму от 8 мая того же 1891г о том, что армяне должны быть или армянами, или уничтожены.

Преступная деятельность последнего из указанных выше лиц, Вартана Тертадова, выразилась в вербовке в гор. Александрополь в 1890 г. волонтеров из армянской молодежи и в агитации к восстанию местных армян против Турции, в чем он изобличается свидетельским показанием некоего Авака

* Неименный человек, в записях названный “Саркисянц”, в записях названного Уездного Начальника, и послужили, собственно, мотивами к привлечению Маркарянца к дознанию в качестве обвиняемого, но выяснить значение сих записей, как и цель его поездки в Турцию, дознанием не представилось возможным.

** Упоминается в Армянском движении, в записях названного Уездного Начальника, и послужили, собственно, мотивами к привлечению Маркарянца к дознанию в качестве обвиняемого, но выяснить значение сих записей, как и цель его поездки в Турцию, дознанием не представилось возможным.

*** Источником является Армянский революционный союз, в записях названного Уездного Начальника, и послужили, собственно, мотивами к привлечению Маркарянца к дознанию в качестве обвиняемого, но выяснить значение сих записей, как и цель его поездки в Турцию, дознанием не представилось возможным.

Маркарова, но лица, содействовавшие Варшаму?, как и сами волонтеры, дознанием не установлены.

Ռուսաստանի Դաշնութիւնի պետական արխիւի, Ռատիկանութեան դեպարտամենտ, 7-րդ գործադարութիւն, 1891թ., ֆ.102, գ.60, Թ.18-22: Ձեռագիր:

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱՊԱՇԵՆՈՒՄԸ ԵՎ ԿՐԴՈՂԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՆՈՒՄ ԸՍՏ 1897Թ. ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԻ

XIX դարի վերջին Ռուսաստանում տեղի ունեցող հիմնարար փոփոխություններն առաջ բերեցին համընդհանուր մարդահամար անցկացնելու անհրաժեշտություն՝ երկրի սոցիալ-տնտեսական և մշակութային մակարդակը բնութագրելու, և «որոշ տեղերում գոնե մթերային հարցին ճիշտ լուծում տալու» համար: Չնայած որոշ աչքի ընկնող թերություններին, 1897թ. մարդահամարը ավելի այդ հնարավորությունը, քանի որ դրանում պարունակվող տվյալներն ավելի ստույգ էին, քան «այն ենթագրությունները, որոնցով դրանից առաջ սնվում էին գիտությունը և հրապարակախոսությունը»: Այն հատուկ նշանակություն ձեռք բերեց մասնավորապես հայ ժողովրդի համար, քանի որ պարսկական և թուրքական աշխարհագրերն ու հաշվեգրումներն իրենց այլևս սպառել էին, իսկ ուսուսական ուսումնական թերի էին: Բացի այդ, մարդահամարի տվյալների շնորհիվ, հնարավոր եղավ ցույց տալ հայ էթնոսի տեսակարար կշիռը Ռուսական կայսրությունում, նրա մասնակցությունը երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքին և ցարիզմի ներքին քաղաքականության ազդեցությունը հայ ժողովրդի ընդհանուր զարգացման վրա XIX դարի երկրորդ կեսին:

Եվրոպական Ռուսաստանում հայերը բնակություն էին հաստատել դեռևս Կիևյան Ռուսիայի ժամանակաշրջանում: X-XI դարերում Կիևում¹, իսկ XII-XIII դարերում Մոսկվայում² հիմնվել էին փոքրիկ գաղթօջախներ, որոնք գործունե մասնակցություն ունեին փոխադարձ առևտրա-տնտեսական հարաբերություններում: Ավելի վաղ ժամանակաշրջանում հայ բնակչությունը հաստատվել էր Ղրիմում /VIII- / և Մերձվոլգյան շրջանում /VIII-IXդդ./: Հետագա ժամանակահատվածում հայ բնակչությունն այս տարածաշրջանում աստիճանաբար աճեց թե՛ բուն Հայաստանից և թե՛ կայսրության այլ նահանգներից տեղափոխվածների հաշիվին: Ընդ որում տարածաշրջանի համար բնորոշ էր ոչ միայն հայ, այլև կայսրության այլ ժողովուրդների միգրացիան: Եվ XVIII-XIXդդ. առաջին կեսին այս տարածաշրջանը համարվում էր Ռուսական կայսրության ամենախիտ բնակեցված շրջաններից մեկը. 1719-1857թթ. ընթացքում միայն Մերձվոլգյան շրջանի բնակչությունը 52220-ից հասավ

¹ Котельников А. История производства и разработки Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года. СПб, 1909, с.9

² Кадошцев Б.П. Профессиональный состав населения Европейской России по данным переписи 1897 года. СПб, 1909, с.52.

³ Արքահամայն Ա.Գ. Համառոտ ուղղագծեր հայ գաղթավայրերի պատմության, ՀԱ. Եր., 1964, էջ.118.

⁴ Карамзин, История государства Российского.

1355528-ի՝ Այս շրջանը նաև Հայկական ամենահին գաղթավայրերից է եղել, քանի որ Հայերը Վոլգայի գետալիս ճանաչել են այդ ուղիով առևտրական կապեր էին հաստատել Հարեանների Հետ դեռևս VIII-IX դարերում: Այստեղ էր հաստատվել սելջուկների հետապնդումներից եւ կործանվող Անիի թագավորութունից հեռացած Հայությունը: XVI-XVIII դարերում Կազանի գրավումից հետո Հայ գաղթօջախները համալրվեցին նոր բնակիչներով, իսկ ճանապարհը նույնիսկ ստացավ «АРМЯНСКАЯ ДОРОГА» անվանումը:¹ Աստրախանում բնակվող Հայերի թիվը 1730-1740-ական թթ. Հասել է 1512 մարդու, իսկ 18-րդ դարի վերջին գրանցված է եղել արդեն 1200 տուն բնակիչ: Սակայն թիվաբարակ Հայաժամայրների հետեանը մեծ թվով Հայ ազգաբնակչություն ստիպված է եղել հեռանալ այս վայրերից եւ համարել Ղրիմի Հայկական գաղթօջախը: Ղրիմի կամ Տավրիկայի նահանգում Հայերը բնակություն էին հաստատել դեռևս միջնադարում՝ հեռեկեղծ Հայ գորմասերին եւ առևտրականներին: Հայ գաղթօջախներ էին հիմնվել Թեոդոսիայում /Կաֆա/, Խերսոնեսոսում եւ այլուր, որոնք 14-րդ դարում ստվարացել էին մեծաթիվ Հայ նոր գաղթականներով, որոնք սակայն որոշ ժամանակ անց ստիպված էին բնակություն նոր վայր բնարել:² Ղրիմից գաղթած Հայերը սկզբում բնակություն էին հաստատել Ազովում, որտեղ դեռ վաղնջական ժամանակներից ապրելիս է եղել 63 Հայ եւ Հույն ընտանիք: Սակայն, չգիրձանալով ծանր տնտեսական պայամաններին, Հայերը նոր բնակության վայր են պահանջում ուսական կառավարությունից՝ 1779թ. նոյեմբերի 14-ի հրովարտակով, Եկատերինա II-ը Հայերին իրավունք է տալիս բնակվելու «Հույների հարեանությունում Ազովի եւ Սբ.Դմիտրի ամրոցի միջև, Չալդր գետի հոսանքի ի վայր» եւ հատկացնում «նրանց 12 000 դեսյատին հող»:³ Հայերն այստեղ հիմնում են Նոր-Նախիջևան քաղաքը եւ 5 գյուղ:⁴ Չալդր, Մեծ Սալա, Փոքր Սալա, Թոփեի եւ Նիսեսա /19-րդ դարի վերջին սրանք մասնում էին Դոնի մարզի կազմի մեջ/: Ըստ Արդուսթյանի տվյալների, 1781թ. նոր Նախիջևանում եւ նրա շրջակայքում ապրելիս է եղել շուրջ 3000 տուն 12 000 շունչ բնակչությամբ:⁵ XVIII դ. Գնեստր գետի հովտում Հայերի կողմից հիմնվել էին նաև Գրիգորիսպոլիս Հայկական քաղաքը եւ նրա շրջակայքի հայաբնակ գյուղերը /Բեսարաբիայի նահանգ/: XVII-XVIIIդդ. փոքրաթիվ Հայ բնակչություն է ապրել նաև Ուկրաինայում՝ Լվովում, Կամենեց-Պոդոլսկում, Մոզիլյովում, Կիևում եւ այլուր:⁶ Այստեղ բնակություն էին հաստատել Տրանսիլվանիայից, Ղրիմից⁷ եւ այլ վայրերից եկած Հայերը: Նրանք հիմնականում զբաղվել են առևտրով, 1761թ. միայն Ուկրաինայում 12 խոշոր վաճառականից 4-ը Հայ էր: 1812թ. տեղեկություններում ասվում էր, որ Հայերն ապրում էին հիմնականում քաղաքներում եւ տեղամասերում, ինչպես նաև գյուղերում, գրագիտում էին

արհեստներով եւ առևտրով, իսկ գյուղական բնակիչները՝ Հողագործությամբ եւ այգեգործությամբ:¹

Ռուսաստանի Հնագույն Հայկական գաղթօջախներից էին նաև Մոսկվան եւ Սանկտ-Պետերբուրգը: Չնայած Հայերի թվին այստեղ մեծ չի եղել /1754թ. Մոսկվայում ապրելիս են եղել ընդամենը 22 տուն՝ 150 շունչ բնակչությամբ/, այնուամենայնիվ նրանք զգալի դեր են կատարել Հայ-ուսական հարաբերությունների կայացման եւ զարգացման գործում:

1897թ. մարդահամարի տվյալներով, Եվրոպական Ռուսաստանի 50 նահանգում, որոնք զբաղեցնում էին 4 230 526,6 վերստ՝ տարածք՝ 125 640 021 մարդ բնակչությամբ, պահպանվել եւ նույնիսկ քանակապես ավելացել էր Հայ բնակչությունը: XIX դ. վերջին այստեղ ապրում էր 49329 Հայ /որից 26903-ը՝ արական, 22426-ը՝ իգական սեռի/, որոնք հիմնականում բնակվում էին Դոնի մարզում՝ 27234 մարդ /որից 13971-ը՝ արական, 13263-ը՝ իգական սեռի/, Տավրիկյան նահանգում՝ 8938 մարդ /որից 5094-ը՝ արական, 3844-ը՝ իգական սեռի/: 2080 Հայ /որից 1034-ը՝ արական, 1046-ը՝ իգական սեռի/ բնակություն էր հաստատել Բեսարաբիայում, եւս 4270-ը՝ 2087-ը՝ արական, 2183-ը՝ իգական սեռի/, Աստրախանի նահանգում: Հայերի քանակը փոփոխության էր ենթարկվել նաև Մոսկվայում՝ հասնելով 1604-ի /որից 1177-ը՝ արական, 427-ը՝ իգական սեռի/, Օդեսայում բնակվում էր 1401 մարդ /որից 931-ը՝ արական, 470-ը՝ իգական սեռի/ եւ Սանկտ-Պետերբուրգում՝ 753 մարդ /որից 527-ը՝ արական, 226-ը՝ իգական սեռի/: Մնացած բնակավայրերում նրանց բնակություն տառանվում էր 1-500-ի սահմաններում եւ աննշան տոկոս էր կազմում: Ընդհանուր առմամբ Հայ բնակչությունը կազմում էր Եվրոպական Ռուսաստանի նահանգների բնակչության 0,05%-ը կամ ամբողջ Հայ բնակչության 4,20%-ը: Հայերի ճնշող մեծամասնությունը պատկանում էր Հայ առաքելական եկեղեցուն՝ 44160 մարդ /որից 23476-ը՝ արական, 20684-ը՝ իգական սեռի/ կամ Հայ բնակչության 89,52%-ը: Որչափ թիվ էին կազմում նաև կաթոլիկ՝ 1439 մարդ /որից 821-ը՝ արական, 618-ը՝ իգական սեռի/ կամ Հայ բնակչության 2,91%-ը, եւ ուղղափառ՝ 622 մարդ /որից 401-ը՝ արական, 221-ը՝ իգական սեռի/ կամ Հայ բնակչության 1,26%-ը, Հայերը: Տարածաշրջանում չնչին տոկոս էին կազմում մահմեդական Հայերը՝ 23 մարդ, որից 18-ը՝ արական, 5-ը՝ իգական սեռի: Ի դեպ, այստեղ եւս, մասնավորապես Խերսոնի նահանգում, հանդիպում ենք հուլդայականության հետեւող Հայերի՝ 2 տասնորդ էւ 1 կին, որոնք, հավանաբար, մայրենի լեզուն Հայերենը ցույց տված հերեան էին: Ընդհանրապես հարկ է նշել, որ 1897թ. մարդահամարի տվյալներով շատ դեպքերում հնարավոր չէ ստույգ որոշել տվյալ ազգության ներկայացուցիչների կոնկրետ թիվը, քանի որ լեզուների վիճակագրական տվյալները միշտ չէ, որ համընկնում են ազգությունների վիճակագրության, ինչպես նաև լեզուների տեղաբաշխումն ազգությունների տեղաբաշխման հետ: Բացի այդ, այն բնակավայրերում, ուր տվյալ ազգության /այդ թվում եւ Հայերի/ քանակությունը չէր գերազանցել 500-ը, նրա մասին առանձին նշում չէր կատարվել: Այդ իսկ պատճառով, հնարավոր չէրզավ ճշտել Հայերի անտեսությունների, ինքնուրույն գրագիտներով ապահովվածների ճշգրիտ թիվը, դասային պատկանելությունը: Նշված թերությունների պատճառով, հաշվառումից դուրս է մնում 2559 մարդ կամ Հայ բնակչության 5,18%: Այնուամենայնիվ, հետազոտությունն իր արժեքը չի կորցնում, քանզի մենք հնարավորություն ունենք ուսումնասիրելու Հայ բնակչության ճնշող մեծամասնության՝ 94,81%-ի /46770 մարդ/ տեղաբաշխման առանձնահատկությունները վերը նշված նահանգներում եւ մարզերում:

Ըստ 1897թ. մարդահամարի տվյալների Եվրոպական Ռուսաստանի Հայ բնակչության 35,76%-ը կամ 17643 մարդ ապահովված էր ինքնուրույն

¹ Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII -первой половине XIX вв./По материалам ревизий/. М.,1971, с.37.

² Արբաշանյան Ա.Գ. Նշված աշխատությունը, էջ 161:

³ Տե՛ս նույնը, էջ 157, 160, 167:

⁴ Տե՛ս նույնը, էջ 374-375:

⁵ Ռուսաստանի Դաշնության պետական կենտրոնական արխիվ, ֆ.109, ց.3ա, գ.1166, թ.17:

⁶ Արբաշանյան Ա.Գ. Նշված աշխատությունը, էջ 376:

⁷ Линниченко И, Общественная роль армян в прошлом Юго-Западной Руси, “Чтения в историческом обществе Нестора-летописца”, 1895, кн.9, К., стр. 140-147; “Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии”, т.2, Каменец-Подольский, 1878-1879; Орловский М, Историческое описание уездного города Могилева Подольской губернии, “Подольские епархиальные ведомости”, Каменец-Подольский, 1864; Павловский А, Местечко Жванец, Каменец-Подольского уезда Подольской епархии, 1869, Яворский Н.,Историко-статистическое описание м.Жванца, его церкви и прихода /Каменецкого уезда/, 1876, Симашкевич М.,Римское католичество и его иерархия в Подолии, Каменец-Подольский, 1872, Закревский Н., Описание Киева, т.1, М.,1868 и др.

⁸ Крипякевич И.П. К вопросу о начале армянской колонии во Львове//Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, Киев, 1965, стр.124

¹ Шульга И.Г., Из истории связей Закарпатья с Арменией //Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, стр. 77

² Արբաշանյան Ա.Գ. Նշված աշխատությունը, էջ 380

³ Ցավոք այն նահանգներում, որտեղ Հայերը 500-ից քիչ էին, նրանց դավանական պատկանելությունն արտահայտված չէ թիվ 14 աղյուսակում եւ այսուհետ տվյալները բերվում են միայն ըստ 8 նահանգի տվյալների, որտեղ թիվ 14 աղյուսակում Հայ բնակչության քանակը հստակ նված է, դրանք են Աստրախանի, Բեսարաբիայի, Դոնի, Եկատերինոպոլսյան, Մոսկվայի, Սանկտ-Պետերբուրգի, Տավրիկայի, Խերսոնի:

գրադմունքով¹, ինչը խոսում է այն մասին, որ Հայերին կենտրոնական նահանգներ էր բերել աշխատանք ձեռք բերելու եւ ապրուստի միջոց Հայթայթելու ցանկությունը: Բացի այդ, նրանց Հիմնական մասը՝ 60,73%-ը կամ 29960 մարդ, բնակություն էր Հաստատել քաղաքներում, որտեղ աշխատանք ձեռք բերելու համար նպաստավոր պայմաններ կային: Ընդհանրապես, եվրոպական Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգները տնտեսապես ավելի զարգացած էին, ընդլայնված էր տրանսպորտային ցանցը, որը ստեղծում էր նպաստավոր պայմաններ առևտրի, ապրանքի արտահանման եւ դրամի շրջանառության համար: Բազմաթիվ ֆարրիկաներն ու գործարաններն արդյունաբերության մեջ էին ներգրավում մեծ քանակությամբ աշխատուժեւ վերջինիս սպառման Հիմնական շուկան էին: Բացի այս, տարածաշրջանում էին գտնվում ամբողջ Ռուսական կայսրության վարչա-քաղաքական կենտրոն, այսպես կոչված «երկու մայրաքաղաքները»՝ Մոսկվան եւ Սանկտ-Պետերբուրգը, ինչպես նաև նահանգական կենտրոնների մեծագույն մասը /ամբողջ Կովկասը, Միջին Ասիան եւ Միբրբը միասին կազմում էին ընդամենը 29 նահանգ իրենց համապատասխան նահանգական վարչական կենտրոններով/: Մյուս երկրամասերի համեմատությամբ մեծ էր նաև քաղաքների թիվը. այստեղ էր գտնվում կայսրության քաղաքների 65,98%-ը:

Այդուհանդերձ պարզվում է, որ Հայ բնակչության 33,74%-ի եկամտի Հիմնական աղբյուրը գյուղատնտեսությունն էր. այս ոլորտում զբաղված էր 3139 մարդ, որ կերակրում էր ընտանիքի 13505 անդամի, իսկ արդյունաբերության ոլորտում էր ներգրավված Հայերի 3,33%-ը կամ 830 մարդ, որ կերակրում էր ընտանիքի 816 անդամներին: Եվրոպական Ռուսաստանի նահանգներում առևտրով զբաղվում էր 26,77%-ը կամ 5203 մարդ, որ կերակրում էր ընտանիքի 8004 անդամների, իսկ արհեստով՝ 3,98%-ը կամ 874 մարդ, որ կերակրում էր ընտանիքի 1090 անդամներին: Զբաղվածությունը վերաբերող տվյալներն արտահայտում են Հայ բնակչության դասային կազմը. գյուղացիների դասին էր պատկանում 15235 մարդ կամ Եվրոպական Ռուսաստանի Հայ բնակչության 30,88%-ը: Բավական մեծ տոկոս էին կազմում քաղաքները՝ 43,44% կամ 21430 մարդ, որոնք զբաղվում էին մասնավոր ծառայությամբ, առևտրով, Հասարակական ծառայությամբ եւ այլն: Տարածաշրջանում բնակվում էին մեծ թվով օտարահպատակներ՝ 5084 մարդ կամ Եվրոպական Ռուսաստանի Հայ բնակչության 10,30%-ը, որոնք նույնպես համարել էին կենտրոնական շրջանների պրոլետարիատի եւ ժամանակավոր բնակվողների շարքերը: Մնացած դասերի ներկայացուցիչները խիստ սակավ էին՝ 2,25%-ն ազնվական էր, 1,98 %-ը՝ պատվավոր քաղաքացի, 1,08%-ը՝ Հոգեւորական: Կային նույնիսկ կազակների դասին պատկանող Հայեր՝ 27 մարդ, որից 23-ը բնակվում էին Դոնի կազակային մարզում: Վաճառականներն ընդամենը 4,37% էին կազմում /2160 մարդ/, ինչը հավաստում է, որ առևտուրը բնավ էլ Հայ բնակչության Հիմնական զբաղմունքը չէր: Լինելով գրագետ եւ տիրապետելով ուսուցիչներին եւ այլ լեզուներին, Հայերն ընդգրկվում էին նաև ագրինիստրացիայում՝ 215 մարդ /որ կերակրում էր ընտանիքի 331 անդամների/, համարելով պետական ծառայողների շարքերը: Եվրոպական Ռուսաստանի նահանգներում ապրող Հայերից գրագետ էր 34,95%-ը կամ 17244 մարդ, որից գրագետ էր ուսուցիչներով 22,84%-ը կամ 11269 մարդ /որից 7623-ը՝ արական, 3646-ը՝ իգական սեռի/, այլ լեզուներով՝ 4,64%-ը կամ 2290 մարդ /որից 1688-ը՝ արական, 602-ը՝ իգական սեռի/, տարրականից բարձր կրթություն ունեւ 7,47%-ը կամ 3685 մարդ /որից 2269-ը՝ արական, 1416-ը՝ իգական սեռի/: Ինչպես տեսնում ենք գրագիտության մակարդակը ավելի բարձր էր արական սեռի ներկայացուցիչների մոտ՝ 43,04% կամ 11580 մարդ, իսկ գրագետ կանայք ընդամենը 5664-ն էին կամ Եվրոպական Ռուսաստանի Հայ բնակչության 25,25%-ը, որը սակայն

Համակայսերական մասշտաբով ուսաներից եւ մերձբալթյան ժողովուրդներից Հետո, երկրորդ ցուցանիշն էր:

Այսպիսով, 1897թ. մարդահամարի նյութերը Հնարավորություն են տալիս հանգեցնել այն հետևույթյան, որ Հայերը, ներկայացված լինելով տարածաշրջանի բոլոր նահանգներում եւ մարզերում, ակտիվ դեր էին խաղում տեղի սոցիալ-տնտեսական Հարաբերություններում, քանզի աչքի էին ընկնում պրոֆեսիոնալ բարձր մակարդակով, աշխատասիրությամբ եւ գրագիտությամբ, ինչպես նաև ընդգրկված էին Հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում: Մարդահամարի տվյալները Հնարավորություն են տալիս նաև ամբողջական պատկերացում կազմելու Եվրոպական Ռուսաստանի Հայ բնակչության սոցիալ-տնտեսական կացության, զբաղվածության եւ կենցաղի մասին եւ Հարուստ նյութ են Հետագա քաղաքագիտմանի ուսումնասիրության համար: Բացի այդ մարդահամարը մարդկային եւ տնտեսական ռեսուրսների Հաշվառման առաջնային հավաստի եւ ճշգրիտ եղանակն էր: Այն տեղեկություններ էր պարունակում բնակչության տեղաբաշխման, քանակի, զբաղմունքի, գրագիտության մակարդակի, ինչպես նաև ազգագրական եւ դամանարանական պատկերի մասին: Այս առումով 1897թ. Համառուսաստանյան առաջին մարդահամարը բացառիկ նշանակություն ունեցավ եւ մեղ համար միակ քիչ թե շատ հավաստի աղբյուրն է XIXր. վերջին այս տարածաշրջանում բնակվող Հայ ազգաբնակչության զարգացման ընթացքի, ինչպես նաև ուսական իրականության մեջ կատարած ներդրումների ու դերի ուսումնասիրման համար կայսրության վարած քաղաքականության ֆոնի վրա:

Լիբել Ասոյան

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ АРМЯН В ЕВРОПЕЙСКОЙ РОССИИ ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРЕПИСИ 1897 ГОДА.

РЕЗЮМЕ

В статье дан обций обзор армянского населения Европейской России на основе материалов Первой всеобщей переписи населения 1897 года с предшествующим историческим очерком. Армяне принадлежали к наиболее культурным слоям общества и были представлены во всех губерниях и областях региона. Они играли существенную роль в социаль-экономической жизни Европейской России, так как отличались профессионализмом, высокой степенью грамотности, трудолюбием, предприимчивостью и были представлены во всех сферах общественной деятельности. На фоне общего распределения населения рассматривается распределение армянского населения по вероисповеданиям, родному языку, занятости, грамотности и т.д.

Лилит Асоян

¹ Սակայն այս տվյալները նույնպես չի կարելի սպառիչ համարել, քանզի բնակչության բաշխումը ինքնուրույն աշխատողների եւ նրանց ընտանիքների անդամների ցույց է տալիս ոչ թե զբաղվածության կամ արդյունաբերության տվյալ ոլորտում զբաղվողների իրական քանակն, այլ ընդամենը առանձնացնում է բնակչության այն մասին, որը որպես եկամտի Հիմնական աղբյուր է նշել տվյալ զբաղմունքը: Տե՛ս «ПВПНРИ, т.12. Область войска Донского, СПб, 1905, с. XI»:

ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹԹԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԹԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԹՈՒՆԸ ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱԳԵՏՈՒԹԹԱՆ ԵՐԶԱՆՈՒՄ

1915թ. մայիսի 4-ին ավարտվում է Վան քաղաքի հայության մոտ մեկ ամս-յա գոյամարտը: Ռուսական Բայազետի ջոկատի հրամանատար գեներալ Նիկոլաևի հրամանով Վանի եւ շրջանի ժամանակավոր նահանգապետ է նշանակվում Հայ ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, Այգեւստանի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից եւ դեկավորներից մեկը՝ Արամ Մանուկյանը (Սարգիս Հարությունյան): Նրա նշանակումը հաստատվում է բանկային կորպուսի շտաբի¹ իսկ մայիսի 18-ին՝ Կովկասյան բանակի հրամանատարության կողմից²:

Արգեն մայիսի 8-ին կազմակերպվում են ազատագրված նահանգի կառավարման մարմինները՝ նահանգային խորհուրդը, նահանգային վարչութիւններ, կրթական տեսչութիւնը, երկրագործական եւ առողջապահական մարմինները, ոստիկանական տեսչութիւնը, դատական կազմը, գավառային վարչութիւնը, գավառապետութիւնը³:

Այս իշխանական մարմիններում ընդգրկվում են Վանի մտավորկանության յավազւոյն ներկայացուցիչները, որոնց մեծ մասը կրթութիւն էր ստացել Գեւորգյան ճեմարանում, ինչպես նաեւ արտասահմանում: Նրանց թվում էին՝ Համազասպ Բաղեշյանը, Արտակ Դարբինյանը, Միհրան Թերլեմեզյանը, Վարազդատ Տերոյանը, Արմենակ Մաքսապետյանը եւ ուրիշներ: Նահանգապետարանում եւ գավառներում պաշտոնավարելու համար հրավիրվում են արեւելահայ մտավորականութիւն մի շարք ներկայացուցիչներ⁴:

¹ 1915թ. մայիսի 16-ի հեռագրում 4-րդ կորպուսի հրամանատար գեներալ Օգանովսկին Բայազետի ջոկատի հրամանատար Նիկոլաևին հրահանգում է. «Հրամանատարը (Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար Ն.Ն.Յուզեֆիչը - Ռ.Ա.) հաստեց Արամի նշանակումը Վանում, սակայն, որպեսզի նա ենթարկվի զինվորական իշխանության, հատկապես կայսրորի պետին, որը կնշանակվի, եւ որպեսզի Արամի միջոցով հարողովն զինվորական իշխանության կարգադրութիւնները»: Տես Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ.Պ - 242, ց.1, գ.19, թ.44 (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ):

² ՀԱԱ, ֆ.Պ - 242, ց.1, գ.19, թ.44 (հսկ.):

³ Ա.-Դո, Մեծ դեպքեր Վասպուրականու 1914-1915 թվականներին, Ե., 1917, էջ 444-450: Վան-Վասպուրականի Հերոսամարտը -75: Ժողովածու: Կազմող՝ Հ.Դ.Փափազյան, Ե., 1990, էջ 98:

⁴ Ա.-Դո, նշվաշխ., էջ 450-460: 1915թ. հուլիսի 2-ի գեկուցագրում ուղղված գեներալ Նիկոլաևին Արամը հայտնում է, որ 2-րդ հայկական կամավորական դրուժինայի համհարզ Պարուչը Զիվանու Լեւոնյանը (աշուղ Զիվանու որդին) մայիսի 10-ից հանդեսանում է

Ոստիկանական տեսչութանը հանձնարարված էր Վան քաղաքում իրականացնել օրինականության պահպանումը: Ոստիկանապետ է նշանակվում Դավիթ Փափազյանը, իսկ նրա օգնական՝ Դեւոնդ Խանջյանը (Աղասի Խանջյանի հայրը), ռուսական բաժնի օգնական՝ Հովսեփ Քարտաշյանը¹:

Քաղաքը բաժանվում էր հինգ ոստիկանական շրջանների կամ տեղամասերի: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր շրջանապետը, օգնականը եւ քարտուղարը: Այսպես, Կենտրոնական թաղում կամ Խաչ փողոցի թաղում շրջանապետ է նշանակվում Գրիգոր Ճոնյանը: Նորաչեն թաղում՝ Արմենակ Դեղձուկյանը, Մեծ Քյանդրջիում՝ Արմենակ Տեր-Թովմասյանը, Արարբում՝ Մկրտիչ Գարսեֆերյանը, Քաղաքում կամ Քաղաքամեջում՝ Ռուբեն Առեղյանը²: Ոստիկանությանն էր ենթարկվում քաղաքային բանտը: Վանում կային 12 հեծյալ եւ 60 հետեակ ոստիկաններ³:

Վանի նահանգը բաժանվում է 4 գավառի եւ 12 գավառակի⁴: Այստեղ եւս նշանակվում են ոստիկանապետեր: Այսպես, 1915թ. մայիսի 20-ին տրված վկայականի համաձայն, Արճեշ գավառի ոստիկանապետն էր Այգեւստանի ինքնապաշտպանական մարտերում աչքի ընկած Նշան Ժամագործյանը⁵: Շատախում ոստիկանապետն էր Տիգրան Բաղդասարյանը⁶, Բերկրի գավառակինը՝ Հայկ Գրիգորյանը⁷, Ուշտուչյանց կամ Ոստանինը՝ Բուրթեյ Թառումյանը⁸, ապա Գրիգոր Բաղդկյանը⁹, Արտամետի գավառակինը՝ Վահան Կարապետյանը¹⁰, Նորդուզի գավառակինը՝ Հովհաննես (Հովհան) Ամիրյանը¹¹, Եզդի խանե կողմող շրջանի պետ եւ ոստիկանապետ՝ Խատույի որդի Զհանդիրը: Նրա օգնականն էր Արբաշամ Շաքարյանը¹²:

Ինչպես վկայում են արխիվային վավերագրերը, ոստիկանական ծառայութիւնյան առավել ծանր եւ պատասխանատու տեղամասը գավառն էր: Այստեղ մշտապես զգացվում էր ոստիկանների պակաս: Դա պայմանավորված էր 1914թ. աշնանից մինչեւ 1915թ. մայիս Վանի նահանգի հայ բնակչության զանգվածային ջարդերով¹³:

Այսպես օրինակ, Արճեշ գավառի 9000 բնակչութիւնից զրհվել էր մոտ 3000 հոգի: Թայանվիլ եւ ավերվել էր հայկական բնակավայրերի ողջ ունեցվածքը: 1915թ. հուլիսի 3-ի տվյալներով ողջ գավառում մնացել էր միայն 250 աշխատունակ տղամարդ, որոնք զբաղված էին հողագործութեամբ¹⁴: Ուստի, ոչ միայն Արճեշի, այլեւ նահանգի գավառապետների ճնշող մեծամասնութիւնը իրենց առաջնահերթ խնդիրն էին համարում տեղերում ոստիկանության թվակազմն անհրաժեշտ թվով մարզկանցով համարելու համար:

Վանի օկուզի փոխահանգապետ: ՀԱԱ, ֆ. Պ - 242, ց.1, գ.14, թ.138: Մեկ այլ փաստաթղթում, թվագրված 1915թ. մայիսի 6-ին, նշում է, որ Պ.Լեւոնյանը վարել է նահանգապետի գրասենյակի քարտուղարի պաշտոնը: Տես ՀԱԱ, ֆ. Պ - 242, ց.1, գ.9, թ.2: Իսկ ըստ Օնիկ Մխիթարյանի՝ եղել է նահանգապետի օգնականը: Տես Վան-Վասպուրականի Հերոսամարտը, էջ 98: Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի ապրիլյան Հերոսամարտի տասնհինգամյակին աթթիվ, 1915-1930, Վենետիկ - Ս.Վաղար, 1930, էջ 80:

¹ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 446: Վան-Վասպուրականի Հերոսամարտը, էջ 100:

² Նույն տեղում: Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի ապրիլյան Հերոսամարտի, էջ 82:

³ Նույն տեղում, էջ 457:

⁴ Ա.-Դո, նշվաշխ., էջ 448:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. Պ - 242, ց.1, գ.6, թ.21: Որոշ ժամանակ անց Ն.Ժամագործյանը նշանակվում է Արճեշի գավառապետ:

⁶ Նույն տեղում, ց.1, գ.12, թ.87, 97:

⁷ Նույն տեղում, գ.26, թ.18: Նույն գավառակի Գործոթի շրջանի ոստիկանապետն էր Վահան Հացագործյանը: Տես ՀԱԱ, ֆ. Պ - 242, ց.1, գ.17, թ.3:

⁸ Նույն տեղում, գ.12, թ.95:

⁹ Նույն տեղում, գ.15, թ.4:

¹⁰ Նույն տեղում, գ.15, թ.19:

¹¹ Նույն տեղում, գ.23, թ.3:

¹² Նույն տեղում, գ.6, թ.131: Որոշ ժամանակ անց, շրջանի ոստիկանապետ է նշանակվում Միհրան Խառանյանը: Տես ՀԱԱ, ֆ. Պ-242, ց.1, գ.12, թ.71 (հսկ.):

¹³ Նույն տեղում, ց. 1, գ.109, թ.99:

¹⁴ Նույն տեղում, գ.23, թ.1-14: Տես նաեւ Ռ.Օ.Սահակյան, 1915թ. Վանի Հերոսամարտը օտար աղբյուրներում: Լրաբեր Հասարակական գիտութիւնների, N 8, 1989, էջ 55:

1915թ. Հունիսի 24-ի գրությամբ Բերկրի գավառական կար 8, իսկ անհրաժեշտ էր 40 ոստիկան: Չէին բավականացնում նաև գեներն ու զինամթերքը: Ոստիկանները զինված էին 4 հրացանով, որոնցից միայն մեկն էր արդիական:¹⁵ Եւ զա այն զեպքում, երբ շրջակայքում վխտում էին քրդական հրոսակախմբեր եւ ջախջախված օսմանյան զորքի մնացորդներ: Նրանք հարմար առիթի գեպքում հարձակվում էին իրենց այլբլված բնակավայրեր վերականգնող եւ գյուղատնտեսական աշխատանքներ կատարող հայ բնակչության վրա:¹

Ձանթիկի (Թիմարի) գավառական ոստիկանները թվով յոթն էին: Նրանք պետք է իրականացնեին 20-ից ավելի հայկական գյուղերի պաշտպանությունը:² Իսկ 1915թ. Հունիսի 23-ի գրությամբ Արտամեսի գավառական ուններ 15 ոստիկան,³ որոնցից միայն երկուսն էին Հեծյալ:⁴

1915թ. Հունիսի 23-ին Արճակի գավառական Ա.Եկարյանի կողմից կատարած տեսչական ստուգումը ցույց տվեց, որ տեղի ոստիկանության թվաքանակը խիստ անբավարար է, քանի որ առկա է քրդական ավարառուական հարձակումների վտանգը: Ուստի, նա առաջարկում էր գավառական ոստիկանների թիվը հասցնել 50-ի:⁵

Վանի նահանգի այն շրջանները, որոնք ապրիլ-մայիս ամիսներին կարողացել էին դիմադրվել թշնամուն, եւ համեմատաբար քիչ կորուստներ էր կրել, ոստիկանների թվաքանակը բավարար էր ծառայություն կատարելու համար: Նման վայրերից էր Շատախը: Հունիսի 23-ի գրությամբ այստեղ կար 90 ոստիկան:⁶

Ըստ Ա.-Դոն. «գավառական ոստիկանությունը իր ամբողջ կազմով բաղկացած էր 360 ոստիկաններից եւ 40 տասնապետներից, որոնցից կես մասը հետեւակ էր, իսկ կես մասը Հեծյալ»:⁷

Նորդուզի գավառապետ Գ.Պետրոսյանը 1915թ. Հուլիսի 4-ի զեկուցաբերում հայտնում է. «Ներկա ոստիկանության կազմով Նորդուզի (Նորդուզի) կառավարելը անհնար է, որովհետեւ [բնակչությունը] ցրված են, ամեն մի գյուղ պաշտպանելը դժվար է: Ավելի հարմար է ոստիկանության կազմը գտնել առժամանակյա կերպով բարձրացնել...»⁸ Գավառապետը խնդրում է իր գավառակի ոստիկանության կազմը համալրել ի հաշիվ շատախցիների, որը հնարավորություն կտա Նորդուզում ունենալ 50 ոստիկան:⁹

1915թ. Հուլիսի 1-ին Կարճկանի գավառակի գավառապետ Մանուկ Պետրոսյանը եւ ոստիկանապետ Մանուկ Մինասյանը ահազանգում էին ոստիկանների պակասի մասին: Նրանք հայտնում էին, որ գավառակում տարածված զանազան վարակիչ հիվանդությունների մասին, որի հետեւանքով «առողջ մարդ չի գտնվում գավառում: Իսկ առանց ոստիկանների այ դժվար է գործ անել: Մի քանի հոգի նշանակած ենք, [սակայն] նրանց ձեռքումն այ գեներ չկա...»¹⁰ Գավառապետն ու ոստիկանապետը հայտնում են, որ իրենք զենք ստանալու համար բանակցել են Արարատյան ջոկատի հրամանատար Վարդանի (Սարգիս Մեհրաբյան) հետ: Նրա ջոկատի զինապահեստում կան ռազմավարային հրացաններ: Վարդանը պատրաստակամություն է հայտնել աջակցել ոստիկանությանը, սալ զենք, եթե նահանգապետ Ա.Մանուկյանը համաձայնվի:¹¹

Համանման բովանդակությամբ դիմում է Հղում նահանգապետարանին Բերկրի փոքրգավառապետը 1915թ. մայիսի 17-ին:¹²

Վանի նահանգական իշխանությունները խորապես գիտակցում էին, թե որքան կարևոր էր գավառներում հայ բնակչության անվտանգության ապահովումը եւ հնարավորության դեպքում աշխատում էին ոստիկանությանը ապահովել զենքով եւ զինամթերքով: Այսպես, Եզգի խանի շրջանի ոստիկանների համար ուղարկվել է 4 «Բերդան» սխտեմի հրացան, 400 փամփուշտ եւ 200 ուռլի աշխատավարձ:¹³

Վանի Հայկական ոստիկանության ոչ լիարժեք գործունեության պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ ոստիկանները չունեին համազգեստ: Այդ պատճառով էր, որ քաղաքում, եւ հատկապես գավառում տեղակայված ռուսական բանակի զինվորներն ու սպաները չէին կարողանում զանազան ոստիկանին քաղաքացուց եւ գյուղացուց: Դրա հետեւանքով առաջանում էին ցավալի թյուրեմացություններ:

Վերը նշված բացը լրացնելու համար, նահանգապետարանը ոստիկանների համար սահմանում է տարբերիչ նշաններ՝ թեւակապներ: Վան քաղաքում ծառայություն կատարող ոստիկանները ձախ թեւեր կրում էին սպիտակ կոտրի վրա կարմիր գույնի հայերեն տառերով գրված «Ոստիկան» մակարկաթյա թեւակապ:¹⁴

Գավառական ոստիկանների համար պատրաստվում են ուսերեն «В.Д.» («Ванская Дружина») մակագրությամբ թեւակապներ:¹⁵ Վերջինս արված էր նահանգում տեղակայված ռուսական զորքերի համար, որպեսզի նրանք կարողանան զանազան իր ծառայողական պարտականությունը կատարող հայ ոստիկանին զինված քրդից:

Նահանգապետարանը 1915թ. մայիսի 1-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ն, իր ութամսյա գործունեության համար նախատեսում է 178340 ուռլի:¹⁶ Այդ գումարից ոստիկանության էր տրամադրվելու 77040ո.¹⁷ Վան քաղաքի ոստիկանության բյուջեն սահմանվում է 20600ո.¹⁸ Որոշվեց նաև ոստիկանների աշխատավարձը: Այն տարբերակված էր, եւ հավանաբար կախված էր գավառի մեծությունից: Այսպես, 1915թ. Հունիսի 23-ին ներկայացված տեղեկագրից պարզվում է, որ Շատախի ոստիկանապետի աշխատավարձը սահմանվել է 100, նրա օբնակներիը՝ 70, երկու քարտուղարներիը՝ 30-ական, չորս քանհիցապետներիը՝ 35-ական, տասնապետներիը՝ 25-ական, չարքային ոստիկաններիը՝ 24 ուռլի:¹⁹ Իսկ Ոստանի (Բերկրի) գավառակի ոստիկանների համար որոշվել էր հետեւյալ աշխատավարձը՝ ոստիկանապետինը՝ 50, Հեծյալ ոստիկաններիը՝ 30 եւ հետախն ոստիկաններիը՝ 20 ուռլի:²⁰

Վան քաղաքի ոստիկանության համար սահմանվում է աշխատավարձի հետեւյալ չափը՝ ոստիկանապետինը՝ 100, օբնական-թարգմանչինը՝ 60, Հեծյալ տասնապետինը՝ 30, Հեծյալ ոստիկանինը՝ 25, հետեւակ ոստիկանինը՝ 35:²¹

Ինչպես վկայում են արխիվային փաստաթղթերը, մինչև Հուլիսի 1-ը գործել էր գաղտնի ոստիկանություն:²² Նրա աշխատանքների համար նահանգապետարանի բյուջեում նախատեսվել է 2000 ուռլի:²³

Ա.-Դոն հետեւյալ կերպ է հիմնավորում այս ծառայությունից հրաժարվելը. «Միթե՞ մանուկ կառավարությունը կարիք ունեն գաղտնի ոստիկանության,

¹⁵ Նույն տեղում, գ.14, թ.127:

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ- 242, ց.1, գ.14, էջ 127:

² Նույն տեղում, թ. 127-128:

³ Նույն տեղում, գ.15, թ.9:

⁴ Նույն տեղում, թ.25:

⁵ Նույն տեղում, թ.127:

⁶ Նույն տեղում, գ.12, թ. 97:

⁷ Ա.-Դո, նշվ.աշխ., էջ 451:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. Պ- 242, ց.1, գ.23, թ.10:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում, գ.27, թ.1:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում, գ.15, թ.5:

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ- 242, ց.1, գ.12, թ.71 (Հակ.):

² Ա.-Դո, նշվ.աշխ., էջ 462:

³ Ա.-Դո, նշվ.աշխ., էջ 462: ՀԱԱ, ֆ. Պ-242, ց.1, գ.15, թ.18:

⁴ Վան-Վասպուրական, էջ 102:

⁵ Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 460:

⁶ Նույն տեղում, էջ 456-457:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. Պ-242, ց.1, գ.12, թ.87:

⁸ Նույն տեղում, թ.69:

⁹ Ա.-Դո, նշվ.աշխ., էջ 460: Հավանաբար հետեւակ եւ Հեծյալ ոստիկանի աշխատավարձի չափի խնդրում սխալ է սպրդվել, քանի որ շարքային ոստիկանի աշխատավարձը չէր կարող տասնապետից ավելին լինել: Բացի այդ, Հեծյալ ոստիկանի աշխատավարձն ավել էր հետեւակ զործընկերը շից, որովհետեւ ձիու պահպանման եւ խնամքի համար նախատեսվում էր լրացուցիչ գումար:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. Պ-242, ց.1, գ.14, թ.175:

¹¹ Ա.-Դո, նշվ.աշխ., էջ 456:

միթե՞ ամբողջ աշխարհի կողմից արհամարհված այդ ինստիտուտը դեր ունի կատարելու նոր սկզբնական կառավարության մեջ, իհարկե ոչ: Բայց նա ընդունել էր մյուս մարմինների շարքում նաև այդ մարմնի գոյությունը, անշուշտ, անիրատվորեն, առանց խորը մտածելու»:¹

Ոստիկանության ութամսյա աշխատանքի համար նախատեսված 77040 ուղղի զգալի կլինի, եթե նահանգը ենթարկված չլինի համատարած կողոպուտի, պիբաժուսթյունների եւ զրկված չլինի աշխատող ձեռքերից: Գավառը խիստ կարիք ուներ յավ կազմակերպված եւ հանդերձարկված ոստիկանության: Այդ էր պատճառը, որ գավառայեները մի շարք դիմումներ եւ զեկուցարքեր էին ներկայացնում Ա.Մանուկյանին, խնդրելով բարձրացնել ոստիկանների աշխատավարձը, որպեսզի մարդիկ չհեռանան ոստիկանությունը:

Այսպես, Ջանիկի գավառայե Արգար Սեմերճյանը 1915թ. Հուլիսի 6-ին նահանգայեներին ուղղված զեկուցագրում խնդրում է Վանի օրինակով իրենց գավառակում եւս հեծյալ ոստիկանների աշխատավարձը բարձրացնել 40 ուղղու, «որպեսզի ցարզ հազիվ կազմակերպել կրցած քանի մը ոստիկաններեն այ չգրկվեն եւ շատ կարեւոր գործեր անգործադրելի եւ երեսի վրա մնան»:²

1915թ. Հունիսի 26-ին Բերկրի գավառայե Գազել Թոնմախյանը նահանգայեներին է հայտնում, որ իր ութ ոստիկանների աշխատավարձը չի վճարվել: Այդ բանը լրացնելու համար ստիպված են եղել վաճառել լքայ տների գերանները: Վաճառքից ստացած գումարը, սակայն, չի բավականացնում աշխատավարձի պարտքը փակելու համար: Գավառայետը խնդրում է Վանից ուղարկել 100 ուղղի, որպես կանխավճար, ոստիկաններին վճարելու համար:³

Փրնասական միջոցներն անբավարար էին նաև Վանի գատախազության կանոնավոր գործունեության համար: 1915թ. մայիսի 27-ի զեկուցագրում հայտնվում է, որ «Պատարանի գործերը խիստ շատացած ըլլալով անհրաժեշտ պետք ունենք.

2 քարտուղարի

1 կոչնակի նաև

2 ձիավոր կոչնակներու

...կը խնդրվի անմիջական կարգադրություն, մասնավորապես ձիավորներու, որովհետև գյուղական խնդիրներ զիջված են:

Բոլոր պաշտոնյաներու ոռոնիկը եթե չորոշվի մինչև ամսվա վերջ եւ վճարում ալ չըլլա, կը հայտնեմ, որ ստիպված պիտի ըլլամ հրաժարվելու»:⁴

Նահանգայեներանք եւ անձամբ Ա.Մանուկյանը մտահոգված էին հայկական ոստիկանության վերջնական ձեւավորմամբ եւ լիարժեք ծառայության իրականացմամբ: Ինչպես վերը նշեցինք, ոստիկանությունը գավառում փաստորեն կատարում էր ներքին գործերի ֆունկցիաներ: Հավանաբար Արամը հետագայում ցանկանում էր ոստիկանական ուժերի հենքի վրա ստեղծել նաև կանոնավոր բանակի ստորաբաժանումներ: Բանն այն է, որ նահանգի լեռնային շրջաններում շարունակվում էին մնալ ջախջախված օսմանյան բանակի մնացորդները եւ քրդական ջոկատները: Այս ուժերը ժամանակ առ ժամանակ հարձակումներ էին գործում ոչ միայն հայ կամ ասորի բնակչության, այլևս ուսական զորամիավորումների վրա: Այսպես, 1915թ. Հունիսի 20-ին, Արճեջի մոտ քրդերը հարձակվել էին ուսական գումակի վրա եւ տարել էին բոլոր ձիերը:⁵

Ժիշա է, ուսական հրամանատարությունը կազմակերպում էր պատժիչ արշավախմբեր, սակայն բավական էր, որ գորքը հեռանար, հակառակորդ վերսկսում էր իր գործողությունները: Հավանաբար հաշվի առնելով վերը նշվածը, Արամը նախընտրում էր տեղերում ունենալ փոքրաթիվ, բայց մշտական եւ յավ սպառազինված ու պատրաստված ոստիկանական ուժեր, որոնց ներկայությունը եւ պատասխան համարապատասխան ոստիկանական ուժեր, որոնց ներկայությունը եւ պատասխան համարապատասխան ոստիկանական ուժերը գսպող նշանակություն կարող էին ունենալ գանազան քրդական հրոսակախմբերի համար:

Ուստի, նահանգայեներանքի հանձնարարությունը կատարվում են քաղաքային եւ գավառական ոստիկանությունների տեսչական ստուգում: Անհրաժեշտ է նշել, որ բացի Վան քաղաքի մի քանի ոստիկաններից, որոնք նախկինում ծառայել էին թուրքական ոստիկանությունում, մյուսներն իրավապահ մարմինների հետ որեւէ առնչություն չեն ունեցել: Ոստիկանների ճնշող մեծամասնությունը նախկին հողագործներ եւ արհեստավորներ էին, ուստի դրանով է պայմանավորված նրանց ծառայության մեջ տեղ գտած թերություններն ու բացթողումները:

1915թ. Հունիսի 23-30 գավառային ոստիկանության տեսչական ստուգումը կատարում է հայ ազգային ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ, ապրիլ-մայիս ամիսներին Ալյեեստանի ինքնապաշտպանության ռազմական ղեկավար Արմենակ Եկարյանը: Ստուգումն ավարտելուց հետո նա ներկայացնում է «Տեղեկագիր Վանի շրջանային գավառներու ոստիկանության կազմի մասին» հաշվետվությունը:⁶ Միաժամանակ Ա.Եկարյանը ներկայացրել է համառոտ եւ բավականին խիստ հաշվետվություն: Նա արձանագրել է ոստիկանության ստորյալում տեղ գտած բազմաթիվ թերությունները: Առավել արժեքավոր են Ա.Եկարյանի կողմից կատարված առաջարկությունները, որոնց օգնությամբ կարելի է շտկել եւ բարելավել ոստիկանության ծառայությունը:⁷

Վան քաղաքի ոստիկանության տեսչական ստուգումը կատարում է Իսահակ Տեր-Ղազարյանը:⁸

Գավառներից առավել ծանր էր Նորդուզի գավառակի դրությունը: Բանն այն է, որ այստեղ հաճախակի էին դարձել քրդական ավազակախմբերի հետ ընդհարումները: Գավառայե Գ.Պետրոսյանը, տեսնելով, որ սակավաթիվ ոստիկանական ուժերով հնարավոր չէ ապահովել բնակչության անվտանգությունը, կազմում է կամավորական ջոկատ եւ որդեգրում է հարձակողական մարտավարություն: 1915թ. Հունիսի 25-ի զեկուցագրում հայտնում է, որ գավառակի բնակիչներից եւ ոստիկաններից կազմել է միացյալ ջոկատ, թվով 60 հոգի, որից 40 զինված եւ 20 անզին: Նույն օրը հայերը բախում են ունենում 20 հոգուց բաղկացած քրդական հրոսակախմբի հետ: Մեկ ժամ տեսած մարտից հետո, հակառակորդը երկու սպանված տալով, փախուստի է դիմում: Ապա Նորդուզի ջոկատը առաջանալով, Ռաշ կոչվող լեռան մոտ մարտի է բռնվում քրդական 30 հոգուց բաղկացած հեծելախմբի հետ: Կարճատև կռիվից հետո երկուզաններ մեկ սպանված եւ մեկ վիրավոր տալով ճողոպրում են: Հայերը սկսում են հետապնդել երուզակներին: Վերջիններս համալրում ստանալով, անցնում են հարձակման: Չկարողանալով դիմադրել թշնամու գերազանց ուժին, մոտ 250 հոգի, Նորդուզի ջոկատը հարկադրված է լինում նահանջել: Մարտի ընթացքում գոհվում է ազգությունը ասորի, ոստիկան Գասրեհնը:⁹

Իր զեկուցագրում Նորդուզի գավառայետը հայտնում է, որ գավառակի արեւելյան եւ հարավային մասերում կենտրոնացված են 20000-ի հասնող քրդեր եւ թուրքեր, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում օսմանյան բանակի զինվորները եւ համիդեականները: Գավառայե Գ.Պետրոսյանի համոզմամբ, այդ ուժերն իրենցից յուրջ սպառնալիք են ներկայացնում, որը կարելի է վերացնել միայն ուսական բանակի օգնությամբ: Նա խնդրում է Արամին, որպեսզի վերջինս միջնորդի ուսական հրամանատարության առջև, որպեսզի գավառակի կանոնավոր զորք ուղարկվի:⁵

1915թ. Հունիսի 27-ի զեկուցագրում Գ.Պետրոսյանը հայտնում է, որ իրենց հաջողվել է ջախջախել քրդական ավազակախմբի եւ նրանցից հետ վերցնել հայերից իլված 1 կով եւ 11 եղ: Նա տեղեկացնում է, որ վերը նշված գործողությունների ընթացքում ջոկատը սպառել է 301 փամփուշտ: Գավառայետը խնդրում է զինամթերքը լրացնելու համար ուղարկել 300 հատ «Մաուզերի» եւ «500 հատ «Բերդան» սիստեմի հրացանների փամփուշտներ:⁶

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-242, ց.1, գ.14, թ.127-128:

² Նույն տեղում, գ.14, թ.129-130:

³ Նույն տեղում, թ. 174-176:

⁴ Նույն տեղում, գ.23, թ.6-7:

⁵ Նույն տեղում, թ.7:

⁶ Նույն տեղում, թ.8:

¹ Ա.-Դո, նշվ.աշխ., էջ 460-461:

² ՀԱԱ, ֆ. Պ-242, ց.1, գ.17, թ.27:

³ Նույն տեղում, գ.1, թ.7:

⁴ Նույն տեղում, գ.19, թ.29:

⁵ Նույն տեղում, գ.23, թ.14: Տես նաև ՀԱԱ, ֆ.43, ց.1, գ.83, թ.43 (Հակ.):

Նորդուզդի գավառապետը իր զեկուցադրում միաժամանակ նշում է, որ քրդական մեծաքանակ ուժերի ներկայությունը եւ պարբերաբար կատարվող հարձակումները բնակչության շրջանում խուճապ է առաջացրել: Այդ պատճառով հնարավոր չէ ձեռնամուխ լինել կանոնավոր գյուղատնտեսական աշխատանքների, իսկ վերջինիս ձախողման դեպքում գավառակի հայությունը սով է սպառնում:¹

Գրգական սպանալիքի պատճառով դրուժյունը լարված էր նաեւ Հայոց ձորի հայկական գյուղերում: Գավառակի Հիրճ գյուղի բնակիչները 1915թ. մայիսի 16-ին Արամին ուղղված նամակում հայտնում են, որ չեն համարձակվում գյուղերում բնակություն հաստատել «որովհետեւ քրդեր սարերու վրա են եւ մինչեւ անգամ անցյալ օր Անկշտանց գյուղի մեջ մի քանի հայ սպանված են: 150-ի մոտ կին եւ երեխա անդի՛ր եւ անճար»:²

Համանման իրադրություն էր Արճեշ գավառում: Այստեղ քրդերը կենտրոնացված էին Արճեշից 2-3 ժամ հեռավորություն վրա գտնվող Ջիրանի ձոր կոչված վայրում: Նրանց թիվը հասնում էր մի քանի հազարի, որոնցից մոտ 700-800 գրինված էին: 1915թ. հունիսի 19-ից մինչեւ հուլիսի 3-ը Արճեշի գավառում նահանգապետարանի հանձնարարությունը ուսումնասիրություններ կատարած Հ.Տեր-Հակոբյանը. «Արճեշից դեպի Հյուսիս գտնված ամբողջ շրջանը, արեւմուտքից արեւելք, իր մեջ պարունակած բազմաթիվ հայկական գյուղերով այդ քրդերի [Ջիրանի ձորում գտնվող - Ռ.Ա.] իշխանություն եւ երկյուղի ներքո են գտնվում»:³

Հայկական ոստիկանություն կողմից հետաքննվում է 1915թ. հունիսի 20-ին ինչպե՛ս գավառակի Կասր գյուղի մոտ 4 ասորիների վրա քրդերի կատարած ավաղակալին հարձակման դեպքը: Հաղորդելով այս մասին նահանգապետին, գավառապետ Արմենակ Տեր-Պողոսյանը զեկուցում է, որ ելուզակներին հետապնդելու եւ պատժելու համար ուղարկվել է ոստիկանական ջրկատ:⁴

Միաժամանակ ոստիկանությունը հետաքննություն է անցկացնում 1915թ. հունիսի 15-ին բուրջ ցեղապետ Արդուլ Ռզայի (կամ Ռիզակի) եւ նրա 200 հոգուց բաղկացած ջրկատի կողմից եզգի խանն շրջանի Ջիրուխու գյուղում եզգի բնակչության նկատմամբ կատարված բռնություններն ու կողոպուտը:⁵ Գրան մասնակից են եղել ցեղապետին ուղեկցող 46 հոգուց բաղկացած կազակական ջրկատը: Քրդերը եզգիներից խլել են մոտ 2000 ոչխար եւ 500 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուններ:⁶ Ձերբակալվել է եզգի խանն շրջանի պետ ՋՀանգիր եղբայր իր երեք համագյուղացիների հետ:⁷ Ձերբակալությունը կատարվել է գեներալ Չեռնոգուբովի հրամանով:⁸ Կայանվածներին 10 օրյա անդժի բանտարկությունից եւ ծեծից հետո տարել են Արտամեն:⁹

Նման անօրինական գործողություններ էին կատարվում նաեւ Հայ բնակչության նկատմամբ: Հատկապես աջքի էին բնկնում կազակները: Նրանք ոչ միայն ազգելում էին հայ գյուղացիներին քրդերից հետ վերցնել իրենց թալանված գույքն ու անասունները, այլեւ բռնագրավում էին գրանք: 1915թ. մայիսի 25-ին նման մի դեպքի մասին են հաղորդում Գործոթից: Կազակները Հայերից խլել էին 3000-ից ավելի խոշոր եւ մանր եղջերավոր անասուններ:¹⁰

Մայիսի 18-ին Ալյուրի գավառապետ Հարությունը Հյուսիսյանը հետեւյալն է հաղորդում. «Թուռ կազակներու շահարկությունները օրի վրա կշատանա... գեներալ խուզարկության պատրվակով կողոպտեն իրանց զեմ՛ ելնող անհատներին...»:¹¹

Վերը նշված հիմնահարցի լուծմանն էր ուղղված 1915թ. մայիսի 26-ի Ա.Մանուկյանի նամակը Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության նախագահ Սամսոն Հարությունյանին: Նահանգապետը ներկայացնելով Վասպուրականի ծանր տնտեսական վիճակը եւ բնակչության աղետալի դրությունը, աջակցություն էր խնդրում: Միաժամանակ Արամը խնդրում է Ա.Հարությունյանին, որպեսզի վերջինս միջամտի եւ օգտագործի իր հնարավորությունները Կովկասի փոխարքայությունում «որպեսզի վերջ տրվի պաշտոնապես եւ անպաշտոն կերպով այս կամ այն կողակի ձեռքով Հայ գյուղերու կողոպտման եւ զինաթափման գործին: Հանձնա ուղղակի կմտնեն գյուղեր, ամբողջ Հացը, տավար, ոչխար, մայ եւ այլն կքշեն կտանեն: Լավագույն դեպքին, երբ կարեհանձնն բացատրություն տալ կառարկեն, որ «հայերը այդպես թալանված էին արդեն, անոնք որտեղե՞ն ձեռք բերին, այդ բոլորը քրդերու մայն է: Այս բոլոր մեզի կպատկանեն»: Չենք կարող հասկացնել այս մարդոց, որ հայերու մայերու մի մասը չի թալանված, թե հայերն իրենց ապարքներն է, որ ետ են խլած կովով՝ քրդերեն: Այս շարժումը աղետներու պատճառ կբառնա: Շուտափույթ կերպով առաջն հարուստ ջանքեր չպետք է խնայել: Նույնիսկ չեն խնայել վանքերու տավարները: Անցյալ օրը քջեցին տարան Վարազի վանքի նախիրը...»:¹

Բանը հասավ նաեւ նրան, որ մահապատժի ենթարկվեցին 3 հայեր, որոնք կրակ էին բացել սարից իջնող քրդերի վրա, որոնց հետ գտնվել էին 5 կամ 6 կազակ: Վերջիններս հայերը չէին նկատել քրդերի խմբի մեջ: Չնայած այն հանդգամանքին, որ սուլթանը չէր եղել, այնուամենայնիվ վաշտի հրամանատար Գեգեհորթի հրամանով գյուղացիները մահապատժի ենթարկվեցին:²

Վանի հայկական իշխանությունը գերծ չէր թիրություններից, ամեն ինչ չէ, որ հարկ էր ընթանում: Ինչպես նշում էր Ա.Դոն, ուներ «նույնիսկ խոշոր թերություններ, որից եւ առաջացել էր դժգոհություն նրա դեմ»:³ Այնուամենայնիվ, այդ իշխանությունը «իբ թամբ երիտասարդական կազմով, իր ձգտումներով կարճ օրերի մեջ ներշնչեց մի Հայաստ, այլեց գրավական, որ Հայ ժողովուրդը բնագունակ է իր ինքնուրույն կյանքն ունենալու, իր բախար անօրինելու»:⁴

Վանի ոստիկանությունը պաշտպանում էր ոչ միայն Հայ, ասորի կամ եզգի, այլեւ թուրք եւ քուրդ խաղաղ բնակչության անձը, գույքը եւ քաղաքացիական իրավունքները: Երբ 1915թ. մայիսի սկզբին թուրքական զորքը եւ քրդական իրավանքներ հազճեպ գաղաթեցրին Վանի պաշարումը եւ նահանջեցին, քաղաքի մամձեղական թաղամասում նրանց կողմից լքվեցին իրենց կանանց ու երեխաների մի մասը: Օսմանյան դաժան տիրապետության տակ դարեր տառապած եւ ջարդերից փրկված հայերը հակառակորդի քաղաքացիական բնակչության նկատմամբ որեւէ բռնություն չգործադրեցին: Ավելին, Հայ մարտիկները նրանց բոլորին, թվով 2000 հոգի, հավաքեցին եւ հանձնեցին Վանում գտնվող ամերիկյան եւ շվեյցարական (գերմանական) միսիոներներին:⁵

Միաժամանակ, մարտերի ընթացքում ուռաներին էին հանձնվել մեծ թվով քրդեր: Թուրքական հրամանատարությունը տեսնելով վանեցիների մարդկային վերաբերմունքը հակառակորդի կանանց ու երեխաների նկատմամբ, որոշում է գերի քրդերին ազատել եւ ուղարկել իրենց բնակավայրերը: 1915թ. մայիսի 22-ին Բայազետի ջրկատի հրամանատար, գեներալ Նիկողայանը նահանգապետ Ա.Մանուկյանին ուղղված N 34 հրամանում հայտնում է ընդունված որոշման մասին: Գեներալը Արամից պահանջում է Հայ բնակչությանը տեղեկացնել ռազմագերիների ազատ արձակման մասին: Հրամանում թվարկվում են բնակավայրերը, որտեղ պետք է բնակվեն քրդերը: Գեներալ Նիկողայանը Հայտնում է, որ քրդերը խստագույնս նախագգուշացվել են, որ ցանկացած հակաօրինական ելույթի դեպքում իրանց պատանդները մահապատժի կենթարկվեն, իսկ բնակավայրերը կոչնչացվեն: Վերը նշված անձանց կյանքի եւ գույքի

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-242, ց.1.գ.23, թ.9:

² Նույն տեղում, գ.5, թ.81:

³ Նույն տեղում, գ.23, թ.14:

⁴ Նույն տեղում, գ.5, թ.150:

⁵ Նույն տեղում, գ.14, թ.120-121:

⁶ Նույն տեղում, թ.120:

⁷ Նույն տեղում, գ.6, թ.157:

⁸ Նույն տեղում, գ.14, թ.145:

⁹ Նույն տեղում, թ.120: Իր հուշերում գեներալ Նազարբեկովը վկայաբեղում է մի շարք փաստեր, որոնք վկայում են, որ Արդուլ-Ռիզակը հանդիսացել է թուրքական լրտես: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ - 45, ց.1, գ.2, թ.33 (մեքենագիր օրինակ):

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. Պ - 242, ց.1, գ.12, թ.3:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-242, ց.1, գ.23, թ.1:

¹ Նույն տեղում, ֆ.28, ց.1, գ.384, թ.105:

² Նույն տեղում, ֆ. Պ-43, ց.1, գ.83, թ.48:

³ Ա.Դոն, նշվ.աշխ., էջ 460-461:

⁴ Նույն տեղում, էջ 461:

⁵ Տես Ռ.Օ.Սահակյան, Վասպուրականի հայության գոյամարտը 1915 թվականին, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, 1995, էջ 28-29:

ПОЛИЦИИ В ГОРОДЕ ВАНЕ В ПЕРИОД ГУБЕРНАТОРСТВА

РЕЗЮМЕ

В конце 1914г., и особенно в начале 1915г. правители Османской Турции организовали геноцид армянского населения империи. В некоторых местах армянам удалось организовать самооборону. Одним из таких мест, где армянское население организовало сопротивление турецким и курдским погромщикам, был город Ван. Бои самообороны здесь начались с 7-го апреля, и продолжались до 4-го мая 1915г. После того, как в город вошли русские войска, по приказу начальника Баязетского отряда, генерала Николаева, один из руководителей ванского сопротивления Арам Манукян 7-го мая был назначен временным ванским губернатором. Уже 8-ого мая были организованы органы управления губернии, в том числе полиция.

Перед полицией были поставлены несколько задач. Она должна была обеспечить не только правопорядок в городе и в уездах, но и охранять армянских, ассирийских и езидских деревни от укрывавшихся в горах курдских и турецких банд. Ванская полиция защищала также оставшихся в г.Ване около 2000 турецких и курдских женщин и детей.

Г.Ван был разделен на пять полицейских участков, каждый из которых имел своего начальника полиции. В гор. Ване было 12 конных и 60 пеших полицейских. Во всех уездах также были организованы полицейские силы и назначены начальники полиции. Общее число полицейских в уездах было 400. Но это количество было недостаточно, чтобы обеспечить безопасность населения. В составе ванской полиции были не только армяне, но и ассирийцы и езиды.

К сожалению ванское губернаторство просуществовало 70 дней. Неожиданно русская армия отступила. Ванские армяне лишены средств сопротивления, вынуждены были следовать за русскими.

Однако, опыт накопленный во время Ванского армянского губернаторства, не пришёл даром. Этот опыт был использован Арамом Манукяном, когда он в конце 1917 года возглавил Ереванский Армянский Национальный Совет, а с 24 июля 1918 года возглавил Министерство Внутренних Дел Республики Армения.

Рубен Саакян

кандидат исторических наук

անվտանգությունը պահպանումը դրվում է Վանի նահանգապետի վրա: Գեներալ Նիկոլաևը հայտնում է, որ հունիսի 23-ից թուլլատրվելու է միսիոներների մոտ ապստաման թուրք եւ քուրդ կանանց վերադառնալու իրենց տները:¹

Բայագետի ջոկատի հրամանատարի հրամանը միանշանակ չի ընդունվում Արամի կողմից: 1915թ. հունիսի 25-ին նա պաշտոնապես դիմում է Կովասյան բանակի հրամանատար Ն.Ն.Յուզենիչին, Կովասյան 4-րդ կորպուսի հրամանատար գեներալ Օգանովսկուն եւ Բայագետի ջոկատի հրամանատար Նիկոլաևին: Ակրունցորդին նահանգապետը դեմ չէր քաղաքացիական բնակչության ազատ արձակման, սակայն ուսանելի ուշադրություն էր հրավիրում մի քանի կարևոր փաստերի վրա: Դրանցից հիմնականներն էին՝

1. Թաղմուկների քրդերի թվում կան այնպիսիները, որոնք մասնակցել են նահանգի հայ բնակչության կոտորածներին:

2. Մասնակցել են ուսական բանակի դեմ թուրքական ուժերի մղած մարտերին:

3. Հանձնվել են, որովհետեւ պարենի խիստ կարիք ունեն:

4. Սպառազեն տղամարդկանց ճնշող մեծամասնությունը շարունակում է մնալ լեռներում:

5. Թուսներին են հանձնել հին եւ անարք հրացաններ:

Նամակում Արամը ուսական հրամանատարությունն ուշադրություն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ քրդերին թուլլատրելով բնակվել թիկունքում, ուսանելու վտանգում են Վան-Ջուլֆա եւ Վան-Իգդիր ռազմավարական նշանակություն ունեցող ճանապարհները եւ այլն:²

Այնուամենայնիվ նահանգապետը ստիպված է լինում եմթարկվել: 1915թ. հունիսի 25-ին նա Վանի ոստիկանությունն է հայտնում գեներալ Նիկոլաևի հրամանի բովանդակությունը, եւ ազատ արձակված մահճակալական բնակչության անվտանգության ապահովության պատասխանատվությունը դնում է ոստիկանության վրա: Հրամանում մասնավորապես ասված էր. «Վան քաղաքի շրջանապատների վրա եմ դնում պատասխանատվությունը այս կանանց (միսիոներական հաստատություններում ապաստանած - Ռ.Ա.) ապահովության եւ իրենց գույքը, հողերն ու ցանքերը ազատ տիրապետելու համար»:³

1915թ. հունիսի 27-ին Վանի ոստիկանապետությունը հատուկ կոչով դիմում է քաղաքի հայ բնակչությանը, որը տեղեկացվում է գեներալ Նիկոլաևի հունիսի 22-ի հրամանի մասին եւ հորդորում է հայրենակիցներին մարդասիրական վերաբերմունք ցուցաբերել մահճակալական քաղաքացիական բնակչության նկատմամբ:⁴

Ցավոք, Վանի նահանգապետությունը եւ այդ թվում հայրական ոստիկանությունը հասցրեց ամբողջությամբ ծավալվել եւ գործել իր ողջ կարողությամբ: Այն գործեց ընդամենը 70 օր: Թուսական բանակի անսպասելիորեն նահանջեց: Երկարատեւ պայքարի միջոցներից գործի վաստուրականցիները հարկադրված էին բռնել գաղթի ճանապարհը:

Այնուամենայնիվ, Վանի հայրական իշխանությունը, եւ մասնավորապես հայրական ոստիկանության կուսակաժ փորձն ապարդյուն չանցավ: Այն օգտագործվեց Արամ Մանուկյանի կողմից, երբ նա 1917թ. վերջից գլխավորեց Երևանի Հայոց ազգային խորհուրդը եւ 1918թ. հուլիսի 24-ից Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործերի նախարարությունը:

Ռուբեն Սահակյան
պատմական գիտությունների
թեկնածու

ОРГАНИЗАЦИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОЙ

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-242, ց.1, գ.3, թ.153:

² Նույն տեղում, ֆ.43, ց.1, գ.83, թ.43:

³ Նույն տեղում, Պ-242, ց.1, գ.3, թ.163:

⁴ Նույն տեղում, գ.10, թ.75:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԵՐԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՎԻ ԶԻՆՎԱԾ ՌԻՃԵՐԻ
ԳԼԽԱՎՈՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ
(1918թ. Հունիս-նոյեմբեր)**

Հայաստանի Հանրապետության գոյություն երկուս ու կես տարիների ընթացքում Հայ-ուսական Հարաբերություններն ընթացան Հակասություններով լի, իրարամերձ վիթխարի դժվարությունների Հաղթահարման ճանապարհով, դժվարություններ, որոնք պայմանավորված էին ինչպես պատմական բարդ ժամանակաշրջանով, այնպես էլ թե՛ Հայաստանում եւ թե՛ Ռուսաստանում ընթացող լուրջ քաղաքական գործընթացներով: Հայ-ուսական Հարաբերությունները պայմանավորված էին ոչ միայն Հեռավոր անցյալից սկիզբ առած երկու ժողովուրդների դարավոր կապերով ու բարեկամություններով, այլև քաղաքական, անտեսական եւ այլ փոխադարձ շահերով:

Հայաստանի անկախության առաջին ամիսներին երկրի Համար ստեղծված ներքին եւ արտաքին ծայր ասիտան աննպաստ պայմաններում Հայ քաղաքական վերնախավի, Հասարակական լայն շրջանների միջավայրում գերակայում էր Ռուսաստանի Հետ բարեկամական, բնականոն գիվանագիտական Հարաբերություններ Հաստատելու մտայնությունը, անկախ նրա պետական քաղաքական կառուցվածքից:

Հայաստանը ամբողջովին մեկուսացված էր արտաքին աշխարհից, վտանգված էր Հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը: Այդ իրավիճակում որեւէ Համաձայնություն թուրք-թաթար Հարեւանների Հետ անհնարին էր. «... որովհետեւ այդ ուժը չէր կամենում կամ չէր կարող Հաշտվել ոչ միայն Հայ ազգի քաղաքական, այլև ֆիզիկական գոյություն հետ: Հայությունը ստիպւած էր անընդհատ եւ անհաշտ կռիւ մղել թրքութեան դեմ, այլապէս նրան սպասում էր բնաջնջումն»:

Իր սեփական ուժերով միայն նա կարող էր ապահովել իր գոյությունը, այնքան անհասար էր կռիւր:

Այդպիսի պայմաններում նա բնազդօրէն պիտի կտռէր ամէն մի արտաքին ուժից, որ կարող էր օգնել նրան կասեցնելու Համար թուրք-թաթարական վտանգը:

Թուրքին զսպողը պատմականորեն եղել է ուսուր: Եւ շատ բնական է, որ թուրքի դեմ մղուող իր օրհասական պայքարի մէջ Հայը շարունակէր օգնութեան որոշ յոյսեր տածել ուսուրի Հանդեպ, չնայելով, որ վերջինս հետու էր»:¹ Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության բնազդը տանում էր դեպի Ռուսաստան: Ռուսաստանի Հարավի գինված ուժերի գլխավոր Հրամանատար, գեներալ Ա. Ի. Դենիկինը տվյալ իրադարձություններին վերաբերող իր հուշերում գրում է, «Այդ պայմաններում Հայոց Ազգային խորհրդի եւ կառավարության ... բոլոր շանքերը ուղղված էին Հայ ժողովրդի բնկորների ֆիզիկական գոյության պահպանմանը»:

¹ Դարբինեան Ռ., Ռուսական վտանգը, Երևան, 1991, էջ 75:

... Կառավարությունը (Հայաստանի. - Գ.Պ.) ամենուր ՀուսաՀատ դիմումներ էր ուղարկում եւ փրկարար «կողմնորոշում» որոնում: ... Այդ պահին իշխում էր Ռուսաստանի Հետ միջպետական կապեր Հաստատելու անհրաժեշտություն գիտակցությունը: Կարեւոր չէր Ռուսաստանի քաղաքական կարգը, անգամ եթե այն լիներ խորհրդային, միայն թե նա ուժեղ լիներ եւ կարողանար փրկել Հայ ժողովրդին: Բայց այդպիսի Ռուսաստան այն ժամանակ գոյություն չուներ»:²

Հանրապետության նրակազմ կառավարության շրջանակներում հնչում էր նույնիսկ Հայաստանը Ռուսաստանի Հետ վերամիավորման պահանջ: Այդ մասին է վկայում 1918 թ. Հոկտեմբերի 24-ի Ռուսաստանի Հարավի գինված ուժերի գլխավոր Հրամանատարության կից «Հատուկ խորհրդակցության» քարոզչական բաժնի N 28 ամփոփագիրը, որում ասվում է, որ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի օգնական Գեւորգ Մելիք - Կարակողովր Հայտարարել է. «Հայաստանի քաղաքականությունը բարենպաստ է Ռուսաստանի Հանդեպ: Այն Հնարավոր է դարձնում մինչեւ անգամ Ռուսաստանի Հետ Հայաստանի վերամիավորումը: Եթե անգամ այս կամ այն արտաքին գործուներր ազդեցություն տակ Հայաստանի կառավարությունը ստիպված լինի այլ բնույթի պաշտոնական Հայտարարություններ անել, ապա ... դրանք պետք է գիտել որպես Հարկադրված քայլեր»:³

... Տեր Կարապետովի՝ կարծիքով, - նշվում է նույն ամփոփագրում, - Հայաստանի վերամիավորումը Հնարավոր կդառնա այդ ուղղությամբ ուսական պետական իշխանությունների ակտիվ եւ իրական քայլեր ձեռնարկելու դեպքում: Հայաստանը զրկված է այդ ուղիով ինքնուրույն քայլեր կատարելու Հնարավորությունից»:⁴

Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության գործերի Հավատարմատար Ա. Զամայանը 1918 թ. օգոստոսի 8-ի N 286 նամակում՝ ուղղված Մոսկվայի Հայոց Ազգային կոմիտեին եւ Հայաստանի Ապահովության խորհրդին գրում է. «Ռուսներն ընդհանրապես դեպի մեզ բարեկամաբար են տրամադրւած, բայց նրանք քաղաքական կշիռ չունեն Անդրկովկասում: Մեր ու նրանց մեջ տարաձայնություններ չեն եղել եւ չկան»:⁵ Քաղաքացիական պատերազմի սկզբնական շրջանում Ռուսաստանը Անդրկովկասում ակտիվ գիվանագիտական գործունեություն չէր վարում. «Ռուսաստանի Համար, - գրում է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, - այնքան էլ արժեք չէր Հայաստանը, որ մտածեր իւր փրկութեան Համար: Նա զբաղված էր իւր ներքին գործերով»:⁶ Երկրի այդպիսի բարդ քաղաքական պայմաններում Դաշնակցության պաշտոնական «Զանգ» թերթը 1918 թ. դեկտեմբերի 8-ի «Ռուսաստանն ու Հայաստանը» խմբագրականում իր վերաբերմունքն է արտահայտում Հայ - ուսական Հարաբերությունների նկատմամբ. «Արդ, ի՞նչ է լինելու մեր դիրքը վերածնվող Ռուսաստանի Հանդեպ, մեր, որ «Մրկիււ եւր գառւած»:⁷ Իւրաքանչիւր քաղաքացի պարտական է ունենալ այս Հարցի պատասխանը»:

Մեր յարաբերությունը դեպի Ռուսաստանը պայմանաւորւում է քաղաքական այն կացութեամբ, որ առաջ եկավ մեզից անկախ եւ մեր կամքին Հակառակ: Մենք չէինք ուզում բաժանել Ռուսաստանից, բայց մեզ բաժանեցին: Մենք նպատակ

¹ Государственный архив Российской Федерации (այսուհետև՝ ԴԱ ՐԲ), ֆ.5827, օպ.1, Ժ.241, Լ.6, Դենիկին Ա.Ի., Ծերկի ռուսկոյ սմուտի, Մոսկա, 1991, Ե.140 - 141, Դենիկին Ա.Ի., Ծերկի ռուսկոյ սմուտի: Բելոե ծաւառնե Եւ Բորբա ծաւառնե Կոսովոյ արմի, Մայ-օկտաբր, 1918 (Վոսփոմինանիա, Մեմուարի).- Ե.85,,Վոփրոս Իստորիի”, N 3, 1992, Ե.94 - 95.

² Նկատի ունի 1918թ. Հունիսի 3-ի Բաթումում Հայաստանի Հանրապետության խաղաղարար պատվիրակության նախագահ Ա.Մատիսյանի ստորագրած պարտավորագիրը, - Գ.Պ.:

³ Կղզետական կուսակցության Անդրկովկասյան կոմիտեի ներկայացուցիչ է. - Գ.Պ.:

⁴ ԴԱ ՐԲ, ֆ.446, օպ.2, Ժ.132, Լ.86, Դենիկին Ա.Ի., Ծերկի ռուսկոյ սմուտի, Մոսկա, 1991, Ե.146, Դենիկին Ա.Ի., Ծերկի ռուսկոյ սմուտի: Բելոե ծաւառնե Եւ Բորբա ծաւառնե Կոսովոյ արմի, Մայ-օկտաբր, 1918 (Վոսփոմինանիա, Մեմուարի).-Ե.91-92.

⁵ ՀԱԱ, ֆ.Պ-276, ց.1, Գ.22, Թ.7, Գ.37, Թ.19:

⁶ Ռուբեն, Հայ յեղափոխանի մը յիշատակները, Հատոր է, Թեհրան, 1982, էջ 137:

չունէինք անկախութիւն յայտարարելու, բայց մեզ ստիպեցին: Դողալով մեր ժողովրդի ֆիզիկական գոյութեան վրայ՝ մենք արինք այնպիսի քայլեր, որ ուրիշ դեպքում չէինք անի: Ամենից քիչ սուբյեկտիւ հանգամանքները դեր կատարեցին Հայաստանի Հանրապետութիւնն ստեղծելիս: Եւ նոյն դրութիւնը, գծաթառարար, մնում է եւ այսօր: Մեր աշխարհագրական դիրքը, քաղաքական պայմանները վճարական նշանակութիւն ունեն մեր ընթացքը որոշելիս: Ոչ թե մենք պիտի վճռենք մեր քաղաքական ճակատագիրը, այլ մեզնից դուրս գտնուող եւ մեր կամեցողութեանը չենթարկուող ուժերը:

Հայաստանն այսօր անկախ է, բայց անկախութիւնը մեզ համար իդեալ չէ, ինչպես իդեալ չէ եւ ուրիշ որեւէ քաղաքական ձեւ: Մեր գերագույն նպատակն է ապահովել Հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւնը եւ նրա սոցիալ-տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման հնարաւորութիւնների մաքսիմումը: Եւ այս տեսակետից կարող են լինել պայմաններ, ինչպես պատահեց Բրեստ-Լիտուսկից յետոյ, որ մենք ստիպված լինենք առնել այն ինչ որ մեզ տան կամ ինչ որ թելադրեն օրյեկտիվ Հանգամանքները: Կարող է պատահել, որ Հայաստանը ճանաչվի իբրեւ անկախ պետութիւն, կարող է լինել եւ հակառակը, այսինքն՝ նա մտցւի Թեղեքատի Խուսափանի շտապների մեջ: Երկու դէպքում էլ Հայ գեմմորատիան կուլտուրական անիղելի կապերով կապւած կմնայ ռուսական մեծ գեմմորատիայի հետ:

Կլինի Հայաստանն անկախ, թե նա կլինի ռուսական մի շտատ, Հայ գեմմորատիան երբէք չի մոռանայ քաղաքակրթական այն բարձր աւանդները, որ նա ստացել է Ռուսաստանի ազատասեր մասից: Վերջին մի դարի հայոց պատմութիւնը եւ ներկայ յեղափոխական շարժման ընթացքին Հայ գեմմորատիայի բունած ընթացքը մի բան միայն կարող են վկայել, որ մեծ Ռուսաստանն ու փոքրիկ Հայաստանը կապւած են իրար հետ շատ ամուր կապերով եւ աշխարհի բախտը որոշող ուժերին կմնայ վճռել, թէ այսուհետեւ որոնք են լինելու այդ կապեր՝ միայն կուլտուրական, թէ եւ քաղաքական պետական»:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան պաշտոնական դիրքորոշումը Հայ - ռուսական հարաբերութիւնների վերաբերյալ ներկայացված է Հ. Քաջազնունու կազմած ժամանակավոր կառավարութեան հայտարարում. «Ռուսաստանի հեռանալը Անդրկովկասից ուղղակի գծաթառութիւն է Հայաստանի համար: Դա մեզ համար ցանկալի չէր եւ եթե Ռուսաստանը երբեւէ վերադառնա Անդրկովկաս, կտանա մեր աջակցութիւնը: Սակայն մեր ընթացիկ քաղաքականութիւնը չի կարող կառուցվել ռուսական կողմնորոշման վրա:

Ներկա պահին Ռուսաստանը մեզ ոչնչով օգնել չի կարող (սոսքը գնում է տեղում իրական օգնութեան եւ ոչ թե կոտանդնուպոլսի խորհրդածողովում դիվանագիտական աջակցութեան մասին):

Այդ պատճառով ես կարծում եմ, որ Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական խաղերը կարող են կործանարար լինել:

Դա կուժեղացնի թուրքերի կասկածամտութիւնը եւ նրանք չեն վարանի դիմելու համապատասխան միջոցների Ռուսաստանի հետ մեր համագործակցութիւնը խափանելու համար: ... Ռուսական կողմնորոշումը քաղաքական ուղղութիւն է, որը կարող է անհրաժեշտ լինել ապագայում, սակայն այժմ այն կարող է հանգեցնել նոր բարդացումների...» (ընդգումը մերն է, - Գ.Պ.):

Հայաստանի ժամանակավոր կառավարութեան հայտարարը Հ. Քաջազնունին եղբարձարում է. «Այսպիսին է քաղաքականութիւնը, որը ես մտադիր եմ վարելու: Այն թելադրված է այսօրվա իրավիճակից: Եթե իրավիճակը փոխվի, իսկ դա մեր օրերում կարող է պատահել ամեն ինչ, եւ քաղաքական ուղու կտրուկ շրջադարձի կարիք զգացվի, այդժամ ես իմ տեղը կզիջեմ այլոց, որոնք ավելի լավ կգնահատեն ստեղծված իրադրութիւնը եւ երկիրը կտանեն նոր ճանապարհով...»:

Ի՞նչ է ի նկատի ունեն Հ. Քաջազնունին, հայտարարում չեղեցիով, թե «Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական խաղերը կարող են կործանարար լինել»:

1918 թ. օգոստոսի 3-ին, Հայաստանի Խորհրդի երկրորդ նիստում Հ. Քաջազնունին ներկայացրեց կառավարութեան հայտագիրը երկրի ներքին եւ արտաքին քաղաքական դրութեան մասին, սակայն կառավարութեան պաշտոնական դիրքորոշումը Հայ - ռուսական հարաբերութիւնների վերաբերյալ չհրատարակեց, մի հանգամանք որը գծգոհութիւն հարուցեց խորհրդարականներ Ա. Խոնդկարյանի, Ա. Մելիքյանի եւ Ս. Մամիկոնյանի կողմից: Բանն այն է, որ Հայաստանի Խորհրդում Հայ-ռուսական հարաբերութիւնների մասին կառավարութեան հայտագրի հրատարակումը հղի էր անկանխատեսելի հետեւանքներով: Այն կարող էր աւելի տալ Թուրքիային նոր ռազմական գործողութիւններ սկսել Հայաստանի դեմ: Դեռեւս 1918թ. Հունիսի 3-ին Բաթումում Հայաստանի խաղաղարար պատվիրակութեան ղեկավար Ա.Պատիւյանը Թուրքիայի ճնշման ներքո ստորագրել էր մի փաստաթուղթ եւ ստանձնել որոշակի պարտավորութիւն՝ «Հայաստանի Հաշտարար պատվիրակութիւնը, հաշվի առնելով Ձեր գերազանցութեան հետ ունեցած բանակցութիւնները, Օսմանյան կայսրութեան եւ Հայաստանի միջեւ հաշտութեան եւ բարեկամութեան մասին պայմանագրի կնքման առիթով պատիվ ունի հավաստիացնելու հետեւյալը.

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը պարտավորվում է պատերազմի ամբողջ ընթացքում չպահպանել եւ ոչ մի դիվանագիտական կապեր այն պետութիւնների հետ, որոնք գտնվում են պատերազմական վիճակում Օսմանյան կայսրութեան հետ» (ընդգումը մերն է, - Գ.Պ.):

Ինչպես երեւում էր հունիսի 3-ի փաստաթղթից Հայաստանը պարտավորվում էր մի կողմից պատերազմի ողջ ընթացքում կապեր չունենալ Համաձայնութեան երկրների, այդ թվում նաեւ Ռուսաստանի հետ, մյուս կողմից հանրային կարծիքին ներկայացնել այդ փաստաթուղթը, ինչը նշանակում էր փորձութեան ենթարկել Հայաստանի կառավարութեան վարկը, որովհետեւ «Ռուսահայերը, - գրում է Ա. Ջամալյանը, - երազում էին ռուսական տիրապետութեան վերադարձի մասին»:

Իսկ ինչ է ի նկատի ունեն Հ. Քաջազնունին, երբ հայտարարում նշում էր, թե «ներկա պահին Ռուսաստանը մեզ ոչնչով օգնել չի կարող»: Բանն այն է, որ Ռուսաստանը սովյալ պահին գտնվում էր քաղաքացիական պատերազմի հորձանուտի մեջ եւ երեք՝ խորհրդային, կառավարական եւ Կոչակի հակամարտ ուժերից որեւէ մեկի վերջնական հաղթանակը դեռեւս առկում էր: Հլուսիսային Կողմիս եւ Դոնի Հանրապետութեան Հայ գիւմրականների կոմիսար Սիբաք Գրիգորյանը 1918թ. հուլիսի 21-ին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային (Կենտրոնական) խորհրդին ուղղված նամակում գրում է. «...այժմ ամբողջ Ռուսաստանը ներկայացնում է մի հսկայական քաղաքացիական կռիվ վայր, ուր առաջ են եկել բազմաթիվ ֆրոնտներ եւ ազգաբնակչութիւնը բաժանված գանազան խմբերի՝ իրար կոտորում են: Թե այս ընդհանուր բոսոսից ինչպիսի իշխանութիւն առաջ կգա, կպարզվի շատ մոտ ապագայում»:

Իրականում Ռուսաստանն էլ դեռեւս կազմակերպված պետութիւն չէր եւ քաղաքական կշիռ չունէր Անդրկովկասում: Արտաքին աշխարհից ամբողջովին մեկուսացված Հայաստանի Հանրապետութիւնը հարկադրաբար խախտելով Բաթումի 1918թ. հունիսի 3-ին խաղաղարար պատվիրակութեան ստորագրած պարտագրագիրը եւ հունիսի 4-ի պայմանագրի սահմանված պայմանները խիստ զգուշորեն, զազտին փորձում էր ուղիներ որոնել կապեր հաստատելու համար Ռուսաստանի թե՛ խորհրդային եւ թե՛ ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ անտեսելով այդ երկրում ընթացող արյունալի քաղաքացիական պատերազմը: Ռուսաստանի հետ կապերի հաստատման մի շարք լուրջ գրգայատճառները եւ կուսակցված բազմաթիվ անհավաղ լուծում պահանջող խնդիրները երկրի անկախացման առաջին միտններին ծանրակշիռ ու բազմազան էին, այնպես որ չէին կարող անուշադրութեան կամ անտարբերութեան մատնվել Հայաստանի խորհրդի եւ

¹ Տես «ՎԷԽ» ամսագիր, 1934, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 92 - 93, 96,98:

² Մինչեւ վերջերս Հայտնի չէր Հայ պատմագիտութեանը,- Գ.Պ.:

³ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.32, թ.6, (գործավարական թարգմանութեան ֆրանսերենից):

⁴ Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, հունիս, 1924, էջ 78:

⁵ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.158, թ.51:

¹ «Ջանդ» թիւթ, 8 դեկտեմբերի, 1918թ., ՀԱԱ, ֆ.Կ-1022, ց.4, գ.48, թ.1 - 4:

² ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց.1, գ.10, թ.12:

³ Նույն տեղում, թ.15:

կառավարութեան կողմից: Կարելոր էր այն, որ ապովինելով Ռուսաստանի բարյացկամ վերաբերմունքին, Հայաստանի նորակազմ կառավարութիւնը փորձում էր Ռուսաստանի տարբեր քաղաքական վարչաձեւերի ձգտող պետական կազմավորումների կողմից ճանաչել տայու սեփական պետութեան անկախութիւնը եւ ապահովելու երկու երկրների բարեկամական հարաբերութիւնները: Հուլիսի էին տաժու, թե՛ Ռուսաստանը որեւէ կերպ կթեթեւացնի Ազրբեջանի ու Վրաստանի մշտական ճնշումներն ու թշնամանքը, կհեզգրացնի Թուրքիայի կողմից Հայաստանին մշտապես սպառնացող վտանգը: Արտաքին աշխարհից բրդորովին կտրված Հայաստանը ակնկալում էր, որ Ռուսաստանից կհերկրի հացահատիկ, գինք, դիւնամիթերք եւ այլ կենսականորեն անհրաժեշտ ապրանքներ՝:

Հայաստանի կառավարութիւնը մտահոգված էր՝ ուղիներ որոնելու առաջին աշխարհամարտի տարիներին Ռուսաստանի հարավում կուտակված, արեւմտյան ուղղմամբ հարմարեցված, գերմանական ու ավստրո-հունգարական գերութիւններից տուն վերադարձող նախկին ցարական բանակի հազարավոր հայ սպաներին ու զինվորներին հայրենիք տեղափոխելու խնդրով: Կարելորվում էր օժանդակել Ռուսաստանի Հարավի Դոնի, Կուբանի, Թերեքի եւ Հյուսիսային Կովկասի հայ համայնքների կազմակերպմանը եւ օգտագործելու նրանց մտավոր ուժը եւ նյութական միջոցները հայրենիքին օգնելու համար: Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Կուբանի երկրամասի, կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցութեան» միջեւ ապրանքափոխանակութիւն իրականացնելը անհապաղ լուծում պահանջող խնդիրներից էր: Հայաստանի կառավարութիւնը նախատեսում էր Եկատերինոգար ուղարկել հայկական կոնյակ, սպիրտ, բամբակ, կաշի եւ այլ ապրանքներ, իսկ Եկատերինոգարից ստանալ հաց, սննդամթերք, գինք եւ այլ անհրաժեշտ ապրանքներ:

Ռուսաստանի հետ կապերի հաստատման կարելոր պատճառներից մեկը, անշուշտ հրատապ եւ հիմնավոր լուծում պահանջող գաղթականութեան խնդիրն էր:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքով հայ ժողովրդի մի հատվածը հարկազրկված թողել էր իր հայրենիքը եւ հաստատվել մերձակա ու հեռավոր երկրներում, այդ թվում նաեւ Ռուսաստանում: Միայն Ռուսաստանի Հարավի՝ Դոնի, Կուբանի, Թերեքի երկրամասերի եւ Հյուսիսային Կովկասի մի շարք բնակավայրերում պատերազմի ընթացքում հանգրվանել էին շուրջ 200 հազար հայ գաղթականներ ու մոտ 5 հազար ուղղմագրիներ, որոնք գտնվում էին միանգամայն ծանր ու անօգնական վիճակում: Այդ ողբերգական իրադարձութիւնների ակնատեսն Ռուբեն Դարբինյանը իր հուշերում գրում է՝ թե՛ Արեւմտյան Հայաստանից առաջին աշխարհամարտի տարիներին հարավային Ռուսաստան եւ Հյուսիսային Կովկաս գաղթած հայերը այնքան շատ էին, որ ամենուր լսվում էր մայրենի լեզուն. «որ երբէմն կթվեր, թէ կը գտնուէիր ոչ թէ Ռուսաստանի, այլ Հայաստանի մեջ»¹: Եթե 1917 թվականին Հյուսիսային Կովկասում հայ գաղթականների թիվը հասել էր 70 հազարի², ապա 1919թ. հունվարին այն կազմեց շուրջ 100 հազար³:

«Հորիզոն» պարբերականն անդրադառնալով գաղթականութեան ծանր ու ողբերգական վիճակին՝ տեղեկացնում է, որ միայն Եկատերինոգարում ապաստանած շուրջ 8 հազար, Վլադիկավկասում՝ 10 հազար եւ Արմավիրում՝ 18 հազար հայ գաղթականներ անօթեւան են եւ անօգնական, մնացել են ամբողջովին

բաց երկնքի տակ եւ ամեն օր սովից ու հիվանդութիւններից մահանում է տանյակից ավել մարդ⁴: Դոնի եւ Հյուսիսային Կովկասի հայ զինվորականների կամիսար Ս.Գրիգորյանը եւ Կիեւից Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետութեան զինանագիրական մեխիայի ներկայացուցիչ Գ.Չամոյանը՝ եւ այդ շրջանների հայ ազգային կազմակերպութիւնների մի շարք ներկայացուցիչներ տազնապով դիմում են Թիֆլիսի Հայոց Ազգային (կենտրոնական) խորհրդին, Հայաստանի կառավարութեանը խնդրելով շտապ միջոցներ ձեռնարկել գաղթականներին, ուղղմագրիներին օգնելու եւ նրանց հայրենիք վերադառնալու համար: Ս.Գրիգորյանը 1918թ. հունիսի 28-ին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային (կենտրոնական) խորհրդին ուղղված նամակում տեղեկացնում է, որ. «Չափից դուրս վատ վիճակի մէջ են գտնուում գաղթականները: Շէնքերի բացակայութեւն, հացի, ջրի պակասը, լաւ կազմակերպողներ չլինելը եւ մանաւանդ տեղական իշխանութիւնների եւ ուսւ ժողովրդի անբարեհաճ վերաբերմունքը ստեղծում են սոսկալի ծանր վիճակ հայ գաղթականներին համար: Շատ յաճախ հազարաւոր մարդիկ թափւած են մնում որեւէ երկրագրական կայսրանում, ուր ոչ հաց է գտնուում, ոչ ջուր եւ տեղական իշխանութիւնը չի թողնում նրանց գնալու իրենց նշանակւած տեղը: ...կան սովամահուցեթեան դէպքեր: Դրանց մի մասը մինչեւ օրս թափւած են մնում... կայսրաններում»:

Սոսկալի պրօվոկացիա է սկսված գաղթականների դեմ: Հայաժոււււ են, անւանելով նրանց աւտօնօմիտսներ եւ ուսւներին Կովկասում թալանողներ, կոտորուղիներ են նրանց այնտեղից դուրս վտնողողներ:

Տեղական հայ կոմիտեները անկարող են գաղթականական գործը կառավարել, չուեն լաւ ոյժեր եւ կազմակերպողներ:

Հարկաւոր է միջոցներ ձեռք առնել, քանի ուշ էլ»⁵:

Մանր էր ու աղետալի հայ գաղթականների ու ուղղմագրիների վիճակը հատկապես այն վայրերում, որտեղ չկային ազգային կազմակերպութիւններ կամ զինանագիրական եւ հյուպատոսական ներկայացուցչութիւններ:

Բերված բազմաթիւ վավերագրերը լույս են սփռում Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան առաջին ամիսներին Հայոց Ազգային (կենտրոնական) խորհրդի եւ կառավարութեան Ռուսաստանի Հանրեպ տարվող պալատի ու գոլուշավոր քաղաքականութեան վրա, անկախ Ռուսաստանում սակա պետական կազմավորումների քաղաքական ուղղվածութիւնից, մի Կանգամանք, որը պայմանավորված էր Հայաստանի համար կենսական անհրաժեշտութեան ունեցող քաղաքական ու անտեսական խնդիրների լուծմամբ:

Երկրի անկախացման սկընական շրջանում Ռուսաստանի խորհրդային եւ ոչ խորհրդային երկրամասեր ու քաղաքներ հայկական տարբեր կիսապաշտոնական պատվիրակութիւններ, սուբհանդակներ էին գաղտնի գործուղվում Հայաստանի աննշվող բազմաթիւ խնդիրներ լուծելու նպատակով:

Հայաստանի անկախացման առաջին օրերից Մոսկվայում էին գտնվում Ռուբեն Դարբինյանը (Արտաշես Չիլիպարյան), Սարգիս Հակոբյանը (Արապիտ Նազարյան) եւ բժիշկ Հակոբ Չավրիեւր (Մոսկվայում էր գեւեւս 1918թ. մայիսի 27-ից), որոնք փորձում էին կանոնավոր հարաբերութիւններ հաստատել խորհրդային Ռուսաստանի հետ, իրավաբանորեն՝ դե յուրե ճանաչել տալ Հայաստանի Հանրապետութեան իրրեւ անկախ պետութիւն եւ օգտագործել նրա հնարավորութիւնները բազմաշարքար հայ ժողովրդին օգնելու համար: Ասկայն Ռուսաստանի խորհրդային իշխանութիւնների հետ անմիջական կապերը հաստատելու հնարավորութիւնները սահմանափակ էին եւ բանակցութիւնները շուրափելի դրական արդուււնք չուղեցին:

Այդ կապակցութեամբ պատվիրակութեան անդամ Ս. Հակոբյանը (Լ. Նազարյան) գրում է. «Թուրքերը մեկ կողմէն երկաթէ օղակի մէջ կառնէին Հայաստանը, իսկ միւս կողմէն զարհուրելի հարւած մը կը պարարասէին Բազուի

¹ Տես Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը լիւշտակները, Է հատոր, էջ 256-257:

² Տես Архив внешней политики Российской Федерации (այսու հետ՝ АВП РФ), փ.148, օп. 3, номер папки 2, д.14, л.3, 4, 5, ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց.1, գ.73, մաս I, թ.129, ՀԱԱ, ֆ.Պ-198, ց.1, գ.12, թ.5, ՀԱԱ, ֆ.Պ-205, ց.1, գ.555, մաս I, թ.144, ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.498, թ.23, «Աշխատավոր», 20 մայիսի, 1919թ., Թիֆլիս, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1940, թիվ 10, օգոստոս, էջ 79, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1940, թիվ 11, սեպտեմբեր, էջ 133:

³ Տես Հակոբյան Հ., Տարագիր հայութեան հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական եւ իրավական հիմքերը, Երեւան, 2002, էջ 213-216, 256, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1947, թիվ 4, հուլիս-օգոստոս, էջ 82:

⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1960, թիվ 8, օգոստոս, էջ 25-26:

⁵ Տես ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.498, թ.23:

⁶ Տես Հակոբյան Հ., Տարագիր հայութեան հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական եւ իրավական հիմքերը, Երեւան, 2002, էջ 214:

¹ Տես «Հորիզոն», 21, 25 օգոստոսի, 1918թ., Թիֆլիս, «Հորիզոն», 4, 13, 24, 29 սեպտեմբերի, 1918թ. Թիֆլիս:

² Տես ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.73, մաս I, թ.128-129, ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.210, թ.8, «Աշխատավոր», 20 մայիսի, 1919թ., Թիֆլիս:

³ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.158, թ.40-42, 48-49, «Հորիզոն», 21 օգոստոսի, 1918թ., Թիֆլիս:

գեմ: Հայաստանը դուրսէն օգնութիւն ստանալու ոչ մէկ յոյս ունէր, մինչ գիշատչի գրաքննները իր ծեսուած մարմինը անդամատելու ծրագիրներ կործակին:

Այս պայմաններու մէջ նայաւձքը ակամայ պիտի ուղղուէր նորէն դեպի Մոսկովա:

Խորհրդային իշխանութեան Հետ կանոնաւոր յարաբերութիւններ մշակելու մեր առաջին փորձին ճախողումը չլուսահատեցուց: Նկատի ունենալով, որ Հայ ազգեցիկ կոմունիստներէն Մահակ Տէր-Փարբիէլեան իր շատ մը կուսակիցներու պէս անտարբեր էր Հայութեան սպառնացող վտանգին Հանդէպ ու, միեւնոյն ատեն, բաւական մօտ էր Լենինին, խնդրեցինք, որ ջանայ յաջողեցնել մեր այնքան փափազած խորհրդակցութիւնը: Տէր-Փարբիէլեանի գիմումին վրա Լենին կը Հուսանի կազմել երկու կուսակցութեանց ներկայացուցիչներէն յանձնարումը մը եւ ինքը կանաւնէ անոր երեք բոլշեւիկ անդամները, այն է՝ Կամենեւ (իրբեւ յանձնարումը նախագահ), Աւանեսով եւ Տէր-Փարբիէլեան: Դաշնակցութեան կողմէն ընտրեցան՝ Ջուրեան, Ջիլիկարեան եւ ես (Լիպարիտ Նազարյան, - Գ.Պ.):

Առաջին նիստը նշանակած էր օգոստոսի 27-ին Աւանեսովի մօտ: Որոշուած ժամին մենք երեք գնացինք Հոն, երկար սպասեցինք, բայց բոլշեւիկներէն ոչ ոք չեկաւ: Նոյն գիշերը Ջուրեան եւ ես ձերբակալեցանք ... Ամիսներ յետո, երբ արդէն ելած էի քանտէն, կարեւոր բոլշեւիկ մը վրդովումով կը պատմէր ինձի, թէ Աւանեսովը եւ իր արբանեակները յաջողած էին ոչ միայն անգամ մը եւս վիճեցնել խորհրդակցութիւնը, այլ եւ մեզ ձերբակալելու արտօնութիւնը ստանալ:

Մեր գեմ գործ դրւած այս բացատիկ միջոցի ձեւական առիթը Հետեւեալն էր. երբ անգլիացիները 1918-ի ամառը Բագուի մէջ ձերբակալեցին Ա.Շահումեանը եւ իր ընկերները, Մոսկովայի մէջ կարգ մը բոլշեւիկներ պահանջեցին իրբեւ պատանդ առնել Հոն գտնուող ծանօթ մենչեւիկները, էսերները եւ դաշնակցականները, վասնզի այդ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներէն կազմուած Բագուի կառավարութիւնը կը նպատակէր եղեր անգլիացիներուն: Այս պահանջը փութաց կատարել միայն «Հայկական կոմիտարիատը» ու ձերբակալել տուաւ դաշնակցականները:

Մենք մնացինք բանտը մինչեւ 1919 թ. մարտ ամիսը, միշտ գնդակահարման սպանդախիթի սակ: Ապա մէկ ամբողջ տարի ալ պահեցին մեզ Մոսկուայի մէջ ու միայն 1920-ի գարնան իրաւունք տւին մեկնելու արտասահման: Դժբախտաբար այդ իրաւունքէն կարողացայ օգտուել միայն ես, իսկ Հէք Ջուրեանը, որը կաշխատը Հիւանդանոցի մը մէջ, վարակվեցաւ բժաւոր տիֆէ ու մեռաւ (1920 թ. փետրվարի 20-ին, - Գ.Պ.):»:

Խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչների եւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատվիրակների միջեւ բանակցութիւններ էին ընթանում նաեւ Բեռլինում: 1918թ. օգոստոսի 19-ին Հայոց Ազգային (Կենտրոնական) Խորհրդին եւ կառավարութեանը ուղղված նամակում Հայկական պատվիրակութեան ղեկավար Հ.Օհանջանյանը գրում է, որ «...անկախութեանը (Հայաստանի Հանրապետութեան.- Գ.Պ.) հակառակ է Ռուսաստանը»: Նույն խնդրով 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին Հ.Օհանջանյանը եւ Գ.Չամոյանը Բեռլինում Հանդիպում ունեցան խորհրդային դիվանագետ Ադոլֆ Իոֆֆեի Հետ*, որը նույնպէս ավարտվեց անարդյունք. «... Մենք Ձեզ Հայերիդ, - ասում է Իոֆֆեին, - փրկում ենք կոտորածից եւ ոչնչանալուց եւ Հիմա սպասում ենք, որ դուք խոսք չեք բարձրացնի անկախութեան մասին, վոչ էլ գանազան գրամներ կպահանջեք մեզից, իրբեւ մի առանձին մարմին: Երբ ես նրան ասացի, - գրում է Հ.Օհանջանյանը, - որ ստացել եմ առաջարկութիւն արտաքին գործոց նախարարութիւնից բողոքելու այն բանի դեմ, որ Ռուսաստանը՝ մեր անկախութիւնը չի ընդունում - ուղղակի կատարեց եւ փրփուրը բերանին սկսեց ճառախոսել, որ մենք իրենց օգնելու փոխարեն՝ Հայաստանը փրկել ստճելների կոտորածից, մտածում ենք անկախութեան մասին եւ մտածում ենք մեր

դասակարգային մանր բուրժուական շահերը սպահովել Հայ բանվորութեան եւ աշխատավոր՝ գյուղացիութեան Հանդեպ եւ այլն եւ այլն: Ավսից երկուս եւ կես ժամվա տար վիճարանութիւն, որից կարելի է գալ այն եզրակացութեան, որ այդ Հաստագրութիւններն ոչինչ չի կարելի Հասկացնել եւ նրանք անկախութեան ընդունելու մասին, առանց գրախ ազգեցութեան, չեն էլ մտածի երբեք: ... Դուրս եկանք ոչինչ չը ստացած եւ նույնիսկ մի բան էլ մենք պարտք մնացինք, որ խանդաւորւմ ենք Իոֆֆեիներին փրկել Հայաստանը Տանկաստանի ճանկերից»:

Հայաստանի կառավարութիւնը լուրջ ջանքեր գործադրեց Կուրանի Հակարուշեւիկյան երկրամասային կառավարութեան եւ Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի Հրամանատարութեան Հետ սերտ կապեր Հաստատելու նպատակով, ակնկալելով նրանց աջակցութիւնը Հայ ռազմագերիներին եւ դաղթականներին Հայրենիք տեղափոխելու, Հացի, սննդամթերքի, ռազմական Հագերձանքի եւ այլ խնդիրների լուծման գործում:

Հարկ է նշել, որ Կամավորական բանակը մինչեւ 1918 թ. նոյեմբեր ամիսը ամուր կազմակերպված պետական կազմավորում էր եւ Անդրկովկասում քաղաքական վարկ չուներ:

Իեւեւս 1917թ. նոյեմբերի Հեղաշրջման օրերին Պետրոգրադից Նովոչերկասկ փախուստի դիմած գեներալ Միխայիլ Ալեքսեևը* անմիջապէս կազմակերպեց Հակարուշեւիկյան ուղղվածութեամբ զինված ուժեր, որը պաշտոնապէս անվանվեց Կամավորական բանակ եւ որին ակնվորեն աջակցեց Դոնի զինվորական կառավարութեան ղեկավար, ատաման Կայդիներ, միասնական ուժերով բոլշեւիկներին Հարվածելու Համար: Կամավորական բանակը բոլշեւիկ մի գեմ միասնական պաշարի Հավաքատեղի բնարեց Դոնը, որտեղից Հարվածելու էր Կուրանի խորհրդային իշխանութեանը: 1918թ. հունիսին Կուրանի գեմ սկսված Կամավորական բանակի Հորդ արշավանքը ավարտվեց Հաղթանակով. օգոստոսի 3-ին գրավվեց Եկատերինոգրաբը, որը դարձավ Հակարուշեւիկյան Կամավորական բանակի Հրամանատարութեանը կից «Հատուկ խորհրդակցութեան» մայրաքաղաքը³: Այնուհետեւ եկատերինոգրաբը դարձավ Կամավորական բանակի քաղաքական, տնտեսական, ռազմական ու դիվանագիտական գործունեութեան կենտրոնը: Օգոստոսի 18-ին Վ.Շուլցիներ՝ կողմից կազմած «Հատուկ խորհրդակցութեան» կանոնադրութիւնը Հաստատվեց գեներալ Մ. Ալեքսեևի կողմից:

«Հատուկ խորհրդակցութեան» նպատակն էր ամբողջութեամբ վերականգնել Ռուսաստանից անջատված անկախ պետական կազմավորումները, պետական կառավարումը եւ տեղական մարմինների գործունեութիւնը ենթարկել Կամավորական բանակի «Հատուկ խորհրդակցութեանը»⁴: «Հատուկ խորհրդակցութեան» նախագահ՝ նշանակվեց գեներալ Մ. Ալեքսեևը, տեղակալներ՝ գեներալներ Ա.Դենիկինը, Ա.Դրագոմիրովը,⁵ Ա. Լուկոմսկին:⁶ Փաստորեն Ռուսաստանը

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց.2, գ.11, թ.73, Տե՛ս նաեւ 1918թ. հոկտեմբերի 13-ին Կիւիւց Գ.Չամոյանի նամակը ուղղված Թիֆլիս՝ Արշակ Չամալյանին, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.73, մաս 1, թ.68:

² Ալեքսեև Միխայիլ Վասիլևիչ (1857-1918), ցարական բանակի զորավար, գեներալ-ալյուստանտ (1915), գրադցրեւ է մի շարք բարձր զինվորական պաշտոններ, Գերագույն Գլխավոր Հրամանատար (1917 մարտ-մայիս), Հոկտեմբերյան Հեղաշրոււմից Հետո անցել է Ռուսաստանի Հարավ, Կամավորական բանակի կազմակերպիչ, 1918թ. օգոստոսից Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցութեան» նախագահ:

³ Տե՛ս Դրուկան Գ.Ա., Антисоциалистическое правительство России, Москва, 2000, с.124.

⁴ Տե՛ս Դրուկան Գ.Ա., Антисоциалистическое правительство России, Москва, 2000, с.124.

⁵ Տե՛ս Դրուկան Գ.Ա., Антисоциалистическое правительство России, Москва, 2000, с.124.

⁶ Տե՛ս Դրուկան Գ.Ա., Антисоциалистическое правительство России, Москва, 2000, с.124.

¹ «Դրոշակ» ամսագիր, N 8-9, 1928, օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 233:

² ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.2, գ.135, թ.6:

* Իոֆֆե Ադոլֆ Արքամովիչ (1883 - 1927), խորհրդային պետական, կուսակցական գործիչ, Բրեստի բանակցութիւններում խորհրդային պատվիրակութեան անգամ, Բեռլինում Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ է:

տանի Հարավում ստեղծվեց երկիրչխանութուն՝ Կամավորական բանակի Հրամանատարութիւնը եւ «Հատուկ խորհրդակցութիւնը»՝ որպէս նրա քաղաքական մարմին: Վերջինս փաստորեն կատարում էր կառավարութեան գործառնութիւնը, իր մեջ ներառելով արտաքին եւ ներքին գործերի, արդարադատութեան, ֆինանսների, ճանապարհահիմնութեան, առևտրի եւ արդյունաբերութեան եւ այլ նախարարութիւններ: 1918 թ. սեպտեմբերի 25-ին գեներալ Մ. Ալեքսանի մահաց շնորհիւ գեներալ Ա. Դենիկինը սեպտեմբերի 28-ին Կամավորական բանակը վերակազմավորեց եւ հռչակեց իրրեւ Ռուսաստանի Հարավի գինոված ուժերի եւ գլխավոր Հրամանատարութեանը կից՝ «Հատուկ խորհրդակցութիւնը»: «Հատուկ խորհրդակցութեան» նախագահ նշանակեց, գեներալ Ա. Դրագոմիրովը, որը ենթարկվեց գլխավոր Հրամանատար գեներալ Ա. Դենիկինին: Ռուսաստանի Հարավի գինոված ուժերի գլխավոր Հրամանատարութեան կից «Հատուկ խորհրդակցութեան» գլխավոր նպատակը Հակաբոլշևիկյան ուժերի միավորումն էր, իսկ քաղաքական կարգադրութիւնը՝ «Անբաժանելի միացյալ Ռուսաստանի» վերականգնումը մինչեւ 1914թ. օգոստոսի 1-ի սահմանները:

Գեներալ Ա. Դրագոմիրովը ներկայացնում է «Հատուկ խորհրդակցութեան» գործունեութեան ծրագիրը.

1. Կամավորական բանակի ազդեցութեան տակ գտնվող տարածքներում մշակել պետական կառավարման եւ տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեութեան վերականգնմանը վերաբերող հարցերը:

2. Ընդունել վերոհիշյալ տարածքների կառավարմանն ու Ռուսական կայսրութեան վերականգնմանն օժանդակող ժամանակավոր օրենքներ:

3. Գնահատելով նախկին Ռուսական կայսրութեան բոլոր նահանգներում տիրող իրավիճակը եւ նրանց կառավարութիւններին ու քաղաքական կուսակցութիւններին Հետ Հարաբերութիւններ Հաստատելով՝ կազմակերպել Մեծ Ռուսաստանի վերականգնմանն ուղղված Համատեղ աշխատանքներ:

4. Հարաբերութիւններ Հաստատել Համաձայնութեան երկրների ներկայացուցիչների հետ եւ Կամավորական բանակի Հիմնական նպատակների իրագործմանը նպաստող գործողութիւնների ծրագիր մշակել:

5. Հայտնի պետական գործիչներին, տեղական ինքնակառավարման մարմիններին ներկայացուցիչներին, առևտրի, արդյունաբերութեան եւ ֆինանսների ոլորտների գործիչներին ներգրավել պետութեան կառուցման գործընթացի մեջ»:

«Հատուկ խորհրդակցութեան» կազմում որպէս բաժնի պետեր ընդգրկվեցին. նախկին ռուսական կայսրութեան արտաքին գործերի նախարար Մ. Սազոնովը՝ գրիվանադիտական, Օ. Հէյմանը՝ ֆինանսական, Վ. Լեբեդեւը՝ առևտրի, արդյունաբերութեան եւ մատակարարման, Է. Շուբերսկին՝ ճանապարհների եւ Հաղորդակցութեան, գեներալ Ա. Մախարեևին՝ արդարադատութեան, գեներալ Ա. Լուկոմսկին՝ ուղղափառության, Վ. Ստեպանովը՝ պետական վերահսկողութեան: Հրավիրվեցին նաեւ պետական քաղաքական մի շարք անվանի նախկին գործիչներ՝ Վ. Մալխոլովը (Լոնդոնում ժամանակավոր կառավարութեան նախկին գեներալ), Ա. Իզվոլսկին՝ (նախկին գեսպան Փարիզում), Ա. Նեստորովը, Վ. Շուլցին, Մ. Վիլնովը, Ն. Աստրովը, Պ. Նովոգորոցեւը, Գ. Տրուբեցկոյը, Պ. Միլյուկովը եւ շատ ուրիշներ:

1918 թ. նոյեմբերին, երբ Անտանտը սկսեց Հովանավորել գեներալ Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակին, այն լուրջ սպառնալիք դարձավ բոլշևիկների համար⁴:

Կուբանի Երկրամասի կառավարութեան եւ Կամավորական բանակի գլխավոր Հրամանատարութեան կից «Հատուկ խորհրդակցութեան» միջև գոյութեւն ունեին ներքին տարաձայնութիւններ: Չնայած Կուբանի Երկրամասի գինոված ուժերը գտնվում էին գեներալ Ա. Դենիկինի ընդհանուր Հրամանատարութեան տակ եւ Համատեղ պայքարում էին բոլշևիկների դեմ, սակայն Կուբանի Երկրամասի կառավարութիւնը ձգտում էր անկախութեան: Այդ առիթով ճիշտ է դիտարկել Ռուբեն Դարբինյանը գրելով, թե. «Կուբանցիք «ուկրայնական օրինաւոր» ունեին եւ կը ձգտեն անկախութեան: Չոր. Դենիկինը, որ ռուս կայսրապաշտ մըն է եւ իրական մեջ կը ձգտեր վերակազմել ցարական Ռուսաստանը ամբողջութեամբ, անհաշտ թշնամի էր Կուբանի նախագահի անկախութեան գաղափարին, բնականաբար: Ու թէլեւ Կուբանի գործը ենթակա էր Չոր. Դենիկինի ընդհանուր Հրամանատարութեան եւ Կամավորական բանակի հետ միասին կկովեր բոլշևիկներուն դեմ, բայց խուլ հակամարտութիւն կար Կուբանի եւ Չոր. Դենիկինի միջև: Կուբանը, թէլեւ առերես բարեկամ էր անոր, բայց փաստորեն սպառնալիք կենթարկեր անոր բոլոր ձեռնարկները»:

Կուբանի Երկրամասի կառավարութիւնը եւ Ռուսաստանի Հարավի գինոված ուժերի գլխավոր Հրամանատարութեան կից «Հատուկ խորհրդակցութեան» վերաբերմունքը Անդրկովկասի անկախ Հանրապետութիւնների նկատմամբ միանշանակ չէր: Առաջինը կանգնած էր Ֆեդերատիվ Ռուսաստանի տեսակետին եւ իր մերձավոր խնդիրն էր համարում Կովկասի բոլոր պետութիւնների միութիւնը, այդ թվում «Նաեւ Ազրբեջանի (Ա.Լ. Բիչի արտահայտութիւնը)»՝ բոլշևիկների դեմ միասնական ճակատի ստեղծման համար: Մինչդեռ Կամավորական բանակը դեմ էր Ռուսաստանի մասնատմանը եւ նպատակ ուներ միավորել նրա բոլոր անջատված մասերը: Կամավորական բանակի Հրամանատարութիւնը Ռուսաստանի բոլոր նոր պետական կազմավորումները դիտարկում էր միայն միացյալ Ռուսաստանի գաղափարի նկատմամբ նրա բարեկամական կամ թշնամակ վերաբերմունքից եւ ռուսական պետութեան միավորմանը ստատրիւլ Հնարավորութիւններից ու կարողութիւններից ելնելով: 1918թ. նոյեմբերի 29-ին Կուբանի Երկրամասում Հայաստանի Հանրապետութեան ինֆորմացիոն բյուրոյի պետ Ա. Մալխոլովը գեներալին նշում է. «Այդ տեսակետից Հայաստանը դիտարկվում է որպէս անկախ թափանցանակ կազմավորում, որն առաջին իսկ ներառվորութեան դեպքում կզնա գեպի վերամիավորում, Վրաստանը, ի դեմս նրա կառավարութեան, համարվում է անկախ, թշնամակ կազմավորում, իսկ Ազրբեջանը պետական միավոր չի համարվում, հաշվի առնելով պետական կազմավորման համար պատմական եւ ազգագրական Հիմնավորման բացակայութիւնը, եւ այն համարվում է ավելի եկեղեցական, քան թե քաղաքական միասնութիւն»:

Կամավորական բանակի վերաբերմունքն Անդրկովկասի նորաստեղծ անկախ Հանրապետութիւնների նկատմամբ հստակ արտահայտվեց 1918թ. նոյեմբերի 1-ին գեներալ Ա. Դենիկինի ճառում, որը նա արտասանեց Կուբանի Երկրամասային Ռազայի Հանդիսավոր նիստում:

Ինչպէս վերը նշվեց, Կամավորական բանակը չէր ընդունում ռուսական նախկին կայսրութեան կազմից անջատված անկախ պետութիւնների գոյութիւնը: Այդ խնդրի վերաբերյալ Գ. Չալխուշյանը վկայում է. «Կամավորական բանակը չէր ճանաչում սկզբունքով Հայաստանի Հանրապետութիւնը, դա պարզ էր բոլորիս համար: «Միասնական եւ անբաժանելի Ռուսաստանի» գաղափարը չէր կարող մարտել փոքր անկախ Հանրապետութիւնների երկրի նախկին սահմաններում: ... Չկար ոչ մի տարակուսանք, որ Կամավորական բանակը ցանկանում էր կենդանացնել Հին, մեռած ցարական ռեժիմը եւ նրա կողմից չէին կարող բանել, ապրել, զարգանալ մի նոր թոյլ, երիտասարդ Հանրապետութեան ծիրերը»:⁵ 1918 թ. հուլիսի սկզբին Դոնում «Դոնական Ռեչ» թերթում Հայաստանի

⁴ Լուկոմսկի Ալեքսանդր Սերգեևիչ (1868-1939), ցարական բանակի զորավար, գեներալ լեյտենանտ (1916թ.), վարել է բարձր գինավորական պաշտոններ: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո փախել է մայրաքաղաքից, գործուն մասնակցութիւն է ունեցել Կամավորական բանակի կազմավորմանը, եղել է «Հատուկ խորհրդակցութեան» նախագահի տեղակալ (1918թ. օգոստոս - հոկտեմբեր), Ռազմական վարչութեան պետ (1918թ. հոկտեմբեր - 1919թ. մարտ), մինչեւ Ռուսաստանից գնալը՝ «Հատուկ խորհրդակցութեան» կառավարութեան նախագահ (1918թ. սեպտեմբեր - 1920թ. մարտ):

¹ Вопросы истории, N 6, 1993, с.123, Трукан Г.А., указ.раб., с. 134.

² ГА РФ, ф.446, оп.2, д.33, л.198.

³ Там же.

⁴ Трукан Г.А., указ.раб., с. 138.

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1960, հուլիս, էջ 37 - 38:

² ՀԱԱ, ֆ. Դ-276, ց.1, գ.12, թ.16, ֆ. Դ-200, ց.1, գ.143, թ.203:

³ Նույն տեղում:

⁴ Отдельный оттиск изъ N 63 газеты “Россия”.

⁵ ՀԱԱ, ֆ.4-4033, ց.6, գ.295, թ.30:

Հանրապետության անկախության մասին Ռուբեն Բերբերյանի* Հրապարակված հոդվածներն անբարյացկամորեն ընդունվեց Կամավորական բանակի «Հատուկ խորհրդակցություն» կողմից: Ռ. Բերբերյանը հետագայում այդ իրողությունները վերաբերյալ գրում է հետևյալը. «Մի օր խմբագրատուն է գալիս գորավար Դենիկինի աշխատակից, գինիորական դատախազ գորավար Ռոմանովսկին եւ երկար խոսակցություն է ունենում խմբագրի եւ Բերբերյանի հետ: Ռուս գորավարը հայտնում է նրանց, որ Կամավորական բանակի գլխավոր նշանաբանն է՝ «Մէկ, մեծ եւ անբաժան Ռուսաստան» եւ յանձնարարում է զգուշ լինել եւ թերթի մեջ չառն մեծ տեղ չտալ անկախությունների յայտարարման, օրինակ, ինչպես վերջերս եղած է, Հայաստանի վերաբերյալ»: Այնուհետեւ Ռ. Բերբերյանը բացատրում է, որ թերթը պարտավոր է արձագանքել կատարված պատմական փաստերին: Հայաստանի անկախությունը մի այդպիսի փաստ է: Ինչպես կարող է խմբագրությունը չտեղեկացնել այդ մասին տեղի հայրենիքը: Մանավանդ, որ այդ պատմությունը ձեռք է բերել հերոսական պայքարից հետո: Հետաքրքրական է գեներալ Ռոմանովսկու պատասխանը. «Իմ մեջ կայ եւ գինուորականը եւ օրենքի մարդը: Իբրեւ գինուորական՝ ես ամենամանրամասն տեղեկություններ ունեմ, թե ինչպիսի եղակի թաղութիւն է ցոյց տուել հայ կամավորական զորքը: Արտադրապատ եւ Լարաբրիխէ կոչուած վարիերում: Արտակարգ ոգեւորութեամբ, անտեսելով գոհողութիւնները՝ ջարդել ու յաղթել են գերազանցօրէն իրենցից շատ լավ գինուած թուրք զօրքերին ... Իմ մեջ գինուորականը ասում է. ով իր թաղութեամբ եւ արիւնով ձեռք բերեց իր ազգի յաղթությունը, նա իրաւունք ունի իր ազգի անկախութեան»:

«Ասել է մեր միջեւ տարակարծութիւն չկայ», - Հարցնում է Բերբերյանը: «Իրրեւ գինուորականի հետ չկայ, - պատասխանում է գորավարը, - բայց իրրեւ օրենքի մարդ, պետք ասեմ, որ առանց ուռւ պետութեան հետ համաձայնութեան գալու, դուք չէք կարող միակողմանի որոշումներ տալ»:

Ուսակցութեան վերջին, գորավար խնդրում է, որ այլազգիների անկախութեան հարցում, թերթը այսուհետեւ գործածէ հանդիսատես լեզու եւ չգալթակցեցնող շեշտ ու դիրք»: Հարկ չկա ապացուցելու, որ Կամավորական բանակը չէր ընդունում ուսական նախկին կայսրության կողմից անջատված անկախ պետությունների գոյությունը, չէր ճանաչում նաեւ Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Այնուամենայնիվ, արտաքին աշխարհից ամբողջովին մեկուսացված նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունը փորձում էր ուղիներ որոնել Ռուսաստանի հետ կապեր հաստատելու առանց հաշվի առնելու նրա տարբեր քաղաքական վարչաձեւերը:

Հ.3. Դաշնակցության բյուրոյի եռանդուն գործիչ Սիմոն Վրացյանը 1918 թ. հունիսի վերջին Հատուկ առաքելությամբ Թիֆլիսից մեկնում է Ռուսաստանի տարբեր շրջաններ եւ մինչեւ հոկտեմբերի վերջը լայն գործունեություն է ծավալում Ռուսաստանի Հարավի Կամավորական բանակի հետ կապ ստեղծելու ուղղությամբ, որը «...կարող էր անմիջական օգնություն հասցնել Հայաստանին», - գրում է Ս. Վրացյանը¹: Նա բազմաթիվ հանդիպումներ է ունենում Ռուսաստանի Հարավի Կամավորական բանակի հրամանատարական կազմի հետ, եւ առանձնապես ջերմ ընդունելություն է արժանանում գեներալ Մ. Ալեքսե-ի կողմից, որի «վերաբերմունքը եղել է դեպի հայերը չափազանց բարեկամական»²: Սակայն Կամավորական բանակի հետ կապերի հաստատումը պայմանավորված էր բազմաթիվ դժվարությունների հաղթահարման հետ: 1919 թ. հոկտեմբերի 19-ին Հ.3. Դաշնակցության Կենտրոնական կոմիտեին գրած նամակում Ս. Վրացյանը գրում է. «Ազգային նորհրդի որոշումով գնացել էի Կամավորական Բանակի մօտ: Եղայ Առջի, Եկատերինոգրաբ, Ռոստով, նոր

* Ռ. Բերբերյանը Դոնի Հ.3 դաշնակցական կոմիտեի համանախագահ էր Հ.Տերտեբյանի հետ: ¹ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1940, հոկտեմբեր, էջ 87, նույնը, 1952, դեկտեմբեր, էջ 15: ² «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1940, հոկտեմբեր, էջ 87, նույնը, 1952, դեկտեմբեր, էջ 15: ³ Նույն տեղում: ⁴ Վրացյան Ս., Կեանքի ուղիներով, Դեպքեր, Դեմքեր, Ապրումներ, Ե Հատոր, Բեյրութ, 1966, էջ 14: ⁵ ՀԱԱ, ֆ. Պ-223, ց.1, գ.113, թ.21:

Նախիջևան: Ամէն տեղ ընդունելությունը շատ լաւ էր, Կամավորական բանակի մէջ ջերմ հետաքրքրություն կայ դեպի Հայաստանն ու հայերը եւ գործնական հնարաւորութիւններ չկան: Նախ՝ Հայաստանի եւ Կամավորական բանակի միջեւ ընկած է թշնամի Վրաստանը, որ թող չի տար իր հողի վրայով որեւէ օգնություն հասցնել Հայաստանին: Երկրորդ՝ Կամավորական բանակը ինքն այ այնքան կամավորագրուած եւ ուժեղ չէ, որ ընդունակ լինի իր կամքը պարտադրելու: Բուն Կամավորական բանակի եւ կազակներու յարաբերութիւններն այ շատ լաւ չեն: Երկուսի վերաբերումն էլ մեր հանդեպ շատ լաւ է: Կամավորական բանակին խոստացան մեզ հասցնել որոշ քանակութեամբ փամփուշտ: Կազակներն էլ կըստանանք այդիւր, եթե փոխադրութեան միջոց ապահովենք, որ անկախութեան չափ դժուար է»:

Կամավորական բանակի հրամանատար գեներալ Մ. Ալեքսեևը խոստացավ Կուբանից Հայաստան ուղարկել մեկ միլիոն ուսերու հաց, Ուկրաինայից մեկ միլիոնից 100 հազար ուսերու շաքար «... այն պայմանով, եթե հայերը մի ֆունտ անգամ չառն գրանցից վրացիներին: Վրացիները թույլ չէին տալիս այդ ապրանքները Հայաստան տեղափոխել»²: Այնուամենայնիվ Հայաստանը որոշ օգնություն ստացավ Կամավորական բանակից:

Ինչպես փաստում են արխիվային նյութերը Ռուսաստանի Հարավից հաց, սննդամթերք եւ այլ անհրաժեշտ ապրանքներ Հայաստան առաքելու համար նախաժեշտ էր հաղթահարել որոշակի լուրջ խոչընդոտներ: Գ. Չալխուշյանը, որին Հայաստանի կառավարությունը կողմից հանձնարարված էր Կուբանում հացահատիկ գնելու գործը, գրում է. «Հայաստանին պետք էր հաց: Մենք ցանկանում էինք գնել դրամով: Հացի պահեստը պատկանում էր Ղուբանի (Կուբանի, - Գ.Պ.) կառավարությունը, փոխադրական միջոցները եւ արտահանելու իրավունքը կախված էին Կամավորական բանակից: Ղուբանի կառավարությունը մեզ ասում էր. «Հայերը վրացիների թշնամիներն եք, իսկ վրացիները մեր բարեկամներն են, եթե մի մասը կհանձնենք Վրաստանին, մենք Ձեզ կվաճառենք հաց» իսկ զորավար Դրագոմիրովը մեզ ասում էր՝ «Վրացիները Կամավորական բանակի թշնամիներն են, մենք վախենում ենք, որ դուք հացի մի մասը կհանձնենք նրանց: ... կառավարությունը (Հայաստանի, - Գ.Պ.) ուղարկեց հատուկ պատգամավորություն, որը կորցրեց իր ժամանակը, Հայաստանի դրամը եւ հանդուրժեց չունեցավ»³: Այդ գործընթացին խանգարեց նաեւ ուռւ-վրացական հարաբերությունների սրումը, որի հետեւանքով Կամավորական բանակի «Հատուկ խորհրդակցությունը» արգելեց հացի եւ այլ ապրանքների առքնումը Վրաստան, որից տուժեց նաեւ Հայաստանի Հանրապետությունը⁴: Բայց եւ այնպես Կամավորական բանակը հաց էր վաճառում Հայաստանին, իսկ Վրաստանը պահանջում էր իր մասը. հսկասակ դեպքում բաց չէր թողնում⁵:

1918թ. սեպտեմբերի 13-ին Եկատերինոգրաբում տեղի ունեցավ հանդիպում Կուբանի Երկրամասի կառավարության, Կամավորական բանակի ու Վրաստանի կառավարության արտաքին գործերի նախարար Ե. Գեգեչկորիի գլխավորած պատվիրակության միջև: Բանակցություններն ընթանում էին լարված մթնոլորտում⁶: Գեներալ Մ. Ալեքսեևը վրաց պատվիրակությունից վերջնազորով պահանջեց, որ վրացական զորքերն անհապաղ դուրս բերվեն ուսական Սեւծովյան ափերից: Այնուհետեւ Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը կից «Հատուկ խորհրդակցությունը» Վրաստանին հայտարարեց մաքսային եւ պարենային պատերազմ⁷:

¹ Վրացյան Ս., Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, 1962, էջ 266: ² ՀԱԱ, ֆ. Կ-223, ց.1, գ.113, թ.21: ³ Տես Վրացյան Ս., Կեանքի ուղիներով, Դեպքեր, Դեմքեր, Ապրումներ, Ե Հատոր, Բեյրութ, 1966, էջ 24: ⁴ ՀԱԱ, ֆ. Կ-4033, ց.6, գ.295, թ.18.30: ⁵ Տես ԳԱ ՐԲ, ֆ.446, օպ.2, Ժ.33, և.12. ⁶ ՀԱԱ, ֆ.223, ց.1, գ.113, թ.27: ⁷ Տես „Борьба“ газета, Тифлис, 11 октября 1918г. ⁸ РГ ВА, ֆ.39720, օп.1, Ժ.44, և.13, ԳԱ ՐԲ, ֆ.446, օп.2, Ժ.33, և.186, Архив русской революции, т. 5-6, Москва, 1991, с.104.

**СВЯЗИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ С ВЕРХОВНЫМ
ГЛАВНОКОМАНДОВАНИЕМ ВОЙСК ЮГА РОССИИ
(июнь-ноябрь 1918г.)**

РЕЗЮМЕ

Работа посвящена изучению неисследованных в армянской историографии связей Армянской Республики с несоветскими государственными образованиями юга России. Анализируются сложная внутренняя и внешняя политическая ситуация в начальный период существования Армянской Республики и различные причины, побудившие к установлению связей со структурами юга России вне зависимости от форм правления.

Исследуется процесс установления связей с Россией, который отмечен наличием многих противоречий, преодолением огромного количества взаимоключающих подходов, которые, как в Армении, так и в России были предопределены как сложным историческим периодом, так и серьезнейшими политическими процессами в этих странах.

Армяно-русские отношения были обусловлены не только многовековой историей связей и дружбы двух народов, но и политическими, экономическими и другими интересами.

Гегам Петросян
кандидат исторических наук

Հայաստանի կառավարությունը, ինչն էլ, որոշ հույսեր էր կապում գեներալ Ա. Դենիկինի հետ: Երբ սեպտեմբերի վերջին նա ստանձնեց Ռուսաստանի Հարավի Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնը, Եկատերինոգար ժամանեցին Հայկական պատվիրակություններ, սուբհանգակներ՝ Ուկրաինայից, Վրաստանից եւ այլ վայրերից՝ սովյալ Հայաստանին հաց, սննդամթերք եւ այլ ապրանքներ առաքելու խնդրով: Այդ նպատակով Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետության գլխավորապես միտալի ներկայացուցիչ Գ. Չամոյանը եւս Կիևից Եկատերինոգար գործուղեց Ա. Սիրինին, գնդապետ Կորիտինին եւ կապիտան Ա. Տոնյանցին: Ա. Ջամայանի հանձնարարականով Թիֆլիսից Եկատերինոգար մեկնեցին Հայկական միտալի խորհրդական Լ. Թումանովը, Ա. Բարակոզյանը եւ Ա. Մալխազովը: Ա. Ջամայանի խնդրանքով Եկատերինոգար ժամանեցին նաև Անդրկովկասյան ուսական Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները Մ. Ավդիևի գլխավորությամբ, նպատակ ունենալով միջնորդ հանդիսանալու Կուբանի Երկրամասի կառավարության եւ Կամավորական բանակի ու Հայաստանի միջև ապրանքափոխանակություն իրագործելու համար: Եկատերինոգար հասած Հայկական պատվիրակությունները տեղի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Նիկոլայ Սաթուրյանի առաջարկով ստեղծեցին ժամանակավոր կոլեգիալ մարմին Հայաստանին հաց, սննդամթերք եւ այլ անհրաժեշտ ապրանքներ առաքելու նպատակով: Ն. Սաթուրյանի առաջարկով Ա. Մալխազովը եւ Ա. Սիրինը 1918 թ. նոյեմբերի 4-ին այդ մասին գրավոր տեղեկացրին Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Հ. Քաջազնունու. «Արշակ Մալխազովը եւ ես (Ա. Սիրին, - Գ. Պ.) դիմում ենք Ձեզ տեղեկացնելու, որ Եկատերինոգարում ստեղծվել է ժամանակավոր կոլեգիալ մարմին Հայաստանի բնակչությանը հացով մատակարարելու խնդրով: Կուբանի Երկրամասի կառավարությունը եւ Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը Հայաստանին հաց տալու խնդրանքին վերաբերվել են բարյացակամորեն եւ սկզբունքորեն պատրաստակամությամբ են հայտնել թույլտրել նրա արտահանումը: Սակայն Կամավորական բանակի ղեկավարները, որոնցից կախված էր արտահանման թույլտվությունը, որպես պարտադիր պայման դնում են երաշխիքների ստացումը Վրաստանից, գերմանացիներից եւ թուրքերից, որ հացը այլ պետքերի համար չի օգտագործվի, բացի Հայաստանի պահանջներից»: Պայմանավորվածությունն ձեռք բերվեց նաև Կամավորական բանակի «Հատուկ խորհրդակցություն» եւ Հայաստանի միջև ապրանքափոխանակության սկսելու մասին: Այդ կապակցությամբ ղեկուցադրում նշվում է, որ. «Մենք նպատակահարմար ենք գտնում անմիջապես սկսել ապրանքափոխանակումից եւ դրանով իսկ ճանապարհ Հարթել հետագա պարենային գործարքների համար: Դրա համար անհրաժեշտ է էրիվանից Եկատերինոգար ուղարկել բամբակ, կաշի, սպիրտ, կոնյակ եւ այլն: Ապրանքափոխանակության իրականացման գործում մեծ է Անդրկովկասյան Ռուսական Ազգային խորհրդի միջնորդական առաքելությունը»²: Սակայն Հայաստան էր հասնում հացի, սննդամթերքի եւ այլ ապրանքների փոքր խմբաքանակ Վրաստանի հարուցած խոչընդոտների պատճառով: Վրաստանը Կուբանից առաքած ապրանքի մի մասը վերցնում կամ ամբողջովին բռնագրավում էր, թույլ չտալով Հայաստան մտնելու:

Այսպիսով, արիւմիվային բազմաթիվ վավերագրերը հաստատում են, որ անկախացման առաջին ամիսներին, մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտը Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի Հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ կրում էր կիսապաշտոնական, գաղտնի բնույթ: Բերված բոլոր փաստերը հավաստում են, որ Հայաստանի կառավարությունը մի շարք յուրը գրգապատճառներից ելնելով մի կողմից ձգտում էր կապեր հաստատել Ռուսաստանի Հարավի գինոված ուժերի գլխավոր հրամանատարության ու նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ, իսկ մյուս կողմից նրանց նկատմամբ գրսեւորում էր խիստ զգուշավորություն, որի հետևանքով Հայ-ռուսական հարաբերությունները ինչ-որ տեղ կրում էին սահմանափակ բնույթ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-43, ց. 1, գ. 100, թ. 16:
² Նույն տեղում, թ. 17:

**ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈԱԼԻՑԻՈՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը ստեղծվեց բացառիկ ծանր պայմաններում՝ պտտերագմ, սով, գաղթականներ, շրջափակում: Նման իրավիճակում կյանքի կոչվեց առաջին կառավարությունը, որ թեև ձևավորվել էր անհաստական սկզբունքով, բայց, բատ էություն, Դաշնակցության կառավարությունն էր: Հայաստանի Խորհրդում ներկայացված քաղաքական ուժերը՝ սոցիալ-դեմոկրատներ, սոցիալիստ-հեղափոխականներ, ժողովրդականներ, ոչ միայն հրաժարվել էին բնագրիկ կառավարության կազմում, այլև առիթը բաց չէին թողնում նրան քննադատելու համար: Այսպես. 1918թ. օգոստոսի 6-ին խորհրդարանում կառավարության Հայտագրի քննարկման ժամանակ սոցիալիստ-հեղափոխական Ա. Խոնդկարյան առաջինում էր՝ այն համարելով տարրական եւ ալքրենական¹, իսկ սոցիալ-դեմոկրատ Հ.Ազատյանի կարծիքով «կառավարության Հայտարարությունը հիշեցնում է Ստոլիպինին, որ ստում էր՝ «նախ խաղաղություն, ապա ուժգործներ»²: Եվ միայն չԺԿ խմբակցությունն աջակցությունը (23 կողմ, 11 ձեռնպահ) էր հաջողվել վստահություն հայտնել կառավարության Հայտագրին³, չնայած որին ժողովրդականները շարունակում էին մնալ բնագրիմադիր դաշտում: ՉԺԿ Կենտրոնական Կոմիտեի պաշտոնավերթ «Ժողովրդի Ձայնը» խմբագրականներից մեկում գրել էր. «Վաղապես կառավարությունը, որը իրապես ներկայացնում է Արամի դիկտատուրան, աղբյուր դառավ մեր երկրի ծայր անիշխանությունը»⁴:

Փաստորեն, հենց սկզբից ստեղծվել էր մի կացություն, որը ձեռնառու չէր ինչպես կառավարող կուսակցությանը՝ Դաշնակցությանը, որը չէր կարողանում հաստատուն պահել կառավարության դիրքերը, այնպես էլ ընդդիմությունը, որի գործունեությունը սովորական քննադատությունից այն կողմ չէր անցնում: Անցնում էին շարաթներ, իսկ երկրի կացությունը շարունակում էր մնալ անմիտիթար: Ներքին կյանքում կուտակված, հիմնականում օբյեկտիվ բարդությունները, աճող հակասությունները Վրաստանի հետ սասանել էին Հ.Վաղապետու կառավարության առանց այն էլ թույլ դիրքերը. չկար ստեղծագործ աշխատանք ինչպես օրենսդիր, այնպես էլ գործադիր մարմիններում: Արդեն հոկտեմբերի սկզբին վարչապետ Հ.Վաղապետին խորհրդարանի Ավագների խորհրդում Հայտնել էր, որ ստեղծված պայմաններում հնարավոր չի գտնում պահել կառավարության ղեկը եւ առաջարկել էր կազմել կոալիցիոն կառավարություն: Հնարավոր էր արդյոք միջկուսակցական համագործակցությունը, եւ ի՞նչ դիրքորոշում ունեին խորհրդարանական կուսակցությունները կոալիցիայի հարցում:

¹ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 22 օգոստոսի 1919թ:

² Նույն տողում:

³ «Ձանգ», Երևան, 17 օգոստոսի 1918թ:

⁴ «Ժողովրդի Ձայն», Թիֆլիս, 24 հոկտեմբերի 1918թ:

⁵ Նույն տեղում, 9 հոկտեմբերի 1918թ:

Կառավարող եւ խորհրդարանում համեմատաբար զորեղ խմբակցություն ունեցող ՀՀԴ կուսակցության պաշտոնավերթերից «Ձանգը» իր խմբագրականներից մեկում այն կարծիքն էր հայտնում, թե «թվական այն փոխհարաբերությունը, որ ներկայացնում են տարբեր կուսակցությունները Հայաստանի խորհրդարանում, չի կարող ապահովել ոչ՝ միատար եւ ոչ էլ պիտանալ ձեւով ընտրված մինիստրությունը(կառավարությունը-Վ.Բ.): Ամեն րուպե արհեստականորեն գրություններ կարող են ստեղծվել, որոնք առիթ կարող են դառնալ անվստահության դեպի այս կամ այն մինիստրությունը, անախ նրա գործունեությունից եւ կարողությունից: Այս տարօրինակ կացությունը վերջ ապուս միակ էլքը մնում է կոալիցիոն մինիստրություն ստեղծելը»:

Պետք է նշել, որ խորհրդարանի «ձախ» խմբակցությունները՝ սոցիալ-դեմոկրատներն ու սոցիալիստ-հեղափոխականները (էսէնները) առանձնապես ոգեւորված չէին անկախ պետականությունը: Դեռեւս 1918թ. սեպտեմբերի 26-ին սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության նիստում որոշում էր ընդունվել չընդգրկվել կոալիցիոն կառավարության կազմում⁵: Ինչ վերաբերում է էսէններին, ապա նրանց խմբակցության անունից պատգամավոր Մուշեղյանը խորհրդարանի սեպտեմբերի 1-ի նիստում հայտնել էր, որ «իրենց կուսակցությունը կանոնաձե գործունական Սոցիալիստ-հեղափոխական Հին Սուսասանները»⁶: Հայաստանի խորհրդարանի միակ բուշեւիկ պատգամավորի՝ Արշավիր Մելիք-յանի կարծիքով «ստանց բանվորական մասսայի բուն երկրում նրանք (կոմունիստները-Վ.Բ.) կտրված կմնան մայր հողից եւ կոալիցիոն մինիստրության մեջ կենթարկվեն ուրիշի արբանյակը լինելու ոչ նախանձելի վտանգին»:

Ավելի կառուցողական դիրքորոշում էին որդեգրել ժողովրդականները: 1918թ. օգոստոսի 18-22-ը Թիֆլիսում կայացած չԺԿ 2-րդ համախորհրդակցությունը, նկատի առնելով Հայաստանի ներքին եւ արտաքին դրությունը, անհրաժեշտ էր համարել, որ կառավարությունը կազմվի կոալիցիոն սկզբունքով: Ավելի ուշ, սեպտեմբերի 5-ին չԺԿ Կենտրոնական Կոմիտեն, քննարկելով Հայաստանի մեջ գործունեություն ուժեղացման խնդիրը, որոշել էր կարող ուժեր ուղարկել Հայաստան, «քանզի Երևանը կարիք ունի ավելի շատ եւ ավելի շնուկ ինտելիգենտ ուժերի»⁷: Առհասարակ ժողովրդականները մամուլը այդ օրերին հեղեղված էր խմբագրականներով, որոնցում ստեղծված կացությունից դուրս գալու միակ էլքը համարվում էր կոալիցիոն կառավարություն ստեղծումը: Ըստ «Ժողովրդի ձայն» թերթի՝ «Մի կառավարություն, որ ունի պաղպղեմունք միայն 18 ձայն 46 ձայնից, իհարկե չի կարող հարատև գոյություն ունենալ: Ամեն մի փոքրիկ հարց կարող է նրա տապալման առիթ դառնալ... Հայտնի է, թե ինչպիսի թշնամությունը են վերաբերվում մեր հարեւան ազգերի ղեկավար կուսակցությունները դեպի Դաշնակցությունը, կոալիցիոն կառավարություն կազմելը ցույց կտա նրանց, որ Հայ ժողովուրդը փոխում է իր քաղաքականությունը»:

1918թ. հոկտեմբերի սկզբներից ավելի հաճախակի էին լսվում կարծիքներ միջկուսակցական համագործակցություն եւ կոալիցիոն կառավարություն ստեղծման մասին: Դրանում, անշուշտ, իրենց ազդեցությունը ունեցան միջազգային կարեւորագույն անցքերը՝ Անտանտի երկրների Հաղթանակը եւ Թուրքիայի մտադուրս պարտություն մասին տեղեկությունները, որոնց ազդեցության տակ Հայ քաղաքական ուժերը դարձան ավելի լավատես՝ Հավատարմով սեփական երկրի սպառալիս: Փաստորեն, 1918թ. աշունը պիտի համարել քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշման եւ վարքագծի հստակեցման ժամանակաշրջան:

Հայաստանի Խորհրդի հոկտեմբերի 18-ի նիստը պաշտոնապես տվեց (անպաշտոն բանակցությունները սկսել էին ավելի շուտ) կոալիցիոն կառավարության ձևավորման ձեւավորման ուղղությունը՝ միջկուսակցական բանակցությունների մեկնարկը՝ ձայների մեծամասնությունը ընդունելով սոցիալ-

¹ «Ձանգ», Երևան, 2 հոկտեմբերի 1918թ:

² Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ.Պ - 404, ց.1, գ.2, թ.1:

³ «Կառավարության լրաբեր», 6 սեպտեմբերի 1918թ:

⁴ «Խոսք», 29 սեպտեմբերի 1918թ:

⁵ «Ժողովրդի Ձայն», Թիֆլիս, 1 սեպտեմբերի 1918թ:

⁶ Նույն տեղում, 7 սեպտեմբերի 1918թ:

⁷ Նույն տեղում, 18 սեպտեմբերի 1918թ:

գեմնկրատները Հետեւյալ բանաձեւը. «նորհուրդը անհրաժեշտ է համարում իր մտաւոր գործունեութեան համար գծել պատճառներ, որի շուրջ խորհելն բոլոր պաշտօնատեղիները գեմնկրատական (ընդգծումը-Վ.Բ.) ֆրակցիաները՝ կազմելու կողմնակից կառավարութիւն. նորհուրդն առաջարկում է ավագների խորհրդին ամենակարճ ժամանակամիջոցում գծել պատճառման ու բերել պաշտօնան»¹: Կողմնակից կառավարութեան ձեւափոխումը հնարավոր էր մի քանի արարելակներով՝ բոլոր կուսակցութիւնների մասնակցութեամբ եւ գլուս ընկերակարական (սոցիալիստական) կառավարութիւն: Սակայն բանակցութիւնների ընթացքը երկու տարբերակներն էլ բացառեց: Սոցիալ-գեմնկրատները պահանջում էին երկու նախարարութիւնն՝ ներքին եւ արտաքին գործերի²: Սոցիալիստ-հեղափոխականները իրենց համար որոշակի պահանջներ էլէին դնում, բայց դեմ էին, որ արտաքին գործերի նախարարութիւնը արդի ժողովրդականներին, իսկ ներքին գործերինը՝ սոցիալ-գեմնկրատներին³:

Բուն բանակցութիւնները պիտի սկսեին կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների՝ երեւան ժամանելուց հետո, (ինչը, ցավոք, ցուց է ապրիս, որ Հայ քաղաքական մտքի ծանրութեան կենտրոնը շարունակում էր մնալ Թիֆլիսը): Այդ կապակցութեամբ շժԿ պաշտոնավերթ «ժողովուրդը» գրում է. «Կենտրոնական Կոմիտեն սկզբունքով որոշել է մտնել կողմնակից կառավարութեան մեջ: Ամսի 16-ին Թիֆլիսից գալու են Մ.Բերբերյանը, Գ.Մուկիբ-Ղարալյալյանը⁴: Սակայն Թիֆլիսից ժամանող գնացքը, որով գալու էին կուսակցութիւնները ներկայացուցիչները, երեւան հասավ միայն Հոկտեմբերի 30-ին (Հայ-վրացական Հարաբերութիւնների լարվածութեան պատճառով Հոկտեմբերի 19-ից Վրաստանը փակել էր երկաթգիծը): Նոյեմբերի 1-ին խորհրդարանի նախագահի սենյակում կայացավ ժողով, որին մասնակցում էին բոլոր կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները⁵: Սոցիալ-գեմնկրատները շարունակում էին պնդել, որ իրենց արվի արտաքին գործերի նախարարութիւնը: Ըստ սոցիալ-գեմնկրատ Ա. Ջոհրաբյանի՝ Դաշնակցութիւնը արտաքին աշխարհում կենտրոնացնել էր իր վարկը, միանգամայն առելի էր դարձել թե՛ զբաղեցնող եւ թե՛ եվրոպական պետութիւններին: Ի նկատի ունենալով, որ աշխարհում քաղաքական կայանք անցնում է սոցիալիստներին, նա պնդում էր, որ արտաքին գործերի նախարարը անպայման լինի սոցիալ-գեմնկրատ⁶: Ի ղեպ, սոցիալ-գեմնկրատները պնդում էին, որ մինչեւ Հոկտեմբերի 31-ը շժԴ-ն համաձայն է եղել գիջելու արտաքին գործերի նախարարի պորտֆելը, բայց վերջին պահին հրաժարվել են, իբր, Թիֆլիսից ստացած կարգադրութեամբ⁷: «Ջանգ» թերթը իր ընդազդականներին մեկում ընդհանրապես բացառում էր այդպիսի համաձայնութիւնը սոցիալ-գեմնկրատների հետ, քանզի «նման սկսով Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքականութիւնը փաստորեն կանցներ ժողովրդականների եւ Մերթթիկների ձեռքը⁸: Էսէձները մերժեցին մտնել կողմնակից մեջ, եթե նրա մեջ մասնակցութիւն ունենան ժողովրդականները, իսկ Ա. Սոնդկարյանը վերջին խոսքով Հայաստանը, թե՛ առհասարակ հրաժարվում են Դաշնակցութեան հետ որեւէ բանակցութիւններ վարելուց⁹: Ամբողջ բանակցութիւնների ընթացքում էսէձները այդպես էլ իրենց համար որոշակի պահանջներ չգրին: Ի ղեպ, «Աշխատավոր», մեկնաբանելով էսէձների նման վարքագծի պատճառները, գրում է. «Չմտան ոչ թե՛ սկզբունքային տեսակետով ղեկավարվելով, այլ՝ մեզ թիմում է՝ մարդ չունենալու պատճառով: Արդարութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ սոցիալիստ-հեղափոխականները երբեք էսէձների նման մեծ պահանջներով չեն մտնեցել խնդրին: Նրանց պահանջները շատ համեստ են եղել. նրանք երբեք չեն պահանջել քաղաքական նշանակութիւն ունեցող պաշտոններից

ոչ մինը. նրանք պահանջել են միայն մի պոստ, այն էլ տեխնիկական նշանակութիւն ունեցող պոստ - արդարագատութեան մինիստրութիւնը, բայց որը վերցնել չկարողացան՝մեր կարծիքով եւ հարմար թեկնածու չունենալու պատճառով¹⁰»:

Այն բանից հետո, երբ սոցիալ-գեմնկրատներն ու սոցիալիստ-հեղափոխականները հրաժարվեցին մասնակցել բանակցութիւններին, մնացին շժԴ եւ շժԵ կուսակցութիւնները: Բանակցութիւնների ընթացքում ժողովրդականները պնդում էին, որ իրենց արվի արտաքին, ֆինանսների, դատական եւ հանրային կրթութեան նախարարութիւնները, իսկ գիմնկրատական նախարարը լինի անընտանցական¹¹: Բացի այդ նրանք առաջարկում էին Արամ Մանուկյանի եւ Ալ. Սատիսյանի կառավարութեան մեջ ընդգրկվելուն: Ի վերջո, արտաքին գործերի նախարարի խնդրում ժողովրդականները գիջեցին այն պայմանով, որ նախարարի օգնականը լինի շժԿ անդամ, իսկ ներքին գործերի նախարարի խնդրում նկատի առնվեց Դաշնակցութեան Հայաստանութիւնը, որ ներկա պայմաններում միայն Արամ Մանուկյանն է, որ կարող է կարգ պահել երկրում: Իբրեւ փոխհաստացում այս խնդրում արված գիջման, ժողովրդականները պահանջեցին եւ ստացան արդարագատութեան նախարարութիւնը¹²: շժԴ-ՇժԿ բանակցութիւններում ձեռք բերված նախնական պայմանավորվածութիւնը կայանք կոչվեց Հայաստանի նորհրդի 31-րդ նիստում, 1918թ. նոյեմբերի 4-ին: Նորհրդի նախագահը կարգապէս վարչապետից ստացված գրութիւնը կառավարութեան հրաժարականի մասին, որից հետո դաշնակցական խմբակցութեան անունից պատգամավոր Թորոսյանը առաջարկեց հանձնարարել Քաջաղնուտուն կազմել նոր կառավարութիւն¹³: Առաջարկութեանը դեմ հանդես եկավ սոցիալ-գեմնկրատ Շ.Աղասյանը, որի կարծիքով պաշտօնատեղիները երկրներում այնպիսի կարգ չկա, որ Հրաժարված մինիստրին հանձնարարվի նոր կարիքն կազմել, հին կարիքները չի կարողացել գործել, օգտակար աշխատանք կատարել, ուրեմն նրա մի անդամին չի կարելի հանձնել կարիքների կազմումը¹⁴: Նույն կարծիքին էին նաեւ Էսէձները, իսկ խորհրդարանի միակ բողջեւիկ պատգամավորը՝ Արամյիկ Մելիքյանը նշեց, որ «որտ ֆրակցիաներ զուր են բողջում այն բանի դեմ, որ Քաջաղնուտուն հանձնվի նախագահութիւնը: Այդ հարցը կուլիսներում լուծված վերջացած է եւ այդ գործին մասնակից են եղել Հենց նույն ֆրակցիաները, որոնք այսօր բողջում են. բողջում են միայն այն պատճառով, որ իրենց համար ցանկալի արդյունք չի ստացվել¹⁵: Ի վերջո, 25 կողմ, 14 դեմ, 1 ձեռնպահ ձայնատվութեամբ Քաջաղնուտուն հանձնարարվեց կազմել նոր կառավարութիւն¹⁶, որը ունեցած Հետեւյալ կազմը. վարչապետ՝ Շ. Քաջաղնուտ, նախարարներ՝ արտաքին գործերի՝ Ս.Տեղարյան, ներքին գործերի՝ Ա. Մանուկյան, գիմնկրատական՝ Շ. Հախովրդյան, ֆինանսների՝ Ա. Էնֆիալյան, արդարագատութեան՝ Ս. Հարութիւնյան, կրթութեան՝ Ս.Միքայելյան, պարենավորման՝ Լ. Դուլյան, խնամատարութեան՝ Ռ. Կարճիկյան¹⁷:

Նույն նիստում 26 կողմ, 11 դեմ, 2 ձեռնպահ ձայնատվութեամբ պետական վերահսկիչ ընտրվեց շժԿ անդամ Մ.Բերբերյանը, որին դեմ էին սոցիալ-գեմնկրատներն ու սոցիալիստ-հեղափոխականները, պատճառարանելով, որ այդ տեղը պիտի պատկանի ընդդիմութեանը, այլ ոչ թե՛ կառավարող կուսակցութիւններին¹⁸:

Փաստորեն, նորաստեղծ կառավարութիւնում առանցքային պաշտոնները՝ վարչապետի, ներքին եւ արտաքին գործերի, ինչպես նաեւ խնամատարութեան նախարարների պորտֆելները զբաղեցրեց Դաշնակցութիւնը՝ ժողովրդական կուսակցութեան թողնելով ֆինանսատնտեսական ոլորտի գերատեսչութիւնները: Այս կապակցութեամբ հարց է առաջանում. որո՞նք էին շժԴ-ՇժԿ մերձեցման հիմնական պատճառները: Կարծում ենք, որ քաղաքական

¹ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 13 նոյեմբերի 1918թ:

² Ս. Վրացյան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Երևան, 1993, էջ 205:

³ Նույն տեղում:

⁴ «ժողովուրդ», 13 Հոկտեմբերի 1918թ:

⁵ Նույն տեղում, 6 նոյեմբերի 1918թ:

⁶ Նույն տեղում, 10 նոյեմբերի 1918թ:

⁷ «Վայժ», Երևան, 14 նոյեմբերի 1918թ:

⁸ «Ջանգ», 10 նոյեմբերի 1918թ:

⁹ «ժողովուրդ», 6 նոյեմբերի 1918թ:

¹ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 10 նոյեմբերի 1918թ:

² Ս. Վրացյան, նշվ աշխ., Երևան 1993, էջ 205-206:

³ «ժողովուրդ», 17 նոյեմբերի 1918թ:

⁴ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1991(3), էջ 47:

⁵ «Ջանգ», 10 նոյեմբերի 1918թ:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1991(3), էջ 48:

⁸ R. Hovannissian, «The Republic of Armenia», Berkley, Los Angeles, London, 1971, vol 1, p. 64:

⁹ «Վայժ», 14 նոյեմբերի 1918թ:

գաշինըր այս ուժերի միջև կայացավ նախեւսուաջ փոխադարձ ընդունելի պայմանների պատճառով: Դաշնակցութիւնը կարողացավ իր ձեռքում պահել ներքին եւ արտաքին գործերի երակետային նախարարութիւնները, ժողովրդականներին զիջեց արտաքին գործերի փոխնախարար եւ արգարադատութեան նախարարի պաշտոնները, բայց «աշխատանքով չկարողացավ ապահովել» Ալ.Խատիսյանին, որի թեկնածութեանը բանակցութիւնների ընթացքում զեմ էր ՀԺԿ-ն: Համաձայնութեան հիմքում ընկած էին նաեւ նախարարութիւնների թվի ավելացումը եւ կառավարութեան մեջ երկու կուսակցութիւնների անդամների միջև պաշտոնների Հավասարաչափ բաշխումը: Եթէ նախորդ կառավարութիւնը ուներ 6 նախարարական պորտֆել (վարչապետ եւ 5 նախարար), ապա կոալիցիոն կառավարութիւնում ավելացել էին պարենավորման, խնամատարութեան եւ կրթութեան նախարարութիւնները, ընդ որում զինվորական նախարարի անկուսակցական լինելու հանգամանքով կողմնորոշումը ունեին 4-ական նախարարական պորտֆել: Այդ առիթով ՀԺԿ անդամ Հ.Ստեփանյանը Արեքանդրապոլում ունեցած դասախոսութեան ժամանակ նշել էր. թե «Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը այնքան էլ ուժեղացել, որ գաշնակցականների չափ ներկայացուցիչներ ունի հալիական կառավարութեան կազմի մեջ»¹: Երկու կուսակցութիւնների մերձեցման գործում մեծ դեր խաղացին տնտեսական եւ արտաքին քաղաքական գործոնները: Տնտեսական հողի վրա ընդունելի ենք Համարում այն տեսակետը, թե ժողովրդականների հետ մերձենալով Դաշնակցութիւնը, որի ծրագրեր ընկերվարական էր, ակնկալում էր ոչ միայն Անդրկովկասի Հայ դրամատերերի, այլեւ արեւմտյան կապիտալիստական երկրների աջակցութիւնը: Արտաքին քաղաքական կողմնորոշման հարցում երկու կուսակցութիւններն էլ հակված էին դեպի Արեւմուտք, իսկ Միացյալ Հայաստանի խնդրում ժողովրդականները ավելի արմատական պահանջներ էին առաջ քաշում, քան ՀԺԿ-ն:

Ինչպիսի՞ արձագանք գտավ կոալիցիան նրանում ներկայացված կուսակցութիւնների մեջ: Չնայ կարծում, թե ժողովրդականները բավարարված էին ձեռքբերումով: Ըստ «Ժողովրդի ձայնի»՝ նախարարութիւնների բաշխումը չէր կարող Համարվել գոհացուցիչ, բայց հաշվի առնելով պատմական պահճի լրջութիւնը, թեթեւ ողջունեց կոալիցիոն կառավարութեան ստեղծումը²:

1918թ. նոյեմբերի 3-4-ը կայացավ Երեւանի գաշնակցականների ընդհանուր ժողովը, որտեղ խորհրդարանական խմբակցութեան կողմից բժիշկ Ղազարյանը զեկուցեց այն բանակցութիւնների մասին, որ Դաշնակցութիւնը վարել է ձախ եւ աջ ֆրակցիաների հետ՝ շեշտելով հատկապես ձախերի հետ տարած աշխատանքը: Ընդհանրապես ժողովականների վերաբերմունքը դեպի ժողովրդական կուսակցութիւնը արած զիջումները նպաստավոր չեն եղել³: Ավելի կարուկ քննադատութեամբ հանդես եկավ ՀՀԴ Վրաստանի Կոմիտեն, որի պաշտոնավեժքը «Աշխատավոր» իր խմբազարկաններից մեկում խորհրդարանին կոչ էր անում անվստահութեան քվե տալով Քաջազունու կառավարութիւնից անհապաղ հեռացնել բոլոր կադետական տարրերին⁴: Մեկ այլ հրապարակման մեջ թերթը ժողովրդական կուսակցութեանը կոչում էր «ազրուկների ու սպեկուլյանտների ոճմակ, որը ճոճոսան անվան տակ քողարկում է իր մութ գործերը»⁵: Այնուհանդերձ, կոալիցիան արդեն իրողութիւն էր: Համաձայնութեան եկած քաղաքական ուժերը՝ ՀՀԴ եւ ՀԺԿ կուսակցութիւնները իրականացրին ձախ ուժերի՝ սոցիալ-դեմոկրատները եւ սոցիալիստ-հեղափոխականների «չեզոքացում», որով վերջիններին ազդեցութիւնը հանրապետութեան կյանքում զգալիորեն նվազեց: Ընդգրկմանը ուժերը հաճախ կառավարութեան զեմ հանդես էին գալիս միասնական ճակատով: Այսպես, 1918թ. դեկտեմբերին սոցիալ-դեմոկրատները, էսէւները եւ անկախ սոցիալիստները համատեղ կոչում նշվում էր. «Դաշնակցական կնազներ(կնյազները-Վ.Բ.) ու շեհները շարունակեցին բազմել բռնութեամբ գրավված միլիտարական աթոռները, իսկ Հայ ժողովրդական ջրջերը

չափազանց թանկ էին համարում իրենց նկատմամբ ցույց տրված շնորհը, որպեսզի համաձայնութիւն ունենան սեփական կարծիք արտահայտել, չկոծկել նրանց արարքները եւ դազարել իշխանավոր տղերանց պոչն ու փորձավորները լինելուց»⁶: Կառավարութիւնը ամբողջ կազմով գործի անցավ ձեւավորումից մոտ երկու շաբաթ հետո, երբ արդեն կորցրել էր խնամատարութեան նախարար Խ. Կարճեկյանին⁷, որից հետո այդ պաշտոնում նշանակվեց Ալ.Խատիսյանը: Նա Երեւան ժամանեց նոյեմբերի 20-ին, ՀԺԿ նորանշանակ նախարարների հետ⁸: 1919թ. հունվարի վերջին Արամ Մանուկյանի մահվանից հետո Ստախոյանին տրվեց նաեւ ներքին գործերի նախարարութիւնը: 1919թ. փետրվարի 4-ին Հայաստանի Խորհուրդը որոշում ընդունեց վարչապետ Քաջազունու գլխավորութեամբ պատվիրակութիւնն ուղարկել Եվրոպա եւ ԱՄՆ⁹, որից հետո վարչապետի պաշտոնակատար դարձավ Խատիսյանը: Թեեւ նման բարձր մակարդակով պատվիրակութեան ուղարկումը Արեւմուտք կապված էր Հայաստանի ծանր տնտեսական կացութեամբ, բայց պետք է նաեւ արձանագրել, որ Դաշնակցութեան մեջ քիչ չէին այն գործիչները, որոնք դժգոհ էին Քաջազունու գործունեութիւնից: Ըստ Խուրեն Տեր-Մինասյանի՝ «Քաջազունուին ձգտում էր կզիջացնել Դաշնակցութիւնը»¹⁰: Քաջազունու համար ծանր հարված եղավ Արամի մահը, որից հետոյստ Խուրենի, «Մահացավ նաեւ Քաջազունու կառավարութիւնը»¹¹: Զգալի փոփոխութիւններ տեղի ունեցան նաեւ ժողովրդական նախարարների կազմում: Եռտուր թիֆլիս մեկնեց պարենավորման նախարար Լ. Ղուլյանը, որի պաշտոնը ստանձնեց Ս. Հարութիւնյանը, իսկ վերջինիս մեկնելուց հետո պաշտոնակատար դարձավ Գ. Մելիք-Ղարաբաղյանը: Ստեղծվել էր մի կազմութիւն, «երբ Հայաստանը ուներ երեք պարենավորման նախարար եւ ո՛չ մի պարենավորում»¹²: Կարծում ենք, որ սովի պայմաններում նման երեւոյթը ինքնին բացասական էր: Միայն 1919թ. փետրվարի 13-ի նիստում ՀԺԿ կենտրոնական Կոմիտեն լսեց Լ. Ղուլյանի հրատարակած եւ միաձայն որոշեց նրա փոխարեն Հայաստանի կառավարութեանը, իրբեւ պարենավորման նախարարի, ստաջարկել Ք.Վերմիշյանին¹³: Դրանից ավելի չուտ, 1918թ. դեկտեմբերի 4-ին տկարութեան պատճառով հրաժարական տված Մ.Աթաբեկյանի փոխարեն Հանրային կրթութեան նախարար դարձավ Գ.Միլիք-Ղարաբաղյանը, ազատվելով արտաքին գործերի նախարարի տեղակալի պաշտոնից¹⁴: Հաճախ կոալիցիայի ներսում կարելի էր լսել փոխադարձ մեղադրանքներ, Այսպես, իր վերջիններից մեկում արգարադատութեան նախարար Ս. Հարութիւնյանը նշել էր, թե «Հայաստանում սոցիալիստական տենդենցները չպիտի լինեն, որովհետեւ այդ անբերկացիներին հաճելի կարող է չլինել եւ որ գրոսի Հայ հարուստները իրենց կապիտալը Հայաստան չեն փոխադրի»¹⁵: Դրա փոխարեն ՀՀԴ-ն քննադատում էր Ք. Վերմիշյանին, որ իրեն հանձնված պարենավորման նախարարութիւնը դարձրել է ուսական¹⁶: 1919թ. հունվարյան նմանակներից մեկում վարչապետ Հ.Քաջազունուին կոալիցիան համարում էր մեքենայական մեծամասնութիւն, որը չկարողացավ վերացնել անվստահութիւնը, անտագոնիզմը եւ նույնիսկ փոխադարձ ատելութիւնը¹⁷: Կառավարութիւնը չգարձավ համերաշխ կոլեկտիվ, նախարարութիւնները գործում էին անջատ-անջատ եւ, որ կրեւոր է, այդպես էլ չքննարկվեց նրա Հայտագիրը: Թեեւ վարչապետը մնացել էր նույնը, բայց փոխվել էր նախարարական կազմի զգալի մասը: Փոխվել էին նաեւ ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին քաղաքական բազմաթիվ հիմնախնդիրներ, ուստի Հայտագրի ներկայացումը կառավարութեան կողմից կլիներ տեղին: Մեր կարծիքով դա չկատարվեց մի քանի պատճառով: Նախ, դժվար էր սոցիալ-տնտեսական տարբեր Հայեցակարգեր ունեցող կուսակցութիւններին (սոցիալիստ գաշնակցականներ եւ

¹ «Չանդ», 7 փետրվարի 1919թ:
² «Ժողովրդի Ձայն», Թիֆլիս, 10 նոյեմբերի 1918թ:
³ «Չանդ», 10 նոյեմբերի 1918թ:
⁴ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 26 նոյեմբերի 1918թ:
⁵ Նույն տեղում, 8 մայիսի 1919թ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. Կ - 4041, ց.1, գ.67, թ.1-2:
² Խ. Կարճեկյանը սպանվեց 1918թ. նոյեմբերի 14-ին դաշնակցական եզրը Տեր-Մինասյանի կողմից:
³ Ալ. Խատիսյան, «ՀՀ ծագումն ու զարգացումը», Բելյութ 1968, էջ 115:
⁴ ՀԱԱ, ֆ. Պ - 199, ց.1, գ. 27, թ.57:
⁵ Խուրեն, «Հայ լեզվափոխականի մը լիչատակները», Թեհրան 1982, էջ 313:
⁶ Նույն տեղում, էջ 278:
⁷ Ս. Վրացյան, նշվ. աշխ., Երեւան 1993, էջ 207:
⁸ Նույն տեղում:
⁹ «Ժողովրդի Ձայն», Թիֆլիս, 15 փետրվարի 1919թ:
¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. Պ - 199, ց.1, գ.11, թ.19:
¹¹ «Հայաստանի աշխատավոր», 13 ապրիլի 1919թ:
¹² Նույն տեղում:
¹³ «Նշխարներ, Գարգիին Նժդեհ, Հովհաննես Քաջազունի», Երեւան 2002, էջ 38:

ուսմիավոր ժողովրդականներ) մեկտեղ ներկայացնել գործունեության միասնական ծրագիր: Օրվեկտրիվորեն խանգարեցին նաև ահավոր սովը, հայ-վրացական հակամարտությունը եւ վարչապետի գործուղումը արտասահման, ինչը, ոչ մի կերպ չի արդարացնում կառավարության նման գործելակերպը: Այնուհանդերձ, գործունեության ավելի քան յոթ ամիսների ընթացքում ինչպես օրենսդիր, այնպես էլ գործադիր մարմիններում դաշնակցականներն ու ժողովրդականները ցուցաբերեցին համագործակցության բազմաթիվ օրինակներ: Այսպես, երբ օրակարգի հարց էր լիազորության վեհաժողով մեկնող պատվիրակության ձևավորումը, երկու կուսակցությունների համաձայնությունը հարցը լուծվեց կառավարության միավորակով: 1918թ. դեկտեմբերի 5-ին պատվիրակության անդամներ նշանակվեցին դաշնակցականներ Ա.Ա.Հարոնյանն ու Հ.Օշանյանը եւ ժողովրդական Մ.Պապազյանը՝ որով էլ ի չէր դարձվեցին խորհրդարանի ձախ ընդդիմության նկատառումները: Խորհրդարանական համագործակցության շրջանակներում նշելի է 1919թ. ապրիլի 27-ի նիստը, երբ դաշնակցական եւ ժողովրդական խմբակցությունների միասնական օրինադրով խորհրդարանը ուղարկվեց մեկամյա արձակուրդի-իսկ օրենսդիր մարմնի լիազորությունները անցան կոալիցիոն կառավարությանը՝ Իսկ ահա կառավարությունը իր միանձնյա իշխանավարման ավելի քան մեկամյա շրջանում (1919թ. ապրիլի 27-հունիսի 4-ը) հասցրեց հաստատել 99 օրինագիծ, որից 96-ը միաձայն, ինչը նույնպես վկայում է որչափ համերաշխության մասին: Կոալիցիոն կառավարությունը գոյատևեց մինչև 1919թ. հունիս, երբ չընդունելով կառավարության մեծամասնության կողմից հաստատված «Միացյալ եւ Անկախ Հայաստանի անկախության մասին» եւ «Հայաստանի Խորհրդի համալրման մասին» օրենքները, ՀԺԿ անդամ նախարարները ազատվեցին կառավարության կազմից:

Ջգերազնահատելով Հայաստանի առաջին կոալիցիոն կառավարության դերը մեր պետականության կյանքում, հատկապես կարեւորում ենք նշել նրա ունեցած ներդրումը հայ քաղաքական մտքի ծանրության կենտրոնը երեւան տեղափոխելու հարցում:

Իր թիրուցյուններով հանդերձ, այնուամենայնիվ, այն հանդիսանում է Հայաստանի առաջին կոալիցիոն կառավարությունը, պետական եւ կառավարական հոդի վրա կատարված առաջին միջկուսակցական գործակցությունը:

Վանիկ Բաբաջանյան

**ПАРТИИ В КОАЛИЦИОННОМ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ**

РЕЗЮМЕ

После провозглашения независимости, в июле 1918 года было создано первое правительство, в котором большинство министерских постов заняли представители партии Дашнакцутюн. Премьер-министром был назначен О.Качазнунци. Остальные политические силы (Армянская Народная партия, социал-демократы, и эсэры) не вошли в правительство и в парламенте составили твердую оппозицию.

Уже в начале октября Качазнунци не имея поддержки большинства парламента, в Совете Старейшин заявил о необходимости создания коалиционного правительства. В конце октября начались межпартийные переговоры. Социал-демократы обязательно хотели получить посты министров иностранных и внутренних дел. Эсэры не выдвинули никаких требований, а Народную партию заинтересовало количество министерских постов. 4-ого ноября на заседании парламента было создано коалиционное правительство. Четыре члена партии Дашнакцутюн заняли посты премьер-

¹ ՀԱԱ, ֆ.Պ -199, ց.1, գ.11, թ.2:

² Նույն տեղում, ֆ.Պ - 404, ց.1, գ.63, թ.3:

³ «Ժողովուրդ», 11 հունիսի 1919թ:

⁴ «Կառավարության լրագրեր» 3 հունիսի 1919թ:

министра, министров иностранных, внутренних дел и призрения. Остальные министерства (юстиции, финансов, продовольствия и образования) заняли члены Армянской Народной партии.

Это правительство было первым коалиционным, первым межпартийным сотрудничеством.

Ваник Бабаджанян

**ԱՐ ՀԵՍԱՍԱԿՅԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը ստեղծվեց ներքին ու արտաքին չափազանց ծանր պայմաններում: Ինքնուրույն պետականության կորստից շուրջ 600 տարի անց իր պատմական հայրենիքի 1/10 մասում, 12000 քառ.կմ տարածությունը ընդգրկող հողակտորը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, մեկուսացված էր աշխարհից, գուրկ հաղորդակցման միջոցներից, չըջապատված թշնամի հարեաններով, որի տարածքում հիմնական բնակիչներից բացի, ապաստան էին գտել թուրքական սպանդից փրկված ավելի քան 200.000 արեւմտահայ գաղթականներ: Նորաստեղծ Հանրապետության կառավարության առաջ կանգնած էին բազմաթիվ անհետաձգելի լուծուժ պահանջող խնդիրներ, որոնցից ամենակարեւորը ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը ապահովումն էր:

ՀՀ մայրաքաղաք Երեւանը, որը նաև նախկին Երեւանի նահանգի վարչական կենտրոնն էր, տնտեսական նշանակություն ունեցող, զարգացած արդյունաբերությունը քաղաք էր: Եստրոնակվող ուսու - թուրքական պատերազմի ամբողջովին կազմալուծել էր քաղաքի, ինչպես նաև ողջ նահանգի տնտեսական կյանքը, ծայր աստիճան բացասաբար անդադառնալով հատկապես աշխատավոր ժողովրդի կենսամակարդակի վրա:

«Մյուս կողմից անդադար ընթանում է դեռևս պահպանված մասնավոր եւ հասարակական ձեռնարկությունների լուծարումը: Ինձ մոտ խմբերով եւ մենակ գալիս են բանվորներ ու ծառայողներ զանազան գործարանների, կոոպերատիվների, առևտրական ձեռնարկությունների, հասարակական հաստատությունների եւ այլն, աշխատանքից ազատված եւ բավարարություն չստացած», - ասվում է Անդրկովկասի կառավարության Աշխատանքի նախարարին հասցեագրված մի նամակում¹:

Տնտեսության կազմալուծման, քայքայման հետ միասին կազմալուծվել էին նաև բանվոր - ծառայողների արհեստակցական միություններն ու դրանց հարող հասարակական կազմակերպությունները: «Համընդհանուր մորելիքացիան եւ անիշխանությունը թուլացրել են Երեւանի բանվորական կազմակերպությունները: Բազմաթիվ արհմիություններում տիրում է կատարյալ փլուզում, առավել գործունյա տարրերի զինվորական ծառայության անցնելու պատճառով: Երեկոյան 9-ից հետո կյանքը քաղաքում կանգ է առնում, ժողով հրավիրելը դարձել է անհնարին»², այսպես է բնութագրվում ՀՀ հռչակման նախօրյակին տնտեսական ու արհեստակցական միությունների գործունեությունն ու ընդհանուր վիճակը:

Արհեստակցական միությունների կազմավորումը սերտորեն առնչվում էր բանվորական շարժման հետ եւ հետեւանք էր կապիտալիստական արտադրական հարաբերությունների Անդրկովկաս ներթափանցման: Բուսական կայսրության ծայրամաս հանդիսացող Արեւելյան Հայաստանում գործում էին վերամշակող, գինեգործական, կոնյակի արտադրության, մետաղագործական,

¹ Հայաստանի Ազգային արխիվ (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ), ֆ.Պ - 220, ց.1, գ.1, թ.14:

² ՀԱԱ, ֆ.Պ - 220, ց.1, գ.1, թ.14:

մետաքսագործական ձեռնարկություններ, որոնցում բանվորների քանակը մեծաթիվ էջր¹:

Արեւելյան Հայաստանում առաջին արհեստակցական միությունների առաջացումը վերաբերում է 1905 - 1907թթ. ժամանակաշրջանին և պայմանավորված էր Ռուսական առաջին Հեղափոխություն, Ռուսաստանում ծավալված բանվորական շարժման և նրա կազմակերպիչ արհեստակցական միություն նշանակալից ազդեցությունը: Այս ժամանակաշրջանում, Հայաստանում կազմավորվել և գործել են. Երեւանի տնային աշխատողների (1905թ.), Երեւանի կաշեգործների (1906թ.), երկաթուղային բանվորների (Ալեքսանդրապոլ, Կարս, 1906թ.), պղնձագործների (Ալյանբրդի, 1906թ.), սպազորիչների, հացթուխների արհմիությունները (1906թ.): 1905 - 1907թթ. ձեւավորված արհմիությունների կազմակերպման գործում զգալի էր սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարների ազդեցությունը: Հետագա տարիներին նշված արհմիությունների գործունեությունը սահմանափակվեց երկրում մոլեզնդ ունեցիկի պատճառով: Սակայն 1910-ական թվականներին արհմիությունական գործընթացը կրկին որոշակիորեն աշխուժացավ:

Արհմիությունական շարժումը հատկապես վերելք ապրեց 1917թ. փետրվարյան Հեղափոխությունից հետո. ծնունդ առան նոր միություններ, ընդլայնվեցին նրանց իրավասույթյան շրջանակները²: Նոր կազմակերպված արհմիություններից էին Երեւանի ուսանողների միությունը, Երեւանի քաղաքային հասարակական ինքնավարության ծառայողների միությունը և այլն: Իսկ Աշխատանքի հատուկ նախարարության ստեղծումն Անդրկովկասի կառավարության կազմում, ինքնին երեւութ էր:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության գոյության տարիներին շարունակում էին գործել սակավին 1905-1907թթ. և 1910-1916թթ. ստեղծված, կազմավորված տնային աշխատողների, կաշեգործների, երկաթուղային բանվորների, սպազորիչների, փոստ - հեռագրատան ծառայողների, պղնձագործների, Կովկասի Հայոց դպրոցների ուսուցիչների և վարժուհիների արհեստակցական միությունները: Դրանց հետ միասին ձեւավորվեցին ու ավելի ամրապնդվեցին նոր միություններ, որոնք ծնունդ էին տվել փետրվարյան Հեղափոխության ընձեռած դեմոկրատական ազատությունների շնորհիվ: Երեւանի ընդհանուր բանվորների, Ալեքսանդրապոլի, Երեւանի քաղաքային ինքնավարության աշխատողների, առեւտրա-արդյունաբերական ձեռնարկությունների, Երեւանի մասնավոր վարկային հաստատությունների ծառայողների, Մաղկունք գյուղի (Նոր - Բայազետի գավառ) երիտասարդաց, Երեւանի ուսանողների, դերձակների, Ալեքսանդրապոլի երիտասարդ բանվորների, Շիրակի գյուղացիական և այլ միությունները: Գործող, արդեն ամրապնդված արհմիությունները փորձում էին իրենց շարքերը գարձնել ավելի բազմամարդ տեղական կազմակերպություններ ստեղծելու միջոցով: Այդ ուղղությամբ հատկապես եռանդուն գործունեություն էր ծավալել Պետական ծառայողների միությունը³: 1918-1920թթ. ավելի արագ էր ընթանում ճյուղային ու մասնագիտական տարբեր արհեստակցական միությունների միավորման, խոշորացման գործընթացը: Այդ առումով աչքի էր ընկնում Պետական ծառայողների արհմիությունների միությունը: Նշված ժամանակամիջոցում ընդլայնվեցին նրա իրավասույթյան շրջանակներն, աճեց միության անդամների թիվը: Կազմակերպվեց միությունների միասնական ժամանակավոր բյուրո, որը ներկայացնում էր մի շարք միությունների իրավունքները: Փորձեր էին արվում արհմիությունները միավորելու տարածքային սկզբունքով, ինչպես օրինակ Ալեքսանդրապոլի բոլոր արհմիությունների միությունը, որի կանոնադրություն նախագիծը մշակվել էր ու ներկայացվել համապատասխան մարմիններին⁴:

¹ Ադոնց Մ., Արեւելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացումը, Երեւան, 1957, էջ 525:

² Հայկական Սովետական Հանրապետության, հ.2, Երեւան, 1976, Հայկական Համառոտ Հանրագիտարան, հ.1, Երեւան, 1990, էջ 386:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 7, գ.82, թթ.1 - 6:

⁵ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 216, ց.1, գ.24, թ.15, ֆ.Պ - 203, ց.1, գ.78, թ.5:

⁶ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 201, ց.1, գ.38, մաս 1, թ.89 և շրջ.:

Արհմիությունների շահերի և իրավունքների պաշտպանությամբ հանդես են եկել ճյուղային և ընդհանուր ներկայացուցչական ժողովները. Երեւանի ընդհանուր բանվորների ներկայացուցիչների ժողովը, փոստ - հեռագրատան ծառայողների պատվիրակների համագումարը և այլն: Գոյությունը պահպանած ու գործող որոշ արհմիություններ իրենց կանոնադրությունները համապատասխանեցնում էին ՀՀ օրենսդրության, ինչպես օրինակ Երեւանի ուսանողների միությունը, Պետական ծառայողների միությունը⁵:

Քննիչով ժամանակամիջոցում, արհմիություններն, ուժերը ներածին չափ, իրենց անդամներին օգնություն հասցնելու նպատակով, ստեղծում էին հարսից կազմակերպություններ կոոպերատիվներ, փոխազարձ օգնության գրամարկեր, ֆոնդեր: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ինքնավարության աշխատողների արհմիությունը կազմակերպել էր փոխազարձ օգնության իր գրամարկը: 1919թ. Հունիսին Պետական ծառայողների արհմիությունը ստեղծեց իր կոոպերատիվը⁶: Արհմիություններին կից գործող բոլոր կազմակերպություններն առաջնորդվում էին տվյալ միության կանոնադրությամբ, թեև ինքնուրույն էին, ունեին սեփական կանոնադրություն ու կնիք:

Առաջին Հանրապետության գոյության երկուսուկես տարվա ընթացքում արհմիությունների գործունեությունը կրել է գերազանցապես տնտեսական բնույթ⁷: Համաձայն կանոնադրության առաջին կետի, որը փոքր տարբերություններով ընդհանուր էր բոլոր արհմիությունների համար. «...իր անդամների շահերի պաշտպանությունը և նրանց իրավական, նյութական ու կուլտուրական գրությունները բարելավում»⁸: Իրենց նպատակին հասնելու համար, արհեստակցական միությունները դիմել են տարբեր քայլերի ու միջոցների: Առանձին ուշադրություն է գարձվել միությունների մեջ ավելի մեծաթիվ աշխատավորներ ներգրավելուն: Մեր ձեռքի տակ այդ ժամանակաշրջանում միությունների անդամների թվի վերաբերյալ տվյալներ չկան, սակայն մի շարք միությունների սուկայությունը կրողները գրա անժողովի վկայությունն է:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության թիվ մեկ խնդիրը եղել է ժողովրդի ֆիզիկական գոյատևման ապահովումը: Երկրում թաղավորում էր սովը: Կառավարությունը իր տնօրինության ներքո գտնվող հացի, պարենի ու այլ ապրանքների պաշարները բնակչությանը հասցնելու գործում հանդիպել է դժվարությունների: Այս խնդրում, այսինքն սակա պաշարները բնակչության բոլոր խավերին, հատկապես աշխատավորությանը որոշակի չափաբաժին հատկացնելու, արդար բաժանելու գործում, որոշակի դեր են խաղացել արհմիությունների տեղական կազմակերպությունները: Այդ նպատակով միությունների վարչությունների ցուցումներով կազմվել են միությունների անդամների, վերջիններիս բնանիքների չաչխատող անդամների անվանացուցակներ, խիստ հսկողություն է սահմանվել ցուցակները կազմելու ճշգրտության վրա: Հացը և պարենը բաշխվել են նաև արհեստակցական միությունների կազմակերպած կոոպերատիվների միջոցով⁹:

1918 - 1920թթ. ՀՀ տարածքում գործող արհմիություններն օգտվելով ընձեռած դեմոկրատական ազատություններից, կառավարությանը ներկայացրել են աշխատողների աշխատավարձին ու աշխատանքային պայմաններին վերաբերող մի շարք առաջարկություններ ու պահանջներ: 1919թ. Հունիսի 4-ին Երեւանի բանվորական ներկայացուցչական ժողովը, կառավարությանը ներկայացրել է առաջարկություն, ըստ որի քաղաքի աշխատավորների ամսեկան աշխատավարձը նախատեսվում էր սահմանել հետևյալ կերպ. առաջին խմբին՝ մասնագետներին՝ 1200 ուրբ., երկրորդ խմբին՝ լիուսթ բանվորներին՝ 800 ուրբ. և անչափահասներին՝ ներկա աշխատավարձի կրկնակի չափով, բացի այդ աշխատողին ու բնանիքի յուրաքանչյուրի անդամին՝ կես ֆունտ հաց¹⁰: Աշխատավարձը բարձրացնելու, տոների առնչությամբ նպաստներ, ահաբեկ չափերի

¹ Նույն տեղում, մաս II, թ.89, գ.104, թ.28:

² Նույն տեղում, գ.66, թ.5:

³ Նույն տեղում, գ.128, թթ.10,12:

⁴ Նույն տեղում, գ.78, թ.8, ֆ.Պ - 216, ց.1, գ.24, թ.11 և այլն:

⁵ Նույն տեղում, 203, ց.1, գ.78, թ.1, 4, 11, գ.128, թ.13, ֆ.Պ - 199, ց.1, գ.234, թ.10 և այլն:

⁶ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 205, ց.1, գ.119, թ.57 - 58:

Հասնող թանկութեամբ պայմանավորված հավելումներ հատկացնելու պահանջներ են առաջադրել փոստ - Հեռագրատան ծառայողների, պետական ծառայողների եւ այլ արհմիութիւնների կողմից: Ուշագրավ է Հետեւյալ Հանգամանքը: Եթէ կառավարութիւնը այս կամ այն չափով, որոշ սահմաններում բավարարել է արհմիութիւնների պահանջներն, ապա մասնավոր գործատերերն այդ քայլին գնացել են ոչ միշտ: Այնքանադրապոլի տպագրական գործի բավորների արհմիութիւնը քաղաքում բողոքող երեք տպարանատերերին ներկայացրել է աշխատավարձի բարձրացման տախտակ, որը նախատեսում էր աշխատավարձի բարձրացումով այլ ոլորտի մասնագետների՝ գրաշարների, տպագրիչների, ակեղեղնատների, կազմարարների եւ ցրիչների տարբերակված աշխատավարձերը սառնակապարձի: Սակայն երեք տպարանատերերից մեկն է համաձայնվել ընդունված տարբերակին¹: Այնուհետեւ փոստ - Հեռագրատան ծառայողների արհմիութիւնն պահանջները քանիցս կրկնվել են եւ վերջնականորեն ներկայացվել են իրեն վերջնադիր, որի պահանջները չկատարելու դեպքում, ծառայողները սպառնացել են գործադուլով: Գրութիւնը հասցեագրված է եղել ՀՀ պառլամենտին ու կառավարութեանը: Վերջնադիր ժամկետը նշանակվել է 1919թ. նոյեմբերի 14-ի ժամը 14:00-ը: Աշխատավարձերի բարձրացման ու ժամանակին վճարելու պահանջները վերջնադիր են առաջադրվել Իջևանից, Կարսից, Ալեքսանդրապոլից, Սարիգամիշից, Դիլիջանից, նույն փոստ-հեռագրատան ծառայողների արհմիութեանական տեղական կազմակերպութիւնների կողմից՝ 1920թ. սեպտեմբեր - հոկտեմբեր ամիսներին²: Եվ այդ պահանջները միանգամայն հիմնավորված էին ու պատճառաբանված: Երկրի ներքին ու արտաքին գրութիւնն աղետալի էր, ժողովրդի նյութական վիճակը՝ ճգնաժամային:

Փոստ-հեռագրատան աշխատողների արհմիութիւնը պահանջել է սահմանել 6-ամսյա աշխատանքային օր (ընդ որում այս պահանջը եւս առաջադրվել է քանիցս), ինչպէս նաեւ այդ բաժնի դուրս բերումը ներքին գործերի նախարարութեան գլխավոր ինժեներային վարչութեան կառուցվածքից:

ՀՀ կարճատեւ՝ գոյութեան ընթացքում տեղի են ունեցել գործադուլներ: Գործադուլների մասին նախապէս Հայտարարվել է, համաձայնեցվել արհմիութեանական կազմակերպութեան ղեկավարութեան հետ: Այսպէս, գործադուլ են արել Երեւանի արհեստանոցի բանվորները՝ Հացի բաժնի չստանալու պատճառով³: Նույնը եւ՝ Արաքս, եւ՝ Ուլուխանյու կայարանների աշխատողները⁴, Ալեքսանդրապոլի տպարանի աշխատողները եւ այլն:

Հարկ է նշել, որ ոչ բոլոր վերջնադիրներն են ավարտվել գործադուլով: Եղել են դեպքեր, երբ արհմիութեանական ընդհանուր ղեկավարութիւնը տեղակ չի եղել կայանալիք գործադուլի մասին⁵, կամ ոչ միայն համաձայնութիւն չի տվել, այլու այն համարել է անժամանակ ելնելով երկրում տիրող ծանր ու աղետալի վիճակից⁶: Այդ տեսակետն է արտահայտել պետական ծառայողների արհմիութեան կենտրոնական վարչութիւնը Հանրապետութեան կառավարութեանն ուղղված 1919թ. դեկտեմբերի 19-ի իր նամակում: Արհմիութիւնների ղեկավարութիւնը երբեմն հանդես է եկել հաշտարարի, համաձայնեցնողի դերում: Միութիւնների միութեան ժամանակավոր բյուրոն 1919թ. դեկտեմբերի 14-ի նամակով Հայտնել է, որ փոստ-հեռագրատան ծառայողները նշանակված գործադուլը հետաձգում են մինչեւ դեկտեմբերի 25-ը, որպէսզի կառավարութեանը հնարավորութիւն տան միջոցներ հայթայթելու⁷:

Հացի, պարենի պակասութիւնը բնակչութեանը մղել է ծայրահեղ քայլերի, սակայն իր պատիվ արհմիութեան բազմաթիվ անգամների, նրանց չի լքել

քաղաքացիական պարտքի ու ազգային արժանապատվութեան դիտակցութիւնը¹: Կարսի փոստ-հեռագրատան ծառայողների արհմիութեանական տեղական կոմիտեի հղած մի շարք պահանջ-հեռագրերից մեկում, 1919թ. հոկտեմբերի 25-ին, շեշտվում են այն անկանելի պայմանները, որ Հարկադրում են դիմել անցանկալի քայլերի: Համեմատելով իրենց վարձատրութեան ու աշխատանքային պայմաններն այլ բնագավառների իրավիճակի հետ, նրանք գրում են. «գիտակցելով երեսուսարդ Հայաստանի կառավարչական գրութիւնն ուղ լրլութիւնն ու կարիքները եւ գործարարելով ամեն ջանք, ցայսօր խուսափել ենք Հանրապետութեան դեմ իրական կուլթիւնից եւ կիսաբազց շարունակել ենք մեր տեղծագործ աշխատանքը, բայց հիմա մեր համբերութիւնը սպառվել է ...»²: Եվ այնուամենայնիվ նրանք, 1919թ. դեկտեմբերի 14-ին, հայտնում են, որ «կընդունվեն Հանրապետութեան գործի համար նախատեսված օպերատիվ եւ պարենային բնութիւն հեռագրերը»³:

1918 - 1920թթ. արհմիութիւնների գործունեութեան ընթացքը քննելիս, որոշ տարածայնութիւններ եւ հակասութիւններ են դիտվում սկզբնական եւ վերագա կազմակերպութիւնների միջեւ: Հատկապէս այդ իրողութիւնն ակնառու է բացահայտվել 1920 թ. Մայիսյան պատմաբանութեան հաջորդ օրերին: Արհմիութեան անգամների մի մասը մասամբ դժգոհ գոյութիւն ունեցող կյանքի ծանրագույն պայմաններից, մասամբ էլ ծավալվող բոլշևիկյան քարոզչութեան ազդեցութեամբ մասնակցեց պատմաբանութեանը, գործադուլներին: Ապստամբութեան ճնշելուց եւ գործադուլների դադարելուց հետո, գործադուլեցի պատժամիջոցներ: Արհմիութեանական որոշ ղեկավար օղակների անգամներ, մասնակցութիւն ունեցան մեղավորներին Հայտնաբերելու գործում, բնականաբար պաշտպանելով պետութեան շահերը: Ալեքսանդրապոլի տեղական արհմիութեանական կոմիտեները (Ուսանողական միութեան վարչութեան, երիտասարդ բանվորների միութեան, Շիրակի գյուղացիական միութեան վարչութեան) կառավարութեան քայլերը համարեցին հակադեմոկրատական, արհմիութեան կանոններից արտառութիւնների վերաբերյալ կետին հակասող ու դատապարտելի⁴:

Հայ Հեղափոխական Դաշնակցութիւն կուսակցութեան 1917թ. ընդունած ծրագրի «Կուսակցութիւնը եւ արհմիութիւնը» բաժնում գրված է. «Արհմիութիւնները պետք է լինեն անկուսակցական: Մտցնել Համամասնական ինտրութիւնների սկզբունքը»⁵: ՀՀԴ-ն դիտել է արհմիութիւնն իբրեւ անկախ, բնութաբան, քաղաքական գաղափարախոսութիւնից հրեմ կազմակերպութիւն: Առաջին Հանրապետութեան կառավարութեան, գործունեութեան քաղաքական ուղղվածութեան հիմքում ընկած էր ՀՀԴ գաղափարախոսութիւնը:

Առաջին Հանրապետութեան կառավարութիւնն, իր գործունեութեան հենց սկզբից, քայլեր ձեռնարկեց աշխատավորների արհմիութիւնների, հասարակական կազմակերպութիւնների դերի բարձրացման, նրանց իրավունքների ընդլայնման ու պաշտպանութեան ուղղութեամբ: Հանրապետութեան երկրորդ վարչապետ Ա. Խատիսյանը, խոսելով Հանրապետութեան պետական շինարարութեան առաջին շրջանի մասին եւ թվարկելով Աշխատանքի բաժնումների եւ հետազայում՝ Աշխատանքի նախարարութեան ձեռնարկած միջոցառումները, ի թիվս 8-ամսյա աշխատանքային օրվա սահմանման, պետական ու մասնավոր հիմնարկութիւնների պաշտոնյաներին լիկվիդացիոն վճարելու օրենքի ընդունման վերաբերյալ, գրում է. «Միջոցներ ձեռք առնվեցան նպաստելու Համար Հայաստանի արհեստակցական միութիւններու կազմակերպութեան: Նախապարաստական միջոցառումներու դիմվեցան արհեստակցական

¹ Առաջին մասսայական - Հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան պատմաբանութիւնը), Նյութեր եւ ուսումնասիրութիւններ, կազմ. Կ.Կազարյան, Մ.Ներսիսյան, Երևան, 1932, էջ 94 - 95:

² ՀԱԱ, ֆ.Պ - 199, ց.1, գ.13, թ.79:

³ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 201, ց.1, գ.261, թ.117, 123:

⁴ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 205, ց.1, գ.35, թ.33:

⁵ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց.1, գ.234, թ.14:

⁶ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 205, ց.1, գ.123, թ.87:

⁷ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց.1, գ.227, թ.5:

⁸ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 199, ց.1, գ.227, թ.4, ֆ.Պ - 205, ց.1, գ.562, թ.293:

¹ Նույն տեղում, 201, ց.1, գ.261, թ.119:

² Նույն տեղում, 199, ց.1, գ.13, թ.79:

³ Նույն տեղում:

⁴ Առաջին մասսայական - Հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան պատմաբանութիւնը), Նյութեր եւ ուսումնասիրութիւններ, կազմ. Կ.Կազարյան, Մ.Ներսիսյան, Երևան, 1932, էջ 74 - 75:

⁵ Դաշնակցայութեան ծրագրերը, 1917, էջ 22:

միություններու համագումար հրավիրելու համար: Ստեղծվեցավ աշխատանքի կոմիտարներու պաշտոններություն¹:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում աշխատանքային գործունեության բոլոր բնագավառներին վերաբերող խնդիրներում գործում էր Ռուսական կայսրություն, ժամանակավոր կառավարության ու Անդրկովկասյան Սեյմի ընդունած օրենսդրությունը՝ Հանրապետության պաշտամենտի փոփոխություններով²: Աշխատանքի Հետ կապված հարցերը կարգավորվում էին Խնամատարության եւ աշխատանքի նախարարության կառուցվածքում աշխատանքի բաժնում, որը 1920թ. օգոստոսի 8-ի օրենքով վերակառուցվեց նախարարության³: Այն ուներ աշխատանքի կոմիտարների ինստիտուտ, որի պաշտոնյաներն աշխատում էին տեղերում:

Արհմիությունները, 1918-1920թթ. ժամանակամիջոցում, ազատություն էին վայելում իրենց գործունեության բոլոր բնագավառներում՝ իրենց կանոնադրությունները հաստատված սահմաններում. խոսքի ազատության, գանազան հավաքների, ցույցեր, գործադուլներ կազմակերպելու, անտեսական բնույթի պահանջներ, առաջարկություններ ներկայացնելու եւ այդ կապակցությամբ կառավարության Հետ բանակցություններ վարելու եւ այլ իրավունքներ, երբեմն նաեւ չհամաձայնվելով կառավարության ընդունած որոշումներին⁴: Այսպես, օրինակ, նախարարների Խորհուրդը մշակել էր աշխատավորների գասակարման տախտակ, որից արհմիությունները դժգոհ էին մնացել, պատճառաբանելով իրենց դիտողություններն ու կարծիքները հաշվի չառնելու հանգամանք⁵:

Հանրապետության կառավարությունը, չնայած ֆինանսական սուղ միջոցներին, ջանքեր էր արձակել արհմիություններին՝ օրենսդրական ակտերի, որոշումների, հրահանգների միջոցով աշխուժացնել վերջիններիս գործունեությունը: Արհմիութենական կազմակերպություններին, նրանց կից կոոպերատիվներին, փոխադարձ օգնության գանձարկղերին արամադրվում էին անհատույց վարկեր, փոխարինարար արվում նաեւ անտոկոս եւ ցածր տոկոսով խոշոր գումարներ, ֆինանսավորվում էին այս կամ այն միջոցառումները (փոստ-հեռագրատան աշխատողների, երկաթուղու աշխատողների համագումարները)⁶:

Ուշագրավ է 1920թ. հունիսի 22-ի օրենքով հասկացված անհատույց վարկի ուղղվածությունը. «Վարկ բանալ աշխատանքի նախարարության անունով հինգ հարյուր Հոգարվ Հոգարի ուրբի նույն նախարարության կոմիտարիտաների, արհեստակցական միությունների (ընդգծումը՝ հեղինակի) գործունեությունը կանոնավորելու նպատակով անհրաժեշտ ծախսեր հոգալու համար»⁷: 1919թ. հոկտեմբերի 31-ին պառլամենտն օրենք է ընդունել երկաթուղային պաշտոնյաների, արհեստավորների եւ բանվորների արհեստակցական միությունը 1.000.000 ուրբ. փոխարինարար, 1 տարի ժամանակով անտոկոս վարկ արամադրելու մասին⁸: Պետական ծառայողների կոոպերատիվին 1919թ. հունիսի 30-ի օրենքով 300.000 ուրբ. վարկ է արվել փոխարինարար⁹, վարկ է արամադրվել երկաթուղային ծառայողների եւ բանվորների կոոպերատիվին եւ այլն:

Հանրապետությունն իր գոյության ծանրագույն ժամանակներում հոգացել է ժողովրդի կուլտուրական, կրթական մակարդակի բարձրացման մասին: Հարկ է նշել, որ մի շարք միությունների կանոնադրությունները ավյալ բնագավառին վերաբերող դրույթ ուներին¹⁰: Անտարակույս ուշագրավ է 1920թ. մայիսի 11-ի օրենքը քաղաքներում եւ գավառներում աշխատանքի կոմիտարիտաներին կից աշխատավորական գրադարաններ եւ ընթերցարաններ

բանալու եւ հրատարակությունների համար 1.000.000 ուրբ. վարկ հատկացնելու օրենքը¹, ինչպես նաեւ 1920թ. հունվարի 5-ի օրենքը՝ գրագիտական եւ գրավար-ժական դասընթացներ եւ ժողովրդական համալսարաններ ստեղծելու մասին:

ՀՀ նախարարների Խորհուրդը մեկուկես տարվա ընթացքում տասնմեկ անգամ քննարկել եւ հնարավորինս լուծում է ավել արհմիությունների հարուցած, մեծ մասամբ նյութական բնույթի հարցերին:

Դիտակցելով նախարարների Խորհրդի եւ պառլամենտի՝ արհմիության վերաբերյալ գործունեությունը, եզրակացնում ենք, որ պետական բարձր մարմիններն օպերատիվ կերպով են արձագանքել արհմիությունների կողմից առաջադրվող պահանջներին, իրենց կարողություն սահմաններում սատարել ու աջակցել նրանց: Այդ կապակցությամբ նշենք մի փաստ: Փոստ-հեռագրատան աշխատողների միությունը, 1919թ. հոկտեմբերի 21-ի վերջնադրով, պահանջում էր Հանել փոստ-հեռագրատան բաժինը Գլխավոր ինժեներային վարչության կազմից: 1920թ. հունվարի 8-ի օրենքով ավյալ բաժինը, վարչության կարգավիճակով, մտցվում է Հաղորդակցության նախարարության կառուցվածքի մեջ²:

Այսպիսով, չնայած արտակարգ ծանր ու լարված ներքին ու արտաքին պայմաններին, նյութական ծալրահեղ աղքատ միջոցներին, Առաջին Հանրապետության օրերին արհմիությունները գործել են ու հասել որոշակի արդյունքների աշխատավորների շահերը պաշտպանելու գործում:

Կարինե Թախիջանովա

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ СОЮЗЫ В ГОДЫ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ

РЕЗЮМЕ

Первая Республика Армении создалась в чрезвычайно тяжелых политических и экономических условиях.

Экономика и административная жизнь Восточной Армении в начале 1918 года была окончательно разорена. Рабочие организации, профессиональные союзы были на грани полного развала.

Программа независимого правительства Армении основывалась на идеологии партии Дашнакцутюн, которая была направлена на укрепление и расширение профсоюзного движения, как одного из способов улучшения экономического и правового положения трудящихся.

В первые же месяцы существования Республики, возобновили свою деятельность ранее существовавшие профессиональные союзы (печатников, почты и телеграфа, железнодорожных служащих и т.д.), организовались новые (рабочих Ереванской ткацкой мастерской, молодых рабочих Александрополя, служащих потребкооперации и т. д.). Происходил процесс централизации по профессиональному и географическому признаку.

Профессиональные союзы за указанные годы пользовались демократическими свободами. Практиковалось выдвигание требований в целях повышения зарплат, улучшения условий труда, сокращения рабочего времени.

Часто профсоюзы выступали в качестве руководителей и организаторов забастовок.

Правительство РА по мере возможности удовлетворяло требование профсоюзов. В свою очередь оказывало помощь в виде финансовых безвозвратных субсидий, безпроцентных и низкопроцентных ссуд.

Карине Шахиджанова

¹ Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բելյուս, 1968, էջ 146 - 147:

² ՀԱԱ, ֆ.Պ - 200, ց.1, գ.86, թ.15:

³ Նույն տեղում, գ.490, թ.6 եւ շրջ:

⁴ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 202, ց.1, գ.66, թ.7:

⁵ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 201, ց.1, գ.261, թ.94, գ.45, մաս II, թ.450:

⁶ Նույն տեղում, ֆ.Պ - 199, ց.1, գ.168, թ.4:

⁷ Նույն տեղում, գ.66, թ.91:

⁸ Նույն տեղում, գ.56, թ.57:

⁹ Նույն տեղում, գ.161, թ.121:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ.Պ - 203, ց.1, գ.78, թ.8, ֆ.Պ-201, ց.1, գ.38, թ.89 եւ այլն:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԵՎՏՐԱԱՐԴԹՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՊԱԼԱՏԸ**

Առևտրաարդյունաբերական պլանների խնդիրն է պետության, գործարարների ու սպառողների շահերն օրինական ճանապարհով համադրելու միջոցով զարկ տալ երկրի տնտեսության զարգացմանը:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունն՝ ի տարբերություն Հարավային Կովկասի երկու հարեւան նորանկախ հանրապետությունների, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի, ժառանգեց թալանված, ավերված ու քայքայված տնտեսությամբ, հաղորդակցության ուղիներից զուրկ, մեկուսացված, աղքատ, սովի ու հիվանդության ճիրաններում տառապող բնակչությամբ մի երկիր:

Հանրապետության կառավարությունը, վարչապետ Հ. Քաջազնունու գլխավորությամբ, քաջ գիտակցում էր երկրի տնտեսությունը զարգացնելու, բնականոն առևտրական գործունեությունը զարկ տալու, ճանապարհները բացելու, վերականգնելու բացառիկ կարևորությունը եւ ջանքեր էր գործադրում այդ ուղղությամբ: Այդ ասպարեզներում կառավարության եւ անհատ արդյունաբերողների ու առևտրականների գործողությունները համադրելու, երկրորդների նախաձեռնություններին նպաստելու, սատարելու նպատակով, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր գոյության առաջին իսկ ամիսներին քննարկում է Հայաստանում առևտրաարդյունաբերական պլան ստեղծելու հարցը:

1918թ. գեկեմեթների 21-ին, ֆինանսների նախարարության հատուկ նիստում, նախարարի, պետական վերահսկիչների, մի շարք պետական պատասխանատու պաշտոնյաների ու առևտրաարդյունաբերական դասի 12 ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, քննարկվում է առևտրաարդյունաբերական պլանը /այսուհետեւ՝ ԱԱՊ/ ստեղծելու հարցը: Քննարկման մասնակիցները հավանություն են տալիս ԱԱՊ հիմնադրելու առաջարկությանը: Ծանոթանալով ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917թ. հոկտեմբերի 6-ին հաստատված Ռուսաստանի ԱԱՊ կանոնադրությանը, նիստի մասնակիցները գտնում են, որ առայժմ ԱԱՊ պետք է հիմնադրել միայն Երեւան քաղաքում, նկատի ունենալով Հայաստանի տնտեսության եւ մարզերի միջև կանոնավոր ճանապարհների բացակայությունը: Կազմակերպչական խնդիրները լուծելու, կանոնադրություն մշակելու նպատակով, ընտրվում է 5 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով՝ Գեւորդյի գլխավորությամբ:¹ Հետագա ամիսներին ԱԱՊ ստեղծելու խնդիրը քանիցս քննարկվում է ֆինանսների նախարարության նիստերում, խորհրդակցություններում:²

1919թ. հուլիսի 4-ին, ՀՀ ֆինանսների նախարարը, հարցը նախապես քննարկելուց հետո, գրությունը դիմում է նախարարների խորհրդին՝ ԱԱՊ-ի կանոնադրությամբ նախատեսված 5% հօդուտ ԱԱՊ-ի գանձելու վերաբերյալ կետը հաստատելու խնդրանքով: Ֆինանսների նախարարությունը հայտնում է, որ նման հարց լուծելու իրավասու չէ, այն կարող է լուծվել միայն օրենսդրական կարգով: Գրության մեջ նշվում է, որ Վրաստանի գործող ԱԱՊ-ի կանոնադրության, ինչպես եւ ժամանակավոր կառավարության 1917թ. հոկտեմբերի 6-ին հաստատված կանոնադրության մեջ, նման կետ գոյություն ունի:³

¹ Հայաստանի Ազգային արխիվ /այնուհետեւ ՀԱԱ, ֆ. Պ-209, ց.1, գ. 1, թ.4-5:

² ՀԱԱ, ֆ. Պ-209, ց.1, գ.1, թ.19-26:

³ Նույն տեղում, թ.28:

Ավելի քան մեկ տարի տեւած քննարկումներից հետո 1920թ. փետրվարի 15-ին, Երեւանում հիմնադրվում է Առևտրաարդյունաբերական պլան, որի մասին ազգարարվում է:⁴ Պայտի հիմնադիր-անդամները հանդես են գալիս պայտի գործունեությունը բնութագրող ուշագրավ հայտարարությամբ, որում ասվում էր.

«Ա.Ինքնավարության սկզբունքներով միացնել Հայաստանի այն անձանց եւ հիմնարկություններին, որոնք պարապում են առևտրաարդյունաբերական գործունեությամբ մեր երկրում, տեղական առևտրի եւ արդյունաբերության ընդհանուր շահերը ներկայացնելու, պաշտպանելու, ուսումնասիրելու եւ զարգացնելու համար, հետազոտելով եւ լավացնելով արդյունաբերության եւ աշխատանքի պայմանները, որոնք համապատասխանում են Պետության եւ Հանրային բարօրությանը»:

Բ. Կառավարության լայն աջակցություն կազմակերպելու, պահպանելու եւ նպաստելու առևտրի եւ արդյունաբերության հանրօգուտ հիմնարկությունների գործում:

Գ. Աջակցել Հայաստանի եւ բոլոր մյուս երկրների տնտեսական մերձեցմանը առևտրաարդյունաբերության շահերի հոյի վրա»:⁵

ՀՀ Առևտրաարդյունաբերական պլանը կիսապետական, կիսահասարակական կազմակերպություն էր: Այն գործել է ֆինանսների նախարարության կառուցվածքում, բայց ունեցել է ներքին ինքնավարություն, ղեկավարվել է պետության կողմից հաստատված կանոնադրությամբ:⁶

ԱԱՊ-ի անդամ կարող էր լինել 21 տարին լրացած յուրաքանչյուր անձ, ով ուներ իր գործունեության բնույթը հաստատող համապատասխան փաստաթուղթ, ներկայացնում էր գրավոր դիմում եւ վճարում մուսքի վճար ու անդամավճար: ԱԱՊ-ը բաղկացած էր իսկական, պատվավոր ու թղթակից-անդամներից: Վերջիններս ունեին խորհրդակցական ձայնի իրավունք: ԱԱՊ իսկական անդամները, ովքեր չէին գրառվում առևտրաարդյունաբերական գործունեությամբ, տարեկան անդամավճար էին մուծում 200ռ. չափով, իսկ գրառվողները՝ 100ռ. չափով: Պայտի կազմից դուրս գալու դեպքում անդամավճարը չէր վերադարձվում:

ԱԱ Պայտն իր գործունեությունն իրականացնում էր ընդհանուր ժողովի, կոմիտեի եւ վերատուգիչ հանձնաժողովի միջոցով: Ընդհանուր ժողովի որոշմամբ կարող էին ստեղծվել առանձին հանձնաժողովներ՝ տնտեսական բնույթի հարցեր քննարկելու նպատակով: Ընդհանուր ժողովը հրավիրվում էր տարին մեկ անգամ:⁷ ԱԱՊ-ի ընթացիկ գործունեությունն իրականացվում է ընդհանուր ժողովի կողմից՝ մեկ տարով ընտրված կոմիտեի միջոցով, որը բաղկացած էր նախագահից, նրա տեղակալից, 8 անդամներից: Կոմիտեն էլ իր կազմից ընտրում էր վարչություն՝ կոմիտեի նախագահ, տեղակալ եւ մեկ անգամ կազմով: Վերջինս վարում էր ԱԱՊ-ի գործերը, որի համար կարող էր վարձատրվել՝ ընդհանուր ժողովի որոշումով: ԱԱՊ-ի կանոնադրության մեջ փոփոխություններ մտցնելու, ընդհանուր ժողով գումարելու հարցերը որոշվում էր անդամների 2/3-ի ներկայության պարագայում:

Հայաստանի առաջին հանրապետության ԱԱՊ-ի գործունեությունը վերահսկվել է ֆինանսների նախարարության կողմից՝ պայտի վերահսկիչ հանձնաժողովի միջոցով:⁸

Հայաստանի կառավարությունը կարևորում էր ԱԱՊ-ի հիմնադրման խնդիրը, որի մասին վկայում է հետեւյալ փաստը. 1920թ. փետրվարի 17-ին,

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-209, ց.1, գ.2, թ.3:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, գ.1, թ.33-36: (Այժմ գործող ՀՀ ԱԱՊ ինքնուրույն կազմակերպություն է:- Վ.Ց.):

⁴ Այսօրվա գործող ԱԱՊ կանոնադրությունը անդամավճարների չափը չի նախատեսում- Վ.Ց.:

⁵ Գործող ԱԱՊ նախատեսվում է 3 տարին մեկ անգամ-Վ.Ց.:

⁶ Գործող ԱԱՊ նախագահությունը ստուգումների համար ինքն է ընտրում աուղիտական ծառայություն-Վ.Ց.:

Նախարարների խորհուրդը՝ լսելով ֆինանսների նախարարի զեկույցը, որոշել է ԱԱՊ-ին փոխարինարար 50000n. Հատկացնել:¹

Հայաստանի առաջին Հանրապետության ԱԱՊ-ն իր կարճատև, մոտ 10 ամիս, գոյություն ընթացքում, կարողացավ որոշակի դրական գործունեություն ծավալել երկրի տնտեսական կյանքն աշխուժացնելու ուղղությամբ: Իրավական տեսակետից ու փաստորեն իր գոյությունը երեւանում Հաստատելուց Հետո, Պալատը ձգտում էր ընդլայնել իր աշխարհագրական ընդգրկման սահմանները, ուղիներ փնտրելով՝ նոր անդամներ ներգրավելու Համար: Այսպես՝ Պալատի վարչությունը դիմել է Արեքսանդրապոլի բնակիչ Մ.Ամիրջանյանին, որպեսզի նա ստանձնի նրա ներկայացուցչի պարտականությունները Արեքսանդրապոլ ու Կարս քաղաքներում:² Պալատի վարչությունը դիմել է նաև Կովկասյան բանկին, բանկի պալանդատուներին անդամագրելու նպատակով:³ Կապ եւ գրագրություն է Հաստատել Վրաստանի ԱԱՊ-ի Հետ, նրանից ստացել է առևտրարդյունաբերական բյուլետեն,⁴ ինքը նույնպես ուղարկել է իր բյուլետենը:⁵ Պալատը լրագոր-ներկայացուցիչներ է ունեցել Թիֆլիսում եւ Բաթումում:⁶ որոնց Հետ մշտական գրագրություն է վարել:⁶ Թիֆլիսի լրագոր ներկայացուցչին Պալատի վարչությունը Հանձնարարել է իր շրջագրությունները ընթացքում Հանդամանորեն ծանոթանալ Վրաստանի եւ Ազրեյջանի ԱԱՊ-ների գործունեությանը, փորձել կապեր Հաստատել նրանց Հետ եւ ընդլայնել եղածը:⁷

Կովկասյան բանկի երաշխավորությունը, Բաթումում Պալատի լրագոր-ներկայացուցչի է նշանակվել նույն բանկի պատասխանատու պաշտոնյա Արշակ Եգորի Սուլիյանը /Սուլիեւր/: Բաթումի նավահանգիստը կարելուր նշանակություն ուներ Հայաստանի Համար: Եվրոպայից եւ ԱՄՆ-ից Հանրապետություն առաքվող բեռները ստացվում էին այդ նավահանգստով, բացի այդ, Բաթումում կըրվում էին առևտրական գործարքներ: Հանրապետության իշխանությունները պետք է տեղյակ լինեին Բաթումի ապրանքների ու դրամի շուկայում տիրող իրադրություն մասին: Ա.Սուլիյանը իր նամակներով պարբերաբար տեղեկություններ էր հղում Երևան՝ շուկայի գնների, արժույթի փոխանակության, կանխատեսվող ներմուծումների եւ այլ երկրների /օրինակ Չեխոսլովակիայի/ Հյուպատոսների Հետ իր վարած առևտրի Հարցերով բանակցությունների վերաբերյալ:⁸ Իր վերջին նամակներից մեկում, Սուլիյանը հարցրել է, որ վրացական իշխանությունները, Բաթումում փակել են արժույթի փոխանակման կետերը, որի պատճառով ապրանքների ներհնք չի սպասվում:⁹ ԱԱՊը, 1920թ. կեսերին, փորձում է բաժանումները հիմնել երկրի տարբեր քաղաքներում /Կարս, Արեքսանդրապոլ/, եւ այդ նպատակով հրահանգ է ուղարկում:¹⁰ ԱԱՊ-ի ներկայացուցիչները հրավիրվել եւ մասնակցել են գների, տուրքերի, առևտրական գործարքներ կնքելու վերաբերյալ պետական հիմնարկների նիստերին,¹ ընդունված որոշումների մասին տեղեկացվել եւ առաջարկվել էր Պալատի կարծիքը:²

ԱԱՊ-ն իր Հերթին, Հանդես է եկել առաջարկություններով, նաև իր տեսակետներն է արտահայտել կառավարության տնտեսական բնույթի օրենսգծերի վերաբերյալ: 1920թ. մարտին, պալատի վարչությունը դիմել է ՀՀ ֆինանսների նախարարությանը՝ փոխանակման կարգով արտահանվող Հում նյութից գանձվող գրավականի դուժմարը վերացնելու առաջարկությամբ: Վարչությունը գտնում էր,

որ գրավականը մշտապես վնասում է տեղական վաճառականների գործունեությանը, պակասեցնում է շրջանառու միջոցները՝ եւ դրանով իսկ նվազեցնելով ներմուծվող ապրանքների ծավալը, իսկ երկիրը դրանց Հատկապես կենսամթերքների սուր կարիքն ուներ:³ Այդ հարկի կապակցությամբ ընդարձակ զեկույցումով, Հանդես է գալիս վարչության նախագահ Միլիքյանը: Նա Հանդամանալից կերպով լուսարանում է ապրանքափոխանակությամբ զբաղվող ներմուծողների եւ արտահանողների դերը Հայաստանի տնտեսության մեջ, նրանց վերաբերյալ առկա օրենքներն ու կարգավիճակը: Եվ այդ առաջարկում է վերակազմել ապրանքափոխանակության կոմիտեն, որը ներկա դրությամբ երբեմն կայացնում է որոշումներ, որոնք չեն նպաստում երկրի առևտրական ու արդյունաբերական ձեռնարկությունների զարգացմանը: Պալատը գտնում է, որ ապրանքափոխանակության կոմիտեն պետք է ունենա Հետեւյալ կազմը:

Ֆինանսների մինիստր - ապրանքափոխանակության կոմիտեի նախագահ,
Ֆինանսների մինիստրության առևտրարդյունաբերական բաժնի ներկայացուցիչ,

Ձինվորական մինիստրության ներկայացուցիչ,
Խնամատարության մինիստրության ներկայացուցիչ,
Քաղաքային ինքնավարության ներկայացուցիչ,
Առևտրարդյունաբերական պալատի ներկայացուցիչ,
Արդյունաբերողների ներկայացուցիչ,
Մեծածախների ներկայացուցիչ,
Մանրավաճառների ներկայացուցիչ,

Արհեստավորների ներկայացուցիչ, ընդամենը 11 Հոդի:⁴ Պալատը, 1920թ. Հունիսի 4-ի նիստում, ներմուծվող ապրանքների մաքսատուրքերի վերաբերյալ առաջարկություն է մշակում եւ ներկայացնում Հանրապետության ֆինանսների նախարարությանը: Պալատի վարչությունը առաջարկում էր կենսամթերքների ներմուծումից տուրքը վերացնել, իսկ Հում նաթի եւ մաշուկից գանձվող մեկ փթի համար 10n. փոխարեն գանձել 20n.:⁵ Օգոստոսի 21-ի նիստում, պալատի խորհուրդը քննարկել է Երևան քաղաքի Համար նշանակված Հարկի, մուրհակային եւ Հասարակ գործմանիշալիս տուրքերի եւ մասնավոր արդյունաբերական սեփականությունների ազգայնացման Հարցերը: Երեք Հարցերի վերաբերյալ վարչությունը Հայտնել է իր բացասական վերաբերմունքը, առաջին երկուսը Համարելով չափազանց բարձր, իսկ ազգայնացումը՝ ժամանակի պայմաններում անընդունելի եւ վնասակար:⁶

Պալատը սխալ է Համարել նաև սակագներ սահմանելու կառավարության որոշումը: «Ապրանքների վրա սակագներ նշանակելու առիթով» առաջարկության մեջ պալատի ներկայացուցիչը՝ վերլուծելով Հայաստանում ստեղծված տնտեսական իրավիճակը, գտնում է, որ կառավարությունը սակագներ սահմանելով չի կարող Հասնել իր նպատակին, այն է՝ պաշարել սպեկուլյացիայի դեմ: Առաջարկվում են տնտեսական բնույթի միջոցառումներ, որոնց իրագործումը կհանգեցնի երկրում գների նվազեցմանը: Ի դեպ, այդ առաջարկությունները չեն կորցրել իրենց նշանակություն ու հրատապությունը նաև մեր օրերում: Պալատը գտնում էր, որ անհրաժեշտ է. «Պահպանել Հայկական չեկի արժեքը նորմայի մեջ, ստեղծել արժանական փոխանակության միջոցներ արտասահմանի Հետ, սալ դրույթություններ առևտրականությունը ներմուծելու մեր երկրի Համար, մասնավոր գյուղացուն, անհրաժեշտ ապրանքներ», խիստ Հակոդություն սահմանել մաքսատներում, մասնավոր վրացական փրացական սահմանադիրին մոտ վալբերում, որպեսզի Հայաստանից ոչ մի կենսամթերք չարտահանվի, ապահովել Հայաստանի երկաթուղիներում ապրանքների տեղափոխության կարծք. Հայրենի առևտրի եւ արդյունաբերությանը վերապահել ազատ մրցության պայմաններ:⁷

Երևանի որոշ ընկերություններ, միջնորդելու ինդրանքով, դիմել են Պալատի Հեղինակավոր միջամտությանը: 1920թ. մարտին «Հքսիմպորտ»

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-209, ց. 1, գ.1, թ. 60:

² Նույն տեղում, գ. 3, թ. 149:

³ Նույն տեղում, գ. 1, թ. 64-66:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, գ. 2, թ. 61 գ. 3, թ. 6:

⁶ Նույն տեղում, գ. 2, թ. 89:

⁷ Նույն տեղում, գ. 3, թ. 6:

⁸ Նույն տեղում, գ. 2, թ. 89, 114, 87:

⁹ Նույն տեղում, թ. 176:

¹⁰ Նույն տեղում, գ. 10, թ. 1ա-2:

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-209, ց. 1, գ. 2, թ. 124, գ. 3, թ. 163, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 560, թ. 211:

² Նույն տեղում, թ. 154 եւ այլն:

³ Նույն տեղում, գ. 3, թ. 37-38, գ. 14, թ. 8-10:

⁴ Նույն տեղում, գ. 14, թ. 8-10:

⁵ Նույն տեղում, գ. 3, թ. 82-83:

⁶ Նույն տեղում, թ. 233-234:

⁷ Նույն տեղում, գ. 14, թ. 24-25:

ակցիոներական ընկերությունն առաջարկել է պայատին՝ վերացնել արտահանվող հում նյութից գանձվող սուբսիդ, որով կմեծանալին շրջանառու միջոցները, հետևաբար նաև ներմուծվող ապրանքների ծավալը:¹

Այս առաջարկությունն ընդունվել է կառավարության կողմից:

Հայաստանի ԱԱՊ-ն իր գործունեության առաջին իսկ օրերից, ուշադրություն է արժանացել օտարերկրյա գործարարների կողմից: Տնտեսական կապեր հաստատելու առաջարկություններով, պայատին են դիմել ամերիկյան «Ֆրանսիական յուղ գտող մեքենաներ արտադրող»,² «Հոկոդ փայլեցնող, թվազող մեքենաներ արտադրող»,³ «Անվազողների եւ կառուցիկ»,⁴ «Աձելիների ընկերություն»⁵ եւ մի շարք այլ ընկերություններ: Ուշագրավ է, որ ամերիկյան Հյուսիսատտարանի միջոցով „Meridional“, առևտրի միությունը Հետաքրքրություն է ցուցաբերել Հայկական թաշկինակների եւ ժանյակների նկատմամբ:⁶

Փաստաթղթերը վկայում են, որ իտալական գործարարները Հետաքրքրություն են ցուցաբերել Հայկական պահածոների նկատմամբ:⁷ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունը, հենվելով իտալական կողմի հարցումի վրա, տեղեկություններ ստանալու գրություններով դիմել է պայատին: Պարզվում է, որ իտալացիներին Հետաքրքրել են թե պահածոներն ինչ մրցելից են պատրաստվում, ինչ ձևով եւ ինչ քանակությամբ ու մասշտաբով, որտեղից են ձեռք բերվում սուսերը, ուր են արտահանում պահածոները եւ ինչ գներով:⁸

Իսթումի պայատի Հյուսիսատտի նամակից հետևում է, որ չեխերին Հետաքրքրել է բուրգը, բամբակը, կաշվեղենը, որոնց փոխարեն նրանք առաջարկում են ապակեղեն, մեքենաներ, պողպատ, երկաթ եւ այլն:⁹ Նամակներ են փոխանակվել գնացույցների, ապրանքի տեսակնուն եւ այլ ֆինանսական հարցերի մասին, որոնք քննարկվել են պայատի 1920թ. օգոստոսի 4-ի նիստում:

Ինչ այն դժվար ժամանակներում, Հայաստանի Հանրապետությունն իր ճանապարհները արամադրել է տարանցիկ առևտրի համար: Պարսիկ փաճառականները դիմել են Հայկական իշխանություններին՝ տար հազար փութ նավթ տեղափոխելու խնդրանքով: Խնդրանքը լուծում է ստացել ապրանքի 20%-ը Հայաստանին թողնելու պայմանով:¹⁰

Հայաստանի առաջին Հանրապետության պայտը զբաղվել է նաև տեղեկատվական գովազդային գործունեությամբ, փորձել է հարցաթերթիկների միջոցով, ամյայներ ստանալ երկրի տնտեսական կյանքում տեղի ունեցող գործընթացների մասին:¹¹

Հայաստանում գործել է Հայ-ամերիկյան ընկերություն, որը զբաղվել է տնտեսական խնդիրներով:¹² Ժամանակակից համաշխարհային տնտեսական զարգացումների առումով Հետաքրքրություն են ներկայացնում այն հարցաթերթիկները, որ ուղարկել է ԱՄՆ-ի Հյուսիսատտարանը Առևտրաարդյունաբերական պայտին, որպեսզի լրացվեն եւ ուղարկվեն ամերիկյան առևտրական տներին Վաշինգտոնում:¹³ Ի պատասխան, Պայտը Հայտնում է, որ ներկա պայմաններում հարցաթերթիկները լրացնելու հնարավորություն չկա՝ երկրի քայքայված տնտեսական վիճակի պատճառով:¹⁴ Հայ-ամերիկյան տնտեսական կապերի զարգացմանը յուրջ խոչընդոտել է ամերիկյան բանկային համակարգի բացակայությունը Հարավային Կովկասում:

Ստեղծված իրավիճակը կարգավորելու, առևտրական հարաբերությունները խթանելու նպատակով ԱԱՊ-ը դիմում է Հայաստանում գործող Ամերիկյան նպաստամատույցի միջնորդությանը՝ նրա գրասենյակի միջոցով ապրանք ստանալու եւ վճարելու խնդրանքով, սակայն մերժում է ստանում: Ամերիկյան կողմը Պայտին խորհուրդ է տալիս դիմել Կովկասում տեղակայված տնտեսական գործունեությամբ զբաղվող ամերիկյան ընկերություններին:¹⁵

Բաղաբական Հանդամանքների բերումով, ՀՀ ԱԱՊ-ը Հայաստանի Առևտրաարդյունաբերական Հանրապետության ֆինանսների կոմիտեի գեկանների 29-ի N 460 հրամանագրով, զազարեցրել է իր գործունեությունը:¹⁶

Ամփոփելով վերը նշված փաստերը, կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետության Առևտրաարդյունաբերական պայտն իր կարճատև գոյության ընթացքում որոշակի դրական դեր է խաղացել երկրի տնտեսական կյանքում:

Վարդան Ցոլակյան

ТОРГОВО - ПРОМЫШЛЕННАЯ ПАЛАТА ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ

РЕЗЮМЕ

Правительство Республики Армения в целях создания благоприятных условий для развития экономики страны 20 февраля 1920г. в системе Министерства финансов учредило Торгово – промышленную палату.

Палата была полугосударственной, полубытовой организацией. Будучи подведомственной, она имела самостоятельный статус. В своей деятельности руководствовалась утвержденным государством уставом, имела свою печать. Деятельностью Палаты руководил выборный орган – Правление.

Место деятельности – Ереван. Палата стремилась установить свои подразделения по всей стране, а также установить деловые связи за пределами страны.

За короткий период своего существования Палата выступила законодательными инициативами в защиту интересов как частных предпринимателей, так и государства. Архивные документы свидетельствуют об интересе зарубежных фирм (американских, итальянских) к деятельности Торгово – промышленной Палаты Первой Республики Армении.

Вардан Цолякян

¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-209, ց. 1, գ. 2, թ. 22:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 9, թ. 41:

³ Նույն տեղում, թ. 31:

⁴ Նույն տեղում, թ. 25:

⁵ Նույն տեղում, թ. 20:

⁶ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 2, թ. 39:

⁷ Նույն տեղում, գ. 3, թ. 145, գ. 2, թ. 182:

⁸ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 2, թ. 35:

⁹ Նույն տեղում, թ. 145:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, գ. 168, թ. 16:

¹¹ Նույն տեղում, գ. 10, թ. 6-28 եւ այլն:

¹² Նույն տեղում, գ. 2, թ. 186, գ. 3, թ. 178-179:

¹³ Նույն տեղում, գ. 2, թ. 37, 42-43:

¹⁴ Նույն տեղում, գ. 3, թ. 163:

¹ Նույն տեղում, գ. 2, թ. 20 եւ շրջ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, գ. 2, թ. 209:

Հաղորդումներ

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՀՕԿԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ԱՐԽԻՎԱՑԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատմամբ մեր ժողովրդի կյանքում սկսվեց մի նոր ժամանակաշրջան: Հայաստանը գարձավ հարզատ հողից հարկազրկված հեռացած եւ օտար երկրներում ապաստան գտած հայի ազգային միավորման կենտրոնը՝ մայր Հայրենիքը: Հայաստանում սկսվեցին արմատական սոցիալական վերափոխումներ: Չնայած եղած դժվարություններին, հայ ժողովուրդը մեծ ողբերգությամբ ձեռնամուխ եղավ իր երկրի վերաշինարարությանը՝ աշխատելով հնարավորին չափ արագ դուրս գալ քայքայման ու քաղցի ճիրաններից, նոր մակարդակի բարձրացնելով երկրի տնտեսությունն ու մշակույթը:

Հայաստանի վերաշինությանը մեծապես նպաստեցին մի շարք բարեգործական ընկերություններ ու կազմակերպություններ ինչպես բուն երկրում, այնպես էլ արտասահմանում՝ առանձնապես Միլիոնքը: Այդ կազմակերպություններից հիշատակելի է Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) բեղուն աշխատանքը, որը ժամանակին մեծ դեր ունեցավ երկրի սովյալ բնակչության օգնելու գործում՝ օժանդակելով շինարարությանը, գաղթականներին հետ կապերի սերտացմանը, երկրի շինարարությանը նրանց մասնակից դարձնելուն ու ներգաղթի աշխուժացմանը:

Վերը հիշատակված փաստերի մասին են պատմում Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք արտացոլում են ՀՕԿ-ի եւ նրա բոլոր մասնաճյուղերի գործունեությունը: ՀՕԿ-ի հիմնադիր ժողովից հետո, 1923-1925թթ. ԽՍՀՄ-ի հայաշատ քաղաքներում ու մի շարք երկրների հայ գաղթօթարներում ստեղծվեցին ՀՕԿ-ի մասնաճյուղեր:

Այս մասնաճյուղերի շարքում իր առանձնակի տեղն ունի Փրանսիայի ՀՕԿ-ը: Այն իր գանգվածային աշխատանքների տեսակետից ԱՄՆ-ից հետո կարեւոր տեղ է գրավում, եւ դա բնական է, այնտեղ 1923թ. բնակվում էին 60.000 հայեր: Փրանսիայի ՀՕԿ-ի գործունեությունը կարեւոր էր նաեւ, քանի որ մի շարք գաղութների հետ Հարաբերություններ պահպանելու համար էր հանդիսանում կենտրոն (Բարկաններ, Սիրիա, Ալժիր, Թունիս եւ այլն):

Չնայած որոշակի դժվարություններին, Փրանսիայի ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչությունն ու գոյություն ունեցող 35 մասնաճյուղերի միջոցով կարեւոր աշխատանք է կատարվել: ՀՕԿ-ը Փրանսիայում մեծ հեղինակություն է վայելել, ինչը երևում է արխիվային փաստաթղթերից: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման տարեդարձերին նվիրված ժողովներին ու հավաքներին Փարիզի, Մարսելի, Լիոնի ժողովարաններում խմբվում էին չուրջ 2-3 հազար աշխատավորներ:

Փրանսիայի ՀՕԿ-ը ծավալում է բազմարժանեղակ ու բեղուն գործունեություն: Փարիզում սկսվում է «Երեւան» թերթի հրատարակությունը, աշխատանքներ են տարվում Հայաստանում շենքեր կառուցելուն օգնելու ուղղությամբ: Այդ առթիվ մի փաստաթղթում կարդում ենք. «Մի քանի շենք կառուցելը մեծ բան է Հայաստանի հսկա շինարարական աշխատանքների կողքին, սակայն այն անչափ կարեւոր է, որ դրանք կառուցվում են հայ գաղթականության զրկանքների ու դաժան աշխատանքի ենթակա հայ աշխատավորների դժվար գնով ստացած խնայողություններով, այդ շենքերի կառուցումը առանձին արժեք է

ստանում մեզ համար, դրանով շեշտվում է նաև այն խորը համակրանքը եւ հավատը, որ գաղթականությունն ունի ինտերգրային Հայաստանի հանդեպ...»:

Նշանակալի է Փարիզի հայ արկիանց միության կողք Փարիզի եւ նրա արվարձանների հայերին՝ իրենց հանգանակության միջոցով Երեւանում «Փարիզահայ տուն» կառուցելու համար, որ նախատեսվում էր բնակեցնել անտուն եւ անպատասար որբերի ու քնտանիքների:

Առանձնակի ուշադրություն էր դարձվում Հայաստանի գյուղերին ու գյուղական շրջաններին օգնելու ու այնտեղ որոշակի կոնկրետ գործեր սկսելու խնդրին:

Կարոցասեր կանանց միությունը, որ Մարսելում ուներ հայ աղջիկների վարժարան, որոշակի գումար է հատկացնում (18.000 դոլար) ՀՕԿ-ի գլխավոր վարչությունը՝ կարիքավոր գյուղերում գյուղական դպրոցներ կառուցելու համար:

Փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք. «... Պիտի հնարավորությունն ստեղծել գյուղացիներու բարորությունը ապահովելու համար: Հիմա կարիք կա գյուղի ճարտարապետական հատակագծի եւ նախահաշված ծրագրի, որպեսզի գրտական ըլլամք ստիպողական ձեռնարկությունց եւ նախնական ծախքերու քանակին, ըստ այնմ պետք եղած հարցերը լուծելու համար: Երևում է տրակտորի պետքը անհետաճգելի է, պարզեք եւ ճշտեք մարկան, որպեսզի այնպիսի տրակտոր ճարել, որի նորոգելը տեղում գյուրին լինի: Հենց ստանանք ձեր ծրագրերն ու նախահաշիվները, անհրաժեշտ մանրամասներով, նոր գյուղի հաստակածով, ու քարտեղով, հանդերձ, պիտի փութանք հարկավոր կարգավորություն անել եւ հաջորդաբար արամագրել ինչ գումար որ կարելի ըլլա գույացնել այդ նպատակների համար...»:

Առանձնակի ուշադրություն արժանացան Հայաստանի բնական աղետներից սուժած գյուղերն ու դրանց բնակիչները: Նրանց աջակցությանը կառուցվեցին մի շարք ջրանցքներ (Եիրակ, ԷվՋիրյա), կազմակերպվեցին ճահճների (Ղառարու, Դավայու) չորացման աշխատանքները: Ստացվեց մեծ քանակությամբ սեմամաշու ցորեն, ալյուր, հագուստեղեն, կոշիկեղեն, որ տրվեց բնական աղետներից վնասված շրջաններին՝ մտրեխից, կարկառահարությունից, երկրապտես երաշտից եւ անձրեւներից ստաջացած սակավաբերությունը մեղմելու համար:

Փրանսիայի ՀՕԿ-ի գլխավոր վարչությունն եւ նրա մասնաճյուղերի մեծ աշխատանքի շնորհիվ հայրենիք առաքվեցին մեծ քանակի հագուստ, դեղորայք, ստեղծվեց մայրախաչի 2 բուժկետ, վերաբաղվեցին ու հիմնվեցին դպրոցներ, աշակերտություն համար ստացվեց բավականին քանակի գրենական պիտույքներ, դրամական նպաստներ, զանազան հիմնարկների անտոկոս փոխառություն եւ այլն:

ՀՕԿ-ի միջոցով մեծ օգնություն էր ցուցաբերվում եւ մեր բուհերին՝ Համալսարանի հասցեով ստացվեցին բավականին սարքավորումներ, գրականություն, լրագրեր, ամսագրեր: Հանրային գրադարանի հասցեով Օժան Կարոյի կողմից ստացվում է «20-րդ դարի Լաուուս» 6-Հատորյակը, Արամ Չարքի կողմից Օմար Խայամի քառյակները:

Փրանսիայի ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի շնորհիվ տեղերում կազմակերպվեցին «Մարտունի» լսարան-ընթերցարանն ու թատերախումբը, «Տալվորիկ» մարմնամարզական միություն, գեղարվեստական միություն, երգչախումբ եւ այլն, որոնց գործունեությամբ առաջացած գումարները եւս փոխանցվում են հայրենիք՝ ամենատարբեր կարիքներ հոգալու համար:

Բազմաթիվ սփյուռքահայերի նվիրատվությունների ու կտակների շնորհիվ (Պողոս Նուբար փաշա, Հակոբյան, Ռ.մարկոսյան, Գյուլպենեկյան, Խերյան, Մ.Ջերազ, Տ.Մարգարյան, Սամվելյանց, Սարյան, Պալյան, Նուշիկյան, Տիգրանակերտցիների միություն, նոր եվգալիացիների միություն, Մեթեմեթյան եւ այլն) կառուցվեցին դպրոցներ, ջրանցքներ (Եվվարդ), գյուղեր, հայ որակյալ արհեստավորներ պատրաստելու համար արհեստագործական ուսումնարան, Հայաստանում մեղվաբուծությունը զարգացնելու նպատակով Արաբսոսի ստորոտում մեղվաբուծարան, մանկամսուրներ, մանկապարտեզներ, բժշկակետեր, հիվանդանոցներ, տեխնիկումներ, խրճիթ-ընթերցարաններ եւ շատ այլ շինություններ:

Նշենք, որ Փրանսիայի ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչությունն ու մասնաճյուղերը մեծ աշխատանք ծավալեցին ու իրենց նյութական ու քարոյական

ներգրումն ունեցան Հայաստանի ավանների ու գյուղերի կառուցման ու բարեկարգման, նրա նվաճումների, շինարարութան, տնտեսական ու մշակութային վերելքի հարցում:

Մեր շարագրանքը ցանկանում ենք ավարտել Փարիզից Երվանդ Հակոբյանի՝ Հայ բարեգործական ընդհանուր միութեան նախագահ Պողոս Նուբար փաշային հղած մի հուշիչ նամակով, որը շատ խորհրդանշական էր 20-30-ական թվականների համար:

«Նա հարուստ մարդ մը չեմ... բայց հայրենիքիս անձն ավելի կսիրեմ: Նկատելով որ Ձեր հիմնած Հայկական միութիւնը մեծապես ազգասիրական գործ մըն է եւ երկար տարիներէ ի վեր ազգասեր հայերու կողմէ երազված հաստատութիւն մը, որ կը չված է մեծագույն կարիքը ընձեռելու Հայաստանի մեր գժբախտ հայրենակիցներուն, ներփակ Ձեզ կը հանձնեմ 25.000 Ֆրանկի չեկ մը մեր սիրելի Միութեան համար եւ կ'սնդրեմ, որ իմ համեստ նվիրատուութեանս տարեկան տոկոսները հատկացնեք Սասունի Դալվորիկ գյուղին պետքերուն: Պետք բւերով կը հասկընամ նպատտ հիշյալ գյուղին, որբերուն, կամ քաջաբերութիւն երկրագործութիւնս:

Ձեր վսեմութիւնը բոլորովին ազատ է հիշյալ տոկոսները իր հարմար դատած եղանակով ծախել Դալվորիկ գյուղին համար:

Եթե օր մը քիչ մը ավելի հաջողութիւն ունենամ իմ համեստ գործերուս մեջ, հաստատ մտադրութիւն ունիմ, եւ ամենամեծ ուրախութեամբ, ավելի մեծ գումար մը գնել մեր սիրելի Միութեան գրամագրութեան ներքո...»:

Այս նամակը, որ բնորոշ էր սփյուռքի մեր շատ հայրենակիցների՝ մի անգամ եւս շեշտում է այն սրտացամբ ու ջերմ վերաբերմունքը, որ ունեն տարագիր հայր իր հայրենիքի նկատմամբ:

Մարինե Մարտիրոսյան ՀԱԱ բաժնի վարիչ

ՊԱՏՄԱ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԸ **ՊԵՏՔ Է ՎԵՐԱԴԱՐՁՎԵՆ**

Իր բազմադարյան պատմութեան ընթացքում Հայ ժողովուրդը ստեղծել է պատմա-մշակութային ու վավերագրական բազմազարգ հոգևոր հուշարձաններ, որոնց շարքում առանձնահատուկ տեղ են զբաղում մեզ հասած մագաղաթյա հնագույն ձեռագրերը, պատմական, գիտական, տնտեսական, փիլիսոփայական, կրոնա-բարոյական եւ այլ տիպի աշխատութիւններ, վավերագրեր եւ պաշտոնական փաստաթղթեր: Դրանց մի մասը դարերի ընթացքում ոչնչացվել է թե՛ օտարերկրյա նվաճողների կողմից, թե՛ պատահական դիպվածով: Այսպես օրինակ, 13-րդ դարի պատմիչ Ստ.Օրբելյանը վկայում է, որ թուրք սելջուկները 1170թ. Տաթևի վանքը գրավելուց հետո, այրել են գրադարանում եղած ամբողջ գրականութիւնը (մոտ 10 հազար կտոր գիրք): Հայտնի է նաեւ, որ 1890-ական թվականներին թուրքերն սկսել են խուզարկել Վանի գրադես մարզկանց տները նրանց բանտարկելու նպատակով: Այս թնհուրհուր, Գարեգին Սրվանձտյանի կրտսեր եղբայր Սիմեոնը, երկուսը կրելով, թե ընտանիքի անդամները կբանտարկվեն, թոնրի կրակին է հանձնում Սրվանձտյանի ամբողջ արխիվն ու գրադարանը: Սրանք իրոք անդառնալի կորուստներ են, որոնք ցավօք սրտի տեղի են ունեցել եւ որոնց պատճառով Հայ ժողովրդի պատմութեան այս կամ այն էջը այլեւս հնարավոր չէ վերականգնել:

Սակայն ամեն ինչ էլ, որ անդառնալիորեն կորստյան է մատնված: Հայաստանին ու Հայ ժողովրդի պատմութեանը վերաբերող հարյուր հազարավոր փաստաթղթեր Հայ ժողովրդի հետ միասին տարագրվել ու սփռվել են աշխարհով մեկ: Բնակութիւն հաստատելով աշխարհի այս կամ այն անկյունում, Հայ ժողովուրդը միշտ էլ լծվել է ստեղծագործ աշխատանքի, հիմնելով եկեղեցիներ, դպրոցներ, հասարակական, քաղաքական ու մշակութային կազմակերպութիւններ, որոնց գործունեութեամբ առաջացած փաստաթղթերը համարվում են կարեւորագույն սկզբնաղբյուրներ Հայ ժողովրդի պատմութեան լուսարանման գործում: Համոզված կարել է ասել, որ այս փաստաթղթերի իմի բերումը խթան կհանդիսանա ազգային համընդհանուր մտածողութեան ձեւափոխման համար:

Հասկանալի է, որ խնդրի լուծումը կապված է չափազանց լուրջ դժվարութիւնների ու բարդութիւնների հետ, բայց չփորձել դա անել, անհերելի է:

Այս ուղղութեամբ առաջին քայլերը կատարվել են 1922թ. փետրվարի 11-ին, երբ Մոսկվայում Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչ Ս.Տեր-Գարրիելյանը գիմում է Խորհրդային Ռուսաստանի Համապատասխան առյաններին՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ (1915թ.) էջմիածնից Մոսկվա տեղափոխված 150 արկղ ձեռագրերն ու վավերագրերը, ինչպես նաև եկեղեցական թանկարժեք իրերը, Հայաստան փոխադրելու համար: Եւստով, 1922թ. ապրիլի 5-ին, Մոսկվայի Հայոց Համայնքի ներկայացուցիչներն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հղած զեկուցագրում հայտնում են, որ 1915թ. էջմիածնից Մոսկվա տեղափոխված գույքն անվնաս ու անթերի վիճակում հանձնված է Հայաստանի կառավարութեանը:

Այնուհետև, Հայ արխիվագետները հաղթահարելով երբեմն անուժելի թվացող դժվարութիւններ, տասնամյակների ընթացքում, կարողացան Հավաքել մեծ քանակութեամբ արխիվային նյութեր եւ հարստացնել Հայաստանի ազգային արխիվային ֆոնդերը Հայ ժողովրդի պատմութեան վերաբերյալ հետաքրքիր ու հազվագյուտ փաստաթղթերով: Անցած ավելի քան 80 տարիների ընթացքում ԱՊՀ եւ արտասահմանյան երկրներից Հայաստան են տեղափոխվել հարյուր հազարավոր արժեքավոր փաստաթղթեր:

Սակայն, լրացուցիչ ուսումնասիրութիւնները ցույց են տալիս, որ Հայաստանին ու Հայ ժողովրդի պատմութեանը վերաբերող բազմաթիվ

փաստաթղթեր դեռևս մնացել են աշխարհի շատ երկրների արխիվներում, թանգարաններում ու գրադարաններում:

Այսպես, Երևանում և Երևանի պատրիարքարանի արխիվում (մատենագրարանում) պահպանվում են 3000-ից ավելի հայկական հազվագյուտ ձեռագրեր եւ մեծ քանակությամբ արխիվային փաստաթղթեր:

Միջինարյան միաբանություն Վենետիկի եւ Վիեննայի արխիվներում պահվում են Համապատասխանաբար 3000 եւ 1200 ձեռագրեր եւ զգալի քանակությամբ հազվագյուտ արխիվային փաստաթղթեր: Փարիզի «Նուբարյան մատենագրարանում» պահպանվում են շուրջ 25000 արժեքավոր ու հազվագյուտ հայագիտական գրքեր, մեծ քանակությամբ ձեռագրեր եւ հարուստ արխիվային ֆոնդեր: Այստեղ են կենտրոնացված նաև 1919-1920թթ. Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին մասնակցած Հայկական ազգային պատգամավորություն զործունեության վերաբերյալ փաստաթղթերը, որոնց մի մասն արդեն տեղափոխված է Հայաստանի ազգային արխիվ: Արժեքավոր արխիվային փաստաթղթեր եւ ձեռագրերի հավաքածուներ են պահպանվում Փարիզի Ազգային եւ Սորբոնի Համալսարանի գրադարաններում, որոնք հավաքվել են Ֆրանսիայի արևելագետների կողմից:

Մեծ քանակությամբ արխիվային փաստաթղթեր են հայտնաբերվել Լեհաստանի արխիվներում՝ խորհրդային արխիվագետներ Ջ.Վալիշևիչի, Լ.Պոպովայի եւ Է.Բասկալովի կողմից: Այսպես, Վարշավայի հնագույն ակտերի դիվանի արխիվում մագաղաթների հավաքածույում գտնվող 1701թ. թվագրված ձեռագրերում նշվում է, որ Լեհական Ավգուստ 2-րդ թագավորի քարտուղարը լվովցի հայազգի առևտրական Ալեքսանդր Բախյան էր: Այստեղ հայտնաբերվել են նաև Կիմենտ 11-րդի կողմից 1720թ. Լվովի հայկական մենաստանին տված հրովարտակը եւ Լվովի հայկական եկեղեցուն 1751թ. վերաբերող առանձին փաստաթղթեր:

Վարշավայի նոր ակտերի արխիվի դավանության եւ հասարակական լուսավորության նախարարության ֆոնդում պահպանվում է բնագրական գրադարանի Լվովի հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոսության 1919-1939թթ. գործունեության, ինչպես նաև հայոց պատմության այլ հարցերի վերաբերյալ:

Մեծաքանակ արխիվային փաստաթղթեր են հայտնաբերվել Լեհաստանի Գիտությունների ակադեմիայի (1584-1700թթ.), Լուբլինի պետական վիսեփոսության (1626-1700թթ.) արխիվներում, Կրակովի Կաթոլիկան համալսարանի (16-19-րդ դդ.) եւ Վրոցլավի Օսոլինսկու անվ. գրադարաններում (16-18-րդ դդ.), ինչպես նաև Չարտրիքսկու թանգարանի ձեռագրերի բաժնում (16-18-րդ դդ.):

Հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ փաստաթղթերով հարուստ են նաև Բուլղարիայի արխիվները եւ գրադարանները (Պոլդիպի օկրուգային պետական արխիվ՝ 30 գործ, շուրջ 2500 թերթ, Սոֆիայի Վ.Կարլովի անվ. գրադարան եւ այլն), որոնք վերաբերում են 19-րդ դարի կեսերին:

Մեծաքանակ արխիվային փաստաթղթեր են պահպանվում ԱՄՆ-ի արխիվներում եւ գրադարաններում: Հիշատակման արժանի են հատկապես Հուլիոս խաղաղության, պատերազմի եւ հեղափոխության գրադարանի ֆոնդերը եւ Կոլումբիայի օկրուգի «Ֆրիդ Գեյբերի օֆ արտ» արխիվը, որտեղ պահպանվում են 7-13-րդ դդ. հայկական հնագույն ձեռագրեր: Վաշինգտոնի Ազգային արխիվում պահպանվում է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի արխիվը, որն ԱՄՆ է տեղափոխվել 1919թ. եւ առայսօր գտնվում է ցրոն վիճակում (մոտ 2տ. փաստաթուղթ): Վաշինգտոնում՝ ԱՄՆ-ի պետքեպարտամենտի արխիվում պահպանվում են Բիթլիսի եւ Էրզրումի դատարանների, ինչպես նաև Արեւմտյան Հայաստանում գործած ազգային եւ հասարակական կազմակերպությունների արխիվային փաստաթղթերը:

Արժեքավոր եւ հազվագյուտ արխիվային փաստաթղթեր են պահպանվում Հարվարդի, Պրինստոնի, Սթենֆորդի, Կոլումբիայի, Միչիգանի, Բերկմանի համալսարանների գրադարաններում: Հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ փաստաթղթերով հարուստ են նաև Ֆիլադելֆիայի արվեստների թանգարանը, Գ. Հաթինգտոնի գրադարանը Կալիֆորնիայի Սան-Մարինո քաղաքում, Նյուբերքի գրադարանը Ջիկագոյում, ֆոնսթերի գրադարանը Այովա նահանգի Օթոլուպա քաղաքում, Վոյտերի պատկերասրահը եւ Հաբեթի գրադարանը Մերիլենդ նահանգի Բալթիմոր քաղաքում եւ Բոստոնի հանրային գրադարանը: Բոստոնում Վահան

թոփայանի կողմից կազմակերպվել է «Հայկական մշակութային կազմակերպություն», որտեղ հավաքվել ու պահպանվում են հազվագյուտ գրքերի, պարբերական մամուլի, ձեռագրերի եւ արխիվային փաստաթղթերի հարուստ հավաքածուներ:

Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի ձեռագրերի հավաքածուներում պահպանվում են Ռ.Փորթերի Անգրիկոլիտում 1817-1820թթ. կատարած ճանապարհորդության մասին նոթերը, որոնցում շատ կարեւոր ու հետաքրքիր տեղեկություններ կան Հայաստանի եւ հայերի մասին: Անգլիայում ծովակալության եւ ռազմական նախարարության արխիվներում պահպանվում են 1919-1920թթ. Անգլիա տեղափոխված Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի փաստաթղթերի մի մասը: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Բրիտանական թանգարանի հայկական ձեռագրերի հավաքածուն, որն անգլահաստի տեղեկություններ է պարունակում 12-19 դարերի հուշերը, գրական ու հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների վերաբերյալ: Այդ հավաքածուն բնագրվում է շուրջ 150 ձեռագրեր, որոնք ինամբրով ու մանրակրկիտ քարտավորվել են դեռևս 1913թ.:

Համաշխարհային ճանաչում է վայելում հայտնի կոլեկցիոներ Չանթեր Վեաթի գրադարանի հայկական ձեռագրերի հավաքածուն, որտեղ պահպանվում են 12-18-րդ դարերի տարբերակ ձեռագրեր եւ հազվագյուտ գրքեր, որոնք անգլահաստի տեղեկություններ են պարունակում հայկական մշակույթի վերաբերյալ:

Օքսֆորդի համալսարանին կից գրադարանի ֆոնդերում պահպանվում են շուրջ 120 ձեռագրեր. 12-14-րդ դարերի ավետարաններ, 15-16-րդ դարերի սագոսագրքեր եւ 17-18-րդ դարերի եկեղեցական այլ գրքեր:

Հսկայական քանակությամբ արխիվային փաստաթղթեր են պահպանվում նաև Հնդկաստանի, Պարսկաստանի, Կահիրեի ազգային արխիվներում եւ շատ այլ վայրերում:

Բերված փաստերն ու օրինակները, բնականաբար, չեն կարող սպառիչ լինել. քանի որ կասկածից դուրս է, որ կատարվող հետազոտությունների եւ ուսումնասիրությունների արդյունքում կհայտնաբերվեն հայոց պատմության վերաբերյալ արխիվային նորանոր ֆոնդեր ու փաստաթղթեր:

Արտերկրում ստեղծված հայկական արխիվների գեոգրական, քաղաքական ու պատմական մեծարժեքությունը կասկածից դուրս է: Դրանք ոչ միայն վերաբերում են հայ ժողովրդի պատմությանը, այլև պարունակում են բացառիկ եւ հազվագյուտ տեղեկություններ հարեւան ժողովուրդների պատմության վերաբերյալ: Արտերկրի հայկական արխիվները հայ ժողովրդի բնահանուր սեփականություն են եւ պետք է կենտրոնացվեն, թեկուզ պատճենների տեսքով, Հայաստանի ազգային արխիվում:

Սոս Մարուքյան
ՀԱԱ տնօրենի տեղակալ

АРХИВИСТ И ИСТОРИК – СОТРУДНИЧЕСТВО ВО ИМЯ НАУКИ* (НА ПРИМЕРЕ РАБОТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА АРМЕНИИ)

В постсоветское время взаимосотрудничество архивистов и историков получило определенную направленность.

Наряду с традиционными формами сотрудничества общественная потребность и запрос диктуют новые, более интересные формы.

Скрытая долгое время правда о событиях по истории армянского народа, освобождение исторической науки от цензуры и политические события в Армении породили большой спрос на документальные источники.

Архивисты в свою очередь пересмотрели свое отношение к понятию “закрытые” документы. В архивах были образованы комиссии по рассекречиванию документов, которые работали в тесном сотрудничестве с историками республики.

Процесс рассекречивания документов отражающих сыграл решающую роль в подготовке исследований и публикаций. Большой интерес представлял комплекс документов бывшего партархива вошедший в состав архивного фонда Армении. Закрытые до 90-х годов прошлого столетия для широкого круга исследователей документы ЦК КПА, личные фонды руководящих работников КПА, стали основой для научных исследований и публикаций. Немаловажное значение имело передача архивных фондов из Комитета Государственной безопасности Армении.

В научный оборот вошли документы, которые позволили историкам пересмотреть определенные периоды истории Армении “переписать” некоторые темы.

Все эти процессы зримо повлияли на взаимосотрудничество архивистов и историков.

Для координации тематики исследований и публикаций в Научные Советы академических институтов и ведущих вузов страны вошли архивисты, а ведущие историки республики активно сотрудничали в составе научного совета Национального архива Армении и редколлегии журнала “Вестник архивов Армении”.

Приоритетными темами публикаций и исследований являлись – история церкви и ее роль в жизни армянского народа и в сохранении ее исторических ценностей; история Первой республики /1918-1920гг./; жизнь и деятельность отдельных политических деятелей; политические репрессии в годы сталинского режима и др.

В течении последних десяти лет подготовлено и издано 10 томов по истории армянской церкви. Как известно, армянская апостольская церковь сыграла положительную роль в истории армянского народа, армянская церковь являлась хранительницей языка, культуры, образования, национальных традиций. В годы самодержавия церковь боролась за сохранение национальных церковно-приходских школ, имущества армянской церкви. В годы 1-ой мировой войны и трагедии армянского народа – геноцида в

* Как доклад был прочитан на Международной научно-практической конференции “Архивы и общество сегодня”, проведенной в Минске 12-го ноября 2003г.

Западной Армении церковь организовала комитеты по приему и оказанию помощи беженцев и сирот. В годы сталинских репрессий церковь подверглась гонениям и многие религиозные деятели были репрессированы или расстреляны. Все эти вопросы нашли свое документальное подтверждение в публикациях по истории церкви. Впервые в научный оборот было введено более 4 тыс. документов. В сборниках впервые были упомянуты имена репрессированных религиозных деятелей, руководителей епархий из архивов комитета госбезопасности. Все тома – это подлинные документы, впервые введенные в научный оборот. Необходимо подчеркнуть, что труды эти подготовлены архивистами и историком, при финансовой поддержке спонсоров армянской диаспоры.

Введение в научный оборот большого массива документов позволили архивистам и историкам института истории АН Армении подготовить и издать, и таким образом, подвести документальную базу под борьбу карабахских армян за свою независимость, начатую еще в начале прошлого века. В 1992г. архивистами и историками Армении был издан сборник “Нагорный Карабах в 1918-1923гг”. В сборнике впервые были опубликованы документы не только архивов Армении, но и центральных архивов России. Материалы сборника стали основой ряда исследований историков Армении по общественно – политической истории Нагорного Карабаха и впервые историки получили ответ на многие волнующие их вопросы. История Первой республики и политическая обстановка в Армении после крушения царизма и до установления Советской власти в Армении, т.е.с февраля 1917г. по декабрь 1920г. или совершенно отсутствовал в учебниках истории или же была представлена в отдельных исследованиях негативно.

Этот пробел был восполнен подготовкой и изданием сборника документов и материалов “Республика Армения в 1918-1920гг. /политическая история/”.

В подготовке сборника приняли участие ведущие историки института истории АН Армении и Национального архива Армении. В сборник вошли около 400 документов. Впервые в сборник были включены полные тексты дипломатических документов, документы бывшего партархива Армении. Были введены в научный оборот документы, полученные из Франции о деятельности армянских делегаций на Парижской мирной делегации.

Продолжая тему взаимосотрудничества архивистов и историков нельзя не упомянуть о повидовой публикации документов, примером является сборник “Законы Парламента Республики Армения”. В сборник вошли 1203 закона с начала деятельности парламента с 1-го августа 1918г. по декабрь 1920г. Объемный по охвату материалов, сборник стал сразу библиографической редкостью для исследователей и его востребованность требует переиздания.

Интересны документальные публикации о жизни и деятельности отдельных политических деятелей. Из поколения в поколение из уст передавались имена национальных героев Андраника, Нждея, Назарбекова и др. Долгие годы вылились сборники документов, подготовленные авторитетной редакционной коллегией из историков и архивистов, однако исходя из политических соображений эти сборники не издавались.

Благодаря приобретению государств независимости отсутствие цензуры, а также интерес общественности к объективному правдивому представлению деятельности национальных героев, были подготовлены и изданы сборники “Андраник Озаян”, “Воспоминания генерала Назарбекова”.

Сборник “Андраник Озаян” был подготовлен еще в 1965г. во времена хрущевской “оттепели”, однако издание сборника не было разрешено ЦК КПСС. И только в 1992г. был издан сокращенный вариант сборника в

“Вестнике архивов Армении”. В публикационной деятельности архивистов и историков большая роль принадлежит журналу Национального архива “Вестник архивов Армении”. Большая часть совместных публикаций издавалась через периодический орган архивов.

Неординарная фигура Нждея, внесшего свой вклад в историю 1-ой республики, долгое время было запретным в истории Армении с ним была связана история Зангезурской республики и ее борьба с большевизмом в феерале-июле 1921г. В 2002г. были изданы 2 тома о жизни и деятельности Гарегина Нжде, приуроченные к юбилею политического деятеля.

Одной из форм взаимного сотрудничества является участие архивистов в исследованиях фундаментального характера – например, четырехтомного труда “История армянского народа”. Новейший период Истории Армении с 1945 по 1990г., характерный изобилием “белых пятен”, таких как политические репрессии, репатриация армян из-за рубежа и их массовая депортация в 1949 г., карабахское национально-освободительное движение, распад СССР и образование независимого государства и др. Все эти вопросы были представлены директором Национального Архива Армении, А. Вирабяном, отдельно изданной книгой “От Сталина до Хрущева”.

Новой формой сотрудничества архивистов и историков является подготовка научно-популярных книг по краеведению.

В 90-ых годах прошлого века появилось патриотическое начинание – изучение архивных материалов по истории сел и деревень Армении. В основном работу начали представители сельской интеллигенции – бывшие директора школ, педагоги истории, пенсионеры, и др.

Однако багаж знаний представителей не был достаточным для всестороннего и объективного освещения истории населенных пунктов и по предложению архивистов для подготовки научно-популярного издания была образована редакционная коллегия, состоявшая из историков нового и новейшего периода, археологов, этнографов и архивистов. Одним из этих трудов является широкое освещение истории отдельных родов. Благодаря кропотливой работе архивистов в книгах представлена генеология 3–4 поколений жителей того или населенного пункта. Взаимное сотрудничество редколлегии, состав которой изменялся и дополнялся в зависимости от исследования истории конкретного населенного пункта, успешно подготовило и издало несколько десятков книг по теме. Спонсорами при подготовке и издании книг являлись в основном выходцы из конкретных сел.

Естественно, у историков и архивистов Армении много проблемных вопросов. Это и отсутствие координальных планов, взаимосодействие с армяноведческими центрами зарубежья, а также слабое финансирование.

К сожалению, не разработан сводный план публикаций и научных исследований, слабо привлекаются к совместной публикаторской деятельности представители зарубежья, арменоведческие центры. Основной издательской базой остается орган архивов Армении “Вестник”. В публикаторской деятельности появилось новое явление – подготовка и издание документов за счет частного финансирования, которое в основном не стабильное.

Соня Мирзоян
зам.директор НАА

Հրատու

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐ

2002թ. դեկտեմբերի 20-ին Ռուսաստանի դաշնային արխիվային ծառայության ներկայացուցիչները երևանում է՛ն արխիվային գործի գործակալությունը անհատույց գործնական օգտագործման համար հանձնեցին Ռուսաստանի դաշնային արխիվային ծառայության մշակած «Արխիվային ֆոնդ» ծրագրային համայնքը:

Ռուսաստանի դաշնային արխիվային ծառայությունը իրավունք վերապահեց է՛ն արխիվային գործի գործակալությունը՝ բաղմացել և անհատույց հանձնել համայնքը ենթակա կազմակերպություններին՝ արխիվային գործունեությունում օգտագործելու համար:

* * *

Հայաստանի ազգային արխիվի տնօրեն Ա.Վիրաբյանը, 2003թ. մայիսի 25-26-ը թեհրանում մասնակցեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության աջակցությամբ Ամստերդամի սոցիալական պատմության միջազգային ինստիտուտի կազմակերպած «Բռնագատումները, արբորները և բռնի գաղթը Կովկասում 1920-1950 թվականներին» դիտաժողովին:

Թեհրանում, մինչև գիտաժողովի սկսվելը, նա մայիսի 23-ին այցելեց Հայաստանի Հանրապետության դեսպանատուն, որտեղ արտակարգ և լիազոր դեսպան Գ.Նարբեյանյանի հետ քննարկվեցին արխիվային գործի բնագավառում Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության համագործակցության առարկա խնդիրները և հեռանկարները: Նույն օրը դեսպանի հետ այցելեց Թեհրանի թեմի առաջնորդ Սեպուհ արքեպ. Ասրգյանին:

Մայիսի 24-ին է՛ն դեսպանության մշակույթի Հարցերով պատասխանատու զիվանագետների հետ կայացավ հանդիպում Ի՛ն Հ Ա Գ ն փաստաթղթայինի և ռուսալեզու արխիվային կազմակերպության պաշտոնի կենտրոնի գլխավոր տնօրեն գոտոր Ռեզա Նազարահարի հետ: Իրանական կողմից ներկա էին կենտրոնի փոխտնօրեն Ալիոզա Բիրզեյին և կենտրոնի կազմի մեջ մտնող նախարարության արխիվի տնօրեն, դոկտոր Շուջային:

Հանդիպման ընթացքում քննարկվեց արխիվային գործի զրվածքը Իրանում և Հայաստանում, երկկողմանի կապերի հաստատման, համատեղ ծրագրերի և այլ միջոցառումների իրականացման հնարավոր տարբերակներ: Գոհունակությամբ շեշտվեց այն հանգամանքը, որ ավարտին է մոտենում արխիվային գործի բնագավառում է՛ն մշակույթի և երիտասարդության Հարցերի նախարարության և Ի՛ն Հ Ա Գ ն միջև համագործակցության երկկողմանի համաձայնագրի կնքման նախապատրաստական աշխատանքները Իրանական կողմը շեշտեց սերտ համագործակցություն հաստատելու պատրաստակամության մասին: Ի՛ն Հ Ա Գ ն արխիվում, որը գտնվում էր նորակառույց շենքում և հագեցված էր ամենաարդիական տեխնիկայով, պահպանվում են 40 միլիոն փաստաթուղթ՝ 1300 թվականից սկսած, որտեղ կան բազմաթիվ փաստաթղթեր Հայաստանի և Հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ:

Գիտաժողովը, որի աշխատանքներին մասնակցում էին պատմաբաններ, զիվանագետներ և լրագրողներ Իրանից, Հայաստանից և Ազրբեյջանից, մայիսի 25-ին բացեց Ի՛ն Հ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալը: Ներկայացվեցին 15, այլ թվում՝ Ա.Վիրաբյանի «Հայերի բռնագաղթը Սիրի (Ալժիրի երկրամաս) 1949 թվականին» գեկուցումներ:

Նույն օրը հանդիպում կայացավ Իրանի ազգային արխիվում, որտեղ արխիվի տնօրեն գոտոր Քիանուշ Քիանիի հետ տեղի ունեցավ ընդ և անկեղծ խոսակցություն՝ Հայ-իրանական մշակույթային կապերի խորացման և ամրապնդման, արխիվային գործի բնագավառում երկկողմանի համաձայնագրի կնքման, պատմաբան-արխիվագետների փոխանակման և այլ Հարցերի շուրջ: Ինչպես Ա Գ ն արխիվի ղեկավարները, այնպես էլ ազգային արխիվի տնօրենը, շեշտում էին այն հանգամանքը, որը էթե Իրանը արխիվային գործի բնագավառում Հարեան այլ երկրների հետ ունի բեղմնավոր համագործակցություն, սպա

Հայաստանի Հետ դեռևս քայլեր չեն ձեռնարկվել – իրանական կողմը պատրաստ է արագացնել այդ գործընթացները:

* *
*

2003թ. մայիսի 27-28-ին Բելյուուսի Հանրապետության մայրաքաղաք Մինսկում կայացած «Տեղեկատվական տեխնոլոգիաները արխիվային գործում» թեմայով միջազգային գիտա-պրակտիկ սեմինարին մասնակցեց եւ «Հայաստանի ազգային արխիվի գիտա-տեղեկատու Համակարգի ձևավորման Համար ծրագիրը» գեկուցումով: Հանդես եկավ արխիվի ավտոմատացման բաժնի վարիչ Ինգա Ջադեթյանը:

* *
*

Հայաստանի ազգային արխիվի տնօրեն Ա.Վիրաբյանը եւ տնօրենի տեղակալ Ա.Միրզոյանը 2003թ. նոյեմբերի 10-12-ին Մինսկում մասնակցեցին.

1. Արխիվների Միջազգային խորհրդի (ԱՄՆ) եվրասիական տարածաշրջանային բաժանմունքի («Եվրասիկա») 4-րդ ընդհանուր Համաժողովին.

2. ԱՊՀ մասնակից պետությունների արխիվային ծառայությունների ղեկավարների Հերթական խորհրդաժողովին.

3. «Արխիվները եւ Հասարակությունն այսօր» միջազգային գիտագործնական գիտաժողովին:

Նշված միջոցառումներն անցկացվեցին ԱՊՀ գործադիր կոմիտեի նիստերի ղաչկեմում:

1. Արխիվների միջազգային խորհրդի (ԱՄՆ) եվրասիական տարածաշրջանային բաժանմունքի (Եվրասիկա) 4-րդ ընդհանուր Համաժողովը կայացավ նոյեմբերի 10-ին (ժամը 11⁰⁰-18⁰⁰): Այն բացեց «Եվրասիկա» բաժանմունքի նախագահ, ՌԴ արխիվային ծառայության ղեկավար Վ.Կոզլովը: Հիտադրական համաժողովի մասնակիցներին Բելյուուսի Հանրապետության փոխվարչապետի հրած ողջույնի ուղերձը: Բաժանմունքի անդամները, այդ թվում եւ Ա.Վիրաբյանը, Հանդես եկան Հաղորդումներով իրենց երկրներում արխիվային գործի զարգացման մասին: Բաժանմունքի 2003թ. աշխատանքի արդյունքների եւ 2004թ. ծրագրի մասին Հանդես եկավ բաժանմունքի գործադիր բյուրոյի քարտուղարը: Բաժանմունքի նախագահ Վ.Կոզլովը Հաղորդեց ԱՄՆ գործադիր կոմիտեի Սանկ-Պետերբուրգում 2003թ. Հունիսի 10-12-ին կայացած Հերթական նիստի մասին:

ԱՄՆ 2004թ. օգոստոսին Վիեննայում կայանալիք 15-րդ Համաշխարհային կոնգրեսին բաժանմունքի մասնակցությունը մասին Հարցի քննարկման ժամանակ ի գիտություն ընդունվեց այն Հաղորդումը, որ ԱՄՆ նախատեսում է մի քանի երկրների, այդ թվում Հայաստանի մեկական ներկայացուցչի մասնակցությունը կոնգրեսին ԱՄՆ-ի միջոցների հաշվին:

Քննարկվեցին նաև կազմակերպական այլ Հարցեր: Համաժողովին գիտորդի կարգավիճակով մասնակցում էին Լեհաստանի, Լիտվայի եւ Լատվիայի արխիվային ծառայությունների ղեկավարները:

2. ԱՊՀ մասնակից պետությունների արխիվային ծառայությունների ղեկավարների Հերթական խորհրդաժողովը կայացավ նոյեմբերի 11-ին (ժ.10⁰⁰-12⁰⁰): Այն անցավ Բելյուուսի Հանրապետության նախարարների խորհրդին կից արխիվների եւ գործավարության կոմիտեի նախագահ Վ.Ազամուշկոյի ղեկավարմամբ:

Որպես նախորդ խորհրդաժողովի կազմակերպիչ եւ անցկացնող, Ղազախստանի Հանրապետության արխիվային ծառայության ղեկավարը Հանդես եկավ նախորդ խորհրդաժողովի արձանագրության կատարման մասին Հաղորդումով: Հաղորդման շուրջը ծավալվեց մաքերի փոխանակում:

ԱՊՀ կառավարությունների ղեկավարների կողմից 2003թ. սեպտեմբերի 18-ին Յայթայում արխիվային գործի եւ փաստաթղթավարության Համառուսական գիտա-հետազոտական ինստիտուտին ԱՊՀ մասնակից պետությունների արխիվագիտության, փաստաթղթավարության եւ կառավարման փաստաթղթային ապահովման գծով կազմակերպվեցին վերապատրաստման եւ որակավորման բարձրացման բազային կազմակերպության կարգավիճակ տայու որոշման կապակցությամբ կազմակերպության աշխատանքների կազմակերպման վերաբերյալ Հանդես եկավ ինստիտուտի տնօրեն Մ.Լարինը:

Խորհրդաժողովը քննարկեց արխիվային ոլորտում ազգային օրենսդրության ներդաշնակեցման Հարցը (ԱՊՀ մասնակից պետությունների կառավարությունների ղեկավարների 1999թ. Հունիսի 4-ի ստորագրած «Արխիվային տեղեկատվության օգտագործման բնագավառում ԱՊՀ մասնակից պետությունների փոխգործակցության սկզբունքների եւ ձևերի մասին») Համաձայնագրի 7-րդ հոդվածին Համաձայն):

Ա.Վիրաբյանը Հանդես եկավ «ՀՀ արխիվային գործի մասին» ՀՀ օրենքի նախագծի մասին Հաղորդումով:

Որոշվեց ներդաշնակեցման մասին առաջարկություններն ԱՊՀ գործկոմ ներկայացնել մինչեւ 2003թ. դեկտեմբերի 20-ը:

Քննարկվեց ԱՊՀ մասնակից պետությունների պետական արխիվային ծառայությունների ղեկավարների խորհրդակցական խորհրդի կանոնադրության նախագիծը, որին Հավանություն տրվեց եւ որոշվեց այն ուղարկել ԱՊՀ գործկոմ՝ Համապատասխան ընթացակարգով Հետագա քննարկման:

Խորհրդաժողովի արդյունքների մասին ընդունվեց արձանագրություն:

3. «Արխիվները եւ Հասարակությունն այսօր» միջազգային գիտագործնական գիտաժողովը կայացավ նոյեմբերի 11-ին (ժ.14⁰⁰-18⁰⁰): Լավեցին արդի Հասարակական կյանքում արխիվների տեղի եւ դերի վերաբերյալ 15 գեկուցումներ: Գիտաժողովին «Արխիվագետը եւ պատմաբանը-Համագործակցություն Հանուն գիտության» թեմայով Հանդես եկավ Հայաստանի ազգային արխիվի տնօրենի տեղակալ, պատմական գիտությունների թեկնածու Ա.Միրզոյանը:

Գիտաժողովին ընդունեց երաշխավորություններ Եվրասիական տարածաշրջանի երկրների արխիվային ծառայությունների կողմից արխիվային տեղեկատվության միասնական սկզբունքների կիրառման Համար:

Գործուղման ընթացքում Լեհաստանի պետական արխիվների գլխավոր տնօրենի տեղակալ Հենրիկ Կուրովսկու Հետ ձեռք բերվեց Համաշխարհային Համագործակցության մասին Համաձայնագրի նախապատրաստման աշխատանքներ սկսելու մասին:

Ա.Վիրաբյանը եւ Ա.Միրզոյանը մի քանի անգամ Հանդիպեցին եւ Բելյուուսի Հանրապետությունում ՀՀ արտակարգ եւ լիազոր դեսպան, ԱՊՀ գործկոմում ՀՀ ներկայացուցչի Սուրեն Հարությունյանի Հետ, որի ընթացքում քննարկվեցին Բելյուուսի եւ Հայաստանի արխիվային ծառայությունների Համագործակցության մասին Հարցեր:

ԽՐՈՆԻԿԱ, ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

2003 թվի ամռանը, Ֆրանսահայ Կարպիս Ջրբաշյանը նվիրատվության կարգով ՀԱԱ-ին Հանձնեց Հայտնի Ռամկավար ազատական կուսակցության գործիչ Արտավ Դարբինյանի անձնական արխիվի մի մասը:

Նշենք, որ ՀԱԱ-ում է պահվում Ա.Դարբինյանի անձնական ֆոնդը, բացի այդ, մյուս ֆոնդերում եւս կան նրա գործունեության վերաբերյալ բազմաթիվ փաստաթղթեր:

ՀԱԱ-ում գտնվող այդ փաստաթղթերը մեծ արժեք են ներկայացնում Հայ պատմագիրների Համար: Նոր ստացված նյութերը եւս ունեն գիտա-պատմական արժեք, որոնց մեծ մասը արտացոլում է Ռամկավար ազատական կուսակցության գործունեությունը եւ անշուշտ կհամարվի ու կլրացնի արխիվում պահվող Հարուստ նյութերը:

* * *

ՄԵՐ ՑՈՒՑԱԿԱՆ ԴԵՄՆԵՐԸ

2003թ. հոկտեմբերի 24-ին Հայաստանի ազգային արխիվի ցուցասրահը մեծ հանդիսավորությամբ իր գոնե՛րը բացեց բազմաթիվ Հյուրերի առջև: Ցուցասրահն իր փաստաթղթերի ու նյութերի ցուցահանդեսների առաջին ցուցադրությունը նվիրել էր Հայ-ուսուսական բարեկամական հարաբերություններին, որոնք պայտն են դարձրել խորթից ու էլ ավելի են ամրապնդվել Թուրքմենչայի Հայտնի պայմանագրով:

Ցուցահանդեսի բացմանը ներկա էին բարձրաստիճան Հյուրերը Հայաստանից եւ Ռուսաստանից: Հայաստանում Ռուսաստանի դաշնութային դեսպան պր. Դրյուկովը, Հյուրեր Ռուսաստանից, Երեւանի Սյամոնական համալսարանի ռեկտոր Ա. Դարբինյանը, ներկայացուցիչներ բազմաթիվ այլ բուհերից, Հայաստանի ազգային ակադեմիայից, ՀՀ Մշակույթի նախարարությունից, մեր շարք հեռուստակայաններից:

Ցուցահանդեսի դահլիճը զարդարված էր երկու եղբայրական երկրների՝ Հայաստանի եւ Ռուսաստանի ազգային դրոշներով, ծաղիկներով: Շուրջ 300 տարվա պատմություն ունեցող երկու ժողովուրդների բարեկամությունը ներկայացված էր արժեքավոր փաստաթղթերով ու ցուցադրական նյութերով, որոնք հաստատում են եղբայրական ժողովուրդների համայն կապերը: Դրանք Ռուսաստանի կայսրերի հրովարտականներ են, ակտեր, պայմանագրեր, բազմաթիվ բարտեզներ ու եղեկեցական գործիչների կոնդակներ, պաշտոնյաների գրադրություններ, որոնք խոսում են Հայ-ուսուսական դիտական, մշակութային ու տնտեսական կապերի մասին: Այդ փաստաթղթերի մեջ տեղ էին գտել նաեւ Լազարյանների, Կարախանի, Մառի, Պրոտոզևսու, ազմիրալ Իսակովի, մարշալ Բաղդամյանի եւ այլ անվանի անձանց ձեռագրերը:

Ցուցահանդեսին բացման խոսքով հանդես եկավ ՀԱԱ տնօրեն Ա.Վիրաբյանը: Փոխտնօրեն Ա.Միրզայանը Հյուրերին հանգամանորեն ծանոթացրեց ցուցադրված նյութերի հետ: Իրենց տպավորությունների մասին արտահայտվեցին Հայաստանի ՌԴ դեսպան Դրյուկովը եւ Երեւանի սյամոնական համալսարանի ռեկտոր Ա. Դարբինյանը:

2003թ. նոյեմբերին լրացավ Հայ խոշոր քաղաքական գործիչ Ա. Քոչինյանի 90-ամյակը: ՀՀ ազգային արխիվը իր փաստաթղթային հարուստ նյութերի մի մասը արամադրել էր ցուցահանդեսի կազմակերպմանը: Ցուցափեղկերի տակ տեղ էին գտել Ա.Ն.Քոչինյանի կյանքն ու գործունեությունն արտացոլող նյութեր: Ա.Ն.Քոչինյանի հիշատակը հարգելու էին եկել ՀՀ գիտությունների ակադեմիայից, մշակույթի նախարարությունից, ՀԿ կուսակցությունից, Հասարակական կազմակերպություններից: Ցուցահանդեսին ներկա էին նաեւ Անտոն Քոչինյանի զավակներն ու հարազատները:

ՀՀ ազգային արխիվի տնօրեն Ա.Վիրաբյանը ԳԱ փոխտնօրեն Վ.Բարխուդարյանը, ՀԿԿ համանախագահ Յու. Մանուկյանը, Հ.Ոսկանյանը իրենց ելույթներում ներկայացրեցին Ա.Քոչինյանին՝ որպես կուսակցական ղեկավարի, քաղաքական եւ հասարակական գործչի, որը խորհրդային Հայաստանի բարգավաճման, ազգային գիտություն, տնտեսության ու մշակույթի ցարգացման հարցում խոշոր դեր է ունեցել:

* * *

Խորհրդային կարգերի տարիներին Հայ ժողովրդի բազմաթիվ նշանավոր գործիչներ տարբեր բնագավառներում ճանաչվեցին ամբողջ աշխարհում: Այդ պայտնն անունների շարքում առաջիններից էր Արամ Իլյիչի Խաչատրյանը, որի ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ ՀՀ Ազգային արխիվում քաղվեց մեծ ցուցահանդես: Բազմաթիվ փաստաթղթեր պատմում էին 20-րդ դարի մեծագույն երաժշտի կյանքի եւ գործունեությունից մասին:

Լուսանկարներից մեկում փոքրիկ Արամ Իլյիչը ուսուցչուհի Սոֆիա Արդուբյանի եւ առաջին դասարանի իր ընկերների հետ է, իսկ մյուսում՝ մեծ կոմպոզիտորը շրջապատված է արդեն իր սաներով: Մեկ այլ լուսանկարում Ա.Խաչատրյանը մի խումբ արվեստագետների ու Ա.Միկոյանի հետ է, Հ.Դանիելյանի ու Ա.Իսահակյանի, Գ.Ֆ.Կարայանի հետ:

Ներկայացված էին նաեւ նամակներ, հեռագրեր, հիշողություններ, տեղա-կան եւ արտասահմանյան մամուլում տպագրված նշանավոր անձանց հղովածներ, կարծիքներ նրա մասին, գրքեր, լիբրետոներ եւ այլ հետաքրքիր նյութեր:

* * *

Հաջորդ ցուցադրությունը նվիրված էր Հայ ժողովրդի եւս մի երախտավորի, Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի ակադեմիկոս, ՀնՍՀ ժողովրդական ճարտարապետ Ալ.Թամանյանի 125-ամյա հոբելյանին:

Ցուցադրությունը կազմակերպվել էր Հայաստանի Ազգային արխիվի եւ Ալ.Թամանյանի անվան տուն-թանգարանի կողմից՝ թանգարանի շենքում:

Ազգային արխիվը ներկայացրել էր մի շարք նյութեր, որոնց շնորհիվ ցուցահանդեսի մասնակիցները ծանոթացան ոչ միայն Թամանյան ճարտարապետի ու շինարարի հետ, այլ նաեւ Թամանյան մեծ մարզու, ազգասերի, պետական խոշոր գործչի հետ:

Ուշադրով է 1921թ. նամակը ուղղված ՀՀ ժողովմոտրհի նախագահ Ա.Լուկաշինին, որը հաստատում է Ալ.Թամանյանի Խորհրդային Հայաստան վերադառնալու նրա համաձայնությունը փաստը:

Հետաքրքիր էին Հայաստանի հնությունների պահպանության ընկերության կանոնադրությունը, որի հիմնադիր անդամներն էին Ալ.Թամանյանը եւ Մ.Սարգսյանը, Երեւանի Վերաշինությունից հասակագիծը, նոր ժողտան (օպերայի եւ բալետի շենքը) կառուցման վերաբերյալ ցուցադրված նյութերը:

Փաստաթղթերի մյուս խումբը տեղեկացնում է մեզ Ստեփանակերտի նախագծի կազմման համար տեղանքի նկարահանումների կազմակերպման անհրաժեշտություն, Գետտաի հուշը կարգավորելու, Սեւանա լճի օգտագործման, հուշարձանների պահպանության, Պետրոգրադի պատկերասրահներից ու այլ վայրերից նկարներ ձեռք բերելու եւ այդ հարցերում Թամանյանի անմիջական դերի մասին:

Հետաքրքիր էին նաեւ Ալ.Թամանյանի գրությունները պաշտոնական առյաններ Թ.Թորոմանյանին եւ արվեստի մի շարք այլ գործիչներին բնակարաններ հատկացնելու մասին:

Ցուցադրված էին նաեւ բազմաթիվ պետական, կառավարական եւ մշակութային շինությունների նախագծեր, մակետներ, ընտանեկան լուսանկարներ:

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

**«ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԹԱՄԱՆՅԱՆ»
1878-1936**

Փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածու
Երեւան, 2000թ., 684 էջ

Կազմողներ՝ Ա.Ա.Սարգսյան, Է.Վ.Հովսեփյան, Մ.Վ.Մարտիրոսյան:
Պատասխանատու խմբագիրներ՝ Վ.Մ.Հարությունյան, Ն.Ա.Սարգսյան:

Ժողովածուն ընդգրկում է Ա.Թամանյանի կյանքի ու գործունեության միջնեւ այժմ քիչ Հայտնի, սակայն անչափ կարեւոր էջերը: Կազմողներն իրենց համապարփակ աշխատանքում ներկայացրել են ոչ միայն մեծ ճարտարապետին, այլ որ անչափ կարեւոր է՝ քչերին Հայտնի Թամանյան մարզուն, արվեստագետին ու գործչին իր ողջ մեծությունը, ամբողջական նկարագրով:

Հովանավորության Էմմա	- Էջեր Սեդրակ Մանգինյանի նամակագրություններից	3
Գասպարյան Ռուբեն	- Մի քանի փաստաթուղթ կիլիկիահայրապետության սոցիալ-քաղաքական կացությունից (1900-1908թթ.)	9
Միլլիբանյան Սոնյա	- Գեներալ Ստեփան Կորզանովի զեկուցագրերը ու նամակները Կարսի մարզի մասին	20
Ավագյան Գոհար	- Հայ սպանների աքսորը 1920-21թթ.	34
Վաղանյան Գրիգոր	- Նիկողոսյոս եւ Հայկ Ադոնցյանների նամակներն Արշակ Սաֆրաստյանին	54
Ավետիսյան Մարտ	- Վավերագրեր Հայաստանում երաժշտական բարձրագույն կրթության հիմնադրման եւ գործունեությունից մասին	58
Մանուկյան Գոհար	- Փաստաթղթեր 1930-ական թվականների քաղաքական բռնաճնշումների մասին	68
Մխիթարյան Լուսինե	- ԱՄՆ-ի Հայ գաղթական կազմակերպության կազմակերպչական գործունեության մասին	90
Մանգոսյան Վարդիթեր	- Ռոմանոս Մխիթարյանի մասին Ամերիկայի Հուշերում (ծննդյան 120-ամյակի առթիվ)	128
Ֆելիքսյան Անի	- Միլիտարիստների ներգաղթը Խորհրդային Հայաստան (1960-ական թվականներ)	133

ՀՈԳՎԱԾՆԵՐ

Մովսիսյան Ֆելիքս	- Ներսես Աշտարակեցի եւ 1830-1831թթ. լեհական ապստամբությունը	145
Խուրդյան Գեորգ	- ՀԵ Դաշնակցության գործունեությունն Ալեքսանդրապոլում 1890-1895թթ.	149
Ասոյան Լիլիթ	- Հայ բնակչության տեղաբաշխումը Եվրոպական Ռուսաստանում քստ 1897թ. մարզահամարի	154
Սահակյան Ռուբեն	- Ոստիկանության ծառայության կազմակերպումը եւ գործունեությունը Վանի նահանգագետությունում շրջանում	159
Պետրոսյան Գեղամ	- Հայաստանի Հանրապետության կազմակերպության ծառայության կազմակերպչական գործունեությունը 1918թ. հունիս-նոյեմբեր)	169
Բաբաջանյան Վանիկ	- Կուսակցությունների շրջանում Հայաստանի առաջին Հանրապետության կազմակերպչական գործունեությունը	183
Շախիջանյան Կարինե	- Արհեստակցական միությունները Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում	190
Ցոլակյան Վարդան	- Հայաստանի առաջին Հանրապետության առևտրաարդյունաբերական պլանը.....	197

ՀԱՂՈՐԳՈՒՄՆԵՐ

Մարտիրոսյան Մարինե	- Ֆրանսիայի ՀՕԿ-ի գործունեության արտացոլումը արևելյան փաստաթղթերում	203
Մարուքյան Սոս	- Պատմաճշակության արժեքները պետք է վերադարձվեն	206

Միլլիբանյան Սոնյա	- Արևելագետը եւ պատմաբանը-Համագործակցություն հանուն գիտության	209
ԼՐԱՏՈՒ		
Միջազգային կազմեր	-	212
Խորհրդային	-	214
Արևելագետներ	-	216
Հրատարակումներ	-	

СО Д Е Р Ж А Н И Е

ПУБЛИКАЦИЯ ДОКУМЕНТОВ

Эмма Овсепян	- Страницы из переписки Седрака Мандиняна	3
Рубен Гаспарян	- Некоторые документы о социально-политическом состоянии киликийских армян (1900-1908гг.)	9
Соня Мирзоян	- Докладные и письма генерала Степана Корганова о Каресской области	20
Гоар Авакян	- Ссылка армянских офицеров в 1920-1921гг.	34
Владимир Казахеян	- Письма Никогоёса и Гайка Адонцов Аршаку Сафрастяну	54
Алвард Казиян	- Документы об основании и деятельности высшего музыкального заведения Армении	58
Маро Аветисян	- Документы о политических репрессиях 1930-ых годов	68
Гоар Манукян	- Армянская колония США и его связи с Арменией в 1945-1985гг.	90
Лусине Мхитарян	- Романос Меликян в воспоминаниях Арама Амирбекияна (к 120-летию рождения)	128
Армен Бадалян	- Репатриация сирийских армян в Советскую Армению (1960-ые годы)	133

СТАТЬИ

Феликс Мовсисян	- Нерсес Аштаракеци и польское восстание 1830-1831гг.	145
Геворг Худинян	- Деятельность А.Р.Ф. Дашнакцутюн в Александрополе 1890-1895гг.	149
Лилиг Асоян	- Распределение армян в Европейской России по материалам переписи 1897 года	154
Рубен Саакян	- Организация и деятельность армянской полции в городе Ване в период губернаторства	159
Гегам Петросян	- Связи Республики Армения с Верховным Главнокомандованием войск юга России (июнь-ноябрь 1918г.)	169
Ваник Бабаджанян	- Парти в коалиционном правительстве за годы первой Республики Армении ..	183
Карине Шахиджанова	- Профессиональные союзы за годы первой Республики Армении	190
Вардан Цолакян	- Торгово-промышленная палата первой Республики Армения	197

СООБЩЕНИЯ

Марине Мартиросян	- Отражение деятельности ХОК-а Франции в архивных документах	203
Сос Марукач	- Нужно возвращать историко-культурные ценности	206

Соня Мирзоян	- Архивист и историк-сотрудничество во имя науки	209
--------------	--	-----

ИНФОРМАЦИЯ

Международные связи	-	212
Хроника	-	214
Архивные публикации	-	216

«Բանբեր Հայաստանի արխիվներ» գիտագործնական հանգեսն ընդգրկված է ԲՈՂ-ի կողմից հաստատված «Դեկտորական եւ Թեկնածուական ատենախոսությունների արդյունքների հրատարակման համար ընդունելի ամսագրերի ցանկում»:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի հավաստիության համար:

Հոդվածներում պետք է վերծանված լինեն օգտագործվող հավաքումները:

Խմբագրության հասցեն՝ Երեւան-33, Հրաչյա Քոչարի 5, հեռ. 225-355

Հանգեսը գրանցված է ՀՀ արդարադատության նախարարութունում:

Գրանցման վկայական N 01ՄՊ000164:

Հիմնագիր՝ Հայ արխիվագետների հասարակական կազմակերպություն:

Ստորագրված է տպագրության 2003թ. դեկտեմբերի 15-ին:

Չափսը 70x100¹/₁₆: Տպաքանակը՝ 300: Տարածվում է անվճար:

«Լույսաս» ՍՊԸ տպարան: Երեւան, Վ.Վաղարշյան 12 «Ա.»:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է 1960 ԹՎԱԿԱՆԻՑ

ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ ՏԱՐԻՆ ԵՐԿՈՒ ԱՆԳԱՄ

Գլխավոր խմբագիր՝ Ամատունի Վերաբյան

Խմբագրական խորհուրդ

Արմեն Բաղալյան (պատասխանատու քարտուղար)

Ալբերտ Կիրիմյան, Ավագ Հարությունյան, Էմմա
Հովսեփյան, Սոնյա Միրզոյան, Աշոտ Մելքոնյան, Արամ
Սիմոնյան, Հարություն Ֆելեքյան

© Բանբեր Հայաստանի արխիվներ, 2003թ.